DAVID PRODAN

MEMORII

Text îngrijit şi adnotat, cu o postfaţă
de Aurel
Răduţiu

EDITURA ENCICLOPEDICA
BUCUREŞTI, 1993

Coperta : Veniamin & Veniamin

ISBN 973-45-0057-0

I

[Primii ani ai copilăriei]

îmi rememorez în linii mari viaţa pentru mine. N-am avut o viaţă de suferinţe, de mizerii care să impresioneze, nici o viaţă de aventură care să stîrnească vreun interes deosebit. N-am făcut nici eforturi spectaculare pentru a deveni. Am avut o viaţă ca nenumărate altele, fără nimic excepţional, o viaţă care spune prea puţin altuia, îi poate trezi prea puţin interesul. Desigur am pornit de jos, dar am urcat scara destul de normal, treaptă de treaptă, potrivit dotaţiei fireşti şi împrejurărilor, mai mult favorabile decît defavorabile. Nu mă socotesc deci îndreptăţit să-mi confecţionez o biografie care să reclame vreo compasiune sau vreo admiraţie. N-am avut, ce-i drept, o viaţă uşoară - viaţa în genere nu e uşoară - dar nici grea ca să mă plîng funciar de ea. N-au lipsit nici umilirile, murdăriile chiar, şi încă multe, mai ales în noua viaţă „liberă", din partea oamenilor „liberi", dar acestea s-au petrecut pe planul meschin al vieţii de toate zilele, pe care le înduri, anomim, ca mulţi alţii, şi cauţi să te ridici deasupra lor, deplasînd accentul pe planul superior al vieţii. N-am fost scutit nici de duşmănii, de invidii în viaţa ştiinţifică, dar poate ele au fost şi omagiul calităţii.

Privind de pe această treaptă înapoi, văd că am străbătut un urcuş remarcabil de la punctul de pornire, mă găsesc pe o treaptă pe care n-aş fi îndrăznit să o visez, nici măcar tîrziu. Am urcat încet, fără să văd ţinta finală. „Păşeşte încet şi vei ajunge departe!" De altfel nu mi-am închipuit nici această longevitate. Am fost în genere slab dotat fizic, bolnăvicios, bolile din tinereţe mi-au scăzut speranţele în viaţă lungă, nu îndrăzneam atunci să mă gîndesc la vîrsta mea de azi. Dascălul meu de la şcoala primară din sat îmi pusese şi el încă din primele clase de liceu diagnosticul: „bun, dar nu cred că va trăi". Nu e deloc încurajator să-ţi ajungă la urechi asemenea previziune.

M-am născut la 13 martie 1902, în satul Cioara (cu numele schimbat azi, chipurile dintr-o pudoare estetică, în Sălişte), judeţul Alba, sat aşezat la vreo 5-6 km. de Mureş, la aproape egală distanţă între Alba Iulia, Sebeş, Orăştie, foarte aproape de Cugir, sat de vreo 2.000 de locuitori. E satul lui Sofronie[1]. El însă nu era din familia noastră, după cît am aflat dintr-o ascultare contemporană, era din familia Oana. M-am născut din părinţi ţărani, agricultori, să zicem mijlocaşi în raport cu condiţiile economice din sat, ţărani care robotesc la infinit în economia proprie pentru a-şi asigura o existenţă sigură, dar să o numim mediocră. Nu am o genealogie veche şi complicată, nu o pot urmări înapoi decît pînă la strămoşul Ivan Prodan, iar după bunică pînă la tatăl său, Gheorghe Prodan. Strămoşul a fost ultimul Ivan în sat, căci venind în sat un ţigan fierar Ivan, nimeni n-a mai pus copilului acest nume. Bunicii, printr-o coincidenţă, se numeau, el Ion Prodan, ea Ioana Prodan, fără să aibă înainte vreo înrudire. Tatăl meu e Ilie Prodan, mama mea Ana Moţu. Mamei mele nu-i ştiu decît părinţii, Mihăilă Moţu şi Safta Pienar. Se ştia că moşul după mama era chiar moţ de origine, cel puţin

aşa susţinea şi bunica după tată, care vedea în aceasta o inferioritate. Prodani au fost vreo trei ramuri deosebite în sat. Din una a ieşit, înaintea noastră, şi un învăţător, învăţătorul cel bătrîn. Cum n-a avut urmaşi bărbăteşti, fiica sa, măritată Socaciu, ca să-i ducă mai departe numele, şi-a botezat copilul Prodan, care a devenit Prodan Socaciu, şi a făcut teologia.

Cît pentru trecutul mai îndepărtat, documentar atîta aflu că satul era iobăgesc, al familiei Barcsay, care pînă în 1918 a avut moşie şi „castel" (casă) în sat. Aici e înmormîntat şi poetul Avram Barcsay[2]. Şi pe Prodani îi aflu în scripte iobagi. Satul în schimb, Archişul (aşa se numeşte şi azi o parte a lui în care locuim), apare încă la 1310.

Tata făcuse şcoala primară, ştia carte, scria frumos, citeţ, li plăcea şi să citească, mai ales cărţile bisericeşti, calendarele, uneori şi vreo foaie[3]. A învăţat şi să cînte la biserică. Nu cînta cu vreo distincţie oarecare, dar era stăruitor şi bisericos. Pe lîngă plugărie făcea şi zidărie, lemnărie: ca şi alţi zidari bărdaşi putea construi o casă din temelii pînă la acoperiş, putea face la nevoie şi piese elementare de tîmplărie.

Mama era frumoasă, blondă, cu ochi albaştri (singurul detaliu care i se obiecta, ţăranii preferă ochii negrii). Copiii, n-an\ avut nici unul norocul să-i semănăm decît doar cu vagi aproximaţii. Nu ştia carte. învăţa împreună cu mine după ce am intrat la şcoală. A născut patru copii, doi băieţi şi două fete, una botezată după ea Ana, cealaltă Saveta. Băiatul cel mai mic, botezat după moşu, Ion, a murit fiind abia de vreun an şi ceva, cu vreo cîteva luni înainte de moartea ei.

Eu am fost primul născut şi ca atare m-am bucurat totdeauna de anumite avantaje, şi de băiat, şi de prim născut. Prin nu ştiu ce privilegiu ajunsesem la un timp să am la mîncare blidul propriu, să mănînc la masă, spre deosebire de ceilalţi care mîncau pe mescioară şi din blidul comun.

Nu mă pot plînge. Nu mi-a lipsit spaţiul. Curtea, grădina, valea, uliţa, coastele erau libere. Părinţii erau bucuroşi să ne expedieze din strîmtoarea casei. Nu era nici o catastrofă dacă profitai de ploaie să lipăi desculţ prin apă, prin tină[4], dacă dădeai o raită în picioarele goale prin prima zăpadă căzută, dacă-ţi făceai plăcerea să o şi mănînci sau să ronţăi un ţurţure de gheaţă proaspăt de la streşina casei. Cel mult, dacă mai erai înviorat şi cu una la spate. Nu le făceai plăcere să tuşeşti. Copil fiind plîngi uşor, dar te şi consolezi uşor. Nu te certa nimeni că alergi pe coridoare, pe scări, că-i faci gălăgie sub fereastră, că strigi pe uliţă. Nu-ţi purta nimeni grija că strănuţi, că ţi-ai deranjat stomacul, nu te căuta nimeni că ai transpirat la spate.

Am cunoscut rîia de care nu mai scăpai. Cîtă luptă, cîte băi în ciubăr, cîte fel şi fel de unsori recomandate de medicina populară. Epidemie în toată legea. Ne scărpinam cu ruşine, ca de altfel toată lumea. Era o pacoste pe care nu ştiai cum să o ascunzi. A ţinut mult, nu mai ştiu cum am scăpat de ea.

Puricele, păduchele erau familiari. Mai ales păduchele era frate de cruce al copiilor. Mamele insistente, în schimb tu, nerăbdător să pleci să te joci. Stai că fac funie şi te duc în Mureş! Te tundeau la piele. Te dădeau cu gais (petrol). Nu e chiar aşa ruşine. în vremea perucii era familiar pînă şi la curtea regală. Era şi un instrument special de pătruns pe sub perucă pentru scărpinat.

Acestea erau în firea lucrurilor. Bolile se tratau ţărăneşte, cu ale casei, cu buruieni, cu înţelepciunea vecinelor, cu rugi cu lapte, cu ceapă coaptă, cu mămăligă nesărată, cu zîrnă şi multe altele, cu descîntece la nevoie. Nu era boală pentru care să nu se găsească o recomandaţie. N-am cunoscut doctor, n-am cunoscut teama de injecţii, gustul amar al medicamentelor, oroarea unturii de peşte, sării amare, ricinei.

N-am cunoscut nici îndoparea cu vitamine. Vitaminele le-am luat din belşug, fărfl _să ştiu, din cruditâţi, din fructe. N-am îngrijorat părinţii cu boala copiilor

de la oraş care se numeşte inapetenţă, nu i-am pus nicicînd în situaţia de a inventa artificii cu care să ne îndemne; îi îngrijoram mai curînd cu nesaţul nostru. Nu eram des întrebaţi: Ce doreşti mamă? Mîncam în rînd cu ceilalţi, ce se gătea, ce se nimerea. De preferinţe se ţinea seama doar cînd se putea, cum se putea, încolo, răbdare. Nu ştiam că trebuie refuzată pieliţa de smîntînă de pe lapte, tocmai o rîvneam. N-am îngrijorat pe mama cu ce prăjitură, ce tort, ce dulceţuri, ce bomboane, ce soi de struguri preferăm. N-am fost certat pentru că pescuiesc stafidele din cozonac, că mă îndop cu bomboane, cu ciocolată, cu frişca de nu mai mănînc mîncarea la masă. N-am suferit de dinţi din abuz de dulciuri, n-am cunoscut cariile dentare, freza, cleştele medicului dentist. Zahărul, bomboanele (boboanţele) le vedeam rar, cîte o cărigă (bucată) două de zahăr, cîte o bucată de zahăr de 1 galbin (candel) pe care-l lingeai numai ca să nu se gate, cîte o „jamblă", franzelă rotundă sau împletită, cîte o turtită de un creiţar (unde le găseau aşa de mici?!) la prilej de tîrg sau la cine ştie ce moment de slăbiciune părintească. Iar cînd „uitau" să ne aducă: n-a venit turtarul, şi-a rupt piciorul! Visam zadarnic să mă ia şi pe mine cu ei o dată la tîrg. Mă încîntau seara la culcare cu promisiunea. Cînd mă trezeam însă dimineaţa, erau duşi demult. Uitaseră, chipurile, să mă scoale! Dinţii ni-i scoteam cu mîna. Sau cu aţa, păcăliţi de părinţi. Cum te durea, nu te îndurai să tragi tare. Atunci careva, chipurile să vadă dacă-i legată aţa bine, zmucea o dată şi rămînea cu dintele în aţă. îl aruncai pe casă ciorii, să-ţi aducă în locul celui de lapte altul, de os.

N-am fost îndopat cu fructe exotice, cu portocale, mandarine, smochine, curmale şi altele. Nu ajungeam decît la cîte o postaie (roşcovă) cumpărată de la grec (evreul ambulant) pe zdrenţe, pe furiş luate uneori şi acestea. O singură portocală am mîncat în toată copilăria mea, pe cînd eram la şcoală. O vedeam zi de zi expusă, frumoasă, în fereastra care servea de vitrină prăvăliei, o priveam cu jind, tare eram intrigat de cît de bună trebuie să fie. Mult a trebuit să mă rog pînă cînd mama sau tata s-au îndurat să-mi dea creiţarii să o cumpăr. Plăcerea însă n-a fost tot atît de mare pe cît era dorinţa, era probabil cam răsuflată.

■îmbrăcămintea copiilor, de tot simplă. Primăvara, vara, toamna, o cămăşuţă lungă, liberă, atît de propice la acest nivel al vieţii. Peste ea cu un „roc" tot aşa, picioarele desculţe, în cap pălăriuţă. Iarna, opincuţe, lăibăruţ, căciulă de miel. Mai mărişor apoi încercai dificultăţile izmănuţelor, ciorecuţilor. Nu mai ştiu cam pe la cîţi anişori.

Somn dulce pe paie acoperite cu cearceaf de cînepă, sub straie de lînă. Sau afară în tîrnaţ, în car sau în podul cu fîn. în casă dormeam obişnuit mai mulţi într-un pat, părinţii cu capul în sus, noi copii invers, la picioare. Şi mai dormea cu noi şi pisica, aşezîndu-ni-se pe grumazi ca o blană caldă. Aveam de fapt două, un pat şi un „păcel" pentru şapte trupuri.

în viaţă am păşit cu stîngul. Am avut nenorocul ca foarte curînd după naştere mama să se îmbolnăvească de tifos şi aşa am fost alăptat de vecine, ceea ce mereu îmi aminteau mai tîrziu ele.

Amintiri databile n-am decît de la patru ani. Accidente banale. La botezul sorei mele, cu patru ani mai mică, m-am îmbătat prima dată în viaţă. Mai bine zis m-a îmbătat naşul. Hîtru, văzînd că-mi place vinul, mi-a tot dat cu un păhărel de ţuică pe furiş, amuzîndu-se. Mi-aduc bine aminte că la plecarea lui mergeam răzimîndu-mă de zidul casei, în hazul lui - şi al tatei de nevoie. Nu-mi mai aduc aminte cum am fost adus la realitate, probabil nu prea moale.

Tot pe la patru ani, dacă nu chiar mai devreme un alt accident banal. Aveam un păr mare în grădină. îmi umplusem pălăriuţa cu pere, cînd apăru zburdînd un viţeluş şi în joaca lui îmi puse capul drept în piept şi mă dădu peste* cap cu pere cu tot. Sperietură, plînsete, o teamă de viţel apoi pînă tîrziu.

Mă văd apoi făcînd cunoştinţă şi cu prima ţigară. Pentru care a trebuit să-i mulţumesc tot naşului. Văzîndu-mă că mă uit cu jind la plăcerea lui, m-a pus pe furiş să trag şi eu un fum. O senzaţie de înec, un tuşit, un strănutat a atras atenţia tatei. De astă dată însă, îmi aduc clar aminte, nu s-a sfîrşit deloc cu bine.

Hrana, ceea obişnuită ţărănească: multă pîine, frecventa mămăligă caldă, lapte, zămuri, cartofi, fasole, varză (curechi), papară, „cricală" (tocană), cărnuri afumate, slănină, fructe din belşug.

Carne se mînca rar la noi, obişnuit duminica, un pui pentru şapte guri, din care se mînca de două ori, şi dimineaţa şi seara, „cricală" (tocană) cu muietură multă, ca să ne saturăm, muind în ea, de mămăligă. împărţeala era arta mamei. Ea mai trebuia să ţină seama după posibilităţi şi de preferinţe, care să primească ficatul, care bîtca (pipota), care capul, care gîtul, care aripa, şi aripi erau două şi fiecare îşi avea şi pulpa, se puteau împărţi în patru, ca şi picioarele. Ei îi rămîneau de obicei ghearele. Dar pe acestea le rîvnea şi sora mea mai mică şi ea trebuia să se lase păgubaşă, să se mulţumească cu vreo frîntură de coş, după ce erau mulţumiţi socrii şi, firește, soţul. Eu mă bucuram de privilegiul de a primi pulpa, şi dimineaţa şi seara. Eram nedumerit doar de ce seara era mai mică. Mă împăca mama că numai mi se pare. De fapt seara era numai pulpa de la aripă. Cînd se cumpăra carne, se cumpăra un sfert de kg. de carne de oaie, se făcea iarăşi „cricală" (tocană), cu muietură multă sau zeamă ca să ajungă. Came de vită nu prea se obişnuia, o aveai mai mult cînd cădea sau suferea vreun accident vita cuiva. Carne de la oraş nu se cumpăra. Mi-aduc aminte cu ce jind ascultam pe cei întorşi din America povestind că acolo mîncau came în fiecare zi. Visam să ajung şi eu în America, să mă satur o dată de came. Pînă la nesaţ însă se consuma carnea de porc, iarna, în „făşang"[5], în varză, în zeamă, în cricală (tocană). Dar sărată şi afumată cum era, nu era preferinţa copiilor. Brînză iarăşi se aduna multă în timpul postului pentru răstimpul dedulcelui. Ouă mai rar, se vindeau de obicei la Cugir pentru nevoile elementare ale casei, sare, lemnuşe (chibrite) şi altele. Papara se făcea cu făină de cucuruz, să fie multă. Meniul vechi ţărănesc era foarte restrîns, bucutăria veche ţărănească nu cunoştea cafeaua, ceaiul, zahărul. Nu se cunoşteau dulciurile, marmelada, compotul, dulceaţa, decît numai lictarul de prune şi poamele uscate. De prăjituri nici pomeneală. La ţineau locul plăcintele. Nu veneau nici acestea decît din cînd în cînd, ca o excepţie de la regulă, mai ales cînd se făcea o dată pe săptămînă, de aceea erau şi atît de aşteptate. Dar erau de multe feluri, cu scrob (clătitele), din aluat dospit sau nedospit, din aluat de pîine, cu brînză, cu varză, cu ceapă, cu prune, cu ştir, coapte pe sobă sau în cuptor. (Tare nu ne plăceau cele cu ştir). Esenţial pentru copii era totuşi laptele, sub felurite forme. Ne plăceau tare tăiţeii cu lapte. Din aceştia mama ne şi făcea cît încăpea în noi, abia ne mai puteam scula de la mîncare.

Fructele vara nu lipseau. Nu erau destule în grădina proprie, se găseau la alţii, în alte grădini, totdeauna se găsea un cireş, un prun, un păr, un măr. Puţină dibăcie numai sau iuţeală de picior să nu te prindă. Gazda, la adică, alerga după tine chipurile să te bată, dar te mai făcea şi scăpat (erau lăsate doar de la Dumnezeu, nu lucra la ele!), se mulţumea să te amenințe grav, să te sperie. Avea vecinul nostru un păr grozav, de pere de vară. Ca să fim dimineaţa înaintea lui să culegem perele căzute peste noapte, ne culcam în podul şurii şi ne înfiinţam cînd abia se lumina de ziuă. Numai că şi el făcea la fel şi de cîte ori trebuia să fugim spre fundul grădinii, să sărim gardul ca o pană. Ni se terminau fructele, la vite fiind, ne alegeam cîte unu, doi şi veneam cu străiţile să aducem din grădinile din sat şi pentru ceilalţi. Unele fruote, mai ales merele, rar le cunoşteam coapte, le devoram crude, de cum creşteau. Fructele le mîncam aş

putea zice de cînd le cădea floarea, verzi, după cum se nimerea. La agrişe de pildă le mîncam primăvara chiar primele frunzuliţe care apăreau. Dintre merele de vară ţin minte mai ales pe cele „popeşti". Aveam şi noi un asemenea măr. Dar nu le-am văzut niciodată cum arată coapte. Adică da, avea şi vecinul de peste drum un măr popesc, de care lega un cîine rău. Mare mi-a fost surpriza cînd, într-o zi de vară, apăraţi de gazdă, am văzut pe vîrful mărului lui cîteva mere coapte, galbene, frumoase. Şi cît de bune erau. Dar noi pe ale noastre le mîncam nici măcar crescute. Cum erau tare acre, de ne strepezeau dinţii, le bătuceam ca să se „îndulcească". Aveam totdeauna făcut un „bătucel" de lemn. Ţăranii, ca să le mai salveze, au inventat şi pentru aceasta apărare: să nu bătuceşti mere înainte de Sînpetru că bate piatra! Le bătuceam deci pe furiş şi totdeauna cu teamă, simţindu-ne tare vinovaţi dacă într-adevăr bătea piatra. Şi cîte altele n-au inventat pentru disciplinarea copiilor. Să mănînci pită înflorită că găseşti bani. Cum pîine se cocea o dată pe săptămînă, mai făcea şi floare. Nu ne prea plăcea, dar ... Să nu umbli cu foc că te pişi în pat. Să nu-ţi povesteşti cuiburile de pasăre după sfinţitul soarelui că le mănîncă furnicile. Dacă nu eşti dimineaţa spălat cînd auzi pupăza, te spurcă şi îţi pute gura. Şi era foarte matinală. Dacă nu te speli pe mîini după ce ai umblat cu pieptenul faci bube la gură. Şi altele şi altele.

Cît de bune erau, încît îţi rămîn în memorie, cucuruzul fript pe jar sau fiert în căldare, cartofii copţi toamna la scosul cartofilor, în jar, într-o groapă mare, dovleacul turcesc copt în cuptor. Cît de gustoşi erau pînă şi cocenii de varză toamna cînd se tăia varza! Bune erau şi slănina cu ceapă, cu castraveţi, cu roşiile acelea mici, acrişoare de la ţară. Dar un lapte muls proaspăt şi fiert pripit în căldarea de mămăligă după ce a fost turnată mămăliga din ea, primind uneori un uşor gust de afumat, cu mămăligă fierbinte de porumb nou? Să nu uit privilegiul copiilor de a rade cratiţa în care a fiert laptele. Dar o pită de gnu nou, scoasă proaspăt din cuptor şi abia „întoarsă"? Cît de nerăbdători eram, ca acoperită cu o măsăriţă „să se ducă la Dumnezeu". Altfel cum am fi putut răbda? Dar plăcintele scoase şi ele aburind din cuptor? Ce nu era bun pentru o poftă nesăţioasă copilărească? îţi rămîn întipărite în memorie cu atîta putere încît te urmăreşte mereu mai tîrziu gîndul să le reîncerci plăcerea. Dar atunci cu ce deziluzie! Şi mai ales azi cînd toate sînt viciate de chimicale, de ierbicide. Mai poţi avea azi plăcerea unui cartof copt? Ce bucurie la culesul viei, chit că era şi cu urmările fortuite de rigoare pentru copii, apoi călcatul strugurilor cu picioarele, la care, cînd eram mai mărişori, eram puşi şi noi. Altfel, la struguri înainte de cules ajungeam rar, doar cîte o dată aduceau de la vie părinţii. Cît de buni erau cu pită moale, cu mămăligă caldă. Cum îţi rămîn în nări pe toată viaţa anumite miresme, mirosuri, de pîinea scoasă din cuptor, coaptă pe frunză de nuc sau de varză, de casa răcorită vara cu frunză de nuc, de fagurele proaspăt de miere, de finul de curînd cosit, de cînepa topită din care îţi făceai biciul toamna, mai ales cînd o luai de-a dreptul din tochilă (topitoare) pe furiş, căci gospodina, şi cu atît mai mult altă stăpînă nu erau deloc bucuroase de asemenea deturnare. Cum îţi rămîne în nări fumul frunzişului jilav aprins primăvara la curăţitul fînaţelor, aerul cîmpului pustiit la apropierea iernii, mirosul brazdei răsturnate de plug. Cum îţi rămîne în auz talanga, mugetul vitelor cînd se întorc seara de la păşune, scîrţîitul carului cu fîn, eu cocoţat în car, învăluit de mireasma finului şi răcoarea serii, contemplînd cerul înstelat, un cîntec de fluier în amurg, o doină fredonată seara de pe ceglău[6] ... această lume lăsată în urmă a satului care se depărtează mereu.

Pentru scăldat era valea. Mică fiindcă trebuia să faci vad. Nu uit un moment: venea valea mare după ploaie, năvalnic. Ispită pentru scăldat în apă mare. Am luat-o pe ascuns prin grădină, ne-am dezbrăcat. Nu ne-am aventurat decît la

margine, apa era furioasă. Mama, alarmată, înainte de toate ne-a luat cămăşuţele, a trebuit să îndurăm ruşinea să venim în pielea goală acasă. Şi dacă ar fi fost numai atît, pe pielea goală ne-am luat şi pedeapsa.

Săniatul, cu sania de lemn, merge nu numai iarna, ci şi vara pe iarbă. Şi dealuri aveam destule, şi toate libere. Datul pe gheaţă merge mai bine şi mai sigur cu opincuţele. Ce plăcere cînd mai sînt şi cu cuie şi lasă dîre pe gheaţă. Ne dam pe orice petec de gheaţă, dar mai ales pe valea îngheţată.

O pasiune era să descoperi cuiburile de păsări. Cele descoperite le socoteai ale tale şi le ţineai în taină. Mîndria era să ai cit mai multe şi mai variate. Mai ales de păsări ai căror pui se puteau mînca. Unul din copii, mai mare decît mine, av.ea un deosebit succes. Eram mîndru că mă luase confidentul lui, mi le arăta şi mie pe toate. Dar destul de greu era să ţii secretul, să nu te afli informat sau să nu abuzezi de încredere. Am plătit însă scump, el fără să ştie, indiscreţia. Tare eram ispitit să-i văd un cuib şi în lipsa lui, un cuib de buhă (bufniţă), de care nu văzusem niciodată. Şi nu văzusem nici buhă de aproape. Cuibul era într-un stejar scorburos la o înălţime respectabilă. M-am căţărat tiptil pînă în dreptul scprburei, cînd deodată mi-a ţîşnit buha în faţă, mare, cu ciocul ascuţit, cu ochii aceia căscaţi, pătrunzători, de care nu mai văzusem, fixîndu-mă duşmănos. De spaimă, m-au lăsat mîinile şi picioarele şi am căzut de sus snop, şi încă pe spate. Nu ştiu pe cît timp, pe un sfert de oră sau pe mai mult, mi-am pierdut graiul. Nu i-am mărturisit niciodată prietenului păţania, dar firește, putea să fie la adică satisfăcut: mi-am plătit scump curiozitatea, era să-mi frîng gîtul.

Un cuib de pupăză găsisem şi singur, dar puţină satisfacţie, mirosea cumplit. Mi-am băgat mîna să prind pupăza. N-am găsit-o acasă, m-am ales numai cu un miros nesuferit al mîinii în locul ei.

Curse de păsări, colivii se făceau în casă. Piţigoiul mai ales se prindea în curse de bostan scobit, amăgit cu seminţe înlăuntru pe o uşiţă abia întinată pe o policioară mică de lemn, pe care, cînd sălta să intre, cădea uşiţa pe el. Interesată era cu deosebire pisica, cu cîtă atenţie îi pîndea păsăruicii prinse fiecare mişcare. Dacă o scăpai prin casă şi nu o puteai prinde, ea o prindea sigur. O singură excepţie: rîndunica, socotită pasăre sfîntă, dacă te atingi de ea îţi seacă mîna!

O pasiune era pescuitul, cu mîna, în valea noastră mică, fie direct, fie abătînd apa. Cît de ispititor era cînd rămîneam singur cu vitele acasă. Venea prietenul mieu, Sbm'că a Chenăriţii (Simion Şutau) cu ispita, să mergem pe un moment, în .vale să ne scăldăm. Din scăldat nu ne puteam ţine să nu încercăm şi să prindem peşti. Pornind pe vale în sus sau în jos ispita ne ducea tot mai departe, departe de tot, ne trezeam cu soarele coborît. Fuga spre casă; vitele întîndeau grumazii de sete. Era şi mai rău cînd nimerea între timp careva din cîmp pe acasă şi nu ne găsea la datorie. Peştii prinşi nu-i prea mîncam, erau destul de mici şi cu multe oase, în tot cazul nu mă prăpădeam după ei. Se bucurau însă surorile şi mai cu seamă pisica, de care se zicea că moare de dorul peştelui. Atît de obişnuit eram să prind peştii cu mîna că şi mai tîrziu, la munte, am renunţat repede la undiţă, am preferat să abat apa şi să prind şi păstrăvii cu mîna. Păstrăvul e incomparabil mai iute şi tare lunecos, îţi scapă uşor, trebuie să-1 prinzi de cap ca să fii sigur de el.

O dexteritate cere prinderea racului cu mîna. El pîndeşte de sub rădăcini cu cleştele în afară. Cînd îi simţi cleştele, cu care el vrea să-ţi prindă degetul, trebuie să-1 prinzi repede cu două degete de cleştele peste care ai dat, de-a latul, ca să nu te poată prinde, să-1 smulgi brusc şi să-1 arunci pe mal. Cu cealaltă labă el nu te poate ataca, se sprijină cu ea de rădăcini să nu-1 scoţi. Groaznic e cînd umblînd cu mîna pe sub rădăcini dai de vreun şarpe şi prinzîndu-1 în loc de peşte ti se încolăceşte pe mînă. Nu mi s-a întîmplat niciodată, dar li s-a întîmplat altora.

Am dus lipsuri? Nu mi-aduc aminte să ne fi lipsit vreodată pîinea, mămăliga, să fie cumpărat bucate. Nu ne-a lipsit nicicînd hrana zilnică, nu ne-au lipsit nici prisosurile reclamate de prilejurile de excepţie: botez, nuntă, înmormîntare. Pentru nevoile casei se şi vindea din cînd în cînd. Nu ne-a lipsit îmbrăcămintea. Erau totdeauna cele 5-6 oi care să dea lîna necesară, era cînepa, se cumpăra bumbacul. Se ţesea sau se cumpăra pînză gata. Se cumpărau papucii, cizmele, călţunii, pieptarele, cojoacele, şerparele, pălăriile, căciulile. Se cumpărau mai ales cele de gătească femeiască, de sărbătoare. De toate zilele era opinca, atît de comodă şi atît de potrivită pentru toate. Vara femeile şi copiii umblau desculţi. Se găsea timp, mai ales iarna, pentru a îmbrăca oamenii, pentru îmbrăcat casa, cu tot belşugul ei de podoabe. Nu ne-a lipsit de la un timp nici nouă „casa dinainte" (camera din faţă), mai puţin locuită sau nelocuită, în care se îngrămădeau mărturiile iscusinţei femeii; scoarţele, patul supraîncărcat cu lepedeauă, perne îmbrăcate în feţe împodobite, dantelate, chindeauăle de pe culme, cînceauăle, blidele din cuiere, icoanele pe sticlă, ştergarele de ornament, feţele de masă etc. etc, tot ce făcea mîndria casei. N-a lipsit lada mare, aportul miresei, în care se îngrămădeau mai ales veşmintele de sărbătoare, cămăşile, iile, broboadele, cătrinţele, toate purtînd urmele degetelor femeii, gustului, artei sale. Nu uit mirosul bumbacului, giulgiului proaspăt scos din ladă, nu „parfumul" care însoţea veşmintele, ţinuta de sărbătoare a femeilor, fetelor, parfumul rustic al femeii plecate la biserică, al fetei plecate la joc: de parangină, de trandafir, de rezedă, de lemnul domnului, de calapăr, de izmă, de lămîiţă, de busuioc, după gust şi după vîrstă, care făceau atît de deosebită o asemenea zi de celelalte. Primeam şi noi copiii cămăşuţe curate, cu sfaturile de rigoare, firește, să avem grijă să nu le murdărim, sfaturi care nu erau deloc de prisos.

Acesta era standardul de viaţă comun, fără alt termen de comparaţie. Nu cunoşteam oraşul, nu-i bănuiam bunătăţile, rafinamentele, belşugul. Dorinţele noastre nu mergeau mai departe de bunătăţile cunoscute, de micile dichisuri noi la praznice. Dar în limita acestui standard ne aflam îndestulaţi. Nu ne aflam chiar* printre cei mai de frunte ai satului, dar eram departe de a ne numi săraci.

Acest standard se ţinea din resursele proprii, din munca, truda braţelor proprii, iarna, vara.

Cît ţinea iarna rar lipseau din casă sfîrîitul fusului, vîrtelniţa, războiul. La ce răbdare ne punea pe noi copiii depănatul, făcutul ţevilor. Cît de plicticoase erau! Plicticos era pentru copii tot ce dura, tot ce te reţinea de la joc. Cît de supărător era legănatul copilului care plîngea şi nu vrea să adoarmă. Cum îl blestemai să adoarmă odată, cum l-ai fi trîntit să tacă. Dar apoi cînd eşti lăsat singur cu el acasă să-i porţi grija de tot ce cere, de tot ce face. Nu-mi aduc aminte să fi iubit vreun copil mic. Pe surori, mai mici decî mine, le şi băteam, trăgînd consecinţele, firește, care erau tot bătaie, acum pentru mine. Cea mai mică mai ales avea obiceiul să ţipe mai tare decît trebuia la ghionturile mele, atunci o băteam de-a binelea să nu mănînc bătaie de pomană.

Cînd se odihnea femeia? Greu de răspuns. Ea se „distra", cînta torcînd, cosînd, dereticînd, gătind. Griji peste griji şi pentru azi şi pentru mîine şi pentru viitor, grija mîncării, grija copiiilor, grija casei, vietăţilor din curte, grija spălatului, făcutului pîinii ş.a.m.d. Pomelnicul e fără capăt.

Bărbaţii iarna îşi mai luau răgaz şi pentru distracţii, palavre, joc de cărţi, băutură. Femeia însă nu ştia ce-i odihna.

De cum se desprimăvăra apoi începeau muncile ţărăneşti, care se precipitau fără răgaz, pînă toamna tîrziu. Noaptea se scurta la cîteva ceasuri, răsăritul îl găsea pe lucrător în cîmp, plecase din revărsatul zorilor, seara îl ajungea întunerecul pe drum. Nu era neobişnuit nici lucrul pe lună. Ţăranul econom n-avea răgaz să-şi numere orele de muncă, 16-18-20, pe el nu-1 aştepta la capăt „con-

cediul de odihnă", staţiunea balneară sau climaterică. Cine ştia de radio, de televizor, de „ora satului"?

Ce însemna pentru femeie o vară nu e greu de închipuit. în afară numai de plug şi de coasă, făcea şi ea alături de bărbat toate muncile cîmpului. Dar purtînd în plus şi toate grijile obişnuite ale casei. Dimineaţa era prima care se scula, seara ultima care se culca. Dimineaţa rămînea să gătească prînzul (mîncarea de dimineaţa, de pe la 7-8 ceasuri) pe care să o care la cîmp cu straiţa pe umăr, cu corfiţa, cu „ţechera" în mînă, cu copilul în legănuţ dacă-1 avea, sau după ea dacă era mai mărişor, sau şi cu unul şi cu altul- cînd erau doi, cu furca în brîu dacă era mai uşurată, să intre în lucru după mîncare şi strîngerea irierindei, alături de ceilalţi.

Ea trebuia să primească copiii, cîţi îi dă Dumnezeu. Nu avea concediu de naştere, trebuia să se facă repede bine, să intre în lucru. Ajutată la naştere era de moaşa satului, o ţărancă şi ea cu ceva instrucţie de specialitate, moştenită în parte de la alta. După cîţiva copii naşterea devenea o obişnuinţă. O vecină surprinsă de durerile naşterii în cîmp, la fin, şi-a adus, mi-aduc aminte, copilul în poală. La 30 de ani femeia era uzată, ridată, da semne de îmbătrînire. Şi să mai adăugăm o soacră rea, atît de frecventă la ţară, şi un bărbat brutal, bătăios, cum iarăşi nu lipsesc. Te miri Cum se descurca, şi trebuia să se descurce, cînd avea mulţi copii. Şi ea nu avea „bonă" pentru ei.

Un caz din lumea mai săracă a satului. Femeia, o mînă de om, avea nu mai puţini de 12. Tatăl, mutat apoi la Vinţ, deloc descurajat; dimpotrivă, mîndru, cu umor. Trecu pe lîngă noi ."Unul sumar înveşmîntat „uită, domnule, ăsta nici nu sufere cămeşa pe el". Ceilalţi, cîţiva, căţăraţi prin frăgarii (duzii) de pe drum. „Sănătoşi? - Tun. Aştia cînd le torni mămăliga pe cîrpător n-ajunge aburul în grindă şi n-o mai vezi". A găsit totuşi mijloace să dea pe cel mai mare la şcoală, a făcut şi teologia, s-a făcut popă.

Şi totuşi mai rămînea timp şi pentru bucuriile vieţii. Duminicile, sărbătorile multe. Iernile, cu nopţile lor lungi, lăsau timp şi pentru distracţii, mai ales tineretului. Erau nelipsite jocul, şezătorile de tors, îmbinate cu cîntec, cu hazuri. Feciorii veneau cu fluiere, se încingea jocul. Ciuituri, înţepături în versuri între rivale. Lucru în bună dispoziţie, joc, cîntec din belşug.

Acasă părinţii aveau timp şi pentru copii. Cu tata iarna învăţam Craii, Viflaimul, colindele. Ba şi glasurile de la biserică. Era greu să distingi glasurile: troparele, irmoasele, condacele, cîte opt mi se pare fiecare. Colindam seara, culcaţi, colinde felurite, pentru gazde, pentru băieţi şi mai ales pentru fete. Cred că ştiam şi eu vreo cincisprezece.

Era timp şi de poveşti," iarăşi seara firește. Atunci se ascultau, se învăţau poveştile care populează folclorul nostru. Neuitat mi-a rămas cu deosebire un ţigan, zdravăn, orb de un ochi, care locuia pe aproape. Cu poveştile lui acesta ţinea o casă vecină plină seară de seară, pînă tîrziu. Povestea cu o artă şi o savoare de neuitat. Nu spunea altă şi altă poveste, ascultătorii ei cereau mereu: mai spune-ne o dată aia ... o ascultau cu plăcere de mai multe ori ca pe o muzică. întorşi acasă, noaptea se prelungea în pat, pe întunerec ne căzneam cu tata să reconstituim cutare sau cutare poveste. Mă gîndesc ce-ar fi ieşit dacă poveştile omului nostru ar fi putut fi luate la magnetofon. Dar pe atunci nu putea fi vorba de aşa ceva.

Neuitate sînt bucuriile de la sărbătorile mari, de la Crăciun, de la Paşti, pregătirile, curăţenia generală, mirosul casei spoite, muraite pe jos, presărate cu humă, totul spălat, curat, primenit, bunătăţile pe care le aşteptam cu atîta nerăbdare după multele săptămîni de post (şase de Crăciun, şapte de Paşti), de care nu eram scutiţi nici copiii. Post sever, care nu admitea nici ouă, nici lapte. Eram amăgiţi doar cu „lapte de bou", adică cu zeamă de poame sau de prune uscate.

Lictarul de prune era puţin, apariţie rară. Suverană era fasolea (la noi îi zice mazăre), după care urmau varza şi cartofii. Ah, fasolea, zeamă sau „sleită" (frecată), din cînd în cînd, rar, şi cu cîţiva stropi de ulei de bostan, interminabilă! Uleiul puţin, unul sau cel mult doi litri pe tot postul. Zadarnic mornăitul copiilor, postul era implacabil. Călcîndu-l riscai un păcat de neiertat, iadul cu toate chinurile lui. Şi acest iad ni se înfăţişa nouă copiilor îngrozitor: draci, frigări, căldări cu smoală aprinsă, osîndă veşnică. Doar mama sau biata bunica („bună" se zicea la noi) se mai făceau că nu observă cîte un mic furt din laptele acru, care se strîngea în putini de lemn sau în oale de pămînt pentru cînd va veni „dulcele". O singură abatere: de tăiatul porcului cînd ar fi fost prea greu de îndurat răbdarea. Iar în postul Paştilor ziua de Blagoveştenii, cînd se mînca neapărat peşte. Peşte sărat, prăjit în ulei verde de seminţe de bostan.

Cum număram săptămînile, zilele pînă la sosirea dulcelui? Pînă la sosirea lui Moş Crăciun. Pentru noi Moş Crăciun nu era acel Miculaş de import, în hlamidă roşie, atît de strein de imaginaţia populară rQmânească. El era înfăţişat închipuirii noastre nins, cu sprîncene mari albe, cu barbă mare albă, cu mustăţi mari albe, cu căciulă albă, cu cojoc mare de oaie pînă în pămînt, aşteptînd în deal, la cireşul nostru. El nu ne aducea pom de Crăciun, jucării, dulciuri, ne aducea colac, cîrnaţ, belşugul de mîncare de „dulce", după postul lung, un dar mai preţios decît toate darurile. în seara de Crăciun adormeam povestind cu pasiune despre ceea ce ne aşteaptă dimineaţa, în timp ce curechiul (varza), acum cu carne şi cu toate celelalte forfotea uşor în oala mare de pămînt, în spuză, răspîndind un miros ispititor în toată casa. După miezul nopţii, cînd tata se scula să meargă la biserică, ne trezeam şi noi. Nu mai aveam răbdare pînă la ziuă. El care şi cînta la biserică, ne citea la repezeală un paraclis, cu care ne dezlega să ne repezim la mîncare. Şi-apoi ne culcam iară. Ceea ce nu însemna că dimineaţa cînd cei în vîrstă se întorceau de la biserică şi începea ospăţul tuturor*, că aveam să ne plîngem de lipsa poftei de mîncare.

Neuitate sărbătorile în sine. Urările din Ajun, copiii în lăibăruţe, pişcaţi, îmbujoraţi de ger, cu străicuţe, urînd de la casă la casă, strîngînd „colindreţii". Primeam uneori şi mere, nuci. Cîte o gazdă mucalită, cum nu avea destule pentru toţi, le arunca pe deasupra noastră prin curte, amuzîndu-se cum ne luptăm să le prindem. Ba se întîmpla, ca învăţătorul, care avea şi prăvălie, să ne împartă pe rînd la ieşirea din curte, cîte două-trei bomboane ieftine, bucurîndu-ne nespus. Şi-apoi zile de sărbătoare, ţinută de sărbătoare, cămăşile curate, eventual un şerpăruţ, o căciulă, o pălăriuţă nouă, cu care să te mîndreşti, steaua, craii, colindătorii. La noi se colinda între prima şi a doua zi, după miezul nopţii pînă la ziuă.

Sau aerul primăvăratic de la Paşti, colacii, ouăle roşii. Acum eram duşi şi noi copiii la biserică, în noaptea învierii. Dar cum biserica veche, de lemn, era foarte mică, pe noi ne lăsau pe afară cu cîte un ou roşu în mînă, pe care să-l mîncăm după slujbă, după ce vom lua paşti. Dar era prea grea atîta răbdare, dimineaţa era plin de găoci colorate prin iarbă.

Dar cît de aşteptată era şi numai duminica, hăinuţe curate, „de duminică", mersul la biserică, mîncare mai bună, ba şi cu carne âe oaie sau de pui, conveniri cu vecinii, schimb de oaspeţi cu copiii lor, jocuri. Nu te sculai cu noaptea în cap. Te culcai însă devreme în vederea celei de a doua zi, în care gospodarul o lua de la capăt.

Udatul fetelor nu se făcea la Paşti, ci la Sîngeorz, 24 aprilie, stil vechi, şi nu cu parfum, ci cu apa din fîntînă sau din vale. Fata era dusă la fîntînă şi era turnată cu găleata, sau dusă şi aruncată în vale, indiferent dacă era cald sau rece. Se ascundea ea, chipurile să nu fie găsită, dar aşa fel ca să nu păţească ruşinea să rămînă neudată. Udă leoarcă din tălpi pînă în creştet, zgribulită, era fericită. Obiceiuri, bucurii şi de alte sărbători. De Sînziene, boii împodobiţi cu

sînziene în coarne, cununiţe de sînziene aruncate pe coperişul casei de fiecare. Trebuia să le arunci aşa fel ca să nu cadă, ca să ai viaţă lungă sau fetele să se mărite curînd, căderea fiind semn rău. Şi ce nu consulta fata să-şi afle norocul: cucul, vergelatul de Anul Nou şi cîte altele.

Am zis că Moş Crăciun nu ne aducea jucării. Ne lipseau jucăriile? Nu. Ele se confecţionau în casă, ni le făceau părinţii sau ni le făceam singuri: hîrtiuţe tăiate cu foarfecă, lipite pe fereastră, boi de coceni, cu coarne de beţe, prinşi la jug, roabă de lemn, păpuşi de coceni, înveşmîntate în petece colorate, mingi de cîrpe sau de păr de vită de la ţesălat, bice de cînepă împletite în felurite chipuri. Te joci cu orice, cu nisip, cu pietricele, cu „gule" de lemn, cu puricei, îţi faci mască, lămpaş de bostan. Jucării nenumărate, care cu creşterea copilului se diversificau, se tot complicau. Ajungeai să-ţi faci „motor" cu manivelă, cu veci de sită drept roţi, cu sfori de cînepă în loc de curele de transmisiune. Ba ajungeai pînă la o închipuire de „maşină de îmblătit", cu cilindru în regulă. Fel şi fel de fluierici, de hoarne le făceai din lemn, din coaje de lemn, primăvara cînd coaja se desprinde uşor de pe băţ. Instrument muzical fluierul, care obişnuit nu-i lipseşte copilului de după şerpăruţ. Rar de tot ajungeai la o jucărie de tîrg. Şi aceea se reducea de obicei la un cocoşel mic de plumb sau de cositor, de un creiţar, cu care îi surzeai pe cei din casă, de te mai alegeai şi cu cîte una. Cîte jocuri apoi: de-a prinsa, de-a baba oarba, cîte mijloace de distracţie, dănuş, ţiţeică, vîrtej. Ce plăcere o ţiţeică mare dintr-o prăjină cu clenci atîrnată de o cloambă de copac sau de pom, la capătul de jos cu o mică policioară pentru picioare. Te avîntai cu ea mai dihai decît cu cele artificiale de la oraş: pînă în cer. Sau vîrtejul cel mare ridicat în prund (o mică piaţă a satului), cu un stîlp puternic de lemn, pe care sus era montată o roată de car de obezile căreia se legau şi se atîrnau funiile în care erai instalat. Mînat cu prăjini trecute printre spiţele roţii: ce avînt, ce chiote!

Cu veselie se făcea claca pentru preot, cu steag ca la nuntă, cu cîntec, cu ceteră, cu joc la sfîrşit. Şi-apoi cel mai mare prilej de veselie era nunta. Asistam şi noi copiii, nu ne culcam, la făcutul mătăunzului (buchetului)[7] miresei la casa ei, neapărat din fanhiu (saschiu) şi busuioc, a steagului de nuntă la casa mirelui, ritualurile, cîntecele de rigoare. La cîntecul de rămas bun al miresei „de la tată de la mamă, de la fraţi de la surori, de la grădina cu flori", la care mireasa plîngea neapărat. Urmăream mireasa gătită colindînd satul cu surorile de mireasă făcînd invitaţiile, mirele şi ploscarii făcînd invitaţiile din partea mirelui. Copil fiind, mi-aduc aminte, asistam şi eu intrigat, cocoţat pe un pat, la făcutul steagului pentru un frate al mamei. Aşteptam cu jind să se termine, să vină ziua următoare, a nunţii, cu mersul şi venitul de la biserică, cu ciuituri, cu lăutari. Gătirea steagului era interminabilă, se prelungea în noapte, sfîrşitul nu l-am mai apucat. M-am trezit a doua zi la locul meu, soarele sus, eu singur în casă, plecaseră toţi fără mine. Dezolare, care mi s-a întipărit în minte.

Nunta, ceremonialurile, ritualurile ei, oraţiile, hazurile vornicilor, durata ei de două trei zile, e moment capital. Nunta veche, din copilărie, se deosebea mult de cea de azi. Mirele venea după mireasă călare, însoţit de arcaş (cu un arc simbolic pe după umăr învelit în tricolor), de fraţii de mire şi de vornic. Veneau sub nume de vînători urmărind o ciută (căprioară), îşi anunţau sosirea trăgînd cu pistoalele. Poarta miresei ferecată, cu lanţ (de paie), avînd la stîlpul ei ridicată şi o prăjină înaltă, în vîrf cu o oală cu cenuşă. Discuţie contradictorie, în versuri fireşte, între vornicul de afară, al mirelui, şi cel dinăuntru, al miresei. Ciuta urmărită de ei aici a intrat. Vornicul miresei tăgăduieşte, ei trebuie să se fi rătăcit. Al mirelui insistă, o şi descrie, frumoasă, frumos gătită, cu cunună pe cap, cu pene la urechi, cu mătăunz[7] în mînă. în sfîrşit, vornicul miresei, parcă-şi aduce aminte, se duce şi aduce o bătrînă cu podoabele descrise. Ceata mirelui,

revoltată, trage cu pistoalele în oala cu cenuşe, care să se verse peste apărători, o scutură să cadă şi să se spargă dacă nu o nimereşte, rupe lanţul şi pătrunde în curte, unde e adusă în sfîrşit mireasa adevărată.

Mese întinse cu miros proaspăt de feţe noi, de cînepă sau de bumbac, mirosind de curate, mîncăruri gătite de „socăciţele" meştere ale satului, în oale mari de pămînt, zeama de carne, curechiul cu perinuţe şi nelipsiţii tăieţei pe găină. Vinul în ciubere noi nouţe de brad, nu le uit aroma, ulcele de pămînt cu care îşi ia singur din ciubăr fiecare. Tăieţei deşi, noi copiii mîncam acum peste saţ. îţi rămîn de pomină asemenea plăceri.

Mireasa pleca în căruţă cu naşii, neapărat plîngînd. De fapt şi avea de ce. Pe ea nu o aştepta nici o călătorie de nuntă, nici lună de miere, intra de-a dreptul la muncă şi la soacră. Ba ea trebuia să fie mai harnică decît toţi, să facă impresie bună. în urma ei carul cu lada de zestre încărcată cu lepedeauăle, pernele de podoabă, în jur cu surorile de mireasă şi cu alte fete, cîntînd, ciuind. Apoi carul cu patru boi, cei mai frumoşi, în mare ţinută, cu cingătauă la grumazi, cu ciucuri mari de strămătură în culori în coarne, încărcat pînă la refuz cu femei în picioare ţinîndu-se una de alta, cîntînd şi ciuind cît le ţinea gura.

De pildă, treceam prin faţa unei case netencuită încă, gazda în poartă să vadă trecerea nunţii. Ciuitoarele o iau în primire:

„Du-te dracu', tu rînjită, Că
ţi casa nelichită Du-te casa
de-ţi licheşte Şi-apoi vină de
rînjeşte".

Sau alta, mai maliţioasă:

„Du-te dracuă tută muţă Da'
pe tin' cin' te sărută Al cu
pălăria ruptă Nici ăla nu te
iubeşte Numa' te
ciufulueşte."

Sau la sosirea în casa mirelui:

„Ieşi afară, soacră mare,
Că-ţi aducem noră tare
Să-ţi ajute la ciubăr Să
te scuture de păr."

Şi alte asemenea.

E miraculoasă exuberanţa femeii muncite la asemenea prilej. Călită de viaţă, îi creşte şi umorul. Sau:

„Uiuiu pe dealul gol
Că mireasa n-are ţol
Dar i-o face mirele
Cînd o tunde dinele".

Nunta se încheia cu „terfarii" (nu le ştiu nici azi rostul) care veneau acum, dimineaţa băuţi firește, la casa noii perechi, la socrii sau la cuscrii (nu mai ştiu) cu cloambe mari de stejar, cu frunză uscată, în loc de steag. Nu e greu de ghicit simbolul.

înmormîntarea îşi avea şi ea ceremonialul ei complicat, cu „traştie" (priveghi), cu bocit, cu pomană. Sicriul dus pe umeri, pe ştergare sau pe carul cu boi cu colaci în coarne. Impresionante erau înmormîntările de fete tinere, cîntecul lor de înmormîntare, „Strigă moartea", cîntecul „Bradule, bradule" cîntat fireşte

de fete cu care era petrecut feciorul la mormînt, bradul, porumbelul care i se aşezau la cap.

Copil fiind, imiţi în genere momentele vieţii celor mari. înmormîntam şi noi mîţii, care înmulţindu-se mereu trebuiau suprimaţi, cu tot prohodul, cu popă, cu cantor, cu bocitoare. Ne jucam şi de-a nunta. Mirele şi mireasa se alegeau să-i întruchipeze cei mai mărişori, mai deştepţi. Se gătea mireasa cu cunună, cu mătăunz. Făceam drumurile cu alai de la caâa mirelui la casa miresii, închipuind şi carul obişnuit al ciuitoarelor. Mirele şi mireasa se culcau, după datină, împreună, în iesle, pe fîn. în schimb pe noi cei mai mici ne puneam să închipuim boii care trag carul cu ciuitoarele. Trebuia să dăm din coarne şi să mugim. Şi dam din coarne şi mugeam de mama focului! După mintea noastră de atunci nici nu meritam altă soartă!

Te joci de-a bolta (prăvălia), de-a bucătăria, de-a biserica, de- a hoţii şi jendarii. Ce teamă aveam de jandarmi. Erau întotdeauna unguri sau secui, în uniformele lor specifice, cu pene verzi de cocoş. Treceau prin sat totdeauna cu puşca pe umăr, în cadenţa de rigoare, nevorbind cu nimeni, neintrînd la nimeni în casă altfel decît în interes de serviciu. Bătăile lor cu patul puştii sau altfel, palmele lor grele ţineau In respect satul. Oamenii, noi copiii mai ales, nu îndrăzneam să-i privim cînd treceau decît prin crăpăturile palanului. Pentru cîtă teamă ne inspirau penele lor să dau un singur exemplu. Şi pe mine şi pe vărul meu, pe amîndoi ne fugărea cu pietre un copil mai mic decît noi numai prin faptul că apărea cu o peana verde de cocoş în pălărie.

Altfel eram crescuţi în respect pentru streinii care vin în casă, copiii stăteam mai pe la uşă, „cuminţi", să nu dăm semne de rău crescuţi. Şi mai mult cînd mergeai în casă la cineva. Te îmbia gazda cu ceva, de ale mîncării, şi dacă îjă lăsa gura apă trebuia să refuzi: nu-mi trăbă, c-am mîncat. Trebuia să stăruie, să te îmbie de mai multe ori ca să te „înduri" să primeşti. Aşa cerea buna cuviinţă. Dar, invers, nici gazda nu putea mînca ceva să nu dea unui copil. După cum nu putea să nu îmbie pe cel nimerit în timpul mîncării, să nu-1 îmbie la masă, sau acela să nu refuze sub cuvînt că a mîncat.

Dar la ţară trebuia să ai neapărat şi o utilitate, cît de curînd. Acolo lucrează „fiecare după puterile sale". Cred că abia trecusem de cinci ani, în tot cazul înainte de a merge la şcoală, am fost pus la păzit vite. Eram dat în grija unuia mai mare decît mine, Sonică a Chenarului (Simion Ursu). Doamne, cît era de greu să te scoli dimineaţa, cu noaptea în cap. Mama, de milă, îmi scotea picioarele de sub ţol, îmi încălţa opincuţele, mă îmbrăca încă dormind. Sculat, pus pe picioare, un pumn de apă rece peste ochi, pe faţă, străicuţa după gît, luat de mînă şi scos în urma vacii în uliţă. Jale, mornăit, dar numai pînă la „deluţ"; desprins cu răcoarea dimineţii, ajuns între copii, dat în primire, treceam în lumea noastră. Cea pe care am trăit-o apoi ani de-a rîndul.

Păzitul vitelor era în genere plăcut, aveai timp să te joci, să faci foc, să umbli după ciuperci, după cuiburi, după alune, după mure. Mai neplăcut era cînd îţi scăpa vita în oprit, te găsea jitarul şi-ţi lua zălog. Sau cînd venea vremea strechii, de nu era chip să mai aduni vitele la un loc, goneau ele, goneai şi tu după ele. Greu de stăpînit era vaca cu viţel acasă; ce mai trebuia să-ţi scoţi sufletul alergînd, luptînd cu ea să o întorci din goană. Cîte griji îţi făceau apoi vitele cînd se pierdeau. Vinovatul erai, inevitabil, tu.

La vite îmi plăcea să cioplesc, îmi făceam mereu bîte, de felurite esenţe. Le făceam cojite, ferecate, pîrlite, le ciopleam buhai în cap, sau le coceam în spuză să le pot face cîrje. Aduceam mereu acasă. Mă admira mai ales moşul după mamă. Acasă bunica mi le arunca obişnuit în pod. Căutînd din cînd în

cînd vreuna, mă miram că nu se înmulţesc. Adică, pe măsură ce se uscau bunica aţîţa focul cu ele.

Mai mărişor, am ajuns şi pînă la gîndul de a purta mai apoi cuţit la şerpar, ca feciorii. N-am ajuns decît pînă la o teacă de lemn frumos încrustată, cioplită de mine.

Fumatul între copii era o virtute, o întrecere. îl încercam cu orice, cu frunze uscate (de nuci mai ales), cu mătase de porumb, cu curpen, şi chiar cu tutun cînd ajungeam şi la aşa ceva. Cînd ajungea unul sau altul la vreo ţigară o fumam pe rînd sau o împărţeam. Adunam vara spice de grîu, făceam cîte o cupă de boabe şi alergam cu ea la prăvălie, la jidovu, care, parşiv, ne dădea doar o ţigară-două pe ea. Erau ţigări pline, fără carton. Ţineam unul sau altul şi cîte un pacheţel de „papir" (foiţe). Ţigara o împărţeam în cîte 3-4 sau chiar mai multe şi ne făceam toţi ţigări ca paiul. Ne întreceam la tras în piept, care reţine fumul mai mult: trebuia să mîi şase boi pînă să-i dai drumul. Din asta unii se alegeau fumători pentru toată viaţa. N-am ajuns însă pînă la acest viciu. Fumez rar cîte o ţigară, la o masă cu oaspeţi la o zi însemnată, la o cafea cîteodată, dar nu depăşind ceea ce fumătorii numesc în derîdere „pufăit".

Primul tren. Prietenul meu, Sonică a Chenăriţii, văzuse „carul de foc", îmi povestea ispititor minuni despre el, cum merge singur, cît e de lung, cum stau oamenii în el şi altele. într-o bună zi ne-am lăsat vitele în luncă, în plata domnului, şi am alergat vreo 10 km pînă la boctăria (halta) din Tărtăria pe unde trebuia să treacă trenul. Trenurile treceau rar, a trebuit să aşteptăm mult. Ne-am mai hîrjonit prin apropiere. Deodată el: Vine! Sări peste gropile de pe deluţul prin dosul căruia trebuia să treacă, în goană. La o groapă am căzut peste cap, dar m-am redresat repede şi l-am văzut. Era un tren de marfă (!) N-a zăbovit, a trecut şi am luat-o şi noi la fugă pe drumul întoarcerii. Cînd să trecem drumul ţării de alături o altă surpriză, un alt strigăt al prietenului meu: „Iletrica!" Pîr pîr ... pîr ..., tocmai trecea un automobil, de care iarăşi nu mai văzusem. El însă da. Ne întorceam satisfăcuţi, prinsesem doi iepuri deodată. Dar îngrijoraţi acum ce s-au putut face vitele noastre în atîta timp, ce ne aşteaptă dacă s-au pierdut? Ele, însă, cuminţi, parcă ne-ar fi înţeles, păşteau liniştite pe unde le lăsasem.

Mi-am petrecut deci copilăria în spaţiu larg, cu aer din belşug, fără mult răsfăţ, dar cu libertate multă. Dirijată, firește, de o vigilenţă părintească, dar nu prea severă. Nu eram nici prea abuziv ca să fie nevoie. M-am bucurat din plin de bătaia soarelui, de cerul albastru sau înstelat, de răcoarea pădurii, de cîntecul paserilor, de mireasama ierbii, de comuniunea directă cu apa, cu pămîntul în pricioarele desculţe. M-am bucurat de fructele culese direct din pom, de fragile, smeura, nucile, alunele culese cu mîna proprie. M-am bucurat de feluritele plăceri, de zburdălniciile, de jocurile copilăriei, de toată fericirea poprie acestei faze a vieţii. Nu-mi puteam da seama atunci, firește, de toate acestea. Cît le preţuiesc însă azi privindu-le din depărtare?

Micile ştrengării se rezolvau cu mijloacele tradiţionale, cu cîte o joardă. încăpăţînarea mea era dezarmată de bunica cu un: „moţ din Valea Iepi!" Simţeam insulta după moţii care veneau în sat cu cercuri, cu ciubară, cu căruţele lor cu „cobără" (coviltir) unii găzduindu-se regulat chiar la tatăl bunicii, Gheorghe Prodan.

Se cultiva în viaţa ţărănească, mai ales pentru uzul copiilor, teama, groaza, teama de dine turbat, de lup, de şerpi şi alte vietăţi. Cîtă groază mi-a întipărit în minte urletul sinistru al unui cîine turbat, o zi întreagă; l-am văzut multă vreme în spaimele mele, îl visam, îl văd şi azi. Lup în natură n-am văzut niciodată, nici urletul lui nu l-am auzit. Teama de el însă, am trăit-o de nenumărate ori. Odată, nu uit, mergeam printr-o pădure deasă, pe un potec îngust, cu un alt copil, mai mare, înaintea mea, copilul al cărui confident eram. Mergeam mi se

pare să găsim crăiţe. Eram desculţi, fireşte, şi potecul era spinos, înaintam cu mare grijă să nu ne înspinăm. Am mers mult fără să ajungem la un capăt. Deodată auzim numai un mic zgomot nu departe de noi în pădure. Privind pe sub crengi prietenul strigă speriat: lupul! Nu uit groaza, goana pe calea întoarsă, el înainte, eu în urmă. Potecul era cu cotituri, îl pierdeam uneori din vedere. Eram pierit. înapoi nu îndrăzneam să mă uit. N-am simţit nici un spine, nici n-am găsit în tălpi vreunul după ce am ieşit la lumină.

Ţăranul are oroare, o teamă instinctivă de toate reptilele, de toţi şerpii, de toate şopîrlele, le ucide de cîte ori poate. Şerpii îi bănueşte pe toţi veninoşi, muşcă omul, vitele, sug laptele de la vaci. Pentru vindecare de muşcătura şarpelui ţin piele de şarpe trasă pe băţ cu care freacă muşcătura. Şarpele îi intră omului sau fetei pe gură dacă doarme în cîmp cu gura căscată, creşte în el sau ea hrănindu-se cu laptele pe care îl bea. Şi cîte alte fantasmagorii i se atribuia. Foarte veninoasă socoteşte năpîrca (şopîrla fără picioare), care deloc nu e. Moşul a murit dîntr-o infecţie la un picior, dar a murit cu gîndul că a fost muşcat în somn, la coasă, de năpîrcă.

Şi-apoi cîtă groază copilărească de puterile supranaturale, de cele închipuite, de nălucirile care populează fantezia populară: zmei, balauri, şerpi fantastici, pricolici, vîrcolaci, al frumoase (ielele). Unul din unchi ne povestea înfiorîndu-ne că i s-a arătat aievea zmeul în chip de roată de foc înaintea boilor. Noaptea un foc pîlpăind în depărtare îţi aducea în minte numaidecît ceea ce ştiai despre comori, semnalate prin flăcări de-asupra lor. Dar mai ştiai şi că acelea sînt străjuite de diavol şi deci foarte primejdioase, nu pot aduce decît nenorociri. Strigoii ieşeau noaptea din morminte, oamenii strigoi erau bănuiţi încă în viaţă fiind, puteau fi recunoscuţi din roşeaţa feţii pe care o păstrau după ce au murit. în vremurile trecute li se bătea un piron în inimă. Luau laptele de la vaci, trebuiau descîntate. Pricolicii se prefăceau în cîini, în mîţe sau alte vietăţi. Ascultam înfioraţi cum la o femeie în lipsa bărbatului a venit un cîine rău care se repezea la ea să o muşte, cum s-a apărat cu şorţul. La întoarcere i-a povestit bărbatului. Cum îl căuta în cap, bărbatul a adormit cu gura căscată: Groază: printre dinţi i se vedeau scamele din şorţul ei! Şi alte asemenea. Balaurul poate fi văzut intrînd în nori în faţa furtunii. Un şarpe, ni se povestea, încălecase un deal, cu capul se găsea în vale, cu coada în cealaltă parte a dealului. Al frumoase dacă le întîlneşti noaptea pe lună jucînd îţi iau puterile, mori pe loc. Luna e în eclipsă pentru că o mănîncă vîrcolacii. Lumea copiilor e populată de năluci, fantasme, întreţinînd o teamă exagerată de întîmplările firii. întîrzîiind seara cu vitele de la păşune tresari la orice zgomot, te înfiorează, un fîlfîit de pasăre de noapte, o pisică săgetînd în umbra unui gard. îţi faci spaime din întîmplări banale. Mi-aduc aminte clar de una. Noaptea ieşind din casă pentru nevoi obişnuite, în tîrnaţ doi ochi aprinşi mă săgetează. Luîndu-mă fiorii, scot un strigăt nearticulat, cu o vagă bănuială că ar putea fi pisica. Nimic, ochii mă săgetează ficşi, nemişcaţi. M-am întors cu groaza şi nu m-am mişcat din casă pînă dimineaţa. Sînt dumirit dimineaţa că nu erau decît nişte butuci cu putregai, cu puncte fosforescente. Această groază, conştient cultivată, te apără de multe primejdii. Dracul însă, curios, înspăimîntă mai puţin. Poate unde e mai familiar, e purtat pe limbă, e invocat zilnic în cele mai felurite împrejurări. Teama de el e transpusă mai mult în lumea transcendentă, el e executorul chinurilor iadului. Vine cu misiuni şi pe pămînt, ispiteşte la păcat, populează credinţele, poveştile, dar nu totdeauna cu odiul pe care-l merită, ia chipul omului, i se compară lui, îi ţine adesea tovărăşie, animă umorul vieţii. Eşti un drac şi jumătate, eşti drăcoaică, e un omagiu, eşti un drăcuşor, e un răsfăţat.

[La şcoala din sat]

Să scriu, să citesc am învăţat încă înainte de a merge la şcoală. M-a învăţat tata. Nu mai ştiu, eu am avut curiozitatea să învăţ sau el a socotit să mă înveţe observîndu-mi înclinaţiile, sau a fost şi una şi alta.

Nu uit pregătirile pentru momentul intrării în şcoală. Tăbliţă nouă, stil nou cu steluţe pe hîrtia care-l învelea. Nu uit urcarea mîndră cu ele la vărul meu, să vadă ce am eu! Dar nenorocire: în mîndrie n-am mai fost atent la picioare, m-am împiedicat de o treaptă, am scăpat stilul, care s-a rupt în două. Un plîns amar i-a luat subit locul mîndriei. După ceartă pentru neatenţie, m-au mîngîiat promiţîndu-mi că-mi vor cumpăra altul. Dar slabă mîngăiere în acest moment.

Nu peste mult mi-a cumpărat tata şi abecedarul, prima mea carte. O văd şi acum albă, imaculată, îi am în memorie şi mirosul de imprimat proaspăt. Nerăbdători şi eu şi tata, am început să o citim împreună. Ştiu că am început cu „Mama şi fetiţa". Dar altă nenorocire. Cum citeam la lampa de petrol, tata cumva a umblat la ea, s-a mînjit pe degete şi a pătat foaia. Nu ştiu să mă fi durut vreodată în viaţă mai mult pătarea unei cărţi ca în acel moment. Văd şi acum înaintea ochilor pata de funingine pe foaia imaculată, pe care tata, cum încerca să o şteargă, o făcea şi mai vizibilă.

Iată şi marele eveniment: prima zi de şcoală. Eu şi cu văru-meu am plecat din vreme, mult înainte de ora care se cuvenea, iar învăţătorul în această primă zi avea: să vină mult după. Curînd a mai venit unul şi ne găseam trei în sala goală. Ne-am aşezat alături într-o bancă, emoţionaţi, curioşi de ce are să se întîmple, pe unde are să vină învăţătorul. în liniştea sălii ni s-a părut că auzim ceva mişcare în pod şi careva îşi dete cu părerea că poate pe acolo vine. A venit într-un tîrziu, ca şi noi, pe uşă.

Şcoala noastră se reducea la două săli de clasă, cu un fel de coridor deschis de-a lungul lor. într-una învăţau la un loc clasele I şi II, în cealaltă clasele III-VI$_V$ Avea doi învăţători, unul se numea Simion Socaciu, celălalt Galaction Bica. învăţătorul trebuia să lucreze simultan cu două, respectiv cu patru clase, în timp ce lucra cu una, celeilalte sau celorlalte le da de citit sau teme, de aritmetică, de desen, de compoziţie. Cum eu ştiam scrie şi citi, clasa I nu mi-a dat multă bătaie de cap. Eram obişnuit atent la ceea ce se învăţa în clasa Ii-a, răspundeam adesea în locul celor care nu ştiau. Aş putea spune că a Ii-a clasă în anul următor am făcut-o aproape de pomană. Cum nu aveam mult de învăţat, puteam să mă joc mai mult, să fiu mai neastîmpărat, să am mai multe conflicte cu conşcolarii mei, să-l împing, să-l ghiontesc ba pe unul, ba pe altul. Şi cum eram pus de multe ori de învăţător să fiu şi executor de pedepse, cu băţul la fund, stîrneam fireşte, şi duşmănii, care nu rar îmi aduceau şi mie pedepse. Nu uit un asemenea moment. S-au ridicat unu, doi, trei să mă reclame că i-am împins, că i-am lovit, şi rînd pe rînd reclamanţii s-au ridicat la opt! Am luat atunci opt în palmă, patru în una, patru în alta, de la învăţător. Şi chiar cu băţul pregătit de mine, căci învăţătorul avea obiceiul să ne trimită pe noi să facem beţele, şi le făceam bune.

Nu scăpăm de bătaie mai ales primăvara, pentru că veneam prea curînd desculţi la şcoală. Cuvîntul de ordine al învăţătorului era să nu venim pînă cînd se mai vede încă zăpada pe Văratic. Cît de bine te simţi însă desculţ. Dar zadarnic ne ascundeam picioarele, zadarnic ne apăram că n-am mai văzut zăpadă pe Văratic, ne luam porţia.

învăţătorul Socaciu era şi un excelent gospodar, unul din cei mai înstăriţi din sat, ţinea cu dăscăliţa şi prăvălie. Ocupat cu economia sa, mai neglija şcoala, mai ales în timpul lucrului. Dar nici^ uşor nu-i era să disciplineze două clase deodată, îşi mai ieşea din fire, lovea. în culmea mîniei izbucnea într-o înjurătură

proprie: „trăsnească-vă solgăbirău!" Dar nu-mi aduc aminte să-1 fi auzit proferînd-o în cei doi ani mai mult de vreo două-trei ori.

Eram în nu ştiu care clasă de liceu cînd l-am cercetat mai pe urmă fiind pe patul de moarte: gemea greu, totuşi mi-a părut mulţumit de acest gest de recunoştinţă. Era un om bine făcut, de prestigiu în sat. Altfel şi el şi dăscăliţa umblau româneşte îmbrăcaţi, pe el doar o vestă neagră, pălăria şi încălţămintea mai deosebită îl distingeau de ţărani.

Cît de bucuroasă era mama de progresele mele, cît de mîndră de „deşteptăciunea" mea. Scriam frumos, citeam bine. Cînd citeam noi şapte copii la vreun bolnav „Visul Maicii Domnului" ca să-i ajute la tămăduire, eu îl citeam pe nerăsuflate, mai repede decît toţi, îl ştiam aproape pe dinafară. Cît de încrezut eram pentru această performanţă. Un caz mai ales mi-a rămas în minte, citisem mi se pare cîteva seri la rînd la patul unei fete mari, care apoi a şi murit.

De cîte ori nu mă aştepta muma să vin de la şcoală. Mă văd o dată venind îngheţat, în casă cald, miros îmbătător de plăcinte (clătite); nu m-am oprit pînă la şase, de acelea ţărăneşti, cu o compoziţie de lapte, de brînză, mai mărişoare.

[Moartea mamei]

Dar în aceşti primi ani de şcoală s-a petrecut şi catastrofa: mi-am pierdut mama. Ceva subit, violent, cu dureri cumplite. O aud gemînd, văitîndu-se sfîşietor, în timp ce se chinuia să-şi facă şi lucrul. A doua sau a treia zi au trebuit să o ducă neapărat la doctor. Tata a prins boii la car şi a dus-o la Sebeş. Diagnosticul uluitor: „duceţi-o acasă că moare". N-a ţinut mult, ne-a părăsit curînd, perfect, conştientă pînă la ultima suflare, în braţele fratelui său Vasilie, care nu s-a mişcat de lîngă ea, n-a încetat să o încurajeze. A plecat în plină floare, la 28 de ani, din mijlocul nostru al tuturor, care înduram neputincioşi acel sfîşietor: „Nu mă lăsaţi să mor! Nu mă lăsaţi să mor!" „Cum să te lăsăm, Ana, noi sîntem aici cu tine, nu te lăsăm" - o mîngăia neputincios fratele său. îşi chema copiii: „veniţi, mumă şi-mi sărutaţi mîinile că nu mă mai vedeţi", îndărătnic cum eram, mă codeam. Azi privind înapoi, o ştiu prea bine că nici o îndărătnicie a vieţii n-am plătit-o atît de scump. Mă arde pe suflet şi azi şi mă va arde cît voi trăi. în genunchi îţi cer iertare mamă. Eram între şapte-opt ani, nu aveam noţiunea clară a morţii, nu puteam concepe că mama ne părăseşte pentru totdeauna. în momentul suprem noi copiii am fost trimişi să ne jucăm. Eu am alergat la prietenul meu, Sonică a Chenăriţii, care avea tuburi de cartuşe (fişaguri) rămase de la manevre cu capse care pocneau şi săreau amuzant puse pe jar. Am fost chemat, de o vecină mi se pare, că mama a murit. Am alergat acasă: casa plină, plîngea toată casa şi cu ea am izbucnit şi noi copiii. Ne auzeam căinaţi: vai de voi, ce vă faceţi fără mamă. Am priveghiat-o în aceeaşi inconştienţă copilărească; surorile, mai mici, le văd şi acum jucîndu-se la capul ei.

A fost prohodită într-o zi caldă de august, în curte, plînsă de femei, înconjurată de multă lume. Mă văd aproape de ea, acoperită de-acum pe faţă. Careva a avut curiozitatea să o vadă, a ridicat vălul: uluitor, faţa ei tânără şi frumoasă umilită, complet vînătă. O imagine care s-a adîncit în conştiinţă cu anii, făcîndu-mă poate ca nici o alta să urăsc moartea. O văd petrecută de-a lungul satului de femei, de bărbaţi cu capetele descoperite, sicriul purtat pe ştergare de ea ţesute, ţinute de capate de bărbaţi de-o parte şi de alta. Mă văd pe mine în veşmînt alb CU$_A$ cruci, de la biserică, purtînd sfeşnicul, nu fără o tainică grijă de a fi remarcat. îi văd groapa din faţa altarului bisericii vechi de lemn, loc ales, sicriul de scînduri, făcut de tata, aud, acum mai clar decît atunci, pămîntul surpîndu-se peste poditura de bîrne, improvizată deasupra sicriului, la înlăturarea

scîndurilor laterale care îl reţineau. Văd aşezată la capul ei crucea de stejar, frumos încrustată, vopsită, după modelul tradiţional, meşteşugită de tata, la meşteşugirea căreia asistasem. Iar azi e străjuită de o piatră de marmoră, pentru ea şi pentru moşu, pusă de mine. Săpîndu-se la vreo 50 sau mai bine de ani un mormînt alături de al ei, i s-a descoperit cununa de păr blond; a fost pusă cu pietate la loc.

Fratele care o asistase pe patul de moarte şi în braţele căruia şi-a dat sufletul, Vasile Moţu; era blond, frumos ca şi ea, blînd, duios, sensibil, îşi scria scrisorile de pe front, cu o caligrafie deosebit de frumoasă, în versuri.

Pe mama o văd în gînd în diferite momente. O văd făcînd pîine, gătind, ţesînd pînză, lepedeauă, feţe de perne, chindeauă, ştergare de podoabă, cătrînete, şorţuri, toate cu felurite culori, alesături, din care nu lipseau culorile naţionale. Am şi azi în casă mai multe din lucrurile ei. Mă văd cu ea la cules de fragi, de zmeură, o văd făcîndu-se că se miră şi ea, cum mă miram şi eu, că ulcica mea nu se umplea deloc, în timp ce a ei se umplea de trei-patru ori, o văd la alune spărgîndu-le în dinţi. O văd într-un moment plîngînd lovită fiind de tata, cu sora mea în braţe, care speriată plîngea şi ea. O văd gătindu-se de mers la biserică, cu broboadă albă, cum se obişnuia la femeile măritate. O văd cu frăţiorul meu mic, Ion, în braţe. Blond, ca ea. Trebuia să-1 scoată totdeauna la fereastră cînd ieşeau boii în curte. Era acum bolnav, se topea văzînd cu ochii. „Ioane, mumă, uite boii!" A întors capul şi 1-a lăsat pe umărul ei. Ea a înţeles că s-a sfîrşit. S-a stins apoi curînd. I-a pus o pomană de pomină. A chemat vreo 40 sau 60 de copii, a făcut în oale mari tăieţei cu lapte, săturîndu-i pe toţi. îi văd la nişte mese improvizate în şopron sau în şură cărînd cu lingurile pe întrecute, gălăgioşi, veseli, cum ar fi fost şi Ion dacă ar fi fost printre ei. Erau departe de a avea clară noţiunea morţii. Mama plînsă, îl simţea aci desigur şi pe el. Şi nu bănuia că va pleca şi ea curînd pe urmele lui.

Cum n-ar fi putut trăi şi ea pînă la vîrsta noastră? Cine s-ar fi bucurat mai mult, cine ar fi fost mai mîndră decît ea de ridicarea mea? Nu de puţine ori mi-a fost dată pînă tîrziu să aud remarca: unde-i mumă-ta să te vadă?

Cu moartea ei s-a schimbat ordinea casei. Locul de mamă 1-a luat bunica, în limbajul satului *buna,* căreia îi ziceam şi pînă aci mamă. Mamei la noi i se zicea *mumă,* bunicii *mamă.* Şi i-a luat locul cu un devotament impecabil. Ne-a crescut cum nu şi-ar fi crescut mai bine nici propriii copii.

Bunica nu fusese o soacră „bună". Era soacra tradiţională, dificilă, greu de mulţumit de noră. Ba socotindu-se dintr-o familie mai de vază, era distantă şi faţă de cuscră. „Mama ai din jos" (din josul satului) abia îndrăznea să ne intre în curte. Cînd trecea prin dreptul nostru pe noi copiii ne pîndea prin crăpăturile pălancului. Pe moşu din jos nici nu mi-aduc aminte să-1 fi văzut la noi în casă. Le făceam noi bucuria să mergem la ei. Păstrau totdeauna cîte ceva pentru noi. Moşu era obişnuit pîndar la vii, unde nu se putea pătrunde în preajma culesului uşor. Numai nouă ni se da în taină acces la coliba lui, unde ne aşteptau totdeauna piersici ascunse pentru noi. Ba pe mine mă lăsa să învîrt şi sperietoarea de păsări. Ne povestea uneori cu mîndrie despre viaţa de husar. Fusese în tinereţe husar, după stagiul de atunci nouă ani, ştia şi cîte ceva, stîlcit, ungureşte.

Bunica acum, desigur nu fără remuşcări, şi-a schimbat atitudinea şi faţă de „mama ai din jos", acum o primea bucuroasă, evocau împreună pe mama, se întreţineau împreună asupra copiilor. Şi moşul şi bunica au rămas vădit îndureraţi. S-a stabilit în casă tacit un cult al mamei. Moşul, sobru, tăcut, nu o spunea, dar o simţeam toţi. De aceea l-am şi înmormîntat alături de ea.

Nici altfel, n-am mai auzit nici o vorbă rea despre ea, nici în casă, nici în afară. în schimb cuvinte de regret, de preţuire, de admiraţie mereu. O aminteam pe ea noi copiii pe unde umblam, noi eram „copiii Anii". Odată în gara Vinţ,

unde trebuia să schimbăm trenul spre Sebeş (mă duceam la şcoală), o doamnă m-a oprit să mă întrebe: nu eşti tu copilul Anii? Nu o cunoşteam, eram oarecum mirat. Ea însă m-a încredinţat că m-a recunoscut avînd aerul mamei, de care îşi aducea cu drag aminte. Era fosta preoteasă din sat.

[Ultimele clase primare]

Clasele III-TV le-am făcut în cealaltă sală, cu învăţătorul Galaction Bica. Limitat în cunoştinţele sale la profesiunea sa, pe aceasta însă şi-o făcea cu mult zel. Didactic, insistent, la el se făcea bine carte. Mînuia şi el „beţigaşul" de trestie, acesta nu-i lipsea niciodată. îl pîndeam cînd venea la şcoală, îl văd şi acum apărînd după un colţ al uliţii Drejmanului[8]. Mai înainte încă de a-i vedea faţa îi vedeam beţigaşul. Alergătură mare, de la joc în clasă, printre, peste bănci, aşezare la loc, ca şi cînd aşa am fi stat mereu. Nu reuşeam totdeauna în promptitudine, sau ne trăda praful şi atunci intra în funcţie beţigaşul.

îl respectam, învăţam bine la el, cît se poate de bine. N-am avut decît două momente mai supărătoare, tocmai fiindcă învăţam bine, supărătoare.

Unul chiar la un asemenea prilej. Gălăgie, praf. Băiatul notarului, mai gălăgios decît toţi, m-a arătat pe mine ca tulburător al ordinii. Am primit o palmă, care mi-a ars obrazul mai mult prin nedreptatea care mi se făcea. Nu uit părtinirea învăţătorului pentru fiul notarului numai pentru că era al notarului şi nu voi uita-o desigur niciodată.

Altul, în legătură cu alegerea crailor (irozilor). Craii, primul prilej mare de a te distinge. Cît îi admiram, cît îi aşteptam. Se apropiau din casă în casă, alergam în uliţă, mă întorceam, nu ştiu de cîte ori săltînd: vin craii! vin craii! Cît am rîvnit să mă facă învăţătorul crai. învăţasem cu tata toate cântecele, toate replicile - el fusese în copilărie crai - aveam pregătită din timp căciula cu primburi, fişii de hîrtie viu colorate şi frumos încreţite, sabia de lemn cu teacă îmbrăcată şi ea în hîrtii colorate, încercam cingătorile cu care să mă gătesc, brîiele pe care să le port în diagonală, rochia care avea să închipuie haina crăiască. Cîte griji, cîte „greutăţi" pînă îţi confecţionai tot echipamentul şi cît mai frumos. De unde cartonul, de unde podoabele? Mă arătam de pe acum copiilor cu căciula, cu sabia de crai. Mă vedeam crai aievea, important, admirat: ăsta-i David a lui Ilie! Mă vedeam înfruntîndu-ne cu Irod, trăgînd şi încnicişînd săbiile. în gîndul meu nemărturisit mă vedeam cîndva şi Irod, care era împodobit cu căciulă înaltă. Ştiam doar oricare din roluri: Gaşpar, Melchior, Valtazar - mi se pare.

Catastrofă însă: învăţătorul m-a înlocuit în ultimul moment cu copilul „americanului", care se distingea prin haină nemţească şi prin netrebnicie. S-au spulberat visurile de mărire. Nu uit şi nu voi uita această nedreptate a învăţătorului cît oi trăi. Prima lovitură mare pe scena vieţii.

în casa ţărănească se cultiva, fireşte, evlavia, se învăţau, se rosteau rugăciuni la culcare, la diferite prilejuri. în centrul satului se ridica dominant biserica. îţi rămîn în minte ţinuta, aerul de sărbătoare, psalmodiile slujbei, mirosul de tămîie din cădelniţă, de busuioc din căldăruşa de botez, gazdele fruntaşe dormitînd în strane. Noi copiii eram duşi de învăţător aproape de strana diecilor, cîntam împreună cu el. Ce importanţă îţi dădeai cînd erai pus să rosteşti în biserică „Tatăl nostru". Dar apoi „Credeul"! Le recitam pe nerăsuflate, cu voce tare, închipuindu-mă remarcat de toată lumea: oare al cui copil o fi?

Plăcerea cea mare era să te ia crîsnicul la trasul clopotului sau bătutul toacei. Să tragi chiar clopotul cel mare care te saltă cu ştreangul lui în sus, să baţi toaca de lemn sau pe cea de fier după tipicul lor fiecare. Ritmurile bătăii erau

o adevărată artă, deprinsă după lungi exerciţii. Aveam pentru aceasta ciocănelele mele, făcute de mine, cu care băteam pălanurile, scîndurile găsite în cale.

în şcoală era, firește, obie"ct obligatoriu şi limba maghiară. Progresele erau însă mici. Cei mai mulţi şcolari nu mergeau mai departe de. 5-6 propoziţii simple, de soiul acesta: A fal feher (Peretele e alb), A tabla fekete (Tabla e neagră), A kreta feher (Creta e albă), A fiu nagy «(Băiatul e mare), A leâny jd (Fata e bună), A Io fut (Calul fuge), A ţinta fekete (Cerneala e neagră). Unii nici pe acestea nu le ştiau. Ba aveam un prieten, Traian Măierescu, simpatic, plin de haz, dar care numai de învăţătură nu se ţinea şi nu ştia nici atît. în bancă stătea lîngă mine. Nu ştiu să fi învăţat cu adevărat vreo propoziţie, le copia de la mine, făcînd voit inversiuni, greşeli ca să-şi ascundă frauda. O singură propoziţie, compusă de el, învăţase cu adevărat şi o repeta cu plăcere: A fiu fut a leâny. Dar pe aceasta .n-o mai scria.

Cît de greu, de trertant, cîntam imnul maghiar, care era obligator de încheiere a săptămînii mi se pare. Nu-i înţelegeam textul, îl cîntam mecanic, mai puţin după panoul pe care-1 aveam în faţă, cît după învăţător care-1 cînta cu noi, altfel nu mergea. Cu ce veselie izbucneam după aceea în cîntecul săltăreţ: „Soarele cînd se iveşte, Plugul meu la cîmp porneşte, Ei hei boilor, ei hei boilor". Şi-apoi plăcerea de a ţîşni năvalnic din şcoală şi a umple strada de gălăgie, uitînd sfaturile de disciplină.

Şi o năzbîtie copilărească, pe care o reţin de prin clasa a III- a: Venind gălăgioşi în grup de la şcoală, după o oră de caligrafie, unuia dintre noi i se năzări ideea: care poate să-şi bea cerneala? Concursul începu numaidecît. Era o cerneală violetă, ceva vegetal, cu un gust prost, dulceag. Unii se vitejiră, şi înghiţiră din ea. Toţi ceilalţi luară măcar atîta în gură cu cît să-şi coloreze limba şi dinţii pe întrecute. Ceea ce, firește, dar nu prea viteaz, am făcut şi eu. Urmarea: ceva indispoziţie la stomac pentru unii şi nimic mai mult, sau poate nici atît de nu-mi mai aduc aminte de urmări.

■ Era impresionant, momentul examenului: sala pavoazată cu crengi, cu frunze, cu ghirlande de stejar, podeaua presărată cu iarbă proaspătă, miros de curăţenie şi de verdeaţă, copii, părinţi în haine de sărbătoare, proaspăt scoase din ladă, prezenţa protopopului din Sebeş (şcoala era confesională), întrebări, răspunsuri prompte, de succes, două-trei premii. Moment solemn, care nu se uită.

[La şcoala ungurească din Sebeş]

Tata s-a gîndit mai întîi, firește, să-i învăţ meseria de zidar şi de bărdaş. Mă ducea adesea cu el. O învăţam vizual desigur, practic însă n-am ajuns mai departe de a scrie frumos pe fruntariul casei făcute de el numele stăpînului ei şi anul construirii. Chiar pe o casă din vecini stă şi azi mărturie o inscripţie cu data de 1914- Cam stîngace, dar apoi m-am perfecţionat mereu, am scris mai tîrziu numele şi pe alte case, mai frumos, mai dichisit.

Apoi, cum îmi plăcea să cioplesc, s-a gîndit să mă dea la tîmplărie. îl puteam completa astfel bine în meseria lui. Au învins în cele din urmă îndemnurile învăţătorului şi ale preotului să mă dea mai departe la şcoală, alături de copilul învăţătorului, Virgil Bica, care era de aceeaşi vîrstă. Acelaşi îndemn şi pentru unchiul meu, care şi el s-a hotărît să-1 dea pe vărul meu, Ilie Dăianu. Aşa ne-am ales trei.

Pentru a putea intra la liceu însă trebuia să ştim ungureşte. Trebuia pentru aceasta să repetăm clasa a patra la o şcoală ungurească. S-a ales şcoala din Sebeş. învăţătorul nu ştia nici el prea bine ungureşte, dar destul să ne pregătească

pe noi pentru examenul de intrare. Aşa am plecat noi, primii din sat, la şcoală orăşenească.

Din faza de pregătire îmi aduc aminte de primele ghete (papuci), dintr-o piele, cu potcoave pe călcîie şi cu cuie boltite pe tălpi, ca să ţînă mai mult. Am ieşit cu ele în stradă, în admiraţia şi invidia copiilor. Păşeam nesigur, mă clătinam. Rezistenţa scontată de părinţi însă n-a dat greş, m-au ţinut tot anul.

Mi-aduc aminte ziua plecării. Numai copilul învăţătorului era în straie orăşeneşti. Noi doi, eu şi cu vărul meu eram îmbrăcaţi româneşte. Mă văd mic, îngrijorat, în şiregla căruţii, pe paie, cu un lăibăruţ alb de pănură ţărănească, cu o varga roşie peste spate. Se uitau sau ni se părea că se uită oamenii după noi. în tot cazul plecarea noastră era lucru nou în sat.

La examenul de primire am reuşit bine: mă repezeam prompt cu răspunsul la toate întrebările, aşa cum eram instruit de învăţător. Era şi el de faţă, îngrijorat, dar apoi bucuros de succes. Ba învăţătorul ungur m-a dat chiar exemplu unui elev din oraş, de faţă la examen, care nu prea învăţa: vezi cum ştie, deşi e un simplu ţăran! Nu mi-a fost greu ca într-o jumătate de an să fiu printre primii, sau poate chiar primul între băieţi la învăţătură în clasă.

în gazdă ne-au plasat chiar la învăţător. Eram şase acolo, mai erau doi de la Şugag[9] şi unul din Loman[9]. Aveam numai dejunul, prînzul; cina ne-o aduceau de-acasă. Veneau în fiecare săptămînă careva din părinţi, ne aduceau fiecăruia cîte o pîine mare şi cîte o putină de lapte acru, poate şi cîte ceva slănină sau brînză, care să ne ţină o săptămînă. Pîinea se usca, laptele se înăcrea. Mîncam bine din pîine în primele zile, apoi tot mai puţin. Cu cît jind pîndeam pîinea proaspătă, adusă de la brutărie pentru doi din noi, cei de la Şugag. Nu ne puteam ţine să nu furăm cîte odată din ea, era prea bună! Laptele acra era bun şi el în primele zile, îl consumam cu lăcomie, dar apoi tot mai puţin, pînă la sfîrşit era otrăvit de acra, ne săturam cu trei patra linguriţe.

Bani de buzunar, pentru toate trebuinţele, primeam zece creiţari pe săptămînă. Primul lucra pe care-l făceam după plecarea celor de acasă era să alergăm la prăvălia din colţ, să cumpărăm de un creiţar „căcat de urs", un dulciu insipid, de culoare întunecată, urîtă, făcut din ceva reziduri de malţ, în chip de macaroană sau de băţ scurt, mai gros, meritîndu-şi şi prin culoare şi prin formă numele. Primul răspuns, invariabil, al vînzătoralui era că ursul nu se caca pentru un creiţar. Ştiam însă de-acuma că acesta nu e un refuz.

Noi dormeam patra într-un pat, de-a curmezişul, numai cei doi privilegiaţi de la Şugag aveau pat de doi şi servitoarea pat propriu. Toţi în bucătărie. Singură rada învăţătorului, care făcea pe bucătăreasa, dormea în careva cameră. Ajutam la toate, aduceam lemne, căram apă, duceam la porci, ajutam la servitoare. Spre primăvară, spre vară, a devenit suspect că doi din noi ne oferim mereu să aducem apă de la rîu, din spatele grădinii. Am fost urmăriţi. Adică noi mrncam căpşunii pe măsură ce se coceau. Nu ştiam că facem un rău, credeam că am descoperit, ca la ţară, fragi care sînt ale celui care le găseşte. Am aflat apoi din cureaua învăţătorului că nu-i aşa.

Nu ne plăcea cîte o mîncare, ne alegeam prompt cu un: „mocan de la ţară". Nu ne plăcea mai ales supa de gulii. De teamă o mîncam totuşi cumva. Pînă cînd a venit primăvara, de ne servea masa afară. Profitam atunci de lipsa de supraveghere şi o vărsăm sub coteţ. Ne-au trădat însă şobolanii care s-au înmulţit peste măsură, şi iarăşi nu fără consecinţe. Mocani eram noi, ce-i drept binişor. O pildă: ziua onomastică a învăţătorului. Din resturile ospăţului ne-a ajuns ceva şi nouă. Am primit nişte jumătăţi de franzeluţe unse cu unt. Dar cum acasă nu mîncam niciodată untul decît topit, ne-a fost silă de untul crud. L-am ras pe furiş şi am mîncat franzeluţa.

Tare ne era urît la început. Cum număram zilele, cum aşteptam ziua cînd ne venea cineva de acasă. Pîndeam mereu de după gardul şcolii. Şi cît de greu ne despărţeam la plecare. Doi din noi, mai inventivi, odată s-au ascuns sub jilţul căraţii. Au fost descoperiţi doar pe drum, mai departe, şi aduşi cu jale înapoi.

Dar apoi te obişnuieşti cu toate. în focul jocului uiţi necazurile. Ne plăcea să ne fugărim pe fîşia de ciment din jurul şcolii. Mai ales seara, cînd îl descopereai uşor pe fugar după scînteiele pe care le scotea cu potcoavele cînd făcea în fugă colţul clădirii.

îmbrăcaţi eram de-acum orăşeneşte, dar de un croitor mai mult ţărănesc, mai ieftin, de la Vinţ, şi cu pănură groasă sau pînză ţărănească, să ţină. Pantalonii scurţi ni i-au comandat mult sub genunchi, căci doar n-aveau să ne ţină cu genunchii goi! Iarna mi-au luat, în sfîrşit, şi un palton, din tîrg, din şatră. îl văd şi acum, avea şi o blăniţă de şobolan. Mi l-au luat lung, pînă în pămînt, sub cuvînt că mai cresc. Mi-a fost bun cu adevărat doar în clasa a IV-a de liceu, cînd nu mai era decît ferfeniţă, gulerul complet jupuit. Tot în acel prim an mi-au luat şi primul „costum" orăşenesc, tot de la şatră. îi simt în amintire şi acum mirosul deosebit, necunoscut pînă atunci. Nu l-au găsit decît cu pantalonii scurţi, au trebuit să se împace cu acest „defect". Dar au luat ce au găsit, mai ieftin, n-a rezistat mult şi ne-au întors iarăşi la cele ţesute de casă.

în oraş era şi un gimnaziu nemţesc, unii dintre elevii clasei noastre făceau complimentar şi limba germană pentru a putea intra apoi în gimnaziu. Mare ostilitate între gimnazişti şi noi, ne băteau cînd ne prindeau. Dar nici noi nu-i cruţam. De după gardul şcolii le strigam „bakszâsz"[10], care tare-i înfuria.

Bătăi dese şi în suburbia românească, în Joseni. Se duşmăneau pe familii, se băteau, se tăiau. Vedeai uneori dumineca feciori însîngeraţi trecînd între jandarmi pe stradă.

Copil fiind, foarte uşor intri în apele şcolii, în educaţia patriotică pe care ţi-o face. Nu uit un moment. S-a nimerit să ne aducă acasă de vacanţă chiar în ziua de 15 martie după serbarea patriotică de dinainte de amiazi. Veneam mîndri cu insignele tricolore şi cu chipul lui Kossuth în piept. Nicolae Dăianu, ţăran, tatăl vărului meu, cum ne-a văzut ni le-a smuls pornit din piept: de aia v-am dat la şcoală ca să veniţi cu astea? Am înţeles subit lecţia, o primă lecţie, am ţinut-o minte şi n-am uitat-o nici pînă azi.

La Sebeş am făcut cunoştinţă şi cu primul film. Era un film documentar cu animale, urmat de cîteva secvenţe din viaţa lui Lsus. Am fost bucuroşi să ne aşezăm chiar în rîndul întîi. Cea ce am regretat numaidecît. Ne-am trezit în imediata apropiere cu animale mari, exotice, care veneau furioase spre noi, umplîndu-ne de groază. Nişte hipopotami mostruoşi căscau nişte guri enorme spre noi. A trebuit să ne liniştească învăţătorul să nu ne temem. Ne-au liniştit apoi secvenţele care au urmat. Atunci am învăţat şi că nu rîndul întîi e cel mai bun.

Anul sfîrşit, învăţătorul nostru din sat ne-a dus la cofetărie şi atunci am mîncat prima prăjitură în viaţă. Se vorbea mereu printre noi de minunile de la „Zuckerbäcker"[11], iar acum a fost într-adevăr o revelaţie. Păcat că a fost numai una. Şi nu s-a mai repetat curînd. Bucuriile care copiilor de la oraş le veneau cu sacul, peste saţ, nouă ne-au venit doar ca o arătare tîrzie.

[La liceul Kun din Orăştie]

Iată-mă în anul şcolar 1913/14 în clasa I la liceul Kun[12] din Orăştie. Liceul era unguresc, dar populat copios şi de români. Ei erau doar locuitorii din jurul Orăştiei, elevi unguri liceul se vedea silit să recruteze mai ales din alte părţi, din Secuime chiar. Aci ne-au dat la internat. Eram cîte zece mi se pare în

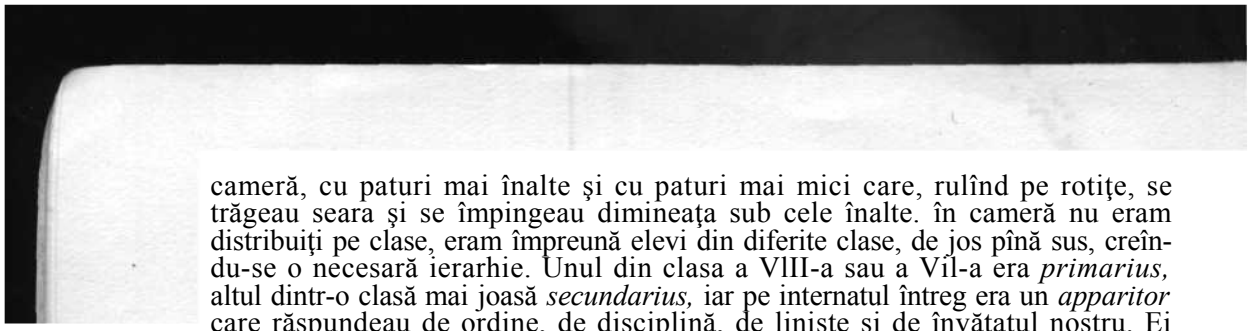

cameră, cu paturi mai înalte şi cu paturi mai mici care, rulînd pe rotiţe, se trăgeau seara şi se împingeau dimineaţa sub cele înalte. în cameră nu eram distribuiţi pe clase, eram împreună elevi din diferite clase, de jos pînă sus, creîndu-se o necesară ierarhie. Unul din clasa a VlII-a sau a Vil-a era *primarius,* altul dintr-o clasă mai joasă *secundarius,* iar pe internatul întreg era un *apparitor* care răspundeau de ordine, de disciplină, de linişte şi de învăţatul nostru. Ei aveau dreptul să ne şi controleze învăţătura. Treburile casei, măturat, adus lemne, făcut foc şi altele cădeau numai în sarcina celor din clasele inferioare, cei din cele superioare erau scutiţi. Pe tabla de şah noi eram pionii *(fikdk),* proştii, cum le zicem pe limba noastră, în serviciul celor mari. O ierarhie tradiţională, bine stabilită asigura o autoeducaţie. Un' cod nescris distribuia atribuţiile.

Eu cu vărul meu eram în aceeaşi cameră, cu pat mic, *(alsâ dgyosok),* fireşte cu saltea de paie de acasă, pat care era mai ieftin la taxă. Plăteam, nu eram bursieri.

Cîte nu se învăţau într-o asemenea ierarhie, cîte hazuri nu se făceau în asemenea companie, cîte păcăleli, mai ales pe socoteala celor mici. Venisem, de pildă, credincioşi de acasă, părinţii amîndorura cîntau şi la biserică. Eram obişnuiţi să ne zicem rugăciunile înainte de culcare. Dar cum aici nu le zicea nimeni, ne era ruşine. După stingere, cînd credeam noi că toţi dorm şi nu ne simte nimeni, ne ridicam în pătucul nostru fără zgomot în genunchi şi ni le ziceam în gînd. Careva a observat însă ce facem. într-o seară cînd ne ziceam ca de obicei rugăciunile, numai auzim ca o comandă: „rajta!" (pe ei) şi ne-am trezit cu ghetele, dinainte pregătite, zburînd pe întunerec din toate părţile spre noi. Ceea ce ne-a vindecat. Cucuie, vînătăi trebuiau îndurate fără crîcneală. Asemenea treburi ţineau de virtuozităţile elevilor, care făceau hazul internatului, dar nu trebuiau să ajungă la urechile profesorilor. în genere se cultiva o solidaritate severă între elevi, pedepsindu-se, sau înfierîndu-se fără cruţare delaţiunea. Sub vigilenţa direcţiunii se ducea o viaţă proprie, cu legile ei, necontrolabilă de ea.

Avea internatul un director sever, profesorul de germană Mayer Jânos, pasionat predicator de morală. Trebuia să-i îndurăm des discursurile la masă, care începeau invariabil cu „Fiuk!" (Băieţi!). Această exclamaţie îi însoţea chipul desenat sumar peste tot în locurile ascunse, mai ales în veceuri. Era unt mai cu seamă de cei mari, pe care-i urmărea şi îi descoperea cînd evadau noaptea din internat la chef sau „la fete". într-un an precedent, după cum ni s-a povestit — i-au pus gînd rău de tot, înfiorător. Veceurile erau construite din scînduri, în curte, cu gropi de acumulare dedesupt, care erau evacuate din cînd în cînd de ţiganii de profesiune („chimiştii de noapte", le ziceam noi!). El avea despărţămîntul propriu. Cum nu, cum nu, au ajuns să-i desfacă scîndura scaun, lăsînd-o numai înţînată, ca să cadă în el. Dar s-a întîmplat altfel. Avea şi un adjunct, un amărît de profesor, nou venit, mic, prizărit, care nu făcea rău nimănui. Amantul s-a gîndit să profite, să intre şi el în al şefului. Deodată, în toiul nopţii ţipete îngrozitoare, de ajutor. Servitorii, alarmaţi, l-au tras la timp. I s-au văzut apoi, în zilele următoare, hainele spălate întinse la uscat. Sinistră glumă, dar chiar aşa s-a întîmplat. Dar, ca de obicei, nu s-au putut afla nicicînd făptaşii.

Altfel viaţa de internat era plăcută, cu hazuri, cu multă veselie. Spre sfîrşitul anului profesorul nostru diriginte a ţinut să se fotografieze cu clasa I. M-au pregătit şi pe mine pentru acest eveniment; nu mai fusesem fotografiat niciodată şi nici nu ştiam cum se face. Mi-au pus cravată, pentru prima dată în viaţă, o banta de lînă care se punea obişnuit drept tivitură de jos la fustele de toate zilele ale femeilor mai bătrîne. M-au instruit cum să stau ca să se vadă cravata: să ţin capul sus, să mă uit în sus spre turnul bisericii. Aşa am şi ieşit, singurul din grup. îmi pare rău că mi s-a pierdut pe acasă fotografia. Doamne, ce haz au mai făcut mentorii mei! Alături de profesorul Nagy Sândor, de o parte şi de

alta fraţii Romulus şi Remus Branga. Erau de o asemănare atît de perfectă în copilărie de aproape nu-i puteai deosebi. Puteau chiar să răspundă unul în locul altuia. Unul, Remus, era puţin mai lăsător la carte, îl împingea pe Romulus să răspundă în locul lui. Nu ieşea bine cînd profesorul îl asculta şi pe celălalt şi cel mai bun se alegea cu notă mai mică. în asemenea cazuri în pauză se şi încăierau, se trînteau, dar fără să se poată învinge unul pe celălalt.

Cu intrarea în liceu şi în internat am intrat într-o nouă fază a existenţei. Mi s-a schimbat regimul de viaţă, regimul alimentar. Masă regulată, cu cafea, cu prînz, cu cină, cu o franzeluţă proaspătă după masă. Nu trebuia să ne mai alimenteze acum de acasă, ne aduceau doar cîte ceva supliment. Anul l-am ter-

minat cu bine.

în drumul spre casă tocmai se licitau pe şosea cireşile coapte. Drept răsplată părinţii ne-au tocmit un cireş, întreg, pe care să-l culegem noi copiii şi să ne îndopăm pe săturate. Bucuriei, împotriva avertismentelor, nu i-a lipsit apoi deranjul de rigoare.

Două evenimente mai reţin din acest prim an. Unul chiar de la început, din septembrie: serbările *AstreL*[13] Nu uit coloanele interminabile de ţărani, care curgeau mereu, în haine de sărbătoare, pe strada principală a oraşului, spre „Dealul Pemului",[14] unde trebuia să vină să aterizeze Vlaicu cu aeroplanul său. Mergeau închise, tăcute ca la înmormîntare. Se auzise că Vlaicu s-a prăbuşit. Se vorbea despre noul zvon şi printre elevi. Nu ştiam mult despre Vlaicu, dar l-am simţit atunci după ironiile, bucuria, apropourile maliţioase ale elevilor unguri din clasele mai mari. Vlaicu fusese şi el elev al liceului nostru.

[Izbucneşte primul război mondial]

Vara, pe la sfîrşitul lui august a căzut ca un trăznet mobilizarea generală, pînă la 42 de ani mi se pare. Alergări, plînsete, vaiete, în tot satul. O noapte de pomină, nimeni n-a dormit. Dimineaţa un şir nesfîrşit de oameni, cu femei, copii, curgea spre gară. N-am văzut nicicînd atîta om plîngînd. Tinerii cîntau, urlau. Nu-l uit pe Nachi Ţîrlea, un steag de fecior, era şi portdrapelul companiei sau al regimentului (?), cum îşi făcea curaj. El a şi plecat cu primele companii de marş şi nici nu s-a mai întors. în schimb unii, mai în vîrstă, plîngeau ca nişte femei. Şi-apoi plecarea trenului! Să nu ne mai amintim de ea.

Noi l-am petrecut pe tata, atunci de 38 de ani. L-am revăzut prin septembrie, încă înainte de începerea şcolii. Am plecat împreună cu bunica drum lung cu căruţa unei femei, care mergea şi ea la bărbat. L-am găsit „încazarmaf' într-o mahala, făcînd instrucţia încă în hainele proprii, româneşti. Din prevedere, bunica i-a adus de acasă şi hainele de sărbătoare. Aşa am ajuns la un bun fotograf din Sibiu, care ne-a fotografiat pe noi doi, pe tata şi pe mine, alături. înainte de a ne fotografia m-a tuns: cum să mă fotografieze netuns? Aşa am ieşit cu capul lună. Păstrez fotografia, deteriorată pe jumătate: un cap alb de copil, tuns la piele, îmbrăcat în haină chipurile orăşenească, de pînză ţesută în casă, cu pantaloni „cumsecade", adică lungiţi mult sub genunchi şi bine şifonaţi. Reverul năimiţii, cămăşuiţii, care n-au cunoscut fierul de călcat, cu urechiuşi. Doamne, de unde am pornit!?

Bunica l-a»mai căutat o dată, la Cluj. Atunci era soldat în toată legea. Din tot Clujul ea nu reţinuse însă decît „mormanii ăia de piaţă". (Era vorba de statuia regelui Matia)[15]. Ca şi despre statuia împăratului Carol,[16] de deasupra porţii cetăţii Albei Iulii, îşi avea ideea ei, ştia că e a lui Alisandru Machidon.

Tatăl meu a fost dus apoi pe frontul din Galiţia, împotriva ruşilor. Slabi luptători, după cum ne povestea mai tîrziu, trăgeau în sus. Cum să omori omul

cu care nu ai nimic, care e creştin ca şi tine şi care are ca şi tine aceleaşi necazuri? Căutau cu orice preţ să se dea prizonieri. Dar nu le-a fost uşor. Ruşii, cu acelaşi gînd le-o luau mereu înainte, aruncau armele şi ridicau mîinile în semn de predare şi n-aveai ce face, trebuia să-i iei prizonieri (prisonevi în limbajul lui). „Dar apoi o dat Dumnezeu de ne-or luat şi ei". Şi aşa a scăpat prizonier în Rusia, unde a petrecut apoi patru ani, lucrînd la pădure pe Kama în sus, un afluent al Volgăi.

Mai erau şi scutiţii necesari serviciilor şi lucrărilor publice din spatele frontului. Tata n-a avut noroc de ea. Era situaţia rîvnită, căutată, scutea de front. Scutirea ungureşte se numea „FelmenteV. Numele era de mare circulaţie, îl ştia şi bunica, lin limbajul ei era în continuă prefacere: felmentiş, ghelmentiş... stabilizîndu-se pînă la urmă în „ghelmentie".

Cu tata înainte făceam uneori şi lectură laică, - el citea cu asiduitate de credincios şi de cantor în devenire de preferinţă cărţi bisericeşti din autorii populari, firește. îi citeam uneori din Creangă. Savura poveştile. La „Amintirile din copilărie" nu m-a surprins remarca: „păi astea şi eu le pot scrie". Atît de aproape sunt de viaţa şi mintea ţărănească.

Citeam din Creangă şi altora. într-o casă din vecini se adunau mai mulţi să asculte, poveştile mai ales. Le ascultau cu multă plăcere, de la un timp unii mai aţipeau ca de legănatul unei muzici. într-o seară citind mai mult ca de obicei, şi ca o experienţă, i-am văzut unul cîte unul aţipind, adormind. Pînă la urmă au adormit toţi. Am închis cartea şi am plecat pe nesimţite. Cînd s-au trezit nu mai eram acolo. Am făcut mult haz împreună a doua zi de întîmplare. Nici după mulţi ani de zile n-au încetat, cînd îl vedeam pe vreunul, să-mi pomenească de ea. Şi poate şi azi mi-ar mai aminti-o dacă ar mai trăi vreunul din ei.

Nimic neobişnuit la ţărani. Obosit, ţăranul în repaos, la o lectură frumoasă aţipeşte uşor. La biserică glasurile monotone, citaniile, litaniile, ca o muzică molcomă pe ţăran îl leagănă, îi fac somnolenţă, îl adorm în strană. E chiar un fel de distincţie ca să ai strană, să dormitezi în ea în timpul slujbei. Era de rigoare somnolenţa mai ales la citirea cazaniei, care era lungă, monotonă. Cînd începea lectura îi vedeai aşezîndu-se comod în strană ca pentru o binemeritată odihnă. Ne povestea odată Pavel Dan[17] o întîmplare cu un ţăran din satul său. Suferea de insomnie, a încercat cu doctorii, pînă la urmă inevitabil cu popa să-şi recapete somnul. Citeşte-mi părinte ceva, da citeşte-mi aia de acuma trei dumineci, că eu pe aia aşa am mai dormit.

[Bunicii. Tata]

Pe moşul şi pe mama (bunica) îi văd muncind, aproape numai muncind, întrecîndu-se pînă la bătrîneţe în muncă cu lucrătorul de price altă vîrstă, judecînd, disprețuind pe omul care se uită la soare în timpul lucrului, pîndeşte amiaza şi apoi coborîrea soarelui ca să se isprăvească ziua. Rar aduceau om la lucru, cîteodată doar, de nevoie, la secere. Nu-1 puteau vedea vorbind, pierzînd timpul, pîndind porţia de vinars de rigoare. Ei nu beau. Moşul un singur viciu îşi permitea, fumatul cu pipa, dar aceasta mai ales iama, la gura sobei. Era slab, adică numai muşchi şi os, cu părul negru, abia-i descopereai cîte un fir alb. îi plăcea să-1 tund eu, lăsîndu-i părul mai lung la ceafă, reminiscenţă a obiceiului de a purta păr şi mai lung, de odinioară. Cîtă grijă le purta vitelor, le cerceta şi de cîte două ori pe noapte. Dimineaţa primul lucru pe care-1 făcea era să meargă la ele.

Bunica după mamă „mama ai din jos" spre bătrîneţe era numai o mînă de om, blîndă, de o blîndeţe cum n-am mai cunoscut alta, blîndeţea întrupată, cu un

glas duios, cîntat, numai suflet pentru noi. Sfioasă pînă la anularea de sine. Fiind la liceu, cînd îmi aducea în desagi lucrurile, se sfia să meargă alături de mine, venea în urma mea. Plăcerea ei cea mai mare era să ne vadă pe noi. Mica ei slăbiciune, mai ales după ce căzuse la pat, era „ghinarsul cu cafei", din care înghiţea din cînd în cînd. I-am făcut şi eu bucuria o dată, de două ori. N-a avut norocul şi nu l-am avut nici eu să ajung în situaţia să-i fac din plin această mică plăcere. S-a stins înainte de vreme, neştiută de mine am aflat numai pe urmă că nu mai este. Cît despre moşul dinspre mamă, Mihăilă Moţu, nici nu mai ştiu cînd a murit, atît de discret era în raporturile dintre familii.

Bunica după tată (mama) a trăit 93 de ani fără o boală declarată. Au lăsat-o rînd pe rînd extremităţile, picioarele, mîinile, s-a stins treptat, liniştit, de vîrstă. N-a cunoscut în viaţă doctor, medicamente. Medicament în casă nu era decît doar vinars cu camfor, bun pentru fricţiuni, pentru dureri de cap. Făcea cîteodată, rar de tot, colici la ficat. Le rezolva însă simplu, cu degetul pe gît şi vărsătură pînă la fiere. I-au slăbit, firește, Văzul, auzul. La un ochi făcuse albeaţă, care la ţară se trata cu ştergare cu mătasă. Ochelari nu ştiu de la cine moştenise, simpli, legaţi cu aţă, care au rămas în cele din urmă numai cu un ochi.

Moşu, la insistenţele noastre ajunsese cu durerile de cap şi la doctor, probabil dureri de spondiloză. I-a dat ceva de luat cu lingura, care i-a făcut sau credea că i-a făcut bine. încolo n-a dat faţă cu doctor în viaţă. Nu 1-a văzut mi se pare nici în faţa morţii. Nu-1 ştiu căutînd pe doctor nici pe tata. Hemoragia internă i-a venit ca un accident cu efect rapid, n-a mai ajuns să fie dus la doctor.

Tata a murit la 57 de ani mi se pare, era născut din 1876. Eram la Arhive cînd am fost chemat telegrafic acasă cu un scurt: „tata mort, vină acasă". Nu-mi venea să cred, nu-1 ştiam bolnav. Credeam că ar putea să fie o greşeală a poştei, că va fi vorba de mama (de bunica). Era însă, cu adevărat el. Venise seara obosit de la moară, unde trebuia să porţi în spinare sacii. Mîncase nişte fasole şi băuse puţin vin acru, din al său. Pe la miezul nopţii s-a trezit cu dureri violente, care nu l-au slăbit, au crescut mereu pînă la ziuă pe cînd voiau să plece cu el la doctor. N-a mai fost nevoie, a închis ochii. E înmormîntat în alt loc decît mama, dar tot pe aproape de biserica de lemn, într-un mormînt mai larg, străjuit acum de un stîlp de marmoră pus de mine, pe care e înscrisă şi sora mea Ana, care a murit mai tîrziu, precum şi cealaltă soră, Saveta şi cumnatul meu Gavrilă Molodeţ, în vederea odihnei viitoare alături de el.

[Viaţa şcolară cea de toate zilele]

Normal cu adevărat la liceul Kun n-am făcut decît clasa întîi. în a doua ne găseam în război, învăţămîntul a început să sufere. S-a relaxat apoi tot mai mult. Mi-a rămas în amintire mai mult foamea, decît învăţătura. în anii din urmă aceasta devenise cumplită. La internat dimineaţa aveam doar o „supă" palidă de chimin, cu o feliuţă insignifiantă de pîine, care abia mai semăna a pîine, era amestecată cu porumb, cu orz (?), cu tărîţe. La amiazi veneai ameţit de la şcoală, foamea o simţeai mai cumplit după mîncare. Mi-aduc aminte cum alergam după masă pînă afară din oraş, pe şosea, unde era un păr pădureţ, să ne mai completăm masa. Nu mai era mult nici pe acasă, rechiziţiile se ţineau lanţ. De venit, mai ales iarna, rar puteai veni la noi să ne aducă cîte ceva, trenurile erau rare, ocupate de trupele în mişcare, de transporturile militare, trebuiau să vină pe jos peste cîmpuri, dus şi întors vreo 30-40 de km. Ceea ce ne aduceau nu ţinea mult, era greu de ascuns ceva, se consuma totul pe loc împreună cu cei cu care stăteai în cameră, tot aşa de flămînzi ca şi tine. Aşa se întîmpla şi cu ale lor, nu se putea altfel. Cînd veneam acasă mîncam pînă la îmbolnăvire. Ne agăţăm

cîteodată de tren, dar n-ajungeam mai mult decît pe trepte. Primăvara, toamna mai mergea, iarna însă era cumplit. Mă văd şi a,cum agăţat de bară, cu mîinile sloi, într-o călătorie de vreo trei sferturi sau de vreo oră, dar interminabilă. Curaj de copil, puteai să scapi bara şi să fii aruncat fatal.

Vacanţele erau obişnuit mai lungi, motivate de lipsă de combustibil, de alimente.

Războiul românesc m-a prins în vacanţă. Frontul se apropia, se auzeau clar tunurile dinspre Sibiu. Moşul şi cu mine ne căzneam să săpăm un adăpost în „Părău Năii". Se săpa greu de tot, nici nu putea fi acolo un adăpost cu adevărat, aşa, pînă la urmă, am renunţat. Şi-apoi tunetele au început să se depărteze, frontul de la Sibiu se retrăgea.

Acasă alte calamităţi. Maştera mea nemaiputînd îndura, a plecat. Tot lucrul a rămas în seama noastră, doi bătrîni, moşul şi mama (bunica) şi n6i trei copii, eu şi cele două surori mai mici ale mele. Erau munci mai puţin obositoare, la fîn de pildă, la întors, la clădit, la cules de porumb, la scos cartofi, la culesul verzei, viei. Dar abundau celelalte: sapa, plivitul, coasa, secerea, încărcatul, descărcatul, îmblătitul, plugul. De vîrsta coasei n-am ajuns, înţelegînd coasa de iarbă, am ajuns doar coasa de măzăroi, de mazăre. La plug -însă mergeam cu moşu. La început mînam numai boii, sau mă aşezam pe grapă la grăpat, dar apoi am desprins să ţin coarnele plugului. Ba mă vitejeam să trag brazda cît mai mare şi mai sigur, spre satisfacţia moşului. Ce plăcere să tragi brazdă groasă în pămîntul reavăn. Mie el nu-mi spunea nimic, dar seara mă lăuda bunicii, iar ea îl trăda, spre marea mea bucurie. La plivit era tare plicticos. La sapa cu maşina nu era rău, dar era epuizantă sapa cu mîna. Gîrbov să dai cu sapa cîtu-i ziua de mare - şi în timpul sapei ziua era mare de tot, din zori pană în seară (nu opt ore!) şi mai cumplită secerea: trebuia să lucrezi numai plecat, în arşiţa de iulie, chinuit de sete, de transpiraţie, de ţepile spicelor, de băşicatul palmelor, de durerile de mijloc. Şi bunicii nu înţelegeau rămînerea în urmă, trebuia să tragem alături de ei. Seara nici nu mai puteam sta pe şezut, mîncam culcaţi pe o dungă. Cumplit era îmblătitul cu maşina învîrtită de mînă, căldura, praful sufocant. Dar învîrtitul fără înrerupere a manivelei la „maşină" şi apoi la ciur. Batozele au venit pe urmă. Eu, liceist, mai reuşeam să mă sustrag uneori, găsind pretexte să rămîn acasă. Ba îmi făceam şi o ocupaţie, am reuşit să conving pe cei bătrîni să mă lase să-mi cumpăr un mic aparat de fotografiat, cel mai simplu şi mai ieftin care se găsea, o cutiuţă cu o lentilă. Clişeele le introduceam, le developam la o lămpiţă roşie acoperit cu lepedeauă. Am făcut cîţiva ani vara şi pe fotograful, mai ales dumineca, veneau femeile cu copiii cu vitele înjugate chiar, să-şi facă poze de trimis la bărbaţi pe front. Cred că şi azi se mai găsesc prin case asemenea fotografii. Tatăl meu, prizonier în Rusia, n-a primit de la noi în cei patru ani decît o singură scrisoare, o carte poştală scrisă nemţeşte, avînd pe ea fotografia lui moşu cu boii, făcută de mine. In spate şura, pe un prag mi se pare bunica şi sora mea. Avea doi boi frumoşi, pasiunea lui era să cumpere boi frumoşi. Bucurie mare în lagăr, bucurie, mîndrie pentru tatăl meu. Iată dovada existenţei alor săi, stării lui de acasă. Bunicii erau bucuroşi că facem şi un cîştig. într-o vară făceam de vreo două cămăşi şi poate o pălărie de paie.

De la un timp m-a luat notarul „scriitor" (scrib) în cancelarie. Notarul era ungur (a trebuit să înveţe fireşte, şi româneşte), ordonat, corect, cu un scris frumos, din care am şi rămas prin imitaţie cu unele litere. Aveam şi eu scris bun, mă aprecia. Aveam şi masa de prînz de la el. Uneori luam masa chiar împreună cu el, în familie. Avea un băiat cam slăbănog şi nu prea dotat. în schimb o bombonică de fetiţă care tare se legase, tare-i plăcea să se joace cu mine. Am auzit mulţi ani după război că s-a făcut o frumuseţe de fată. Deprin-

J

sesem atît de bine munca, încît nutream în gînd nădejdea să mă fac şi eu cîndva notar.

Bucuria bunicilor să mă vadă în asemenea treabă. Ba era şi cu unele avantaje, indulgenţă mai mare la rechiziţii, ceva mai mult din zahărul insipid candel murdar, cristalizat pe sfori, care se împărţea uneori oamenilor, sau două trei „paele" de tabac, mai rău decît „mahorcă", care se distribuia din cînd în cînd. Singurele momente cînd îl vedeai şi pe moşul, în genere închis, mai expansiv, îl văd în gura sobei, cu pipa în gură, bine dispus, iar pe bunica arătîndu-mi-l în taină: uită-te la el cîtu-i de vesel! N-a trăit pînă să-i pot face din resursele mele micile bucurii.

O problemă era sarea. Lipseau transporturile. Trebuia să întreprindă cîte un ţăran călătoria cu carul pînă la Ocna Mureş. Mergea unul din satul vecin, din Balomir. Aducea drobi mari de sare impură, pe care o vindea, scump fireşte, dar acum era o binefacere. ^H|

Cu îmbrăcămintea mea ne-am descurcat cu mijloacele din casă, cu „stofă" ţesută de lînă vopsită şi ea în casă. Cu încălţămintea era mai greu, era curentă talpa de lemn, pielea argăsită în casă. Un ţăran, Neacă, ajunsese să confecţioneze pentru mulţi ghete cu talpă de lemn şi feţe de pănură ţărănească bătută în piuă, de lînă vopsită. Doamne, ce mai tropoteau. Noroc că ne învredniceau mai mult de talpă argăsită în casă.

Printre prieteni la şcoală aveam mai ales unul, Puj Geza, ştrengar, simpatic, plin de haz, deloc incapabil, dar nu-i plăcea învăţătura. îmi făcea toate hatîrurile ca să stea cu mine în bancă. Erau bănci de doi. Ne aşezam de preferinţă într-o bancă mai spre fundul sălii. îi eram de mare ajutor la răspunsuri, dar mai ales la lucrările în scris. Temele de latină, cu deosebire, le copia de la mine. Că era inteligent, semn era dexteritatea cu care copia, făcea voit exact numărul de greşeli care trebuiau pentru a-şi asigura un „suficient" şi a-şi camufla frauda. Să-l fi văzut pregătit să răspundă la istorie. Simţind că-i vine rîndul îşi machia cu cerneală nişte cearcăne pe la ochi. Chemat de profesor în faţa lui să răspundă (acesta era obiceiul profesorului) arbora o mutră aşa de jalnică, de suferind, de să-i plîngi de milă. Nu numai pe profesor îl impresiona, dar ne punea şi pe noi în grea situaţie, ne. era aşa de greu să nu pufnim în rîs. în internat, în toiul nopţii, cînd socoteam că toată lumea doarme, ne provocam o cameră pe alta la luptă cu pernele. Obişnuit el provoca. în toiul luptei mai uitam de linişte. Ne trezim deodată cu profesorul supraveghetor al ordinii. Alergam toţi, ascunzîndu-ne în aşternuturile noastre. Ce-i asta? Cine a făcut-o? El se găsi victima, jeluindu-se îi arată fundul chipurile profesorul să vadă cum a fost bătut. Se vede a fost convingător pentru profesor, că a şi plecat numaidecît, renunţînd la cercetare.

Slabă, tot mai slabă şcoală. Internatul fusese şi el rechiziţionat pentru spital, a fost improvizat altul în liceu. Profesorii descurajaţi, înfometaţi şi ei. Nu m-am mirat cînd profesorul de latină la sfîrşit de oră m-a chemat să mă întrebe discret dacă n-aş putea face rost de pe acasă de ceva făină, cartofi, ouă. I-au dus ai mei, dar nu mi-au făcut un bun serviciu. Indulgenţele lui au dus la delăsare, ale cărei urinări le-am simţit mai tîrziu.

în clasele de liceu aveam preferinţă pentru matematici. Aveam şi un profesor bun, didactic cel mai bun din liceu, Roth Agoston, singurul după cît îmi aduc aminte care nu avea nici o poreclă. La istorie mai slab. Mai slab era şi profesorul, nu ieşea din litera manualului. Altfel sever. Te făcea foarte uşor *Buta*[18]. „Buta" îi era şi porecla. îl văd întinzînd piciorul şi arătîndu-şi elevului scos la răspuns talpa: „Olyan buta vagy mint a cipom talpa" (Eşti prost ca talpa ghetei mele). Elevii îi reţineau micile „perle" pe care le scăpa cînd îşi preda lecţia. La geometrie profesor Wekerle Sândor, nedespărţit de băţul de trestie, de care uza des. Elevii se complăceau şi ei, făceau haz, îi dădeau des prilejul. Găseau

ei şi mijlocul de a ajunge la băţ, să i-1 frece cu săpun, ca să crape, sau i-] cumpărau şi îl aduceau chiar ei, cînd celălalt se strica, gata uns. Tare-i distra cînd vedeau că se crapă în fîşii pe spatele căruiva, spre furia profesorului.

Limba streină una, cea germană, făcută slab şi ea. Profesorul Mâyer intra tîrziu în clasă, uneori şi numai cu un sfert de oră înainte de a suna. Ba adesea ocupa ora vorbindu-ne despre război, ţinînd lecţii de moarlă, ca şi la internat.

Pe primul plan erau, firește, limba maghiară şi istoria maghiară. Limba maghiară ocupa, mi se pare, o oră în fiecare zi. Intr-un an, mi-aduc aminte şi „Talpra magyar"[19] la 15 martie a fost declamată de un elev român cu o voce puternică. Mi-am însuşit-o şi eu bine, compuneam cu nimic mai prejos decît colegii unguri. I-am simţit mai tîrziu marea utilitate în studiile mele istorice. Liceul avea un profesor bun de limbă şi literatură maghiară, Kristdf Gyorgy, mai pe urmă profesor de limbă şi literatură maghiară la universitatea noastră. Nu l-am avut profesor, dar l-am cunoscut bine, el mă ştia elevul lui, i-am şi tradus articolul despre literatura maghiară din Transilvania interbelică, scris pentru volumul comemorativ al unirii, din 1928.[20]

Cititor eram, în afară de cele didactice obligatorii, pe care le citeşti totdeauna în silă, de literatură maghiară sau traduceri din literatura universală, începînd cu Jules Verne, Karl May, Moricz Zsigmond şi continuînd cu Jdkai, Mikşzath, Petdfi... Pînă la urmă am ajuns la Victor Hugo şi la Byron (Don Juan), D'Anunzio (Focul) şi alţii. Literatura română, istoria românilor mi-erau aproape necunoscute. Doar cîteodată îmi cădea în mînă cîte un almanah, ca cel de la Orăştie, cîte un calendar, cîte un număr din „Foia interesantă"[21] sau „Bobîrnacii"[22]. Nu cunoşteam nici măcar pe scriitorii ardeleni, pe Coşbuc, Goga. Nu ştiam de Eminescu, a trebuit să aflu despre el de la un elev ungur din clasele superioare.

Liceul avea o bibliotecă, una din acele biblioteci care au crescut în timp, dar nu cuprindea aşa ceva sau nu ni se spunea că sînt. Cercul de cărţi recomandat lecturilor noastre era mai restrîns, marele rest al bibliotecii era de domeniul ştiinţei. Se găseau în fondurile ei pînă şi cărţi vechi româneşti.

Teatru n-am văzut decît unguresc, teatru ambulant, şi rar de tot. A stat mai mult o trupă de operetă. Eram în prima clasă de liceu cînd am văzut cîteva reprezentaţii, mai mult clandestin. N-aveam bani pentru bilete, păzeam numai pe aproape de intrare, unde un control indulgent ne făcea scăpaţi pe scări în sus spre galerie, nu fără să ne dea povaţa ca acolo sus cît timp e lumină să stăm pitiţi sub balustradă şi să ne scoatem capetele numai după ce se sting luminile. Mare revelaţie: luminile scenei, cîntec, hazuri, dansuri. Şi mai ales primadona, Fiiredi Ilonka, în perspectiva scenei o frumuseţe nevisată de noi pînă aci. Ba în „Jânos vitez"[23] apărea cu nişte picioare frumoase, numai în tricou, picioare de care noi nu mai văzusem şi care ne exaltau fantezia de copii.

Acasă am crescut în muzica populară românească, în cîntec de fluier, de ceteră, de clarinet, în lumea doinei, învîrtitei, jocului românesc, colindei, cîntecului bisericesc, ansamblului de credinţe, datini şi obiceiuri, care toate şi-au pus pecetea de neşters pe toată viaţa. în şcoală în schimb am crescut în atmosfera muzicii ungureşti, sub toate formele ei mai uşoare, de la cîntecul popular sau de taraf pînă la operetă, în care ungurii excelau. Emoţionante cîntecele lor curuţeşti[24] la taragot. Am gustat din plin muzica lor de taraf. De unde mi-a rămas înţelegerea pentru muzica ungurească. Mi-au rămas şi cîteva din cîntecele militare, pe care le cîntam şi noi, chiar la excursii şcolare, iar între noi şi cu obscenităţile lor.

Cît priveşte viaţa de toate zilele, în internat, în şcoală, ea se scurgea în marginile unei inerţii tradiţionale. Trebuia să te obişnuieşti, firește, cu dispreţul, ironiile la adresa ta ca român, la adresa românilor ca popor, începînd de la numele de „olah" şi continuînd cu „mocan", „cu păr pe limbă" ş.a. încolo

prietenie, interesată şi neinteresată, destulă. Am avut printre colegii unguri prieteni buni, care mi-au rămas prieteni pentru totdeauna.

Se condamna, cum am mai spus cu deosebire delaţiunea. Profesorii în genere nu reuşeau să găsească delatori. Elevii mai mari se lăsau de la etaj pe cearceafuri legate cînd nu-l puteau cîştiga pe portar. Directorul internatului dacă voia să-i prindă asupra faptului, trebuia să o facă el în persoană.

într-un timp aveam şi pe un baron Bornemisza în cameră. Acesta avea şi armă de vînătoare şi mergea la vînat. Avea o armă care se frîngea în două de o putea ascunde sub pardesiu sau sub un palton. Nici cînd n-a aflat nici un profesor de această infracţiune.

Dar, în genere, profesorii nici nu încurajau delaţiunea, ba chiar o detestau, îmi aduc aminte de un asemenea moment. Profesorul de istorie odată la intrarea în clasă ne-a găsit în mare gălăgie, sărind peste bănci, scoţînd un praf de mai mare dragul. - Cine a pornit gălăgia? Nimeni. Revoltat peste măsură, a designat pe unul din elevi drept supraveghetor pentru ora lui, care să-i noteze pe cei care o fac şi să-i prezinte lui lista. Băiatul, şi conştiincios, şi intimidat, la ora următoare de istorie s-a prezentat cu lista. - M-am plîns acum de gălăgie, ţi-am cerut eu acum lista? Ce, ai crezut că dacă îţi denunţi colegii îţi faci vreun merit faţă de mine? Atuncea vii cu lista cînd ţi-o cer eu, marş la loc! Atîta ne-a trebuit, în pauză l-am ţinut cu faţa în jos pe catedră, trăgîndu-i pe întrecute, palme grele în fund *(deres).* Şi-apoi multă vreme clasa 1-a ocolit, n-a mai vorbit cu el. Era o lecţie în fond nu prea dreaptă, dar semnificativă pentru etica vieţii în şcoală.

Eram tare atenţi la conduita colegială, la demnitatea clasei. în clasele superioare profesorii erau datori să ne trateze inexceptabil cu „dumneata". Nu numai o aşteptam, dar o şi pretindeam ca şi un drept. Elevii următori nouă tocmai trecuseră în clasa a V-a (azi a DC-a). Printre ei era şi o stîrpitură de ovreiaş, oprobiul clasei. S-a întîmplat însă ca unul din profesori, din inerţie sau din acelaşi oprobiu să i se adreseze cu „tu". Clasa, lezată, toată în picioare. Delegaţie compusă din cei mai buni ai clasei la profesor să-şi ceară scuze şi să promită că nu o va mai face. Şi-a cerut scuze şi a promis.

în faţa solidarităţii clasei autoritatea şcolară trebuia să fie concesivă. La un moment dat clasei a Vi-a (a X-a azi) i-a venit ideea năstruşnică să umble toţi cu gambeta[25] şi cu baston. Zis şi făcut. Nu s-a găsit nici o prevedere disciplinară care să-i împiedice. A trebuit aşteptat pînă şi-au făcut destulul şi au renunţat ei, elevii.

[Sfîrşit de război. Ziua Marii Uniri]

Sfîrşitul războiului m-a găsit în clasa a Vi-a. Schimbare neaşteptată. Ştiri alarmiste circulaseră şi pînă aci printre elevi, teamă, prevestiri greve printre elevii unguri. Noi prea multe nu ştiam, nu citeam ziare, eram la voia zvonurilor. Cei de acasă erau departe de vîntul evenimetelor. Eram în vacanţă în momentul prăbuşirii imperiului. La cancelaria notarială fiind, cineva veni cu ştiri alarmante: soldaţi care depun armele, pleacă de pe front, revoluţie la Budapesta care prevestea revoluţie şi în alte părţi. Notarul se temea desigur, dar se şi autolinişitea cu gîndul că el a fost corect în serviciul său. N-a trecut mai mult de vreo trei-patru zile şi au apărut răzleţ soldaţi întorşi de pe front, anunţîndu-şi sosirea trăgînd cu armele. Şi-apoi tot mai mulţi, punînd stăpînire pe sat. Autorităţi în sat erau numai notarul şi jandarmii, iar moşier Barcsay Gabor, din familia mare Barcsay, care a dat şi un principe. Tîbărîră mai întîi asupra notarului sub cuvînt că a mîncat ajutorul pe care trebuia să-l primească soţiile lor acasă. Realitatea era că ajutorul nu se mai dăduse de mai multe luni. Dar acum nu mergeau

asemenea explicaţii. Era să o păţesc şi eu care susţineam acel lucru. Au început devastările sub ochii soţiei notarului. A luat-o cu copiii o mătuşe de a mea, din vecini, în casa sa. Pe el l-au luat sub pază, să dea socoteală, cu gînd să-1 omoare apoi. Unul îl căuta intempestiv cu cuţitul, l-au reţinut numai femeile.

Valorile active se schimbară şi ele, pe primul plan se găseau de cei care altădată erau pe al doilea, sau pe cea. din urmă treaptă. Cel care se vitejea mai mult era fostul păzitor de capre al satului, care după momentul lui de mărire a redevenit iarăşi căprar. în asemenea momente s-a isprăvit cu umilinţa. Iată-1 răzvrătit şi pe „brava", unul care nu era de front şi mai făcea servicii pe la notar, cunoscut numai cu numele de batjocură „brava răţuşcă", apărut şi el printre devastatorii casei. Notărăşiţa, socotind să i se plîngă: şi dumneata „brava", vezi ce fac cu noi. Ce, eu îs brava la tine, dumnezeu şi...

Jandarmii care apărură fură dezarmaţi uşor. Se adunară mai mulţi în jurul lor, chipurile să-i lămurească şi la un semn le-au pus mîna pe arme, iar după cîteva gfiionturi îi făcură scăpaţi. Erau jalnici în fuga lor fără arme, cu capul gol. Urmarea a fost că a doua zi a sosit un detaşament mai mare de soldaţi secui, care şi-au făcut loc de staţionare la Orăştie şi sub cuvîntul ordinei ţineau sub teroare satele. Au căzut pe neaşteptate din două părţi prinzînd în mijloc mulţimea. îi văd şi acum venind pe flanc cîte unul, trăgînd cu armele, pe uliţa satului. Panică, fugă în toate părţile. Notarul fu salvat, l-au luat cu ei şi l-au dus la Orăştie. A venit apoi un stegar român care a constituit garda naţională. Notărăşiţa astfel înainte de a pleca şi ea şi-a putut valorifica lucrurile din casă care-i mai rămăseseră. Avea şi un pian frumos, pe care tare aş fi vrut să-1 cumpăr, îl vindea ieftin de tot, dar n-a fost chip să-1 conving pe tatăl meu, care se întorsese din Rusia. Cum nu l-am putut convinge nici altădată să-mi cumpere o vioară: „doar nu te-am dat la şcoală să te faci ceteraş!". M-am ales numai cu gramofomul pe care mi 1-a dăruit ea şi de care n-am servit mulţi ani în şir. De-acolo a pornit pasiunea mea pentru discuri. Era un gramofon cu pîlnie mare, frumoasă, strîngea în jurul lui multă lume, mai ales dumineca. Pe notar apoi l-am căutat clandestin, căci riscam iarăşi o bătaie, la Orăştie, unde se refugiase, ca să-i duc ceva de ale îmbrăcămintei. Pe urmă el a plecat în Ungaria.

Pe Barcsay l-au cruţat acum sub cuvînt că a fost om bun, n-a asuprit pe nimeni, nu i-a făcut nimănui nici un rău, nici o nedreptate. Era necăsătorit, trecut de mult de 80 de ani, singur cu personalul. Ba chiar garda îl păzea să nu i se întîmple ceva. Abia la vreo două săptămîni, într-o duminecă garda s-a îmbătat şi a început să tragă cu armele prin casă, ba în vreun tablou, ba în vreun vas. Se nimerise tocmai cînd ieşeau oamenii de la biserică. Judecind că a început şi aci devastarea, au năvălit în curte, au început prăpădul. Au apărut din sat bărbaţi, femei, copii. Cărau pe apucate tot pe ce puteau pune mîna. Bătrînul Barcsay, aşezat într-un fotoliu, trebuia să privească cu ochii lui dezastrul. Şi cît era de avar, în timpul războiului ca să economisească mînca fasole, porc de Crăciun nu-şi cumpăra sub cuvînt că e prea scump. Altfel era într-adevăr corect. Nu şezu mult, un ţăran îl apostrofă: „ia mai scoli că ai şezut destul, să mai şed şi eu". Şi îi smulse de sub el fotoliul. Sub promisiunea să le plătească o sumă bunicică, doi ţărani îl încarcă apoi pe căruţă pe paie, îl coperiră cu un cojoc şi porniră cu el la Vinţ. Se înăbuşă bietul sub cojoc, dar tot mai bine aşa. Pe drum ţăranii se mai opriră de vreo două ori: „nu merem mai departe dacă nu ne mai dai atîta". Şi a trebuit să le tăgăduiască. Din cărţi unii au mai luat cîte una, celelalte însă s-au prăpădit rupte, călcate.

Nu lipseşte în asemenea momente nici umorul. Doi ţărani puseră mîna pe „fiacrul" închis,[26] prinseră caii şi instalaţi ca baronii se plimbau în lungul satului în sus şi în jos în hazul tuturor.

A început să circule şi cuvîntul „bolşovici", adus de cei întorşi din Rusia.

A venit însă curînd restabilirea ordinii, acum luînd locul gărzilor, pe toată ţara. Au apărut jandarmii români, jandarmi aprigi, olteni mi se pare, a venit şi instrumentul nou de represiune, necunoscut aci, faimosul 25. Cei duşi la Vinţ trebuiau aduşi înapoi cu căruţa. S-au umplut tufişurile, pîraiele din apropiere de ■mobile, de felurite lucruri, puţine au mai rămas ascunse. Au rămas totuşi.

Iarăşi şi un haz. învăţătorul observă că omul său îi aduce laptele mereu într-un vas de porţelan. Intrigat, îl întrebă de unde-1 are? De la baron. Abia atunci şi-a dat seama că era de fapt oala de noapte. Indignat: cum ai putut face asta? Ţăranul, inocent; - se lămuri - a socotit că la un domn să-i facă cinstea să-i aducă laptele în oala de porţelan, nu în orice oală ca la ceilalţi.

Altfel pe urmă ţăranii s-au socotit să nu mai aştepte împropietărirea, să-i cumpere lui Barcsay moşia. Bătrînul, mîniat fireşte pentru ceea ce i-au făcut, n-a vrut nicidecum să le-o#vîndă, a vîndut-o unui avocat din Aiud cu preţ mic, şi ei au trebuit să o cumpere de la acela cu un preţ incomparabil mai mare. Au licitat-o apoi între ei. Din licitaţii au scos nu numai preţul acela mai mare, dar au rămas şi gratis cu casa, cu acareturile şi grădina mare ţinînd de ea, unde s-a instalat primăria, precum şi cu pădurea.

Pădurea mare de stejar de de-asupra satului era de vreo 1 500 de iugăre mi se pare, în vîrstă de exploatare. A cumpărat-o mai întîi un ţăran din Vinerea[9], Herlea, iar acesta a vîndut-o firmei Klemm, care a şi exploatat-o. în acest chip cel care s-a ales cu mai puţin din preţul moşiei a fost propietarul. L-am descoperit mai tîrziu într-o pensiune modestă la Aiud. Era trecut de 90 de ani, plăpînd, blînd, cu amintiri neplăcute. Poate şi el şi-a regretat hotărîrea care 1-a costat atît de mult, cum de altfel şi-au regretat şi ţăranii fapta din care a ieşit atîta cîştig pentru alţii... S-a lichidat însă o respectabilă moşie nobiliară.

Revoluţia în mic se petrecea în cercul îngust al intereselor locale.

*

* *

Ziua de 1 Decembrie 1918 m-a găsit bolnav. Văd oamenii plecînd în grupuri mari, printre fulgii de zăpadă, care cădeau lin, plecînd spre Alba Iulia. Trăind pînă aci în atmosfera şcolii streine, într-o lipsă de informaţii uşor de înţeles, nici nu puteam măsura toată măreţia momentului. Mi s-a făcut lumină deplină numai după ce m-am întors la şcoală. Acolo, oraşul în sărbătoare: steaguri, cîntece naţionale. Elevii unguri tăcuţi, descurajaţi, elevii români în manifestaţii cu steaguri pe la profesori, să ştie că se găsesc într-o lume nouă, să strige şi ei „Trăiască România Mare! Mai ales cei care erau ştiuţi mai şovini, profesorul de istorie, de greacă. Pe acesta din urmă ştiu că-1 loviseră, uşor^ cu steagul în cap. N-au strigat, dar i-am văzut umiliţi şi asta ne era de-ajuns. In frunte se găseau obişnuit fraţii Branga, gemenii, colegi de clasă, dintr-o familie de învăţător dîrz românească. Fratele lor mai mare era voluntar, ofiţer în armata română. O ţineam într-un cîntec, într-o veselie, în care şcoala căzuse pe al doilea plan. Atunci am învăţat să cînt cu gura plină „Deşteaptă-te române", „Trei culori", „Pe-al nostru steag", „La arme". Nu uit mîndria cu care priveam pe soldaţii în marş iute, sau corpul de voluntari ardeleni venit din Franţa, într-o uniformă nouă, gri-albastră, impecabilă.

Primul lucru pe care l-am făcut a fost să refuzăm frecventarea lecţiilor de limbă maghiară şi să cerem în loc profesor şi lecţii de limbă română. Directorul, Gorog Ferenc (altfel profesor de calitate, scria şi istorie) a refuzat. Nu-mi mai aduc aminte cum ne-am descurcat, dar la limba maghiară ştiu că n-am mai intrat şi că la sfîrşitul anului - eram în clasa a Vi-a - ne-am pomenit pe certificatele noastre şcolare cu apostila: „Poate să treacă în clasa superioară dacă face examen de corigentă din limba maghiară".

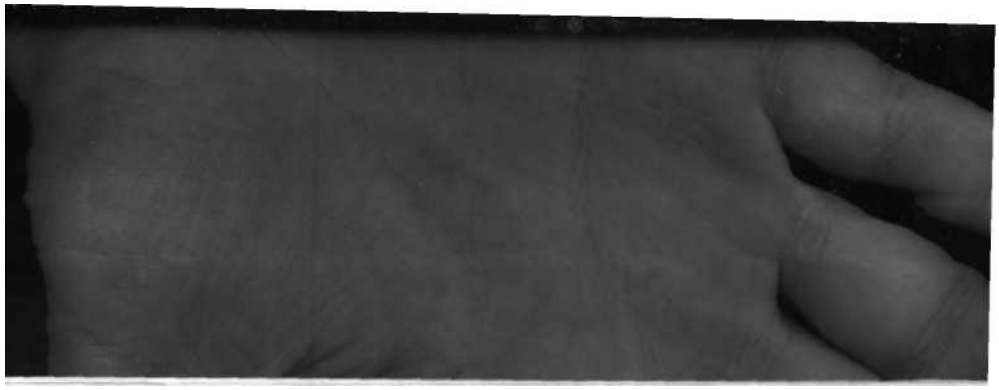

[La liceul „Aurel Vlaicu"]

în anul următor însă ne găseam la nou înfiinţatul liceu „Aurel Vlaicu"[27] în clasa a Vil-a.

Lume nouă, probleme noi. M-am trezit deodată în plină ignoranţă istorică, literară românească, în necunoaşterea limbii literare chiar. Lectură pe apucate, febrilă, neglijînd predilecţia pentru matematici. Animatorul, profesorul, tînăr atunci, entuziast, exaltat, Aron Demian. El era sufletul noului liceu. Au trecut mulţi prin mîna lui. Se străduia chiar să atragă elevi buni şi din alte părţi, făcîndu-şi o mîndrie din calitatea şcolii sale. Se pot cita multe nume care au trecut prin şcoala lui din cei care s-au distins în viaţă.

Era mult improvizat în noua şcoală, profesori mulţi recrutaţi din preoţi, ajutîndu-se cu cursuri de vară pentru a face faţă noii sarcini. La istorie n-am avut noroc nici de astă dată de profesor bun, Romoşan era un fost preot, făceam acum istorie universală, o neglijam. Nu-i uit o întrebare devenită stereotipă: Validitatu-s-a poporul român în concertul mondial al popoarelor? Da, s-a validitat - trebuia să fie răspunsul. Şi cum s-a validitat poporul român?... Mai slab eram la istorie. Eram departe încă de a-mi fi venit spontan gustul pentru istorie.

Gustul pentru istorie mi-a venit mai curînd de la preotul Constantin Oancea din sat. Pentru o altă istorie decît cea din manuale. Era pasionat cititor al „Daciei preistorice", adept entuziast al credinţelor lui Nicolae Densuşianu. încerca însuşi cîte o temă istorică-filologică în legătură cu originile.

Clasele VII şi VEI din liceul românesc au echivalat cu o adevărată transfigurare, cu deschiderea orizontului larg al culturii şi mai ales al literaturii române. In clasă, după note eram al cincilea, al şaselea. La bacalaureat însă am fost singurul care a trecut examenul la toate cinci obiectele cu foarte bine.[28] Printre colegii care erau înaintea mea şi s-au remarcat mai tîrziu era Ştefan Pasca,[29] Ioan Breazu,[30] care era mîndria liceului, era cu o clasă mai sus. Fusese atras aci de la Blaj.

Viaţa de internat mult schimbată şi ea, atmosferă românească, bună dispoziţie. De ceea ce eram însă mai neplăcut surprins era delaţiunea. Mă miram că Demian, care era şi directorul internatului, nu mă are prea bine, mă învredniceşte de ironii. Am înţeles însă la un moment dat din repetarea unei propoziţii din cele pe care le debitam uşuratic între colegi. Abia atunci am aflat cheia: delatori printre noi. M-am făcut apoi mai prudent. Demian apoi m-a şi trimis la concursul Tinerimii Române, la Bucureşti, care se ţinea anual pentru elevii din toată ţara. N-am făcut nici o ispravă deosebită acolo, temele date nu erau din cele pe care le dezbăteam noi acasă. Dar am făcut cu acest prilej cunoştinţă cu Capitala (1921).

S-a schimbat şi viaţa de acasă. Ne ţineam de veselii, de petreceri, de băutură, de „baluri". Am jucat şi teatru, tare fără talent. Preotul Oancea era amator, îi plăcea să ne aibă alături la cîte un pahar mai mult. Eram la o vîrstă cînd începi să te vitejeşti cu cantitatea, cu rezistenţa, cu ce eşti în stare, cînd te străduieşti să stîraeşti interesul, admiraţia fetelor. Serenade, colindat. Nu rar veneam tîrziu, bine ameţit acasă. Bieţii bunici erau îngrijoraţi, socotmd că am adormit se şopteau: oare ce se va alege de copilul ăsta? Se străduiseră, cheltuiseră doar. Dimineaţa în asemenea prilejuri mă. sculam firesţe, tîrziu. Bunica, neliniştită, grijulie, mă trezea din somn cu întrebarea: mamă, ce să-ţi fac de mîncare? Eu, arţăgos, mă arătam contrariat că mă trezeşte pentru atîta şi nu mă lasă să dorm. Remuşcări tardive, dar e greu să-ţi mai scoţi-din gînd asemenea necuviinţe. Cît suflet într-o mamă şi cîtă uşurătate în copil.

în acest răstimp a căzut şi moartea moşului meu. Era bolnav grav acum, trecuse de o săptămînă. în seara cînd eu am plecat să joc teatru era pe sfîrşite.

Mama (bunica) i-a zis: uite copiii, să-i vezi, pleacă la teatru! N-a zis nimic, s-a întors numai cu faţa la perete. Jucam într-o piesă ţărănească oarecare, am făcut apoi machiat primitiv, cu barbă de cîlţi, pe „Herşcu Boccegiul", destul de fără haz. Nu s-a sfîrşit teatrul bine şi a venit o mătuşă să ne cheme: a murit moşu. Murise în timp ce eu mă căzneam să fac hazuri!! Schimbare subită de decor, remuşcări, care cu timpul în loc să scadă au crescut deodată cu maturizarea conştiinţei şi care nu s-au mai stins nicicînd cu totul. L-am înmormîntat alături de mama, la care simţeam că ţinea mult în sinea lui. îi păstrez imaginea, simplă, telurică, contopită cu pămîntul şi cu munca. A plecat, mă tem, cu îndoiala în suflet de rezultatele eforturilor sale. Sper să-l fi răscumpărat cu istoria ulterioară a vieţii mele.

Din exhibiţiile noastre unii din noi apoi, cei socotiţi să facă carieră în sat, s-au ales cu prelungirile obişnuite la intelectualii satului: băutură, joc de cărţi, nopţi pierdute, ocolirea cărţii. Aceiaşi ca şi în alte părţi. I-a descris prea bine Pavel Dan în „Intelectualii" ca să mai fie nevoie de vreo adăugare.

Exhibiţiile, bravurile mele tinereşti au fost trecătoare, micile escapade studenţeşti cu apariţia bolilor s-au curmat şi ele. N-au reuşit să-mi scadă gustul pentru carte, care a învins hotărîtor.

Bravurile noastre au avut şi un episod tragic. Mergeam să ne scăldăm în Mureş. Acolo, ne întreceam în curajul de a merge cît mai aproape de locurile primejdioase, fără să ştim înota decît rudimentar sau deloc. Am ales un loc la capătul unei insulițe, unde se întîlneau cele două ramuri ale apei, unde observasem că e un loc mai adînc cu un uşor vîrtej. Eram patru mi se pare, eu, vărul meu Ilie Dăianu, cei doi fii ai învăţătorului Virgil şi Galaction Bica. Vitejindu-ne acolo vedem deodată că vărul meu a pierdut de sub picioare terenul, face mişcări disperate, i se scufundă şi capul, iese iarăşi la suprafaţă, se scufundă iarăşi. Virgil Bica a alergat la calul pe care-l aveam cu noi, s-a repezit călare alături. Calul s-a speriat şi el de adînc, a sărit în spre mal. Virgil, care se ţinea de coama calului buimăcit şi el, nu l-a mai putut prinde de păr care apărea încă la suprafaţă. A trebuit să asistăm neputincioşi la înec. I-a mai apărut părul la suprafaţă de vreo două trei ori, şi-apoi a dispărut definitiv. Stăruie în memorie amintirea momentului. L-au pescuit apoi a doua zi undeva mai departe pe apă în jos, diform, umflat de apă. A fost o înmormîntâre populată, impresionantă. Eram amîndoi tocmai după maturitate, nu mai încăpeam în noi de mîndrie, umblam cu bastoane pe uliţele satului sub privirile de admiraţie.— socoteam noi - ale ţăranilor şi, inevitabil, ale fetelor.

Nu e greu de închipuit lovitura pentru tatăl său, ţăran, care investise atîtea speranţe în el. Era un ţăran de mare distincţie, cantor la biserică, nu un cantor oarecare, ci unul de care n-am mai auzit de la el încoace. Avea o voce de tenor, înaltă, subţire, limpede, s-ar fi potrivit cu o vioară. De la el a învăţat şi tatăl meu glasurile, de la el au învăţat desigur şi alţii. Niculaie Dăianu, Culiţă, cum era numit familiar, era o mîndrie a satului. Reţin un moment cu deosebire impresionant. Războiul se prelungea, tot mai vechi contingente erau chemate sub arme. I-a venit, în sfîrşit, rîndul şi contingentului său. De plecare duminica, la biserică, de rămas bun ridicînd vocea a cîntat o priceasnă cum n-a cîntat nicio dată. Plîngea toată biserica. Era o voce care merita să fie imortalizată.

Note*

1. *Sofronie,* călugăr la mănăstirea din Cioara, instigator şi conducător al unei largi mişcări populare de respingere a unirii religioase cu Roma şi revenire la ortodoxie, desfăşurată în Transilvania în anii 1759-1761, cu implicaţii şi în viaţa socială, şi politică a principatului şi, nu în ultimul rînd, în consolidarea conştiinţei de neam a poporului român. După înăbuşirea mişcării s-a refugiat în Ţara Românească.

2. *Avram Barcsay* (1742-1806), din familia princiară Barcsay, ofiţer în armata imperială.
Opera sa literară cultivă cu precădere poezia şi epistola (către prieteni), preocupată de „fericirea
oamenilor", „cruzimea vieţii în timp de război", într-un stil de o eleganţă manieristă.
2. *foaie* = ziar, revistă.
2. *tină* = noroi.
2. *făşang* < germ. *Fasching* „cîşlegi", perioada premergătoare lăsatului de sec.
2. *ceglău* = chinga dinainte a carului care uneşte marginile de sus ale loitrelor.
2. *mătăunz* = mănunchi de busuioc
2. *Drejman,* parte a satului, amintind prin nume satul medieval *Drasman,* menţionat astfel mai
întîi la 1375.
2. *Şugag,* s.c; *Loman* s.c. Săsciori, toate în jud. Alba.
10. *bakszăsz,* în limba maghiară "ţap (capră) de sas"
10. *Zuckerbăcker,* în limba germană „cofetar"
10. *Liceul Kun,* vechi colegiu reformat care începînd din anul 1877 s-a numit *Kun-Kollegium,*
după numele grofului (=contelui) Kun Kocsârd, ca urmare a unei donaţii băneşti substanţiale cu
care acesta îl înzestrează. După 1918, cînd se înfiinţează liceul românesc „Aurel Vlaicu", ce atinge
în scurtă vreme performanţele unei şcoli de elită, colegiul unguresc îşi reduce treptat activitatea din
lipsă de elevi, pentru a se autodesfiinţa în anul 1923.
10. *ASTRA,* prescurtează „Asociaţiunea transilvană pentru literatura română şi cultura po
porului român", înfiinţată în anul 1861; cu sediul central la Sibiu, organizează anual adunări
generale ale membrilor săi, de fiecare dată în altă localitate, prilej de emulaţie spirituală pentru
românii din Transilvania, aflaţi sub stăpînirea străină. La Orăştie, în 1913, s-a ţinut pentru a
doua oară o asemenea manifestaţie, după cea din anul 1884. Printre participanţi: Barbu Ştefănescu
Delavrancea, Cella Delavrancea, Andrei Bîrseanu, Octavian Goga, Ioan Agîrbiceanu, Ioan Lupaş,
Silviu Dragomir, Sextil "Puşcariu, George Bogdan-Duică, Vasile Lucaciu ş.a.
10. *Dealul Pemului,* numit şi *dealu bemilor; pem {bem)* „ceh" < germ. *Bohme,* teritoriu pe
care la sfîrşitul sec. al XlX-lea s-au aşezat cea 50 de familii de cehi veniţi să lucreze la o fabrică
de sticlă de lîngă Orăştie.
10. *Statuia regelui Matia,* situată în piaţa centrală a oraşului, numită astăzi *Piaţa libertăţii,* îl
înfăţişează pe Matia Corvin, regele Ungariei (1458-1490) călare, primind omagiul a patru înalte
căpetenii militare ale regatului care ar reprezenta, potrivit tradiţiei, pe Blasiu Magyar, voievod al
Transilvaniei (1473-1475), Pavel Chinezul, banul de Timişoara, Ştefan Zâpolya, palatinul Ungariei
şi Ştefan Bâthori, voievodul Transilvaniei (1479-1493); operă artistică a sculptorului Ioan Fadrusz,
a fost dezvelită în anul 1902.
10. *Carol,* din dinastia de Habsburg, ca împărat, cunoscut sub numele de Carol VI (1712-
1740).
10. *Pavel Dan* (1907-1937), prozator în linia tradiţiei scrisului „robust ardelenesc" (I. Chine-
zu); a frecventat ca şi D. Prodan, cercul revistei „Gînd Românesc" în care au publicat şi unul şi
celălalt.
10. *buta,* în limba maghiară, „prost", „tîmpit".
10. *Talpra magyar,* în limba maghiară, „Ridică-te, maghiare", primul vers din poezia *Nemzeti
dai* (Cîntec naţional) a lui Pet6fi Sândor (1823-1849).
10. *„Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul 1918-1928", Cultura Naţională, I-II, Bu
cureşti, 1928-1929;* articolul lui Kristof (Gyorgy, a trăit între anii 1878 şi 1956) „Zece ani de viaţă
literară a ungurimii din Ardeal", la pp. 1153-1173 (voi. II).
10. *„Foaia interesantă",* apare la Orăştie în anii 1907-1917 şi 1919-1923, ca supliment al
ziarului „Libertatea".
10. *„Bobîrnacii",* apare la Orăştie în anii 1910-1914, ca supliment umoristic al ziarului „Li
bertatea".
10. *„Jănos vitez",* „Ianoş Viteazul", poem epic de Petdfi.
10. Curuţi, termen care numeşte tradiţional pe răzvrătiţi în general, amintind la origine pe
„cruciaţii" lui Gheorghe Doja, conducătorul răscoalei ţăranilor din anul 1514. în istorie s-a fixat
în legătură cu răscoala antihabsburgică izbucnită în anul 1703 sub conducerea lui Francisc Râkoczi
II, în opoziţie cu *„lobonţii"* cum erau numiţi partizanii regimului habsburgic din Ungaria şi Tran-
silvania.

10. *gambeta* = pălărie bărbătească.
10. *fiacru* = caleaşca, trăsură.
10. *Liceul „JKurel Vlaicu"* şi-a început activitatea la 15 iulie 1919, în primul an şcolar 1919-1920,
cu 14 profesori şi 410 elevi.
10. Examenul oral - după admiterea la probele respective prin examenul scris - s-a ţinut în
zilele de 16, 17, 18 iunie 1921 sub prezidiul inspectoratului regional al circumscripţiei Sibiu. Din
34 de candidaţi au absolvit cu „matur cu foarte bine": Octavian Datca, Zeno M. Draia, Cornel
Moldovan, Ştefan Pasca, David Prodan, Ioan Lupşe şi Octavian Spuderca.
10. *Ştefan Pasca* (1901-1957), lingvist şi filolog afirmat în cadrul „Muzeului limbii române"
din Cluj, membru al Academiei.
10. *Ioan Breazu* (1901-1958), critic şi istoric literar, profesor la Universitatea din Cluj.

II

[Student la Universitatea din Cluj]

Mă văd cu examenul de maturitate, „bacalaureat" cum se zice acum, mîndru, umblînd ţanţoş, cu baston, cu siguranţa că mă vede şi mă remarcă toată lumea. Ne-am făcut tabloul de rigoare,[1] în mare ţinută, haină neagră, guler tare, cravată papillion, în unul şi acelaşi exemplar care ni s-a potrivit la toţi.

Terminat, tata m-a lămurit: am cheltuit pînă acum, mai departe eu nu mai pot, dacă vrei să mergi mai departe să te descurci singur. Şi aşa am făcut. Vara am plecat la Cluj, am intrat translator la Direcţia generală cfr.[2] Nu mă hotărîsem încă dacă să merg la medicină sau la litere. în medicină mă iniţiase iarăşi popa, care mai ales cu populara pe atunci cura lui Kneipp şi cu piramidoane a salvat pe atîţia în timpul gripei spaniole. în satul nostru n-au murit decît doi-trei, în Tărtăria,[3] care avea numai pe jumătate atîţia locuitori au murit vreo 50.

M-am dus prin septembrie, mi se pare, pe la Facultatea de Litere să mă interesez. Am fost îndrumat la Decanat. Acolo m-am trezit în faţa decanului, care nu era altul decît profesorul Alexandru Lapedatu.[4] Cinste de care nu întîlnisem pînă aci: decanul în persoană m-a poftit pe un fotoliu în faţa biroului său! O chestionare cu toată amabilitatea. Nu-mi mai aduc aminte de întrebările puse, ştiu numai că am ieşit de acolo cvasibursier. Şi m-am înscris apoi la Litere, la limba română şi istorie. Am mai continuat vreo lună-două funcţia de la cfr. ca să-mi fac ceva bani de cheltuială şi apoi mi-am văzut de Facultate.

Viaţa studenţească începea bine, veselă, cu hazurile tradiţionale ale primirii „balicilor".[5] N-am fost scutit nici eu. Careva din înaintaşi, drept primire, m-a luat, serviabil, să-mi arate Clujul. M-a dus aţă la statuia lui Matia Corvinul din piaţă, în spatele calului: „noa spune mă, ai mai văzut tu coaie ca astea?" Vizita cu aceasta încheiată, a urmat, inevitabil, cinstea cu băutură, pe socoteala ta, firească. Primirea, se-nţelege, cerea multă inventivitate şi talentul şi buna dispoziţie nu lipseau.

Am trăit desigur cel mai măreţ moment al istoriei noastre, al înfăptuirii statului român unitar, în întinderea lui maximă, exuberanţa descătuşării, în cea mai deplină tinereţe. Niciînd nu s-a petrecut atîta, nu s-a cîntat, nu s-a cheltuit atîta veselie. Am trăit faza maximă a libertăţii vieţii de, toate zilele.

Dar şi a libertăţii de spirit, cînd participam cu pasiune tinerească la fermentaţia culturală. în febra recuperării timpului pierdut discutam aprins, devoram presa zilnică purtătoarea patimilor, duelurilor politice, în care se avîntaseră condeiele scriitorilor, cu o fervoare fără precedent, dezbaterile parlamentare, revistele, literatura, teatrul, muzica, artele sub toate formele, faţă de care vicisitudinile de toate zilele căzeau pe al doilea plan, mai ales că nu aveam să ne plîngem prea mult de ele. Un mod de viaţă pe care zilele noastre nu şi-1 mai pot imagina. Nu mi-au lipsit prieteniile de calitate, elite ale tineretului literar, în preajma cărora năzuiam, ca şi ei, spre ceea ce se numeşte omul de cultură. în jurul meu creşteau

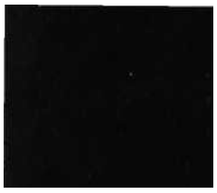

văzînd cu ochii oameni de condei, avîntaţi în reviste, „eseuri", cronici literare sau de artă. N-am fost antrenat în acest avînt al lor, eram mai neîncrezător în dotaţia mea, mă complăceam în posturi minore, de corector, „secretar de redacţie" (am fost cîţiva ani corector la „Societatea de Mîine",[6] secretar de redacţie la „Ardealul Tînăr")[7]. Primele încercări,[8] să nu mai vorbesc de ele, prea slabe ca să le mai pomenesc, note, dări de seamă ocazionale, în reviste, în Anuarul de Istorie.[9] Chiar la „Gînd Românesc",[10] în a cărui grupare mă număram, am scris puţin. Activitatea mea tipărită a devenit istorică şi s-a deschis cu adevărat abia în 1938, cu „Răscoala lui Horea în comitatele Cluj şi Turda".[11]

La universitate am nimerit perioada de cel mai înalt prestigiu al ei.[12] Profesori veniţi din toate părţile ţării, nume mari ale filologiei, literaturii, istoriei: Sextil Puşcariu,[13] Gh. Bogdan-Dică,[14] sclipitorul Vasile Bogrea,[15] Alexandru Lapedatu, Ioan Lupaş,[16] Ion Ursu[17], Constantin Marinescu[18], Silviu Dragomir,[19] Vir-gil Bărbat,[20] din cei pe care i-am ascultat şi la care am făcut examene. începusem cu limba română obiect principal, cu predilecţie pentru literatură. Fixarea la istorie a venit mai pe urmă. Lecturile mele din acest timp erau mai mult literare. Cursuri de mare calitate, multe. Se distingeau cu deosebire cursurile lui Puşcariu, minuţios pregătite, stilizate, expuse totuşi liber, cursurile încărcate de informaţie, de cozerie ale lui Bogdan-Duică, cursurile pasionate, de socialism ale lui Virgil Bărbat. Neuitate cursurile lui speciale de sîmbăta, atît de populate, vii, dramatizate. Mai ales unul despre Nietzsche. Bărbat era profesorul care trăia numai pentru catedră. Cele mai strălucite erau ale lui Vasile Bogrea, de literatură latină, mâi ales. Era un spirit scăpător. Prin natura materiei însă cursurile lui erau puţin frecventate, ne găseam de multe ori ridicol de puţini în sală. Erau populate însă, pînă la refuz, conferinţele sale. Mai ales una, „Spiritul latin"[21] îmi răsună în amintire şi acum. Neuitate au rămas şi conferinţele lui Gheorghe Vâlsan. Nu-mi iese din gînd: „Parisul".[22]

Nu mai stărui asupra calităţii Universităţii sau profesorilor ei, despre care s-au spus şi se vor mai spune atîtea. Mă opresc la studenţia mea. Nu mă pot numi deloc un student model. Din plin am făcut, aş putea spune, numai anul I. în al II-lea au izbucnit mişcările studenţeşti, tulburări, suspendări de cursuri, închideri de universităţi, de cămine. Manifestaţii zgomotoase de stradă, cu spargeri de vitrine, conflicte cu poliţia. Aceasta nici ea nu era cu totul streină de asemenea porniri, nu intervenea cu energie, trecea cu vederea, sau intervenea de formă, se afla în treabă. Cum noi, unii nu mergeam sau refuzam să mergem la manifestaţii, la cercetări activii ne dictau pe noi drept făptaşi. Ne trezeam chemaţi la poliţie, unde ni se lua un scurt interogatoriu, cu rezultat evident negativ: n-am fost, n-am văzut. Şi cu cîteva întrebări asemănătoare se încheiau cercetările. Profesorii se trudeau zadarnic să liniştească lucrurile, studenţii îi înfruntau; ba ieşenii, mai porniţi, îi insultau în faţă. Nu erau cu totul streine nici partidele politice din opoziţie. Le conveneau tulburările care făceau dificultăţi guvernului. în tot cazul foloseau motivul în propaganda lor.

Ne descurcam însă şi în afara căminelor. Eu făceam lecţii la şcoala de ucenici, mai dădeam meditaţii. Locuiam la prieteni. Cîtăva vreme am stat împreună cu prietenul meu Hârtia în strada Regală, azi a Republicii la prietenii noştri Brangheşti şi Gheorghe Voişan. Iarnă, subsol, cameră complet neîncălzită, îi ziceam „în Siberia",ne acopeream cu straie mari de lînă, miţoase, cojoace de oaie, dormeam semiîmbrăcaţi. Dormeam de fapt cu schimbul, prietenii noştri noaptea obişnuit nu erau acasă, veneau de la chef numai dimineaţa şi dormeau ziua, aşa că nu ne deranjam unii pe alţii. Pentru curăţenie, cînd erau numai eî, mai aduceau noaptea fete, pe care dimineaţa le puneau să deretice prin casă.

A intervenit apoi boala, pleurezie, sanatoriul, tratamentul luni în şir. Slabă perspectiva de viitor, de viaţă lungă. Cursurile reluate nu mai mergeau în sigu-

ranţa iniţială. în anul III apoi, cu 1 aprilie, am intrat la Arhivele Statului.[23] Examenele le făceam neregulat, cursurile, seminariile le frecventam rar. Ceea ce mai tîrziu n-a fost fără consecinţe. Mai ales profesorul Constantin Marinescu mi-a reţinut absenţa.

Licenţa mi-am luat-o în 1924 în istorie şi arheologie, cu obiectul principal istorie universală. Am luat-o „magna cum laude". Cît de cunoscut eram de „student bun" probă neîndoielnică e epilogul. Profesorul Lupaş, care avea o memorie de speriat, la sfîrşit chemîndu-mă la o parte m-a apostrofat: „dar dumneata unde ai fost pînă acum? Nu mi-aduc aminte să te fi văzut vreodată."

Prietenul meu Vladimir Hârtia

Coleg la facultate. Basarabean. Stil mai curînd rusesc decît românesc. Corpolent, bine peste 90 de kg, excelent zidit, corp pietros nu musculos, nu gimnastic cultivat, ci nativ, de o putere de invidiat, ieşită din comun. Rezistent la mîncare, putea răzbi şi 2-3 fleici, la băutură, la petrecere, la insomnie. Era la curent cu fleicile, vinurile bune din oraş la care te ademenea. Cînd pleca de acasă la basarabenii săi nu-l mai vedeai două trei zile. Nu cunoştea ranchiunele, duşmăniile ascunse. Suflet deschis prietenilor. De o umanitate nativă, originară.

Nu se temea de nimeni. Exemplu: o întîmplare. într-o seară „la fete" a ajuns în conflict cu un grup de fotbalişti. Cînd a început să împartă pumni s-au răspîndit toţi ca potîrnichile. Spirit viu, plin de înţelepciune, de umor, şi propriu şi popular, plin de anecdote, de „bancuri" pe care le servea cu generozitate. Şi mai ales la o fleică cu un pahar de vin bun, care te costa obişnuit drept contravaloare, neapărat pe tine. Dar acestea se consumau în marginile prieteniei, pentru care mijloacele nu-mi lipseau: cîştigam în plus cu meditaţii, cu lecţii la şcoala de ucenici, cu servicii de corector la reviste. Ne povestea cu haz cum a venit odată în vizită la ei guvernatorul în persoană. Ei toţi în şir, în ţinută. Guvernatorul trecînd la rînd prin faţa lor, s-a oprit la cel din urmă care era tocmai bunicul său şi-i şopti ceva la ureche, plecînd cu'el. Intrigaţi toţi de această distincţie, curioşi. Adică îi ceruse să-i arate un vece.

Pentru examene învăţam adesea împreună, mai ales pentru istorie universală, pentru care aveam un tratat unguresc. Convenisem ca dimineaţa pe la ora 10 şi jumătate el să procure suplimentul dintre mese. Pentru aceasta el se ţinea la curent cu ce se găseşte pe la colegii din cămin şi nu duceam lipsă. Nu uit cazul lui Liviu Rusu. El primea de acasă, de la mama, cîte o tablă bună de slănină afumată, tînără, excelentă, pe care imprudent o ţinea pe dulap sau în dulap (?) nebănuind nimic. Ne înfruptam din ea aproape zilnic socotindu-ne alibi, tăiam mereu în sensul în care o găseam tăiată, socotind că taie şi el. Stupefiaţi aflăm la sfîrşit că el nici nu o gustase...

Un basarabean de-al lui mai înţelept. Cum primea de acasă o minunată pastrama de vacă şi ştiindu-ne năravurile, mai ales a lui Hârtia, cînd îi sosea o nouă provizie ne convoca pe toţi, o aşeza pe masă şi o scuipa în faţa noastră de la un capăt la altul, să ne treacă cheful.

învăţatul se mai poticnea. Prietenul, ambalat în vreun chef mai lipsea, dimineaţa îl găseai uneori impropriu. îl văd şi acum într-o dimineaţă şezînd pe pat, ajungînd cu dezbrăcatul pînă la cravată a adormit cu mîna pe ea, sforăia de mai mare dragul.

La examene mergeam uneori împreună, ne „ajutam" la răspuns. Nu uit un examen de pedagogie la profesorul Ghidionescu.[24] Era o întrebare marotă a lui cu un arbore schematic reprezentînd prin ramurile sale diferitele ramuri ale pedagogiei, care obişnuit nu lipsea la examenele sale. L-am învăţat bine amîndoi

convenind ca la răspuns să ne completăm unul cu altul. Aşa am şi făcut. La răspuns ne făceam semn unul la altul cînd să ne oprim să continue celălalt. Şi am ieşit bine.

Slab însă la Bogrea, la istoria literaturii latine. Ne pregătisem bine după un compendiu excelent, francez. în faţa ochilor scăpărători ai profesorului însă ne-a evaporat ştiinţa, a răspuns el excelent la întrebările pe care le-a pus. La plecare rie-a dat totuşi generos un „bine", pe care-1 meritam, dar pentru ştiinţa noastră de acasă.

Iată şi mişcările studenţeşti, începuturile legionare, cu tulburările lor cunoscute, cu suspendare de cursuri, cu închiderea căminelor studenţeşti. Eu cu Hârtia am fost găzduiţi de prietenii noştri Branghesti-Voişan într-un subsol neîncălzit în str. Republicii (azi), îi ziceam „în Siberia", dormeam în nişte straie de lînă şi cojoace semi-îmbrăcaţi. Ne înţelegeam foarte bine: noi dormeam noaptea cînd ei erau la chef, iar ei ziua. Aveau doar discuţii cu un vecin nărăvaş, pictor, care le făcea zgomot. Certuri: de ce nu doarme şi el ziua, „ca oamenii!".

Dar apoi ne-am mutat cu ei în altă stradă, la *Emma neni,* unde a mai venit şi un alt prieten, Jeleriu, ei continuîndu-şi şi de acolo escapadele de noapte. Prietenul Hârtia deranja casa cu sforăitul. Careva din ei îi scosese vorba că sforăie de în curte noaptea cotcodăcesc găinile!

Prietenii continuau aceeaşi viaţă de noapte. în viaţa de belşug de atunci nu duceau lipsă de chef, de băutură. Tineri, veseli, mai ales cei doi fraţi Branga de un temperament debordant, stîrneau uşor prieteni de chef. Era suficient să înceapă să cînte, să joace ca să stîrnească chef, să-şi găsească amatorii de veselie, la nevoie şi de harţă. Mai ales Brangheştii îi ocheau din vreme, puteau fi adversari temerari. Atacau instantaneu, unul din faţă altul din spate. Mustrîndu-i conştiinţa că de viaţă se bucură pe nemuncite, noaptea îşi căutau de lucru. într-o noapte umflară fiecare în spate cîte o masă de pe terasa de la Continental şi porniră cu ele de-a lungul străzii. Cine să se gîndească să-i oprească: erau doar oameni cu treabă! Au lepădat apoi mesele sub o poartă deschisă. Mare va fi fost dimineaţa surpriza locatarilor căpătuiţi. Intrau în curţi deschise, se întreceau escala dînd ziduri, garduri, şi alte ghiduşii. Intr-o seară tîrziu intrînd într-o curte surpriză: o oală mare de pămînt cu sarmale calde puse pe tîrnaţ să se potolească. Probabil gazdele aveau oaspeţi care le aşteptau. De ce să nu se bucure ei de ele. Umflă unul oala în braţe şi porniră spre casă. Mare ospăţ. Mai lăsară şi pentru a doua zi. Dar apoi cînd veniră acasă să continue, nu mai rămăsese nimic, le mîncase toate „namila aia de muscal" *(ez a fene nagy rhuszka)* - spuse Emma neni.

Cînd Blaga a scos volumul „Lauda somnului"[23] s-au hotărît să-i scrie, să-1 omagieze. Iată ce le lipsea.

Altfel Emma neni tare-i iubea: erau drăcoşi. La un moment dat Emma neni a făcut ceva deranj de stomac. După cunoştinţele ei a dizolvat şi băut o doză bună de sare amară. Din greşală a dizolvat piatră acră. Crampe cumplite de stomac. Băieţii în jur să o sfătuie, să o mîngîie. Unul din ei mai inventiv: Nu fi necăjită Emma neni că te faci iarăşi virgină. Bată-te sfinţii, blestemăţiile! Dar nu ascunzîndu-şi slăbiciunea pentru insolent.

Treptat mişcările studenţeşti se mai calmau, manifestaţiile se răreau. îşi relua treptat activitatea şi Universitatea. Ne-am refăcut şi *Societatea studenţilor în Litere.* Ba acum chiar cu Vladimir Hârtia mai curajos, preşedinte. S-au redeschis treptat şi căminele studenţeşti. Dar acum cu restricţii, cu control, cu ore de închidere, cu condiţii de întîrziere noaptea. Viaţa studenţească revenea şi ea treptat, chiar dacă nu cu acelaşi calm. Reveneam la studiile noastre. Dar şi la micile escapade. Prietenul Hârtia şi el la ale sale. Duşmănea rău condica. O ştia mai cu seamă portarul, care noaptea văzîndu-l venind de la chef dispărea cu condică cu tot. Escapadele, veseliile nu lipseau. Vladimir mai ales nu renunţa. Nu-i lip-

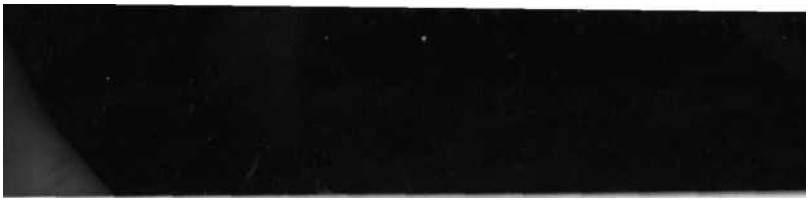

seau nici prietenii care să-l însoţească. Băutură se găsea pe toate drumurile. Vladimir îşi găsea mereu şi prietenii dispuşi să-l secondeze. Mereu inventiv, mereu simpatic. într-o noapte ne trezim cu el umflînd în spate nu ştiu de unde un întreg brad pom de Crăciun.

Portarul observîndu-l venind, ca de obicei, a şters-o cu condică cu tot. A intrat în cămin. Haz mare.

La Crăciun studenţii de la Litere colindau şi pe profesorul Bărbat. încîntat, profesorul pregătit cu vinul trebuitor. Bărbat cu întrebarea de rigoare: curat sau cu sifon? Tot Vladimir a găsit soluţia: „A zis ceapa cătră zahăr: măi zahăr eu aş fi bună cu tine. Tu ceapă, eu îs bun fără tine. Rezolvat.

Mereu inventiv. Tîrg mare la Cluj. Aglomeraţie. Locurile de tîrg nu mai ajungeau. Mărfuri populare înşiruite şi în jurul Casei învăţătorilor, căminul nostru. Vladimir, - în treabă foc - căuta de zor ceva prin cămin. îl vedem apărînd cu un furtun. Pus la chiuvetă îl scoase pe fereastră şi îl pune în funcţionare. Adică ce era? Peste drum un ovreiaş cu perciuni avea şi el expus de vînzare o bună grămăjdioară de var nestins, care porni să sfîrîie numaidecît. Văicăreli amarnice. Reclamaţii. Cui? Nu mai ştiu cum s-a sfîrşit povestea: dacă a fost sau nu despăgubit bietul ovrei.

Au trecut anii, am terminat Facultatea cu bine, şi noi, şi Vladimir Hârtia, la treburile noastre. Plecat, ne trezim într-o bună zi cu el înveşmîntat în revereandă lungă, cu un crucioi mare atîrnat în faţă şi sărutîndu-ne pravoslavnic. Adică ce se întîmplase? Urmînd să fie încorporat, s-a improvizat teolog. S-a instalat apoi ca profesor la un liceu, din Cahul[26] mi se pare, s-a însurat cu o fată de oier. Ne scria mîndru de achiziţie, de oile cu care s-a fericit. în profesiunea de profesor nu şi-a părăsit năravurile. Ba s-au accentuat încă, s-au înmulţit escapadele de noapte, l-au dus pînă la urmă la moarte prematură. Un personaj uman deosebit, bine de tot fizic şi intelectual, irosit într-o viaţă plină de vigoare, nu lipsită de umor, dar abuzivă.

[Doctoratul]

Orizontul larg al istoriei mi l-au deschis fără îndoială profesorii mei, pentru care le sînt recunoscător. Mai hotărîtor pentru îndrumarea mea spre istorie universală a fost poate Ion Ursu. Ca istoric m-am format pe urmă şi anevoie, autodidact, prin lecturi, studii, lecturi de documente, neîndrumate de nimeni. Un maestru, îndrumător direct, n-am avut. Adevărul e că datorită condiţiilor mele învăţăturile maeştrilor mei a trebuit să mi le însuşesc mai mult prin frecventarea operei lor decît a persoanei lor. Ani şi ani am frămîntat apoi singur ştiinţele auxiliare ale istoriei, am buchisit cărţi fundamentale în ştiinţele adiacente. Am frecventat literatura istorică românească şi maghiară. Mentor, călăuză în tainele istoriei mi-a fost însă mai ales cartea franceză, al cărei credincios am rămas. De la istoricii francezi, istoricii Sorbonei, am deprins şi învăţămintele materialismului istoric.

în paleografie latină m-am iniţiat în seminarul lui Ursu şi din manualul lui Prou[27], în diplomatică din Giry[28] şi dintr-un manual unguresc[29], în paleografie românească în seminarul lui Lupaş, mai întîi, dar prea puţin, am făcut-o mai pe urmă. M-am iniţiat în cronologie, în heraldică, sigilografic Ştiinţele auxiliare ale istoriei au devenit apoi o preocupare permanentă, un auxiliar în cercetări documentare, în activitatea arhivistică, în activitatea întreagă de mai tîrziu. Pe primul plan^ a rămas arhivistul care eram, materialele primordiale de lucru, documentele, îmi place să mă numesc arhivist şi mă simt bine între arhivişti. N-am avut norocul să ajung la studii în străinătate. Am încercat o singură dată, dar

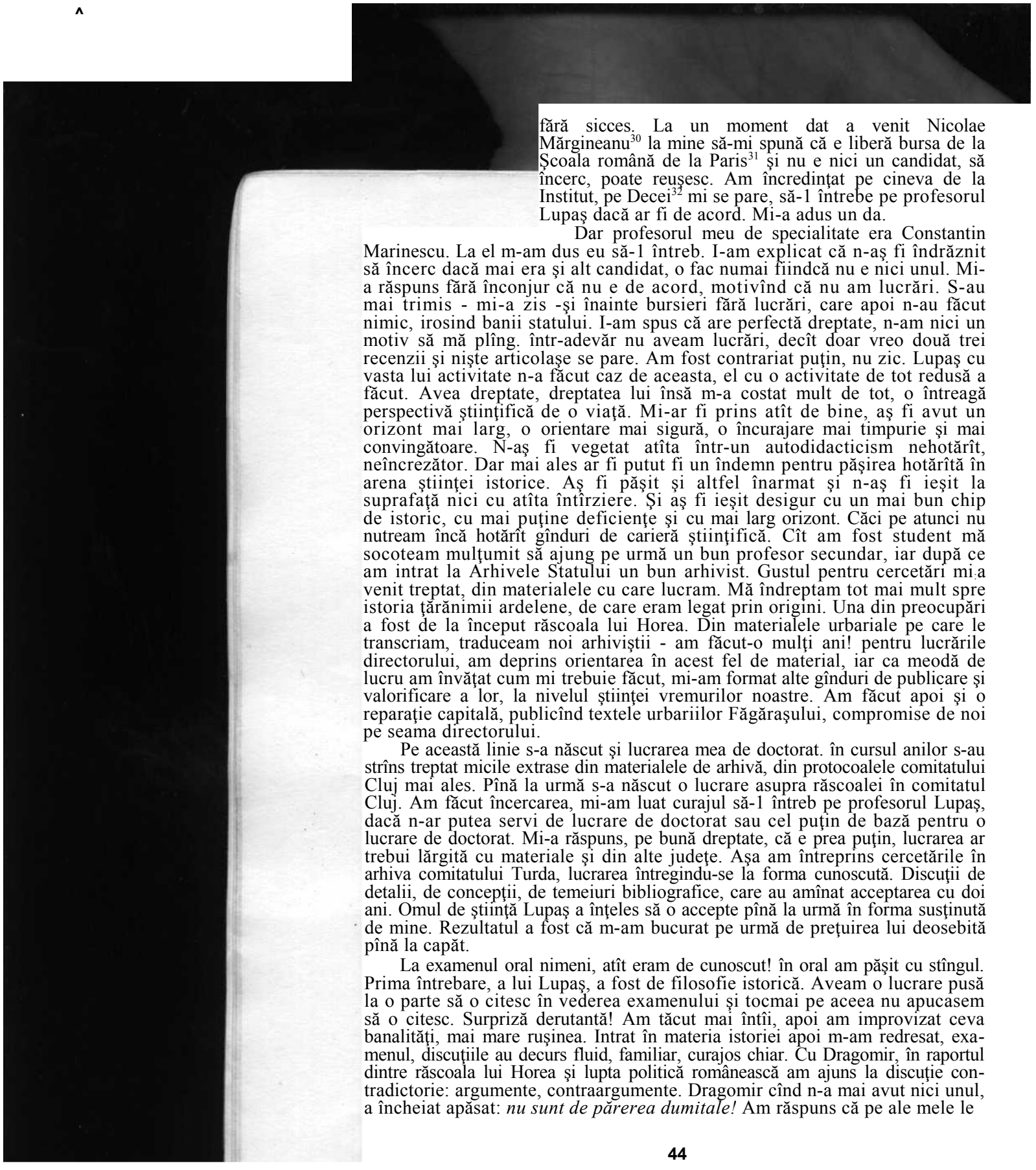

fără sicces. La un moment dat a venit Nicolae Mărgineanu[30] la mine să-mi spună că e liberă bursa de la Şcoala română de la Paris[31] şi nu e nici un candidat, să încerc, poate reuşesc. Am încredinţat pe cineva de la Institut, pe Decei[32] mi se pare, să-l întrebe pe profesorul Lupaş dacă ar fi de acord. Mi-a adus un da.

Dar profesorul meu de specialitate era Constantin Marinescu. La el m-am dus eu să-l întreb. I-am explicat că n-aş fi îndrăznit să încerc dacă mai era şi alt candidat, o fac numai fiindcă nu e nici unul. Mi-a răspuns fără înconjur că nu e de acord, motivînd că nu am lucrări. S-au mai trimis - mi-a zis -şi înainte bursieri fără lucrări, care apoi n-au făcut nimic, irosind banii statului. I-am spus că are perfectă dreptate, n-am nici un motiv să mă plîng. într-adevăr nu aveam lucrări, decît doar vreo două trei recenzii şi nişte articolaşe se pare. Am fost contrariat puţin, nu zic. Lupaş cu vasta lui activitate n-a făcut caz de aceasta, el cu o activitate de tot redusă a făcut. Avea dreptate, dreptatea lui însă m-a costat mult de tot, o întreagă perspectivă ştiinţifică de o viaţă. Mi-ar fi prins atît de bine, aş fi avut un orizont mai larg, o orientare mai sigură, o încurajare mai timpurie şi mai convingătoare. N-aş fi vegetat atîta într-un autodidacticism nehotărît, neîncrezător. Dar mai ales ar fi putut fi un îndemn pentru păşirea hotărîtă în arena ştiinţei istorice. Aş fi păşit şi altfel înarmat şi n-aş fi ieşit la suprafaţă nici cu atîta întîrziere. Şi aş fi ieşit desigur cu un mai bun chip de istoric, cu mai puţine deficienţe şi cu mai larg orizont. Căci pe atunci nu nutream încă hotărît gînduri de carieră ştiinţifică. Cît am fost student mă socoteam mulţumit să ajung pe urmă un bun profesor secundar, iar după ce am intrat la Arhivele Statului un bun arhivist. Gustul pentru cercetări mi-a venit treptat, din materialele cu care lucram. Mă îndreptam tot mai mult spre istoria ţărănimii ardelene, de care eram legat prin origini. Una din preocupări a fost de la început răscoala lui Horea. Din materialele urbariale pe care le transcriam, traduceam noi arhivştii - am făcut-o mulţi ani! pentru lucrările directorului, am deprins orientarea în acest fel de material, iar ca meodă de lucru am învăţat cum mi trebuie făcut, mi-am format alte gînduri de publicare şi valorificare a lor, la nivelul ştiinţei vremurilor noastre. Am făcut apoi şi o reparaţie capitală, publicînd textele urbariilor Făgăraşului, compromise de noi pe seama directorului.

Pe această linie s-a născut şi lucrarea mea de doctorat. în cursul anilor s-au strîns treptat micile extrase din materialele de arhivă, din protocoalele comitatului Cluj mai ales. Pînă la urmă s-a născut o lucrare asupra răscoalei în comitatul Cluj. Am făcut încercarea, mi-am luat curajul să-l întreb pe profesorul Lupaş, dacă n-ar putea servi de lucrare de doctorat sau cel puţin de bază pentru o lucrare de doctorat. Mi-a răspuns, pe bună dreptate, că e prea puţin, lucrarea ar trebui lărgită cu materiale şi din alte judeţe. Aşa am întreprins cercetările în arhiva comitatului Turda, lucrarea întregindu-se la forma cunoscută. Discuţii de detalii, de concepţii, de temeiuri bibliografice, care au amînat acceptarea cu doi ani. Omul de ştiinţă Lupaş a înţeles să o accepte pînă la urmă în forma susţinută de mine. Rezultatul a fost că m-am bucurat pe urmă de preţuirea lui deosebită pînă la capăt.

La examenul oral nimeni, atît eram de cunoscut! în oral am păşit cu stîngul. Prima întrebare, a lui Lupaş, a fost de filosofie istorică. Aveam o lucrare pusă la o parte să o citesc în vederea examenului şi tocmai pe aceea nu apucasem să o citesc. Surpriză derutantă! Am tăcut mai întîi, apoi am improvizat ceva banalităţi, mai mare ruşinea. Intrat în materia istoriei apoi m-am redresat, examenul, discuţiile au decurs fluid, familiar, curajos chiar. Cu Dragomir, în raportul dintre răscoala lui Horea şi lupta politică românească am ajuns la discuţie contradictorie: argumente, contraargumente. Dragomir cînd n-a mai avut nici unul, a încheiat apăsat: *nu sunt de părerea dumitale!* Am răspuns că pe ale mele le

voi susţine şi în scris. Aşa s-a născut *Supplex Libellus Valachorum,* mai întîi ca un articol, apoi ca o carte. Marinescu, profesorul meu de specialitate, în schimb, mi-a făcut observaţii de ortografie, nu de fond. Lucrarea o prezentasem în scris de mînă. Făcusem o greşeală grosolană, scrisesem fără liniulă *le-au* sau aşa ceva, care era evident o scăpare. Ce-i drept, nu eram stăpîn pe ortografie, o cunoşteam numai din lectură, nu făcusem niciodată gramatică românească. Mi-a scăzut nota şi a făcut şi tapaj pe această temă. Fiind odată la una din şedinţele obişnuite de lucru ale „Muzeului Limbii Române"[33], careva din profesori vorbea despre slăbiciunile studenţilor în ortografie, cînd un altul că dl. Marinescu a descoperit asemenea cazuri pînă şi la doctorat! Marinescu, care era de faţă, i-a făcut semn discret să tacă, vinovatul fiind prezent. Mi-ar fi părut mai bine să insiste şi să mă explic. în cursul examenului a mai făcut remarca pe care am reţinut-o, că duşmanul meu e uşurinţa de a înţelege lucrurile, cu alte cuvinte superficialitatea. Simţeam, cum nu mi-a iertat că n-am fost decît rar la cursuri şi la seminar. După cît ştiu, mai tîrziu a revenit asupra judecăţilor sale. Cel puţin despre teoria imigraţiei s-a exprimat că e „isteţ" scrisă.

[La Arhivele Statului]

Cu intrarea la Arhivele Statului mi s-a decis şi cariera. Intrat odată, am rămas arhivist pentru toată viaţa. Aci m-am pregătit treptat în ştiinţele auxiliare ale istoriei, în arhivistică, aci am deprins cu timpul gustul cercetărilor, aci s-au născut şi primele mele lucrări. Mă pregăteam singur, tacit, căci directorul nostru, Ştefan Meteş[34], n-ar fi îndemnat pe nimeni să lucreze şi pentru sine, n-ar fi indicat vreun subiect, n-ar fi dat vreo îndrumare. De fapt nici nu era mare nevoie de îndrumările sale, prea n-ar fi fost la nivelul ştiinţei istorice în curs. El ar fi fost istoricul bun, de bun condei, dinamic, mobilizator, cu loc de cinste în Ardealul vechi, dinainte de Unire. Era teolog, se formase nu în facultate, ci în preajma, în umbra lui Nicolae Iorga, al cărui bibliograf şi exeget a fost toată viaţa. Obsedat de exemplul maestrului scria mult, turna mereu, şi-a compus o bibliografie bogată, cu o remarcabilă varietate de subiecte, dar la un nivel depăşit, deficient sub raportul criticii, opticii istorice. N-a ajuns nici măcar să facă distincţie elementară între text documentar şi interpretare, nici la preceptul: *audiatur et altera pars.*

Noi, arhiviştii nu toţi veneam de la istorie; veneam unii şi de la alte specialităţi. S-au nimerit însă unii printre noi şi de mare calitate. Numesc înaintea tuturor pe Ion Breazu, de prietenia şi spiritul căruia am beneficiat mulţi ani în şir. Venea de la literatură, dar cu o cultură şi un gust penru artă din cele mai înalte. Prietenia care ne-a legat apoi o viaţă a devenit astfel pentru mine şi o veşnică şcoală. S-au perindat la arhive şi alţii, Miltiade Cuparencu, Aurel Decei, Teofil Bugnariu, Ion Mărcuş. Au venit surorile Suciu, cu care împreună formam un cerc plăcut, bine dispus. Şi s-au mai perindat apoi şi mulţi alţii, care nu s-au permanentizat, fie că erau de' alte specialităţi, fie că nu aveau gustul meseriei, fie, în sfîrşit, mai ales, din pricina salariului prea scăzut.

Arhivele Statului s-au creat în vederea concentrării materialelor arhivistice vechi din unităţile administrative ale Transilvaniei. Ba ne făceam iluzia că vom revendica şi arhivele statului Transilvaniei, care erau la Budapesta[35], şi a căror retrocedare era prevăzută în Tratatul de pace. Soarta arhivelor însă ne caracterizează. Nu numai că n-au fost revendicate arhivele de la Budapesta, dar nici concentrarea plănuită nu s-a făcut. A trebuit să vegetăm într-un local meschin, în trei camere, la care se adăugau locuinţa directorului, şi camera omului de serviciu, în curtea unei şcoli profesionale de fete. Un detaliu pentru noi, tineri,

fără îndoială plăcut! Material arhivistic, abia în două camere, care erau şi birouri de lucru şi săli de cercetare. Arhivele Zlatnei, salvate, au stat depozitate ani în şir sub poartă, în nişte lăzi meschine, la îndemîna oricui. Ne bizuiam doar pe lipsa de înţelegere şi de interes a omului comun.

Zadarnice insistenţele. Venise la un moment dat însuşi prim-ministrul Vaida[36] să se convingă la faţa locului de această meschinărie, dar nimic nu s-a clintit. După 13 ani cînd am plecat, erau tot acolo. Preţuirea trecutului, vestigiilor sale e problemă de grad de civilizaţie. Nimic nu învederează mai bine acest grad ca felul în care tratezi „inutilităţile" care te-au servit: trecutul şi pensionarii. E măsura cea mai sigura.

Activitatea în arhivă, mai mult cît învăţasem la seminarii şi cît ne pricepeam noi, căci directorul nu era arhivist, nu era versat în ştiinţele auxiliare ale istoriei, în canoanele ei moderne în genere, şi nici nu era pornit să deprindă meseria în sine. Ne descurcam mai mult singuri, empiric, instruindu-ne pe parcurs.

Vreo perspectivă de cercetări istorice, vreo lucrare colectivă în perspectivă? Nici vorbă. Directorul a găsit că e mai profitabil să ne transforme în mînă de lucru la lucrările sale. Mînă de lucru anonimă, căci dînsul n-a socotit nicicînd-să ne pomenească cu un cuvînt. Şi aşa ani şi ani în şir funcţionarii am trebuit să transcriem, să traducem cum ne pricepeam. De la un timp arhiviştii oficial nici nu mai lucram altceva. Doar eu mai făceam în plus administraţia. Ba mai avea şi obiceiul că dacă îi arătai că ai descoperit ceva şi vreai să-1 prelucrezi pentru tine, şi-1 însuşea şi publica sub nume propriu. Un exemplu numai: îi arătasem ascultarea mare de la Făgăraş, găsită în arhiva istorică de la Biblioteca Universitară. Numaidecît mi-a luat-o, a tradus-o şi publicat[37]. Norocul meu că nu aflase că ascultarea mai are şi a doua parte, şi aşa s-a ales numai cu jumătate. După cît mi-aduc aminte şi primele urbarii ale Făgăraşului (ale Porumbacului) din gec. XVII pe care le-a publicat, eu i le-am adus[38]. Un alt exemplu de felul cum proceda. Mi-a indicat să-i extrag din socotelile oraşului Cluj informaţiile privind domnii şi boierii care au trecut pe aici. Le-a publicat[39] aşa cum au fost, cu traducerile mele aproximative, eram încă student. Şi măcar ar fi fost indicat să-mi pomenească numele, şi numai pentru a se spăla de greşelile de traduceri ale unui începător.

Salariile noastre de arhivişti, cam jumătate faţă de ale profesorilor secundari. Am rezistat totuşi ani şi ani, vreo 13 ani, parte în speranţa că totuşi într-o bună zi vom fi introduşi în buget potrivit legii, care exista. Ni se promitea în fiecare an că vom fi introduşf în anul viitor, ca în anul viitor să o luăm cu insistenţele de la capăt. Eram de-acum în al treisprezecelea an de cînd purtam zadarnic nădejdea.

Şi iată în sfîrşit norocul: Meteş cooptat ca ministru adjunct în guvernul Iorga[40], şi încă la Ministerul de Finanţe. Acum eram siguri că vom ajunge la liman. I-am şi scris atunci o scrisoare încrezătoare. Dar surpriză! Aflăm că directorul nostru s-a introdus în buget numai pe sine. Mai mult, şi-a luat salarul nou retrospectiv pe vreo 15 ani şi pe noi ne-a sacrificat, ne-a amînat pentru „la pastele cailor". Şi-a şi cumpărat apoi loc şi şi-a ridicat o casă frumoasă pe strada Grigorescu.

Era prea mult, m-am hotărît, n-am mai tras un rînd la lucrările lui. Eram hotărît să închei şi să plec îndată ce voi putea. Aşa am intrat apoi suplinitor la Biblioteca Universităţii, la arhiva istorică, pentru că o transferare nu puteam obţine cu salarul meu, care la Bibliotecă nu avea echivalenţă. Am avut noroc cu profesorul Candrea de la Liceul Bariţ, pe care-1 suplineam, el fiind deputat. El s-a făcut luntre şi punte şi m-a introdus în buget cu salarul legal, cu care am putut fi transferat apoi într-un post corespunzător de bibliotecar ci. III-a.

Directorul nu mi-a zis mei un cuvînt, făceam administraţia mai departe, înregistram mereu chitanţele de cheltuieli fictive, obişnuit de mîna doameni. Mi-a

dat să-i înţeleg însă ostilitatea altfel. De pildă, aveam un om de serviciu cam dificil, insolent, care simţea că nu mai sunt agreat şi mă înfrunta. Ba la un moment dat doamna 1-a mai fericit cu încă un post, la asociaţia femeilor, acum ţine minte! Omului, avînd acum salar mai mare decît noi, i s-a urcat cap, şi-a luat servitoare care să-i facă serviciul în' arhivă: cu el nu mai puteam comunica decît prin servitoare, nu-1 mai puteam folosi la nimic, învîrtea numai un baston, te sfida. Evident, nu putea merge aşa; conflictul a venit de la sine. Reclamaţie la director. Surpriză iarăşi, directorul i-a dat lui cîştig de cauză! Şi acum iarăşi ţine-te!

Dar apoi a dat Dumnezeu de omul a venit în conflict cu directorul însuşi, a început să-1 înfrunte şi pe el. Involuntar a trebuit să asist la o scenă penibilă, chiar în biroul în care lucram. Directorul, enervat, i-a strigat să iasă afară! Nu s-a clintit. Atlet fiind în tinereţe, a crezut că-1 poate da afară cu forţa, 1-a luat de piept, s-au încăierat de-a binelea, dar nicicum nu 1-a putut birui, omul a rămas pe loc şi a trebuit să plece furios directorul. Am asistat impasibil, cu un ascuns sentiment de satisfacţie. Doamna n-a reuşit să ţină mult timp întîmplarea în guşe, la vreo cîteva zile m-am trezit cu un telefon al dînsei. Cred că ai fost satisfăcut de întîmplare? N-am avut nimic de răspuns. Au reuşit apoi să-1 concedieze.

O altă întîmplare care caracterizează omul. Aveam un cercetător de o asiduitate neobosită, ceasornicarul Raţ, care avea timp să răsfoiască zi de zi materialele arhivei, necăutînd altceva decît numele de Raţ. Şi cum acest nume e foarte frecvent[41] şi se putea găsi oriunde, ne lua timpul zi de zi, cu lunile şi ne uza materialele împotriva tuturor uzanţelor arhivistice. Era prea mult, am început să nu-1 mai' servesc cu aceeaşi promptitudine, să-i atrag atenţia asupra rostului arhivelor istorice. Reclamaţie în scris: nu-mi fac datoria cum sunt obligat, aştept mită etc. Meteş se putea - 1-a luat în serios, m-a admonestat...

Dar să lăsăm acestea. Am fost bucuros apoi cînd am putut să o rup definitiv, să mă mut cu postul în cel de bibliotecar ci. IlI-a de la Biblioteca Universităţii. De Raţ însă n-am scăpat nici acolo, venea zilnic cu aceeaşi operaţie. Muşlea[42], directorul, însă era mai înţelegător, la explicaţiile mele i-a închis accesul.

Şi iată, cu întîrziere, şi sancţiunea ştiinţifică pentru refuzul meu de a mai lucra la lucrările sale.

O singură dată a socotit să pomenească şi pe arhivişti, într-o notă ascunsă la conscripţia mare din 1720-1721 a Făgăraşului[43]. Dar aceasta cu tîlc, ostentativ, pentru a-mi omite numele. Sunt bucuros însă de această omisiune, căci nu ţineam cîtuşi de puţin să-mi apară numele pe o lucrare a sa după metode ştiinţifice compromiţătoare.

Azi lumea se miră, şi în primul rînd doamna, - doar ei mă iubesc atît de mult! că nu sunt destul de asiduu în omagierea omului. Nu sunt capabil de atîta ipocrizie.

[Călător prin Europa]

Am călătorit puţin, prea puţin în viaţă peste graniţe. între cele două războaie cînd puteai zbura ca pasărea unde doreai, n-am avut decît slabe mijloace, salar prea mic pentru a mă putea avînta departe. Iar la studii în streinătate n-am avut norocul să fiu trimis. A venit apoi războiul. Iar după război, cînd socoteam că mă voi putea compensa, a trebuit să trag consecinţele, în streinătate, cel puţin din generaţia mea, nu călătoreau decît cei care au călătorit şi altădată.

Prin 1930 am făcut totuşi din micile mele economii o călătorie mai lungă, de două luni. Am trecut prin Budapesta, Viena, prin Italia de nord, prin Elveţia

la Paris, unde am stat şase săptămîni. O călătorie extrem de bogată, care a trebuit sa-mi ţină apoi pentru o viaţă, căci zadarnic am visat să o mai repet vreodată. Am poposit atunci la ducere şi la întoarcere cîte puţin la Budapesta, la Viena, unde am făcut cunoştinţă mai ales cu arhivele. La Budapesta m-a pus la curent Szabo Istvân, tînăr arhivist pe atunci, cu care am rămas apoi bune cunoştinţe toată viaţa, cultivînd aceeaşi specialitate. La Viena mentor arhivistic mi-a fost Mihail Auner, pe atunci ataşat de legaţie. Am cunoscut atunci şi pe Virgil Zaborovschi[44], secretar de legaţie şi istoric şi el. Un spectacol de neuitat la Hofoper, o „Boema" cu Lotte Lehmann.

M-am bucurat de Veneţia şi monumentele ei vreo şase zile, găzduit fiind la „Casa romena"[45] ctitorită de Iorga. Am străbătut-o cu pasiune în toate părţile, m-am şi rătăcit pe străzile ei întortocheate mi-am înscris pe retină, în memorie, în suflet cît mai mult, nu mă gîndeam atunci că pe o viaţă. M-am oprit în drum pentru un moment la Padova să văd pe Giotto, pe Mantegna, pe Gattamelata, universitatea. La Bologna, la Ferrara. Şi-apoi am perecut patru zile la Florenţa, bătîndu-i galeriile, străzile, monumentele, palatele, grădinile. Nu mai ştiu cît am petrecut la Uffizi, Bargello, Pitti, Signoria, Piaţa Signoriei. Am înmagazinat, cam pe nerăsuflate, cît am putut mai mult. O zi apoi la Siena, din care îmi apar mereu piaţa monumentală, signoria, miraculoasa catedrală.

Am stat la îndoială, dacă să iau şi drumul Romei. Să stai numai în treacăt cîteva zile, ce-ai putea vedea din Roma? Să o las pe altădată. A fost o bună inspiraţie, Roma am putut-o vedea în 1955. Luînd-o spre nord, m-am oprit la Pisa, am străbătut ziua minunatul litoral al Mediteranei, cu panorama şi celebrităţile sale, m-am oprit un moment la Genova şi apoi vreo două zile la Milano, să văd catedrala, Brera, Cina cea de taină, Scala ... şi să-mi permit un prînz cu vin Chianti drept recompensă pentru economiile pe care le-am putut face în drum pînă aci. Pe scena Scalei eram tentat să scot două note ca să pot spune că am cîntat la Scala din Milano. Era însă sub schele şi mi-a fost ruşine de zidari. Şi-apoi un drum minunat alături de lacurile italiene, pe monumentala vale a Ronului şi alături de albastrul lacului Genevei. Grandioasă natură.

Parisul l-am bătut în lung şi în lat, timp de şase săptămîni, în avîntul şi neoboseala tinereţii. I-am bătut bulevardele, străzile, am cutreierat muzee, biblioteci, galerii de artă, teatre, cinematografe, spectacole de operă, concerte de tot felul, varieteuri ... Nu cred că am fost multe seri acasă înainte de miezul nopţii. Cursuri, conferinţe universitare, librării, prăvălii de artă, marile magazine etc. etc. Aici e vorba de o lume întreagă, de centrul lumii culturii, artei. Aici sunt coloşii culturii umane, Sorbona, Louvre, Biblioteca Naţională, Arhivele Naţionale. Aici te întîmpină la fiecare pas istoria: marea Revoluţie, războaiele napoleoniene înscrise pe bulevarde, pe Champs Elysees, Avenue de la Grande Armee, Arcul de Triumf, Dome des Invalides ...

Am avut curiozitatea să văd şi partea cealaltă a Parisului, ocolită de turişti, cartierele muncitoreşti, am avut plăcerea să-l traversez pe jos de la Bois de Boulogne la Bois de Vincennes. Şi-apoi împrejurările Parisului, Versailles, Fontainebleau ... Spectacole neuitate: „Lohengrin" la Opera mare, „Cneazul Igor" la Opera Rusească. Cît am stat eu, Şaliapin a cîntat de trei ori, dar mi-a fost imposibil să ajung la bilet. „Tristan şi Isolda" concert în două părţi, în două seri consecutive, cu solişti de la Bayreuth. Un spectacol la Comedia Franceză: „Nora" cu Ludmila Pitooff, concertele din sălile Pleyel. La Louvre am petrecut vreo şase înainte de amiezi ca să contemplu doar celebrităţile. Cît am petrecut în faţa nuferilor lui Monet?

Le numesc toate doar mecanic. Comentarii, impresii le ţin pentru mine, s-au sedimentat în bagajul propriu,intelectual. După atîtea impresii care s-au îngrămă-

dit pe toate vocile n-aş mai fi putut spune decît banalităţi. A fost totul prea scurt şi ireversibil. Am rămas cu o nostalgie incurabilă.

O altă călătorie de neuitat în 1934, două săptămîni la Constantinopol, în plină primăvară, la începutul lunii mai, în timpul glicinelor. Intrarea pe mare, de-a lungul Bosforului în plină amiază, la capăt panorama fabuloasă a unuia din miracolele umane, despre care s-a scris cu atîta euforie. I-am contemplat monumentele, începînd cu miracolul care e Sf. Sofia, pe arunci încă moscheie şi continuînd cu moscheile celebre, în frunte cu cea mai spectaculoasă, a lui Suleiman. L-am străbătut în toate părţile, partea turcească, partea europeană, i-ani făcut împrejurul de la Cornul de Aur la cele şapte turnuri, i-am înconjurat zidurile, i-am contemplat cimitirele populate de chiparoşi. Am trecut şi în partea asiatică, de unde am contemplat un splendid, aproape ireal apus de soare drept fundal al crestelor Constantinopolului formate de moschei. Nu puteau să lipsească din curiozitatea noastră cartierul Fanarului, Edicule, palatele sultanilor, care au intrat atît de adînc în istoria noastră. Călăuză în mai multe părţi am avut pe prietenul Aurel Decei, atunci ataşat cultural la legaţia noastră de acolo. Cu el m-am bucurat şi de frumuseţea insulelor spectaculoase, în plin soare, în azurul mării, de celebra insulă Prinkipo. Neuitată aci o terasă a unei cafenele turceşti, acoperită cît era de mare de o enormă glicină în plină floare, sub care ne-am bucurat de aroma cafelei turceşti. Pe insulă era pe atunci exilat Troţki. Am pîndit mult de la distanţă casa, curtea sau grădina în care ar fi trebuit să apară, dar a trebuit să ne lăsăm păgubaşi. Am aflat *apoi pe urmă* că lipsea; fusese la Praga pentru o operaţie.

E desigur una din cele mai minunate călătorii pe care le poţi face în viaţă.

La atît mi se reduc călătoriile peste hotare. Ba nu, voi mai avea norocul unui popas la Roma şi a unei excursii la Napoli şi pe coasta amalfitană de care voi nota în altă parte. Puţin, dar cu atît mai de nepreţuit.

Viena am văzut-o în trei rînduri, de două ori în treacăt, a treia oară o lună încheiată. în 1930, în drum spre Italia, Paris, m-am oprit două trei zile la plecare, alte două trei la întoarcere. Nu mai era deloc Viena veselă, exuberantă, Viena muzicii, petrecerilor, valsurilor vieneze, Viena închipuirilor noastre. Era o Vienă resemnată, închisă în sine, „săracă", cu pîinea măsurată, la pensiune nici nu ţi se servea la masă, numai dacă o cereai separat. Am colindat-o cît am putut, n-am pierdut timpul şi nici prilejul de a face cunoştinţă cu celebrităţile ei. Neapărat cîte o reprezentaţie la Opera Mare - *Hof-Opera* în *Burgtheater.* O frumoasă *„Boema",* cu un tenor bulgar, dar cu celebra Lotte Lehmann. Am fost surprins a doua zi cînd îmi exprimam admiraţia şi pentru arta ei, dar şi pentru admirabila ei apariţie în scenă, că e departe de închipuirea mea - trecuse de 60 de ani mi se pare. în centrul atenţiei, ca arhivist, am avut Arhivele Statului, *Hof-und Staatsarchiv,* funcţiunile, organizarea lor. La legaţie am cunoscut pe Michael Auner, care făcea cercetări de arhivă pentru a revendica pentru statul român materiale care ar fi trebuit să-i aparţină. Ne-am ales doar cu vreo patru dosare, preţioase fără îndoială, pentru răscoala lui Horea. Dar cu atît. Altfel era un riguros cercetător, ne-a lăsat şi o preţioasă broşură revelatoare tocmai asupra răscoalei, demistificînd-o de amestecurile străine în circulaţie.

A doua oară, în 1955, în dram spre Congresul istoricilor de la Roma, am avut şansa şi la dus şi la întors de o escală de cîteva zile, neavînd legătură imediată şi potrivită. Spre bucuria noastră. Ba şi aici am fost găzduiţi la legaţie. Era un moment de destindere, trupele sovietice abia ceva mai înainte plecaseră. La întoarcere ni s-au găsit bilete mai curînd şi nici nu m-am putut mişca singur. Mi-au rămas acolo în dulap fotografiile de la Roma, de care mi-a părut rău. Era una din Muzeul capitolin, în care apăream în preajma lupoaicei, aproape de Marcel Emerit.

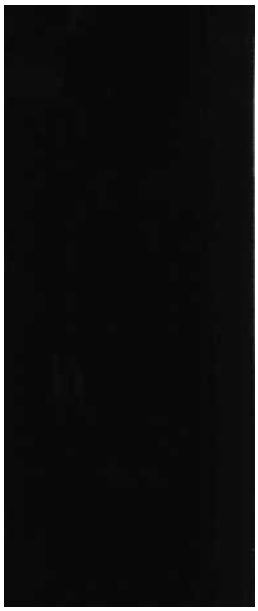

A treia oară am fost cercetător în vederea monografiei Răscoalei lui Horea. N-a fost uşor de obţinut o asemenea „favoare" deşi era vorba de o lucrare de plan. A trebuit să insist mult pentru un ajutor, aproape vreo doi ani s-a tărăgănat plecarea. Am plecat, fireşte, cu soţia. Suma primită pentru întreţinere acolo s-a dovedit săracă, nici vorbă să putem rezista la hotel. Am luat cameră în chirie, ne-am ajutat cu supă în plic, cu mezeluri, cu fructe, ne-am şi împrumutat ca să ne putem cumpăra cîte ceva.

Neajunsul cel mare însă a fost altul. N-am primit bani şi pentru microfilme şi aşa, cu mîna, n-am putut face nici a zecea parte din cît am fi putut face mecanic. Din vasta arhivă a Consiliului de Război n-am putut extrage decît doar regestele, adevărat bine făcute, la Arhiva camerală nici n-am mai ajuns.

Am cunoscut de astă dată mai bine Viena, monumentele, galeriile ei de artă. Am fost şi la Belvedere şi sper că am nimerit sala Dictatului de la Viena, pe care paznicii nu o mărturisesc. De reprezentaţii nu ne-am prea putut ţine, una doar la *Staatsoper.* Neuitate mai ales concertele din biserici, Sf. Ştefan, a Augustinilor, unde în fiecare duminică poţi asculta alternativ Bach, Mozait, Schubert, cu cor, orchestră, într-o rezonanţă superbă, de neuitat. în sala mare de concerte s-a cîntat o dată *Messiah* a lui Händel, n-a fost însă chip să găsesc bilet.

[Opţiuni politice de tinereţe]

Am progresat în tinereţe spre stînga pornind de la propria-mi clasă, de la ţărănime, politic de la ţărănism[46]. Nu eram un militant, nu am înclinaţii pentru aceasta, m-au pasionat problemele conceptual. Am fost cititor de literatură în materie, pornind mai ales de la Stere[47]. Am fost cîţiva ani corector la „Societatea de Mâine", am avut şi prieteni de stînga: Zevedei Bârbu,[48] Mihai Beniuc,[49] Vaier Novac[50], Bucur Şchiopul[51] şi alţii. L-am cunoscut pe Mircea Biji, am cunoscut personal şi pe Ilie Cristea,[52] o atitudine hotărîtă, o minte clară, fără echivoc comunistă. Era făcut şi el pentru faza imaginativă, eroică, după 23 august s-a pierdut şi el curînd în albia noilor valuri. în timpul războiului am fost implicat şi în apropierile de mişcarea muncitorească, în grupul Zevedei Barbu. N-am ajuns decît la începuturi, la puţine şedinţe, în 1943 toamna am fost descoperiţi, arestaţi, cercetaţi împreună cu un grup mare muncitoresc. Am stat două săptămîni închişi la Siguranţă, alte două la închisoarea militară. Anchete insistente zi de zi, bătăi alături, unele grave. Noi, intelectualii n-am fost bătuţi. Mi-am dat seama şi aci că nu sunt făcut pentru lupta subversivă, nu ştiu destul de bine ascunde, prea sunt de bunăcredinţă. Gravă era în lupta pentru scoaterea din război apropierea dintre muncitorime şi intelectualitate. Oficialitatea înseşi a apreciat se pare că aceasta, acum, cu nemţii prezenţi e primejdioasă, a schimbat direcţia cercetărilor, a pus dosarul la o parte, punîndu-ne la noi declaraţii, că ne-am gîndit doar la gravitatea situaţiei, la eventualitatea retragerii României din război. Şi aşa am fost scoşi din cauză, încercarea de legătură reducîndu-se doar la unul singur, Zevedei Barbu, care a fost apoi şi condamnat. Dus la Caransebeş, a fost eliberat mai curînd, cu 23 august. în proces, la Curtea.Marţială, noi am fost doar audiaţi, făcînd declaraţii conforme cu noul dosar. Dintre muncitori au fost condamnaţi mai mulţi, au fost şi condamnări la moarte. Nu-1 uit pe Meţiu Vasile, pantofar, pledoaria sa fermă şi plină de curaj, chiar în faţa procurorului militar, fiind şi noi de faţă: pleda cu pasiunea pentru comunism şi pentru Uniunea Sovietică. Condamnat la moarte, am auzit tîrziu de tot, de la Zaharia Boilă[53], că i-a obţinut graţierea de la rege, într-o noapte, Iuliu Maniu. După 23 august a mai apărut printre noi, ca activist, dar apoi n-am mai auzit nimic de el. A trecut în istorie

ca mulţi alţii din faza eroică, pe primul plan se ridicau acum alţii, eroii nou născuţi.

Activitatea de după 23 august 1944 a început în condiţiile deloc încurajatoare, eram puţini, şedinţe uneori seara, cînd te întorceai cu frica în oase, aproape zi de zi, seară de seară se comiteau acte neprevăzute ale ostaşilor sovietici. Sufeream pe viu primul mare şoc; apariţia armatei sovietice, cu comportamentul ei neprevăzut. Şi-apoi activitatea se complica tot mai mult, sarcini neplăcute, şedinţe tot mai dese. Se intra tot mai adînc într-o lume pe care nu o prevăzusem şi în care nu mă mai puteam deliberat încadra. Se spulberau şocant utopiile tinereţii, îşi făceau brutal proba vieţii, în faţa căreia mă găseam dezarmat. Şi eu mă gîndeam la carieră ştiinţifică. Iar pe măsură ce activam mă descopeream tot mai puţin apt pentru activitatea politică, nu-mi descopeream deloc aptitudini politice militante, nu puteam nicicum împăca etica politică cu etica comună şi acum, firește, tot mai puţin. Ba, cum eram conştiincios, eram ameninţat nu numai să fiu copleşit cu activităţi zilnice, dar să fiu şi săltat în sus pe scara ierarhică, în posturi importante de răspundere, care mi-ar fi pecetluit cariera ştiinţifică. Trebuia să mă decid într-un fel. Şi nu fără risc m-am decis în 1947, după un al doilea moment de şoc personal, care au fost alegerile din 1946. Şocant în genere conta.ctul direct cu realitatea, cu practica vieţii noi la care am fost expuşi mai ales noi, intelectualii, pentru care nu eram făcut. Am ieşit din activitate. Anume, cînd s-au întocmit carnetele de membru eu nu mi l-am ridicat şi am lăsat şi o hîrtie de ieşire. S-a insistat mult pe urmă să revin, nu există „demisii" din partid mi se spune"a, am rămas însă neînduplecat. Faptul n-a avut consecinţe imediate grave pentru mine. în anul următor chiar, am fost ales membru corespondent al Academiei şi din acel an a trebuit să-mi încep şi cariera universitară. Desigur se sconta că în consecinţă voi reveni. Faptul însă n-a fost fără consecinţe mai tîrziu, am rămas descoperit şi vulnerabil în orice moment. Şi mi s-a închis uşa „favorurilor", ba şi a drepturilor. Nu m-tm mai putut bucura de condiţiile de cercetare peste hotare de care aveam nevoie şi am rămas victimă suspiciunilor, expus în orice moment „greşelilor" şi consecinţelor lor.

[Refugiul la Sibiu]

în timpul celui de al doilea război am fost mult timp concentrat. Am lucrat în birourile Regimentului 91 la Alba Iulia, Corpului VI la Timişoara, Corpului VII la Sibiu. De frontul rusesc am scăpat printr-o întîmplare. în Alba Iulia la un moment dat am fost repartizat la o companie de marş. Eram echipaţi şi gata de plecare, cînd un ordin a contramandat plecarea. Am avut norocul că Corpul de armată a cerut un furier şi maiorul Milencovici m-a dat pe mine. Curînd compania a plecat totuşi şi o bună parte din ea nu s-a maf întors.

Viaţa în civil la Sibiu, nu ne putem plînge. După lovitura din 1940[54] cînd a trebuit să ne refugiem acolo n-a rămas nimeni fără salar, neplasat, fără locuinţă. Cu Biblioteca Universitară ne-am aşezat destul de bine în Liceul „Domniţa Ileana". în genere nu ne-a lipsit nimic, comerţ, alimentaţie, toate funcţionau normal, în viaţa de toate zilele aproape nu simţeai războiul. De toate, de cea mai bună calitate, fără cozi, fără griji. O administraţie socotesc poate a fost cea mai bună din cîte a cunoscut ţara românească. Grijile erau altele, mersul războiului, jertfele, alarmele, camuflajul. Dar şi furturile pe camuflaj au fost cu severitate anulate.

Am locuit cîtva timp în locuinţa lui Sextil Puşcariu, care avea atunci o misiune în Germania. Apariţia armatei ruseşti ne-a găsit găzduiţi în oraşul de jos. Să nu ne mai amintim de surprizele de atunci, de samavolniciile inimagina-

IIIrfSil'

bile ale ostaşilor, groaza cu care te întorceai seara, o noapte în care soldaţi beţi ne-au ţinut casa sub teroare cu împuşcături. Plecaţi la Cluj, urmaşul nostru în locuinţă istoricul Gheorghe Duzinchevici[55], a păţit-o şi mai rău. într-6 altă noapte de teroare, întunecoasă ca păcura, s-a gîndit să-1 sperie pe cel care trăgea pe sub ferestre, a luat un flobert din casă şi pe nimerite a tras de la etaj pe fereastră în jos spre grădină. Nenorocire curată: un simplu glonte de puşcă mai mult de copii, pe întunerec a nimerit pe soldatul rus drept în cap şi 1-a omorît. Groază ce se va întîmpla. Noroc că Duzinchevici, care studiase şi în Polonia, ştia şi ruseşte, a găsit şi la comandamentul rusesc un om mai rezonabil, după multe şi insistente explicaţii a reuşit să lămurească întîmplarea şi să fie absolvat. Mare noroc. Asemenea întîmplări se lichidau scurt.

[începuturile „democraţiei" comuniste la Cluj]

în 1945 am fost printre primii universitari reveniţi la Cluj. Eram bibliotecar arhivist la Biblioteca Universităţii pe atunci. Făceam parte dintr-o delegaţie restrînsă de partid. Eram printre primii universitari activişti de partid. Nu mai ştiu cu cine trimis spre orientare în vederea preluării universităţii.

Spectacolul Clujului, peste care trecuse şi războiul, nu era deloc atrăgător, în bucuria noastră de a fi revenit la matcă se amestecau mereu şi imagini, momente penibile. Case devastate sau locuite de populaţie improvizată, adusă de la sate, ca locul să fie cît mai mult ocupat. Nu te mirai dacă găseai purcelul în baie. Casele locuibile din centru supralocuite. Cu greu am putut găsi adăpost în spaţiul unui învăţător, unde ne-am ales după plecarea lui cu o cameră a noastră. N-am mai găsit instituţiile, şcolile noastre. Dispăruse, firește, şi lupoaica, deşi era darul lui Mussolini. în locul destinat monumentului lui Avram Iancu din faţa catedralei, ridicat, desigur la indicaţii locale, monumentul eroilor sovietici. Şi ca să nu ne treacă prin gînd să-i plasăm statuia în dosul catedralei, acolo era ridicată imaginea unui tanc sovietic. Democraţii noştri s-au gîndit la toate. Sub steagul noilor lozinci, democratice, multe haine întoarse pe cealaltă faţă, mulţi noi democraţi, manifestaţii cu steaguri ungureşti, cu *Bocskai sapka*[56], printre care apărea rar şi cîte unul românesc, ca să nu se spună că suntem ignoraţi. Se găsise şi trambulina de pe care s-a făcut subit saltul din hortism în democraţie: gărzile Iuliu Maniu, „atrocităţile" lor trîmbiţate pe toate vocile, pînă a nu se mai auzi nici un cuvînt de Ip[57], de Treznea[58] şi alte multe orori ale regimului. Şi ceea ce era mai grav în acest cor răsunau şi vocile noastre oficiale. Nu numai la Cluj, ci şi în presa noastră, în discursuri nu mai auzeai decît de suferinţele bieţilor unguri! Şi nici un cuvînt despre cele petrecute în Ardealul de Nord, nici pomeneală de Ip, Treznea ... „Gărzile Iuliu Maniu" n-au fost numai un pretext pentru sovietici de a ne expulza administraţia revenită din Transilvania de Nord, ci mai ales arma de luptă împotriva „reacţiunii" pentru uzul noilor democraţi. Manifestaţiile de stradă se ţineau lanţ.

Reţin mai ales pe cele care se făceau pe timpul cînd soldaţii români se întorceau victorioşi de pe frontul de apus, în coloane de marş, cum le tăiau grupurile de manifestanţi ostentativ calea, cum căutau să-i provoace să riposteze ca să se poată plînge de agresiunea reacţiunii româneşti comandamentului sovietic, în sfîrşit, o dată au reuşit totuşi. La o manifestaţie românească din piaţa Ştefan cel Mare muncitori cu arme în podurile caselor din jur trag asupra soldaţilor din piaţă, soldaţii ripostează, cîţiva morţi şi de o parte şi de alta. Sfară mare de tot, pe toate vocile, reacţiunea românească a provocat, a vărsat sîngele muncitorimii. Muncitorii înmormîntaţi în alai masiv protestatar, soldaţii aruncaţi anonim undeva. O nouă armă în mîinile democraţiei. Anchetă mare, rezultatul

cel indicat. Adunare mare populară în piaţa Clujului, orator Teohari Georgescu[59] venit special, tunete şi fulgere împotriva reacţiunii româneşti. Neuitată ticăloşie. După cîte ştiu doar Vescan[60] a cutezat să mărturisească adevărul. Dar şi el s-a văzut silit pînă la urmă să plece din Cluj, unde activase politic şi în timpul regimului hortist. Am auzit numai la un moment dat că a căzut într-o prăpastie şi a murit!

Un suflu de încurajare aducea doar Pătrăşcanu[61]. Venise la Cluj ce vreo două conferinţe, flancat - se putea - de Vasile Luca[62], desigur să nu se preteze la vreo „greşală". Susţinea cu curaj şi în cadrele comunismului o problematică a statului român. Cît de încurajator era în acele momente. L-am cunoscut pentru o clipă şi personal. Mă încredinţase Universitatea din Sibiu să-i transmit invitaţia de a conferenţia şi acolo. S-a arătat tare bucuros, şi a şi plecat la Sibiu, unde şi-a ţinut conferinţa.

Şi încă un moment neuitat de încredere în viitor, un zece mai de pomină, la care asistau afectaţi şi sovieticii. L-au savurat de la tribună: şiruri nesfîrşite de români în haine de sărbătoare, cu steaguri, cu care, cu nunţi, cu muzică, cu cîntec, cu chiuituri improvizate, o explozie spontană, neregizată de bucurie pentru marea revenire. Nu-l uit pe ofiţerul sovietic care sta lîngă mine şi cu care comunicam prin tălmaci, cum se lăsa şi el antrenat de atîta veselie. Mai ales cînd au auzit şi numele lui Stalin din gura unui grup de femei care chiuiau improvizat, de circumstanţă:

Doamne ţine pe Stalin Că
ne-o făcut ţara deplin Ţi-l
ţine şi pe Mihai Să ne-o
facă ca un rai

Bucuros cînd i le-am tălmăcit. Era dispus să ne spună şi bancuri de circumstanţă. O bătrînică văzînd chipul lui Stalin l-a întrebat pe un ofiţer rus, dar ăsta cine-i maică? Stalin, măicuţă care ne-o scăpat de fascişti. Făcîndu-şi cruce: Ţine-l Doamne, să ne scape şi de ruşii ăştia!

Universitatea am găsit-o populată, abuziv şi cu elevi de liceu, la medicină am găsit şi din clasa a cincea (azi a noua), ca să fie locurile cît mai ocupate. Pentru tratarea problemei universitare, adică convieţuirii universitare partidul a trimis de la Sibiu pe Daicovici şi Petrovici. Aci din partea guvernului, recte partidului îi aştepta Vasile Luca cu mandat de la Petru Groza. La tratative: Csdgdr[63], Jordaky[64], Demeter[65], Jakab[66], ...[67]' Vescan. Am fost de faţă la aceste tratative, chemat în calitate de bibliotecar cunoscător al problemei bibliotecilor. Cu aceasta n-am avut dificultăţi. Biblioteca Universităţii va fi comună, sub titlul de „Biblioteca Universitară". Penibilă problema celor două universităţi. La împărţeală delegaţii comunişti clujeni nu înţelegeau să cedeze nimic din moştenirea trecutului, nici măcar un local din multele pe care le avea în Cluj. Li s-a propus „Marianum"[68]. Nu-mi mai aduc aminte ce pretexte au găsit să refuze. Lor să li se dea liceul „Regina Măria"[69], cea mai bună clădire liceală pe care o aveam. Ştiu că m-am aflat în treabă să intru în discuţie, contrariat de pretenţie, deşi nu era de competenţa mea, eu n-aveam mandat pentru tratative. Zadarnice obiecţiile, în toate cuvîntul hotărîtor îl avea Vasile Luca, desigur bine pregătit de ei dinainte, care îl ţinea la curent, chiar în cursul tratativelor, pe Petru Groza. Ştiu că a doua zi dimineaţa Daicovici şi cu Petrovici stăteau la îndoială dacă să mai continue sau nu tratativele? Se găseau totuşi în faţa unui for superior de partid şi a şefului statului, care-şi exprimau telefonic acordul. Şi mai era teama şi de vreo intervenţie nedorită după ce fusesem odată izgoniţi din Ardealul de Nord. Au socotit că în acest moment e maî bine să se resemneze, va remedia lucrurile viitorul. Ştiu că au fost criticaţi apoi la Sibiu pentru că şi-au depăşit mandatul.

Nici vorbă în cursul tratativelor de vreo echitate. Da, de o egalitate la împărţeală, dar o egalitate mecanică: împărţim în două fiind din zece, voi trei, noi şapte. Democraţie curată! Dar apoi, treptat, lucrurile s-au îndreptat, s-au unificat şi cele două universităţi[70], după experienţa de pînă aci acum bine motivat.

Jordâky, unul din cei mai de stînga ne întîmpina cu o broşură comunistă, cu două articole, unul al lui Marx despre Kossuth, în care-l executa, celălalt a lui Engels despre Revoluţia din 1848, care numai marxist nu era ... împărţea popoarele în două: popoare revoluţionare şi popoare reacţionare. Revoluţionare: germanii, ungurii. Reacţionare: slavii, românii! Asemenea concepte numai marxiste nu erau. Oare de ce a fost ales din vasta operă revoluţionară a lui Engels tocmai acest articol juvenil în acest moment crucial? Evident, de primul articol a fost nevoie pentru a acoperi pe al doilea. Ungurii popor revoluţionar, românii popor reacţionar!

Se vîntura în surdină autonomia Transilvaniei. Şi aşa se venea în întîmpinarea ei în perspectiva unui regim socialist-comunist, de „comuniştii locului"! Ispititoare perspectivă!

Nu puteai rosti un cuvînt despre trecutul de ieri, nici aici nici în altă parte, nici măcar pornind de Ia condeie comuniste ungureşti. Scrisesem pe urmele lui Revai Jdzsef[71], unul din comuniştii proeminenţi de atunci, un articol pentru „România Viitoare"[72] din Sibiu, „Grandomania maghiară" (era termenul lui Revai) citînd un text dintr-o operă reprezentativă maghiară, apelînd la renunţare la orgoliile noastre şi întoarcere la respect reciproc. Articol respins sub cuvînt că fiecare să mături numai în faţa porţii sale. Nu era rău, era bine. Numai că măturam numai noi. Nu puteai spune un cuvînt despre trecutul de ieri, despre grozăviile petrecute în Ardealul de Nord, nu trebuia să agităm. Noi trebuia să ne năpustim asupra „atrocităţilor" gărzilor Iuliu Maniu, să le umflam interminabil pînă la a acoperi totul. Trîmbiţam, împreună cu ei, pe toate căile „suferinţele bieţilor unguri", care au făcut nu numai saltul din hortism în democraţie, dar au reuşit şi să-i convingă pe sovietici să ne izgonească administraţia din Ardealul de Nord.

De ce trebuia să ne punem mereu în inferioritate? Altfel în conversaţia dintre noi, în intimitate, sîntem destul de viteji. Ce-i drept, în acele momente în partid nu românismul prima. Dar ce să mai vorbim, cele petrecute în Transilvania de Nord şi azi sînt tabu, să nu jignească pe unguri. Ieşite, cu destulă timiditate doar pentru un moment, s-au ascuns repede în acelaşi tabu. La orice tentativă de a reaminti ceva ungurii şi aici şi în Ungaria iau foc. Acelea au fost comise nu de unguri, ci de hortişti. Dar şi sub acest nume - după cum am mai spus - nu pot fi pomenite,- nu trebuie să agităm!

în acele prime momente am cunoscut în treacăt la faţă şi pe Pătrăşcanu. Fusesem încredinţat de Universitatea din Sibiu să-i transmit invitaţia de a conferenţia şi la Sibiu. S-a arătat foarte bucuros şi s-a şi dus. îl ascultasem la Cluj în două rînduri: punea categoric problematica unui stat român şi în comunism. Venea, desigur de nevoie, flancat de Vasile Luca. Am asistat şi la confruntarea lui cu studenţii în sala mare a Casei Universitarilor. Penibil. Se insinuau pe scenă nişte patrioţi tip legionar, insolent, cu totul în afara situaţiei date, nu prea înţelegeau pe ce lume se găsesc, îl înfruntau emfatic. I-am admirat răbdarea, le ţinea piept. Studenţii manifestau mereu, împotriva comunismului, în iluzia venirii an-gloamericanilor. Numele de prim plan era Iuliu Maniu. La un moment dat muncitorii de la *Dermata*[13], desigur muncitorii unguri au atacat căminul *Avram Iancu* înarmaţi cu răngi. Studenţii s-au baricadat cum au putut cu mobilă masată pe scări şi nu mai ştiu cum au scăpat de un măcel.

Cea mai mare ticăloşie a vieţii mele am făcut-o în 1946, la alegerile celebre din acel an. Eram încă chipurile membru de partid *in spe,* fără carnet, în inerţia

activităţii de după 23 august. Fusesem implicat în procesul din 1943 de la Sibiu. Ne gîndeam înainte de toate la scoaterea României din război. Proces împreună cu un grup de muncitori. Pentru alegeri, la stăruinţa imperativă în numele disciplinei de partid, după multe insistenţe am primit o circumscripţie, Tămaşa[74] Numi închipuiam că situaţia e chiar atît de gravă şi ruşii erau pe capul nostru. Şi de acum se ştia că suntem hărăziţi ruşilor. Mă gîndeam că alegerile şi ele vor fi indirect o demonstraţie. De fapt ruşii erau cei care doreau să ştie care-i situaţia. Rezultatul adevărat, ars pe loc, pe care l-am raportat la întoarcere era aproximativ de 85% pentru opoziţie (naţional-ţărăniştii în frunte), 15% formaţiile guvernamentale, cu o exagerare şi aceasta. Partidul, mulţumit de rezultat. Doar atît dorea[75].

Am făcut o experienţă surprinzătoare: o disciplină neaşteptată la votare. Alegătorii, bărbaţi, femei, încolonaţi, pînă seara tîrziu intrau cîte patru în cabine şi prompt, fără pierdere de vreme îşi dau votul (cu ştampila) şi lăsau locul următorilor. O ordine şi disciplină uimitoare, o conştiinţă neprevăzută, impresionantă, vădind o maturitate politică care m-a uimit şi un *nu* categoric. M-a întărit pentru toată viaţa în încrederea în maturitatea politică a ţărănimii, pe care o aveam la suflet. Iată-mă deplin compensat pentru riscul la care m-am expus. Meritam doar o lecţie de pomină. Dar şi hotărîrea luată de a „demisiona" din partid cu orice risc. Nu mi-a fost uşor, era o culpă care nu se practica, am rămas ca un prim *demisionat din partid,* cu hîrtie în regulă. N-au lipsit, fireşte, stăruinţele de revenire, perspectivele penalizării, un asemenea afront nu scapă uşor de penalizare, în tot cazul, nu mi-am ridicat carnetul gata. Am rămas totuşi pînă la urmă pe dinafară. Ba chiar am intrat în Academie, corespondent. Desigur şi în vederea că voi reveni. Ceea ce nu s-a mai întîmplat. Sancţiunea a venit mai tîrziu, în 1952 sau 1953, cu abaterea de dreapta[76], un prilej de sancţiuni. Cu greu m-am descurcat.

[In Academia, la Institut, la Catedră]

în Academie am intrat în 1948, ca membru corespondent. Titlul m-a surprins într-un post de bibliotecar-arhivist la Biblioteca Universitară. Era destul de neaşteptat şi pentru mine, şi pentru alţii. Consternaţi vor fi fost mai ales Moga[77] şi Crăciun[78], proaspăt social-democraţi, care se aşteptau să fie ei nu eu. Surprins pentru că nu aveam încă o activitate ştiinţifică prea mare şi nici vreo notorietate deosebită. Apăruseră doar „Răscoala lui Horea în comitatul Cluj şi Turda", „Teoria imigraţiei", „Iobăgia pe domeniul Băii de Arieş", „Supplex Libellus Valachorum". Se pare acesta din urmă a fost decisiv. îi păşisem pragul cu îndoieli dacă acestea sunt merite suficiente pentru a intra în cel mai înalt for de cultură al ţării. Am tras în tot cazul concluzia că va trebui să fac în viitor mai mult pentru a merita deplin o asemenea distincţie.

Mă gîndeam mai ales la perspectivele pentru activitatea de mai tîrziu, la eventualele condiţii mai bune, şi materiale, şi de lucru. Mă gîndeam şi la o compensaţie : pentru că înainte n-am putut ajunge să fac studii în străinătate, voi putea acum şi eu să fac, măcar din cînd în cînd, cîte o călătorie de studii, începuturile erau foarte promiţătoare : indemnizaţia adausă la salar, gratuitate pe tren, cazare bună asigurată în caz de chemare la Academie, locuri bune de odihnă. Cu un cuvînt, punerea la adăpost a omului de ştinţă de grijile materiale zilnice, condiţie necesară pentru activitatea ştiinţifică.

De catedra universitară nu m-am bucurat. Mai ales că primisem pe cea de Istorie modernă a României, cînd eu eram cercetător cu deosebire în secolul al XVIII-lea. Avînd acum condiţiile noi pentru cercetări, aş fi preferat să rămîn

arhivist. Am şi insistat cît am putut în acest sens, dar fără. succes. Dar apoi m-am obişnuit să iau munca în serios, mi-am făcut misiune din ea luptînd pe cît posibil pentru păstrarea nivelului universitar. Iarăşi nu cu mult succes, fireşte.

Direcţia Institutului de Istorie, care-mi revenea automat în urma Academiei, am reuşit s-o evit, cum evitasem înainte şi direcţia Bibliotecii Universitare. Am reuşit să conving că nu am aptitudini pentru conducere şi să menţin direcţiunea lui Moga. îmi închipui cît de penibil i-a fost cînd în. biroul lui i-am servit personal această „generozitate", liniştindu-l că nu-i doresc nici direcţiunea, nici locuinţa de la Institut, că am reuşit să obţin păstrarea direcţiunii pentru el. Trebuie să se fi simţit tare umilit după ce se străduise atîta timp să mă ţină departe de Institut, de Universitate. Fusesem pînă în acel moment şef de lucrări suplinitor (ca al doilea post pe lîngă cel de bibliotecar), dar invitat, încă la Sibiu fiind, de profesorul Lupaş. Mă invitase să iau postul plin, n-am vrut însă să renunţ la postul meu de bibliotecar-arbivist, şi mai ales nu înţelegeam să-l schimb cu unul din Institut, unde deloc nu eram aşteptat.

Nu mult după cele întîmplate Moga a avut un sfîrşit nenorocit. A contractat o boală incurabilă, durabilă. S-a sfîrşit în chinuri. Era încă viu cînd a trebuit să discutăm în Institut cererea soţiei sale de a-l înmormînta din contribuţiile noastre. Am fost deschis împotrivă. Mai întîi că Moga a adus suficient la casă (totdeauna, mărginean cum era, a cîştigat bine), ca să fie nevoie de asemenea umilire a memoriei sale. Şi apoi nu numai că l-am jigni, dar facem un afront şi regimului însuşi, insinuînd că un profesor universitar, director de Institut trebuie să fie înmormîntat prin chetă. Au fost de acord şi ceilalţi. în genere am fost contrariaţi de această ingratitudine a soţiei sale; care, sunt sigur, nu-mi uită atitudinea.

La Institut am lucrat tot timpul izolat, ba, trebuie să o spun, obişnuit cu uşa încuiată pentru a evita deranjurile de care mă puteau învrednici colegii. Cît de mult am ţinut la meseria mea de bază, dovadă simplă e că multă vreme mi-am ţinut postul de la Bibliotecă drept post principal şi catedra secundar, deşi pierdeam material mult. Din postul secundar se lua atunci jumătate salarul şi salarul catedrei era incomparabil mai mare.

La Institut mai pe urmă direcţiunea s-a rezolvat altfel. Unificîndu-se cu cel de Arheologie, s-a dat, cum eu reuşisem să mă arăt dinainte necorespunzător, spre mulţumirea mea atunci, lui Daicovici, care nu intrase încă în noua Academie[79].

Şi iată-mă şi profesor de istorie modernă, şi şef de secţie la istoria medie în Institut. La catedră am pornit-o cu o stînjeneală uşor de înţeles, nu eram obişnuit nici să expun, nici să vorbesc liber. Şi nici nu trebuia. La istoria modernă era supravegheat atunci orice cuvînt, erai expus la atribuiri nedrepte, la răstălmăciri. Am preferat să-mi scriu cuvînt de cuvînt cursurile, să le expun totdeauna citite. Acest fel dădea mai mult de lucru, dar avea, în afară de o prudentă prevenire, şi un mare avantaj: nu trebuia să pregăteşti an de an lecţiile, ci doar să le completezi, să le îmbunătăţeşti, rămînîndu-ţi timp şi pentru activitate ştiinţifică.

A urmat totuşi o perioadă destul de lungă de sărăcie în această activitate. Dificultatea cursurilor de istorie modernă şi mai ales de istorie contemporană în care se putea „greşi" mai mult decît uşor, împăcarea propriilor credinţe cu directivele, lozincile, inconsistenţa atitudinilor oficiale faţă de contemporani, preferinţele pentru lucrările colective, în care trebuiau vehiculaţi cercetători nou ridicaţi şi mai puţin competenţi, dar cu puteri normative. Supărătoare mai erau condiţiile de muncă în colectiv, abuzurile de nume, figuraţia, care toate erau acum posibile. Şi toate se puteau impune fără posibilitate de apel. Trebuia să răspunzi cu numele de munca altora, sau invers să le vehiculezi incompetenţa. Fără să fii măcar întrebat, erai trecut cu numele pe coperta publicaţiilor. Personal nu mi-aduc aminte, în afară de Anuarul de istorie[80], să fi fost întrebat dacă vreau să figurez în comitetul de redacţie a vreunei publicaţii din cele pe care am figurat.

Folosirea cea mai abuzivă a numelui a trebuit să o îndur chiar pe cea mai voluminoasă operă de istorie. Se întreprinsese anume marea colecţie de „Documente privind istoria României", în zeci de volume, după principiul bun de a publica într-un corpus unic toate documentele medievale. Dar în formă ştiinţific nefericită, numai în traduceri. Ideea şi-o atribuise şi opera şi-o luase sub conducerea sa, sub nume de redactor principal, Mihail Roller[81], avînd în subordine un grup restrîns de nume noi sub titlu de comitet de redacţie din care însuşi făcea parte. S-au constituit colective mari pentru toate trei ţările. S-a constituit astfel şi la Cluj un colectiv însemnat din cunoscători, care a funcţionat un lung şir de ani, şi funcţionează încă şi acum.

N-am intrat în acest colectiv, mi-am declinat competenţa; preocupările mele erau doar legate de epoci mai tîrzii. Mare mi-a fost însă surpriza cînd pe primele volume apărute mi-am văzut pe copertă numele, în comitetul de redacţie, alături de alte nume care nici ele nu erau luate din cei care lucrau efectiv. Contrariat, am alergat la Bucureşti, să mă opun, cît se putea opune atunci. Nu numai că asemenea figuraţie era împotriva eticii mele, dar nu eram de acord nici cu principiul fundamental de editare. Mi s-a replicat că aceasta a fost hotărîrea Academiei care nu poate fi contramandată şi că ceea ce s-a făcut şi aşa nu se mai poate rectifica, această apariţie vrînd nevrînd mă obligă să intru în colectiv. Fiind vorba de o publicaţie a Academiei şi eu fiind în Academie trebuia să fiu acolo ! Dar atunci am o pretenţie, cel puţin pentru seria noastră, a documentelor Transilvaniei : numai în traduceri să nu apară decît documente publicate şi bine publicate şi nu şi cele nepublicate, rău publicate, sau documentele esenţiale. Tot ce e deosebit de important, nepublicat sau rău publicat, publicat în locuri mai greu accesibile să apară şi cu textul original. Ceea ce s-a acceptat. Aşa a apărut seria noastră şi cu textele originale. Păcat că nu s-a adoptat aceasta şi pentru textele Tării Româneşti şi Moldovei, n-ar mai fi fost nevoie de reparaţii ulterioare. In paranteză fie spus, la congresul de la Roma, din 1955, întîlnind pe Toth Zoltân[82], el în mod confidenţial ne-a obiectat metoda, luîndu-mi în serios numele de pe copertă, socotea că aveam vreun amestec în această hotărîre. Mi-a spus că voiau să facă obiecţia şi în scris, au renunţat doar dintr-o politeţă. Firește, a trebuit să-i explic în ce măsură pot răspunde de publicaţie.

Aşa am ajuns responsabil al colectivului de documente din Cluj. Sarcina nu era deloc grea. în colectiv se găseau specialişti de prim plan, Francisc Pali[83], Sigismund Jakd[84], Mihail Dan[85], profesorii Teodor Naum[86], şi Ştefan Bezdechi[87] şi alţii, de care n-aveam să port grija că nu fac muncă de înaltă calitate. Iar Pascu făcea funcţia de „revizie", deci nu muncă de răspundere de fond, nu putea impieta mult asupra calităţii. Specialişti lucrau efectiv şi în colectivele de la Bucureşti şi Iaşi. N-am lucrat nici la transcrieri, nici la traduceri. M-am mărginit doar la lecturarea textelor, la discutarea pe parcurs a instituţiilor medievale adiacente ale Transilvaniei, la precizarea de termeni etc. Mă socoteam cunoscător prin lungile mele studii de ştiinţe auxiliare ale istoriei şi prin calitatea mea de arhivist. Am scris şi prefeţele, la primele două volume, dar n-au fost acceptate nici una, aşa că nici una din prefeţele volumelor nu e a mea, cum am văzut că a apărut într-unui din rapoartele colectivului.

Am fost să dau bunul de tipar la primele două volume, aşa în pripă, cum se obişnuia şi fără să fi fost efectiv implicat în elaborarea lor. Aceste prime volume nu numai că erau cele mai dificile, dar au fost şi primele experienţe ale colectivului şi îşi au deficienţele în consecinţă. Mai ales primul volum.

Dar ceea ce e supărător şi încă grav supărător e altceva, o adevărată blasfemiere felul cum apare în el numele românilor. Hotărîsem şi unificasem în corectură principiul, la care am insistat să fie adoptat şi de colectiv, ca în traducerea românească românii să apară consecvent cu numele de români, indiferent de nu-

mele lor din text, iar numele documentar de Blachii, Vallachi etc. să fie trimise pentru control în note. După ce am dat bunul de tipar şi am plecat de la Bucureşti, Roller a intervenit în text, a trecut în textul traducerii numele documentare, coborînd în note numele românilor, şi încă cu insinuarea, cu totul streină de noi: „traducerea nedefinitivată" ! Arunca deci o îndoială şi asupra puţinelor apariţii directe ale românilor în aceste prime documente şi ne-am trezit numai cu volumul tipărit astfel. Mult m-a ars pe suflet acesta blasfemie, aruncată oarecum şi în seama mea. Am insistat mult pe urmă să retipărim volumul sub pretextul greşelilor sale, în fond pentru a o elimina. Zadarnic, a rămas pînă azi aşa. Sper că totuşi să ajungem odată să-l retipărim, mai ales că mai cere şi completări, şi să-l retipărim corect, cu toate textele originale, fiind vorba de primele documente.

S-au mai editat patru volume, pentru secolul XIV, pînă la 1350. După care a urmat o stagnare în apariţie, pregătirea pentru continuare a durat mulţi ani.

Comitetul de redacţie ne-am trezit şi cu premiul de stat. Mie mi-au revenit 8.000 lei. Nu ştiam ce să fac, premiul nu ni se cuvenea mai întîi nouă. Am şi ezitat cîtva timp să-l ridic sau nu. Lui Roller i-am comunicat scrupulele mele şi intenţia de a împărţi colectivului partea. M-a asigurat însă că va urma deosebit premierea colectivului. M-am gîndit că în acest caz nu mai are rost renunţarea, împărţite 8.000 la vreo 20 de oameni le revenea cîte o sumuliţă neînsemnată.

Desigur cel mai nedreptăţit, dar şi cel mai nemulţumit era Pali. Şi cum pe alţii îndrăznea mai puţin, se descărca pe mine, ca şi cînd eu aş răspunde de asemenea situaţie. Se plîngea de nedreptăţirea sa, de inegalitatea dintre noi, de faptul că el trebuie să întreţină singur patru suflete şi noi care sîntem numai doi, eu şi soţia, avem două salarii. Îi explicam că totdeauna a fost o inegalitate de stare între noi, de ce nu se plînge şi de celălalt răstimp, incomparabil mai lung, dinainte, cînd el avea cel puţin de două ori salariul meu, cînd şi-a putut face studiile mulţi ani în streinătate, în Italia, în Franţa şi eu nu. Şi-apoi şi el are două femei în casă care pot avea salarii, soţia şi soacra, numai soţia mea trebuie să fie roabă, ale lui nu ? Ş.a.m.d.

Discuţii penibile. Cerea, de pildă, adesea bani împrumut, dar nu uita niciodată motivaţia : vin la dumneata pentru că numai dumneata eşti capitalist între noi. Desigur a fost un timp, nu prea lung, cînd aveam două posturi, deci un salar şi jumătate, plus indemnizaţia de la Academie. Numai că noi n-am avut nici un ac zestre, nici eu nici soţia, la 43 de ani mă găseam încă în cameră mobilată. La această vîrstă ne-am luat primul dulap, de bucătărie. A trebuit să ne încropim rînd pe rînd un interior în locuinţă închiriată. E adevărat, am avut totdeauna mici „prisosuri", dar din spirit de economie. Niciînd nu m-am întins peste ceea ce cîştigam, dimpotrivă, economiseam. Eu dădeam împrumut şi celor care cîştigau şi de două trei ori mai mult decît mine.

în sfîrşit, a venit şi premiul promis, dar nu cel de stat şi nu pentru colectiv, ci numai pentru doi, pentru Pali şi, nu se ştie pentru ce merit, pentru nelipsitul Pascu (Daicovici s-a îngrijit să nu lipsească această sare din bucate şi să nu mai fie nici satisfacţia lui Pali deplină !). Au primit cîte 2000 de lei fiecare. Puţin, desigur, dar totuşi incomparabil mai mult decît le-ar fi venit din împărţeala premiului de stat.

Lui Pali i-am simţit totdeauna rezerva şi în privinţa competenţei mele în materie. El avea o riguroasă pregătire în ştiinţele auxiliare ale istoriei şi cunoştea foarte bine instituţiile medievale apusene (făcea la facultate istorie universală). Am frămîntat însă şi eu mulţi ani ştiinţele auxiliare şi eram versat în instituţiile feudale, mai ales în faza lor mai evoluată, dar ardelene, puteam fi deci util în colectiv cel puţin sub această latură. M-am arătat util mai ales în lungile discuţii asupra instituţiilor şi expresiilor în vederea unui glosar[88], instrument necesar de

lucru. Şi-apoi el a rămas cu credinţa că eu m-am pus în comitetul de redacţie frustrîndu-l pe el de calitatea de autor. După moartea lui Roller am insistat mult să continuie lucrarea, acum sub numele autorilor, să retipărim măcar primele două volume, reparînd şi blasfemia şi făcîndu-şi şi sieşi dreptate. Din 1953 şi pînă azi (1978) n-a mai ieşit nici un volum. Iar pe cel ieşit acum şi-a pus numele cu de la sine putere Pascu, care n-a fost în operaţiile volumului mai mult decît musca la arat, acum fără să mai protesteze Pali. Ce-ar fi făcut dacă eu aş fi făcut asemenea abuz ? Altfel am rămas în bune raporturi care s-au îmbunătăţit mereu cu timpul, îl preţuiesc mult şi pentru pregătirea, şi pentru acribia sa ştiinţifică. în aceste privinţe doar Jakd îi poate sta alături.

Cît priveşte activitatea personală ştiinţifică, îşi avea şi ea dificultăţile ei. întîmpinam greutăţi de adaptare, mai ales la perceptele preconcepute. Nu eram destul de combativ pentru istoriografia dinainte, mai ales evitam atacurile la adresa profesorilor mei. Ca să devin mai combativ mi se impunea uneori un coautor mai combativ, cu care să fiu solidar. Dar nu mergea nici aşa. Mi-aduc aminte că trebuia să scriu ceva despre Bălcescu împreună cu Bânyai[89]. El a profitat de prilej, sau i s-a sugerat ?, să profere nişte atacuri violente la adresa istoriografiei româneşti dinainte, mai ales a lui Lupaş. Cum să mă descurc ? Ca să nu refuz de la început direct, am recurs mai întîi la o stratagemă. I-am zis : ce facem ? Prin asemenea atacuri nu facem decît să popularizăm numele, nu e mai bine să le lăsăm să fie uitate ? Argumentul s-a prins, a renunţat, altfel trebuia să-mi refuz direct semnătura, ceea ce pe atunci trecea de mare vinovăţie.

Neplăcute erau obligaţiile publicistice, solicitările presei, care avea nevoie de nume. Mai ales la aniversări, la evocări de evenimente sau figuri din trecut, care trebuiau puse într-o lumină corespunzătoare vremurilor noi. Se cereau la repezeală, se ciunteau, se adăugau. Erai pus să spui şi ceea ce socotea ziaristul că ar fi trebuit să spui. Şi dacă erai scrupulos erai silit să înduri.

La un moment dat se ivi şi un moment mai revoltător. îmi ceruse „Scînteia" la repezeală un articol comemorativ despre Şincai. Am rezistat: ca istoric nu pot improviza într-o zi două un asemenea articol despre o figură ca Şincai. Insistenţă, s-a cerut direct de sus ca eu să-l scriu (argument obişnuit al ziariştilor pe care n-aveai cum să-i controlezi). Pînă la urmă m-am lăsat înduplecat. Am scris, indicînd şi pasagiile care pot fi omise dacă va fi prea lung. L-am dat, cerînd şi avînd toate asigurările că nu se va tăia sau schimba nimic în text. După două zile surpriză : în articolul, sub semnătura mea nici două propoziţii întregi ale mele. Mi-au pus în sarcină lucruri revoltătoare, printre altele afirmaţia că Şincai vorbea o „limbă păsărească". Era într-un timp cînd latinismul Şcolii Ardelene trecea drept reacţionar. Ştiind acest lucru, am scris un pasaj direct despre limba lui Şincai. Dar nici urmă de el. Bănuind că poate nu voi răspunde la timp, şi mai ales că nu sunt destul de combativ, au mai cerut cuiva un articol şi au pus sub acela semnătura mea, doar cu două trei frînturi de fraze, ca să nu zic că sunt total strein de text. Şi aceasta se petrecea în organul director pentru comemorările diferite pe ţară, mai ales în şcoli. M-am dus la redactorul care îmi ceruse articolul. Scuze, regrete pentru întîmplare. Dar faptul era ireparabil. I-am spus doar atît: blasfemia nu se mai reface, dar la mine cît voi trăi să nu mai veniţi ! De-atunci am închis presei uşa, cu toate riscurile. Şi mi-am plătit scump pe urmă atitudinea. Cu o reparaţie însă am rămas dator. Am pîndit mereu un moment potrivit. Şi a sosit în sfîrşit. Trebuia la un moment dat comemorat Şincai la Academie. M-am oferit să-l parentez eu, reparîndu-mi impietatea[90].

Catedra nouă mergea ceva mai linişit, lucrurile se mai calmau, m-iteria îmi venea mai bine. în vreo doi trei ani mi-am pus la punct şi un curs scris. Asistent aveam acum pe Alexandru Husar. Nu venise direct de la istorie, dar entuziast

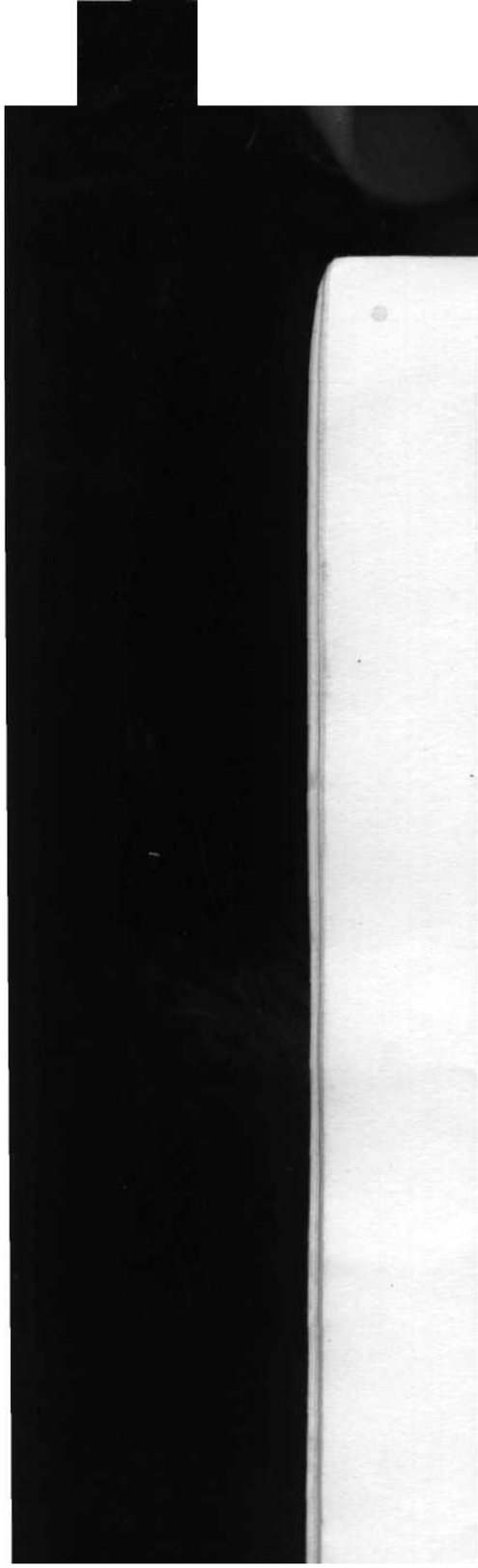

cum era s-a ataşat repede, punea tot zelul, ştia să-şi apropie studenţii, care-l iubeau. Mi-aduc aminte şi de împrejurarea în care l-am primit. La o şedinţă mare de lucru în sala mare a Academiei, el arhivist atunci la Năsăud, a vorbit entuziast şi Roller 1-a remarcat. M-a întrebat la un prilej ce-ar fi de făcut pentru el ? Se gîndea să-l trimită la Iaşi să facă ordine. Era tare nemulţumit de „indisciplina" profesorilor de istorie de acolo. Nu, am zis, după cît îl cunosc, nu e bun, n-are asemenea energie şi nici gust pentru aşa ceva. Ar fi mai curînd un bun asistent. Şi-atunci, spre bucuria mea mi l-a dat mie. A lucrat alături de mine mulţi ani. Ţinea seminalii animate, era un zelos stimulent. Se entuziasma mai ales pentru seminariile cursurilor speciale, unde putea face uz din plin de lecturile sale, de căldura sa.

Am trăit şi momente frumoase. Cu prilejul comemorării lui Ştefan cel Mare[91] am ţinut un curs special despre el, iar Husar a făcut seminarul. Studenţii de atunci şi azi îmi aduc aminte de acest curs. I-am pus atunci să invite ei Teatrul Naţional din Bucureşti să vină cu „Apus de soare". Ştiu că eu am făcut, în numele lor textul. Teatrul Naţional a răspuns, a venit pentru două sau trei reprezentaţii, dar autorităţile locale au aranjat aşa fel lucrurile ca nici una să nu fie pentru studenţi. I-am invitat atunci pe artişti la Rectorat, pe Calboreanu, pe Beligan, pe regizoarea Marieta Sadova, să-i convingem că nu se poate să nu dea o reprezentaţie şi pentru studenţii care i-au invitat şi care-i aşteaptă cu nerăbdare. Calboreanu rezista : nu-i îngăduie organul atîtea reprezentaţii în şir, nu poate rezista la aşa ceva. Am asistat în fel şi chip. Tinerii aceştia - îi ziceam - vor rămîne pe toată viaţa cu imaginea lui Ştefan cel Mare întruchipată de d-voastră. I-am invocat cazul meu însumi, care am rămas pînă aci cu imaginea lui Ştefan întruchipată de Nottara în tinereţea mea. Ba am mai şi glumit, aveţi aici doar pe doctorul Şmil (Beligan) care la adică vă tămăduieşte (în piesă e drept o face cu fierul roşu!). Pînă la urmă i-am ripostat: domnule Calboreanu, dumneata eşti ardelean, da ? Ştii că în Ardeal este o vorbă : musai! Sunt momente cînd îi musai. S-a lăsat bătut, dar ne-a făcut răspunzători de urmări. Am pregătit studenţilor, în numele lor, un scurt cuvînt de prezentare a momentului şi a artei lui Calboreanu însuşi. L-a citit entuziast, cu voce plină, un student care avea şi veleităţi de actor.[92] Ascultîndu-l din cabină, Calboreanu a intrat în scenă în cea mai bună dispoziţie. Ridicîndu-se cortina, o sală de tineret cum nu mai văzuse. A rămas o reprezentaţie de pomină, unică în cariera lui Calboreanu însuşi. L-am întîlnit pe urmă de vreo două ori: a rămas cu această frumoasă amintire. Mi-a spus că pe urmă a trebuit să-şi trateze gîtul vreo două trei săptămîni. Ştiu însă că nu vă pare rău - i-am zis. Nu. Calboreanu era marele artist, interpret unic al celui mai mare rol din teatrul românesc şi cine l-a văzut odată în mantia lui Ştefan cel Mare nu-l va putea uita toată viaţa. Pe Ştefan după o viaţă de glorie. Ştefan cel Mare întruchipat de el a deschis şi noul Teatru Naţional. Nu se putea alege pentru deschidere ceva mai înălţător.

[1978]

Note

1. între „bacalaureaţii liceului Aurel Vlaicu din Orăştie, anul şcolar 1920-21", David Prodan în rîndul 1 de sus, al şaptelea ; tablou reprodus în „Anuarul liceului...", 1922, III, p. 159.
1. *cfr,* prescurtare pentru cartea funduară (sau registru cadastral).
1. *Tărtaria,* s.c. Săliştea, jud. Alba.
1. *Alexandru Lapedatu* (1876-1954), istoric cu preocupări de istorie medie şi modernă, profesor la Facultatea de Litere şi Filosofie a Universităţii din Cluj, primul director al Institutului de istorie naţională din Cluj, director al Arhivelor Statului, membru al Academiei şi preşedinte al acesteia.
5. *balici,* poreclă pentru studenţii primului an de studii.
5. *„Societatea de Mâine"* revistă săptămînală condusă de Ion Clopoţel, apărută la Cluj începînd cu 12 aprilie 1924, cu un profil proeminent politic, sociologic şi economic, dar şi preocupări din domeniul ştiinţei, culturii şi artei; reuneşte colaborări prestigioase din care constant pe Vasile Bo-

grea, Ştefan Bezdechi, Nicolae Drăganu, Sextil Puşcariu, Onisifor Ghibu, Ioan Lupaş, Silviu Dra-gomir, Nicolae Bagdasar, Traian Herseni ş.a. Din anul 1934 şi-a mutat redacţia la Bucureşti.

7. *„Ardealul Tînăr",* revistă bilunară de ideologie democratică", cum se autointitulează, apare la Cluj între 1 ianuarie 1930-ianuarie 1931, sub direcţia lui V. V. Tîlea..

7. Pentru bibliografia operei (pînă în 1981) vezi volumul omagial *Stat, societate, naţiune.* Cluj-Napoca, 1982, pp. 35-44.

7. *„Anuarul Institutului de istorie naţională",* Cluj, principala publicaţie de istorie a Transil vaniei : t. I-X, 1921-1945; serie nouă, t. I-XXXI, 1958-1992 ; fondatori: Ioan Lupaş şi Alexandru Lapedatu.

10. *„Gînd Românesc",* revistă de cultură editată la ASTRA, sub redacţia lui Ion Chinezu ; apare lunar, la Cluj, în perioada mai 1933- aprilie 1940, reunind între colaboratori pe Tudor Vianu, Lucian Blaga, Ion Breazu, Constantin Daicoviciu, Sextil Puşcariu, D.D. Roşea, Emil Petrovici, Di

mitrie Popovici.

10. *„Răscoala lui Horea...",* apărută în „Anuarul Institutului de istorie naţională", Cluj, t. VII, 1936-1937, pp. 223-411 şi *separatum,* la Imprimeria Naţionala, Bucureşti, 1938, 206 p.

10. David Prodan a fost student la Facultatea de litere şi filosofie în anii 1921-1925 ; Uni versitatea din Cluj, numită şi Universitatea Daciei Superioare îşi deschide porţile la 3 noiembrie 1919, prilej cu care Vasile Pârvan a rostit memorabila sa lecţie inaugurală intitulată *Datoria vieţii noastre;* oficial şi solemn inaugurarea s-a făcut în zilele de 1-2 februarie 1920, în prezenţa familiei regale, a membrilor guvernului, a mitropoliilor celor două biserici româneşti şi a reprezentanţilor ţărilor aliate şi neutre din ultimul război ca şi a delegaţilor unor reputate universităţi străine.

10. *Sextil Puşcariu* (1877-1948), primul rector al universităţii, titularul catedrei de limbă şi literatură română veche, cu o reputaţie ştiinţifică europeană deja bine consolidată prin lucrările sale în filologie şi lingvistica romanică şi prin activitate didactică la Universitatea germană de la Cernăuţi, unde funcţionase înainte de a veni la Cluj. Lecţiile sale, 2-3 ore săptămînal, de *istoria limbii române,* urmăreau într-un ciclu de patru ani : o introducere în studiul limbii, vocalismul, consonan-tismul şi morfologia limbii române; o imagine despre lecţiile sale de *istorie literaturii române; epoca veche* ne-o oferă însăşi lucrarea sa tipărită în ed. I (Sibiu, 1920); în 1930, ed. a Ii-a, reprodusă apoi şi în 1987 prin grija Magdalenei Vulpe (Ed. Eminescu).

10. *Gheorghe Bogdan-Duică* (1866-1934), la facultatea, titularul catedrei de istoria literaturii române moderne, din domeniul căreia partea intitulată „Intui poeţi munteni. Lecţiuni", s-a publicat în 1923; în anul 1921 publicase „Istoria ţărănismului. Viaţa şi opera ... lui Ion Ionescu de la Brad", iar în 1924 lucrările despre Gheorghe Lazăr şi Simion Bărnuţiu, dominate de ideea rolului perso nalităţilor naţionale, a celor care au fost „creatori de naţiune", filiaţie conceptuală în care se vor înscrie mai tirziu cu rezultatele cunoscute Dimitrie Popovici *(La Litterature Roumaine a l'Epoque des Lumieres,* 1945) şi David Prodan *(Supplex libelius Valachorum,* 1948).

10. *Vasile Bogrea* (1881-1926), titularul catedrei de limba şi literatura latină, neîntrecut erudit în filologia clasică şi romanică, luate ca bază pentru a se pune în lumină feţe nebănuite ale istoriei culturii în general prin asocierea lingvisticii şi filologiei cu istoria, etnografia, folclorul şi literatura. Evocat de foştii săi studenţi nu numai pentru redutabila sa pregătire enciclopedică ci şi pentru „necruţătoarea" sa etică ştiinţifică (Constantin Daicoviciu).

10. *Ion Lupaş* (1880-1967) din 1919 (pînă în 1946) titularul catedrei de istorie nouă a româ nilor şi de istorie a Transilvaniei, şi directorul (alături de Al. Lapedatu) Institutului de istorie na ţională din Cluj. Ca profesor a fost creator de şcoală istorică, cu o mare influenţă asupra studenţilor şi colaboratorilor săi. în chiar anul în care îşi începea David Prodan studiile, 1921, apărea lucrarea profesorului său intitulată „Factorii istorici ai vieţii naţionale româneşti", o adevărată profesiune de credinţă a istoricului român, întemeiată pe teza general valabilă în istoriografia europeană romantică, de orientare revoluţionară, potrivit căreia „naţionalitatea este fundamentul de drept al unui popor", iar factorii constitutivi ai naţionalităţii sînt: ţara (teritoriul geografic), etnia, religia, limba, tradiţiile, legile şi instituţiile sociale, şi, deasupra tuturor, elementul *moral,* = conştiinţa naţională.

, 17. *Ion Ursu* (1875-1925), titularul catedrei de istorie universală medie, modernă şi contemporană, pînă în 1923 ; în 1925, de acum profesor la Universitatea din Bucureşti tipărea o amplă monografie a domniei lui *Ştefan cel Mare. Domn al Moldovei* (461 p.).

18. *Constantin Marinescu* (1891-1982) din 1923 succesorul lui I. Ursu la catedra de istorie universală medie, modernă şi contemporană, pînă în 1943.

18. *Silviu Dragomir* (1888-1962), titularul catedrei de istoria popoarelor sud-est euro pene şi de diplomatică slavo-română ; cursurile şi seminariile sale s-au materializat în anii de studenţie a lui David Prodan în lucrări cum sînt *Vlahii şi Morlacii* (1924), *Fragmente din cronica sîrbească ă lui Gheorghe Brancovici* (1924), dar şi în lucrări de istoria Tran silvaniei propriu-zise cum sînt *Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal în sec. XVIII* (1920) sau *Avram Iancu* (1924).

18. *Virgil Bărbat* (1879-1931), titularul catedrei de sociologie şi etică, fondatorul „Extensiunii universitare", o asociaţie a profesorilor universitari din Cluj, al cărui scop a fost de a răspîndi şi populariza cunoştinţele ştiinţifică referitoare la problemele de actualitate legate de nevoile poporului; cursurile universitare ale lui V.B. au avut ca tematică doctrinele sociologice moderne de la Renaştere la Revoluţia franceză.

21. *Spiritul latin,* conferinţă a cărei temă a fost dezvoltată în studiul „Originalitatea poeziei
române", apărut postum în „Anuarul Institutului de studii clasice", III, 1928-1932, p. 3-32, reeditat
în volumul. Vasile Bogrea', *Pagini istorico-filologice,* ed. de M. Borcilă şi I. Mării, Ed. Dacia, Cluj,
1971, p. 369-404.
21. *Gheorghe Vălsan* (1885-1935) a fost titularul catedrei de geografie generală în cadrul
Facultăţii de ştiinţe, din 1919 pînă la 1929, cel care a pus bazele învăţămîntului geografic modern
în România şi primul director al Institutului de geografie din Cluj. Lecţia cu care şi-a inaugurat
cursul s-a intitulat *Conştiinţă naţională şi geografie* (Cluj, 1921, 23 p.) ; cît priveşte conferinţa
„Parisul" ea a fost rostită în cadrul „Extensiunii universitare" în aprilie 1925, de către un cunoscător
al marii metropole în care petrecuse patru ani, la studii; laitmotivul: „un oraş veşnic tînăr, iradiind
geniul uman".
21. Arhivele Statului din Cluj, sub numele de „Direcţiunea arhivelor statului pentru Transil
vania" au fost înfiinţate, pe baza hotărîrii Consiliului Dirigent din 14 martie 1920. Bazele orga
nizatorice ale instituţiei le-a stabilit o comisie prezidată de Alexandru Lapedatu, care 1-a propus
ca director pe Ştefan Meteş; sub direcţiunea acestuia Arhivele Statului îşi încep activitatea la Cluj
în anul 1922.
21. *Vladimir Ghidionescu,* titularul catedrei de pedagogie II, din 1919 pînă în 1941 cînd s-a
pensionat, (exista şi catedra de pedagogie I).
21. *„Lauda Somnului",* Bucureşti, 1929, apărut la ed. Cartea Românească, 95 p.; volumul
cuprinde poezii din anii 1925-1928, între care şi „Somnul" publicată în „Gîndirea", 1926, VI, nr.
2 (martie).
21. *Cahul,* oraş şi capitală de judeţ, în Basarabia.
21. *M. Prou, Manuel de paleographie latin et francaise,* Paris, 1890, şi mai multe ediţii
ulterioare.
21. Giry, *Manuel de diplomatique,* Paris, 1894, reeditat în 1925, în 2 voi.
21. Probabil Szentpetery Imre, *Magyar okleveltan* (Diplomatica maghiară), Budapesta, 1930.
21. *Nicolae Mărgineam* (1905-19.80), din 1925 asistent (al profesorului Florian Ştefănescu
Goangă) la catedra de psihologie a Facultăţii de litere şi filosofie, autor el însuşi al unei lucrări
memorialistice : *Amfiteatre şi închisori,* editată de Voicu Lăscuş ; ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1991.
21. *Şcoala Română de la Paris,* de fapt la Fontenay-aux-Roses, suburbie sudică a Parisului,
fondată de N. Iorga şi inaugurată oficial în 2 iulie 1922; aici absolvenţi merituoşi ai universităţilor
din Bucureşti, Iaşi, Cluj şi Cernăuţi îşi desăvîrşeau pe parcursul a doi ani pregătirea în domeniile
filologic, istoric, artistic. Dintre istorici au fost elevi ai Şcolii române de la Paris CC. Giurescu,
P.P. Panaitescu, A. I. Sacerdoţeanu ş.a., activitatea lor sub acele fericite auspicii fiind reflectată şi
în publicaţia aşezămîntului: „Mellanges de l'Ecole Roumaine en France".
21. *Aurel Decei* (1905-1976), absolvent al Universităţii din Cluj, membru al Institutului de
istorie, istoric medievist, specializat în orientalistică şi turcologie.
21. *Muzeul Limbii Române,* actualul Institut de lingvistică şi istorie literară, înfiinţat în 1919,
din iniţiativa lui Sextil Puşcariu care a fost şi primul său director; a reunit la scurt timp după
înfiinţare reputaţi specialişti în filologie şi lingvistică (V. Bogrea, N. Drăganu, C. Lacea, G.D. Serra,
S. Pop, C. Daicoviciu, E. Petrovici, Th. Capidan, G. Giuglea, T. Naum, I. Chinezu ş.a.) Dispune

de o excelentă bibliotecă de specialitate ca şi de o bogată colecţie de materiale lexicografice şi
bibliografice. Ėdita anual *„Dacoromania",* „comoară de erudiţie filologică" cum a fost numită pu
blicaţia. La „Muzeul Limbii Române" s-au pus bazele şi s-a conceput editarea celor două lucrări
fundamentale în lingvistica românească : *Dicţionarul Academiei* (= Dicţionarul tezaur al limbii ro
mâne) şi *Atlasul lingvistic român.*

21. *Ştefan Meteş* (1887-1977), director al Arhivelor starului la Cluj din 1922 pînă în 1949.

21. Vezi despre aceasta articolul său: *Arhivele noastre istorice de la Budapesta,* în „Gînd
românesc", 1934, II, nr. 1-2, p. 77-86.

21. *Alexandru Vaida-Voievod* (1872-1950), de mai multe ori şef de guvern (1919-1932, 1933)
sau ministru în timpul guvernărilor naţional-ţărăniste din perioada interbelică.

37. Este ancheta din 4-16 iulie 1726 făcută din porunca împăratului Carol VI în 38 de sate
din Ţara Făgăraşului, publicată de Meteş în voi. *Situaţia economică a românilor din Ţara Făgă
raşului,* I, Cluj, 1935, p. 277-364.

37. St. Meteş, *Contribuţie nouă la istoria românilor din Ţara Făgăraşului în veacul al XVII-lea.*
A. *Situaţia românilor din domeniul Porumbacului de Jos (1688),* în ,.Analele Academiei Române"
Memoriile Secţiei Istorice, seria a III-a, t. XXIV, 1941-1942, p. 575-626.

37. Vezi, între altele, „Revista Arhivelor", din anii 1924-1926.

37. Guvernarea sub preşedenţia Iui N. Iorga începe la 18 aprilie 1931 şi se încheie, după
demisia sa din 31 mai 1932, la 6 iunie acel an.

37. *Raţ* < ung. râcz „sîrb".

37. *Ion Muşlea* (1899-1966), istoric literar şi folclorist, din 1936 directorul Bibliotecii univer
sitare din Cluj.

37. Editată de Şt Meteş în volumul menţionat la nota 37 *(supra),* p. 1-276.

37. *Virgil Zaborovschi* (n. 1891), autor al unui studiu, apărut în 1925 (Bucureşti) despre *Im
portanţa arhivelor vieneze pentru istoria românilor.*

45. *Casa romena din Veneţia,* instalată în Palatul Correr din mica piaţă Santa Tosca, clădire
cumpărată din iniţiativa lui N. Iorga în 1928, a fost inaugurată oficial la 2 aprilie 1930, cu scopul
de a adăposti periodic pe tinerii studioşi veniţi din ţară dornici să se instruiască în arhivele veneţiene,
bogate în informaţii de istorie românească sau pe tinerii artişti dornici să se perfecţioneze în arta
sculpturilor în lemn, a dantelăriei, a fabricării sticlei ş.a. specialităţi glorioase ale Veneţiei.

45. *Ţărănism,* doctrină sociologică afirmată puternic după primul război mondial ca o ipostază
nouă a *poporanismului* de la sfîrşitul sec. XIX, care aşează în centrul interesului gospodăria familială
ţărănească pe care o consideră pîrghia economică principală într-o societate rurală cum se prezenta
societatea românească a epocii şi din care decurge necesitatea unui „stat ţărănesc" ca formă de
organizare politică a unei „democraţii rurale".
45. *Constantin Stere* (1865-1936), ideolog al poporanismului teoretizat în scrierile sale doctri
nare ca „Poporanism sau social-democraţie" (1907), sau oglindit în opera sa literară ca în romanul
„în preajma revoluţiei" (1932-1936).
45. *Zevedei Barbu,* eseist şi publicist cu orientare de stînga, asistent la Facultatea de litere şi
filosofie a Universităţii din Cluj, pe atunci (1941) în refugiu la Sibiu; la catedra de psihologie,
apoi de la 1 sept. 1942 la catedra de filozofie, la profesorul Lucian Blaga; condamnat pentru
activitate comunistă în procesul de la Sibiu (noiembrie 1943) la peste 8 ani închisoare şi excludere
din învăţămînt; a. lucrat în primii ani după al doilea război mondial pentru Ministerul de Externe
ca ataşat cultural al ambasadei române la Londra, după care, în emigraţie, ca profesor de psihologie
socială şi logică la universitatea din Sussex (Anglia).
45. *Minai Beniuc* (1907-1988), destinat în tinereţe unei cariere ştiinţifice, a fost preparator la
Institutul de psihologie experimentală din Cluj (1931), treptat şi tot mai intens se lasă cucerit de
literatură în care se remarcă mai ales ca autor de poeme jnilitante, condamnînd fascismul, războiul
şi vestind „zorii unei alte ere", a „timpurilor noi" etc. în anii regimului comunist se găseşte în
prim planul vieţii cultural ştiinţifice ca preşedinte al Uniunii Scriitorilor, deputat în M.A.N., în
Academie, la Universitatea din Bucureşti.
45. *Vaier Novacu,* pe atunci asistent universitar, apoi doctor în fizică şi profesor la catedra
de fizică a Universităţii.
45. *Bucur Şchiopul,* ziarist, colaborator al săptămînalului „Ţara Nouă. îndreptar ardelenesc de
gînd şi faptă românească", apărut la Cluj în perioada mai 1939- septembrie 1940.
45. *Ilie Cristea* (1892-1958), comunist din ilegalitate, profesor, publicist; principalele scrieri
reunite postum în volumul *Articole* (1961).
45. *Zaharia Boilă* (n. 1892), jurist, doctor în drept, politician naţional-ţărănist, fost prefect al
jud. Târnava Mică, al jud. Hunedoara, jurnalist, autor al mai multor volume de proză politică,
directorul ziarului „România Nouă" (Cluj), activităţi desfăşurate în perioada interbelică ; după 1944
a suferit rigorile persecuţiei comuniste.
45. Adică dictatul de la Viena (30 august) cînd Universitatea, inclusiv Biblioteca universitară,
s-au stabilit în refugiu la Sibiu, cu excepţia Facultăţii de Ştiinţe care s-a refugiat la Timişoara ; în
refugiu Universitatea s-a găsit pînă în anul 1945.
45. *Gheorghe Duzinchevici,* (1904), istoric, doctor al Universităţii din Lvov, director mai mulţi
.ani al Arhivelor statului din Sibiu.
56. *Căciulă (şapcă)* după modelul celei purtate de Bocskai Istvân, principe al Transilvaniei în
1604-1606, de la care îşi ia numele.
56. Sat, corn. Ip. din jud. Sălaj ai cărui locuitori, între ei copii, femei şi bătrîni, în număr
de 157 au fost ucişi bestial de trupele hortiste în asociere cu formaţii civile paramilitare în 13-14
septembrie 1940.
56. Sat, com. Agrij din jud. Sălaj, ai cărui locuitori în număr de 263 au căzut victime aceleaşi
represiuni bestiale, în 9 septembrie 1940.
56. *Teohari Georgescu* (1908-1976), înalt demnitar comunist, secretar al CC. al PMR, mmbru
al Biroului Politic, ministru de Interne în guvernul Petru Groza ; acuzat de activitate antistatală şi

contrarevoluţionară a fost înlăturat din conducere în urma plenarei CC din 26-27 mai 1952.
56. *Teofil Vescan* (1913-1963), profesor doctor la catedra de fizică a Universităţii, pînă în
1952 cînd a fost transferat la Universitatea din Iaşi.
56. *Lucreţiu Pătrăscanu* (1900-1954), activist în mişcarea socialistă apoi membru al partidului
comunist, în 1946-1948 membru al Biroului Politic al CC. al P.C.R. (PMR), istoric şi teoretician
marxist, promotor al orientării naţionale în analiza şi programul mişcării comuniste din România ;
închis, a fost asasinat în detenţie.
56. *Vasile Luca* (1898-1963), înalt demnitar comunist, membru al Biroului Politic, ministru
de Finanţe în guvernul Petru Groza. La plenara CC. din mai 1952, a fost primul acuzat de „de-
viaţionism" şi înlăturat din conducerea partidului şi a statului.
56. *Csogor La'jos* (n. 1904), medic stomatolog, profesor la Cluj apoi, din 1949, la Tîrgu Mureş
la Institutul de medicină al cărui rector a fost în anii 1964-1967.
56. *Jordăky Ludovic* (1913-1974), istoric, sociolog; militant socialist, arestat şi condamnat de
mai multe ori pentru activitatea sa politică de stînga. După eliberarea Clujului a organizat ca preşe
dinte Consiliul sindicatelor din judeţul Cluj; a fost, de asemenea, între secretarii organizaţiei PCR

din Cluj, şi preşedinte al Comitetului executiv al partidului comunist pentru Ardealul de Nord. în ultimii ani ai vieţii a fost cercetător la Institutul de istorie din Cluj.

65. *Demeter Jănos* (1908-1988), jurist, după 1944 unul din conducătorii „Uniunii Populare Maghiare", viceprimar al Clujului; profesor la catedra de drept, specialitatea : drept constituţional, a Universităţii, apoi prorector.

65. *Jakab Sândor,* reprezentantul partidului comunist al regiunii Cluj la ansamblul de tratative desfăşurate la Cluj în cadrul mai multor şedinţe de lucru ale Consiliului de Miniştri, din luna martie 1945, privind măsurile de preluare de către autorităţile statului român a administraţiei celor 11 judeţe din nordul Transilvaniei.

65. Nume indescifrabil: (Opriş ?)

65. *Marianum,* căldirea ridicată în anii 1910-1911, pentru liceul catolic de fete; din 1948 preluată de fosta Universitate maghiară „Bolyai".

65. *Liceul „Regina Măria",* pentru fete, înfiinţat în anul 1919, în clădirea din parcul central al oraşului, actualmente adăpostind Facultatea de chimie, care în 1945 a fost preluata pentru Uni versitatea maghiară „Bolyai".

65. Unirea celor două Universităţi a avut loc în anul 1959.

65. *Revai Jozsef* (1898-1959), evreu-maghiar, economist, unul din fondatorii Partidului comu nist din Ungaria, după căderea Republicii Sfaturilor, refugiat în Germania, de unde sub numele de Eugen Sommer revine în Ungaria ; din 1934 la Moscova - în aparatul central al Cominternului ca secretar cu problemele Europei Centrale; în 1945 se reîntoarce în Ungaria, ocupînd funcţii impor tante în partidul comunist din Ungaria şi în aparatul de stat, perioadă în care este un fervent susţinător al politicii revizioniste faţă de România. A fost unul din liderii „revoluţiei" din 1956).

72. *„România Viitoare",* cotidian editat la Sibiu în perioada 15 decembrie 1944-30 aprilie 1949, sub direcţia lui M. Kernbach, cu Mircea Alexiu ca redactor responsabil.

72. *Dermata,* fabrică de pielărie, înfiinţată în 1910, ca societate pe acţiuni sub firma „Fraţii Ranner et comp", multă vreme cea mai mare şi modernă producătoare de ghete din România.

72. *Tămaşa,* azi s.c. Cuzăplac, jud. Sălaj, una din cele 75 de secţii de votare.

72. Rezultatele în jud. Cluj. comunicate oficial: alegători înscrişi: 212.391 voturi exprimate: 191.643 voturi anulate: 1.755 număr de mandate: 8, din care Blocul Partidelor Democrate: 5 Partidul Naţional-Ţărănesc (I. Maniu): 1 Uniunea Populară Maghiară : 2.

72. Procese „politice" şi incriminări publice, declanşate după plenara CC al PMR din 26-27 mai 1952, la care au fost „demascaţi" ca deviaţionişti de dreapta Vasile Luca, Teohari Georgescu, Ana Pauker, urmată de o „purificare" a structurilor de partid la toate nivelele, care s-a soldat în ansamblu cu cea 192000 de excluderi, echivalînd cu 1/4 din efectivul total al membrilor de partid.

72. *loan Moga* (1902-1950), istoric medievist, pe atunci titularul catedrei de istoria românilor la facultate şi director al Institutului de istorie, funcţii ocupate începînd cu anul 1945.

72. *Ioachim Crăciun* (1898-1971), istoric cu preocupări de bibliografie istorică şi istoria isto riografiei, profesor la facultate şi membru al Institutului de istorie.

72. *C. Daicoviciu* a fost ales membru titular al Academiei în anul 1955.

72. *D. Prodan* a fost membru în comitetul de redacţie al *Anuarului* începînd din$_A$1958, cînd a fost reluată publicaţia cu tom. I—II al noii serii, pînă în 1972, respectiv la tom. XV. începînd cu 1973, cînd redactor responsabil al publicaţiei a devenit Ştefan Paşcu, succedîndu-i şi în această funcţie lui Const. Daicoviciu, D. Prodan n-a mai figurat în respectivul comitet. A fost ales de-abia în 1991 ca *Director* al Anuarului pînă în 1992, cînd a decedat.

72. *Mihai Roller* (1908-1958), istoric, activist comunist, cu funcţii de răspundere în aparatul de propagandă al CC al PCR, membru al Academiei (1949), vicepreşedinte şi şeful secţiei de istorie al acesteia ; a fost istoricul oficial al regimului, avînd un rol de prim plan în mistificarea şi falsi ficarea istoriei poporului român.

72. *Toth Zoltăn* (1911-1956), istoric maghiar, membru al Academiei Maghiare de Ştiinţe, bun cunoscător al istoriei Transilvaniei, inclusiv al istoriei românilor ardeleni, cunoscut cititorilor români mai ales din lucrarea sa în traducere „Mişcări ţărăneşti din Munţii Apuseni pînă la 1848" (Bucureşti,

1955).

72. *Francisc Pali* (1911-1992), istoric medievist, profesor de istorie medie universală şi istoria Bizanţului la Facultatea de istorie şi şeful secţiei de istorie medie la Institutul de istorie în anii 1949-1969.

72. *Jako Zsigmond* (n. 1916), istoric medievist, fost director al Muzeului Ardelean din Cluj, profesor la Universitate, specialist reputat în ştiinţele speciale (auxiliare) ale istoriei.

72. *Mihail Dan* (1911-1976), istoric medievist, profesor de istorie universală la Facultatea de istorie, specialist în istoria popoarelor slave, membru al Institutului de Istorie.

72. *Teodor Naum* (1891-1980), eminent latinist, specialist în filologia clasică, succesorul lui Vasile Bogrea la catedră ; autorul inegalat al unor traduceri în limba română din autori clasici (Catul, Virgiliu, Theocrit, Tacit).

72. *Ştefan Bezdechi* (1888-1958), renumit elenist şi latinist, primul titular al catedrei de limba şi literatura greacă la Universitate, traducător în limba română al scrierilor lui Lucian, Marc Aureliu, Platon, Aristofan, Euripide, Xenofan, Hesiod şi Ovidiu.

88. A fost publicat cu titlul : „Glosar de termeni şi expresii din documentele latine privind istoria medie a României". Bucureşti, (1965), 202 p.

89. *Bânyai Ludovic* (1907-1981), istoric contemporaneist, militant al PCR, rectorul Universităţii „Bolyai" din Cluj, din 1957 şi-a desfăşurat activitatea la Bucureşti, ca director adjunct al Institutului de Istorie „Nicolae Iorga" ; articolul despre Bălcescu scris în colaborare cu D. Prodan : „Concepţia lui Nicolae Bălcescu despre rolul maselor populare în istorie", în „Studii şi referate despre Nicplae Bălcescu", Bucureşti, 1953, p.142-159.

89. Comemorarea a avut loc în 1966, la 150 de ani de la moartea lui Gheorghe Şincai. Textul evocării la D. Prodan. *Din istoria Transilvaniei,* Edit. Enciclopedică, Bucureşti, 1991, p. 314-325.

91. Din 1957, la 500 de ani de la urcarea pe tron a marelui voievod, cînd au avut loc numeroase acţiuni comemorative ; printre acestea şi la Cliy, în cadrul Filialei Academiei, prilej de evocare, încredinţată lui D. Prodan, Textul evocării în lucrarea citată *supra* (vezi nota 90) la p. 272-280.

91. Este fostul meu coleg de studii la facultate, actualmente cunoscutul scriitor şi publicist Adrian Dohotaru.

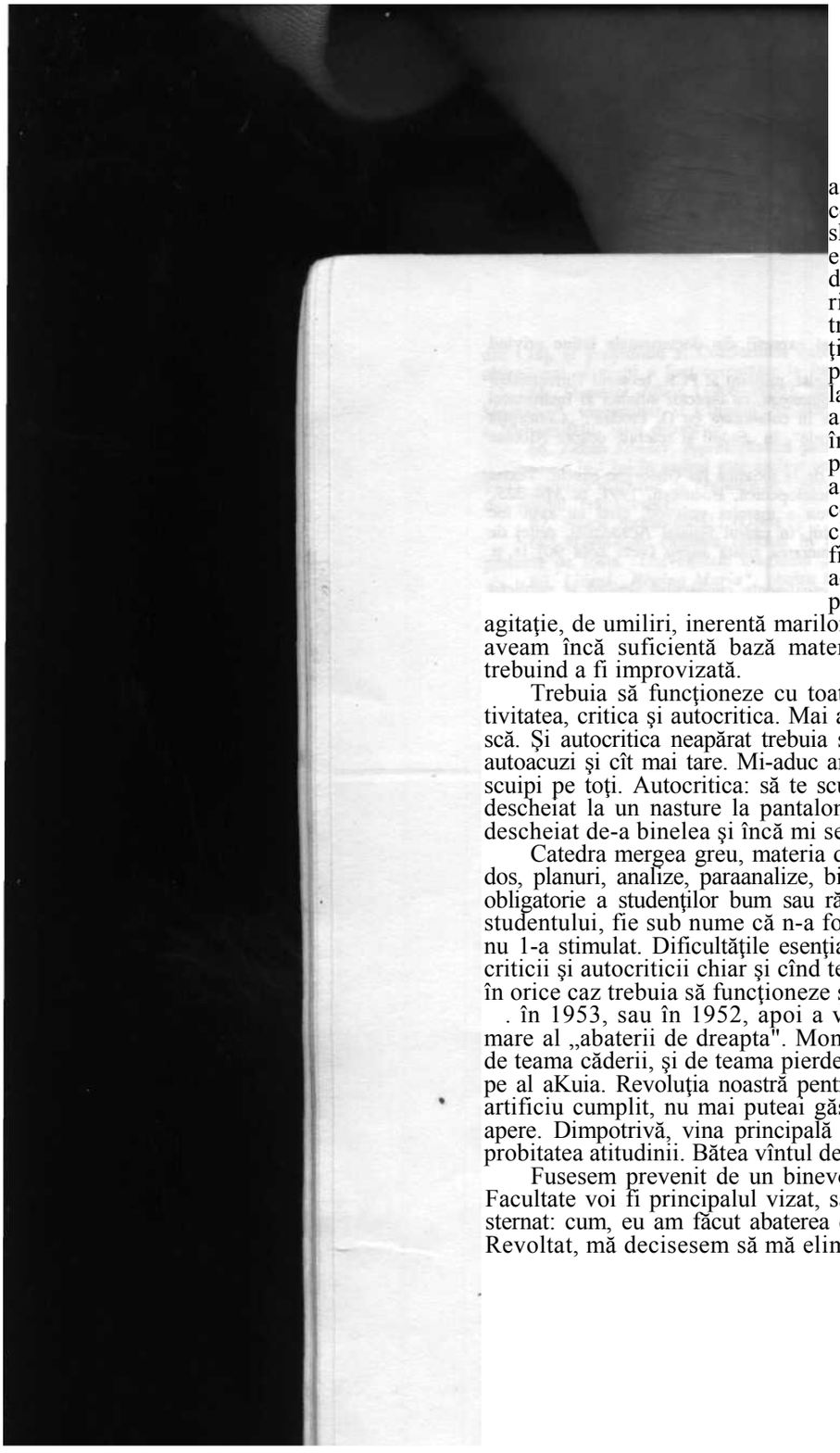

III

(\, [„Abaterile de dreapta"]

Penibili au fost mai ales anii de început ai noii lumi. în noile posturi de răspundere, de control, oameni de serviciu, laboranţi, foste slugi, oameni pătaţi, vulnerabili, obligaţi la exces de zel pentru propria salvare. Era atît de artificial şi de penibil. La acest nivel riscai la fiecare pas să cazi în „greşală" sau trebuia să fii judecat şi numai pentru a fi ţinut sub presiune, şi numai pentru a simţi puterea regimului. Sarcini neplăcute, chemări la cadre. Delaţiuni fără control. Puteai fi acuzat şi judecat în taină, puteai fi urmărit, încărcat de cel care se străduia să se salveze pe sine sau îţi vîna locul. Puteau să ţi se aducă fără să ştii vini grave, cu grave consecinţe. Puteai fi făcut uşor duşman al clasei muncitoare, duşman al poporului. Puteai fi încondeiat, fără să ştii, cu cea mai gravă acuzaţie din toate: ai nesocotit partidul! O perioadă grea de răsturnare de valori, de agitaţie, de umiliri, inerentă marilor răsturnări. Şi cu atît mai inerente cu cît nu aveam încă suficientă bază materială, clasa pregătită să le facă, ea însăşi trebuind a fi improvizată.

Trebuia să funcţioneze cu toate rigorile lupta de clasă, vigilenţa, combativitatea, critica şi autocritica. Mai ales critica şi autocritica nu puteau să lipsească. Şi autocritica neapărat trebuia să supraliciteze critica, neapărat trebuia să te autoacuzi şi cît mai tare. Mi-aduc aminte de bancurile care circulau. Critica: să-i scuipi pe toţi. Autocritica: să te scuipi mai tare pe tine. Sau: Tovarăşe, sunteţi descheiat la un nasture la pantaloni. Da, tovarăşe, foarte mulţumesc. Ba sunt descheiat de-a binelea şi încă mi se vede şi... iertaţi.

Catedra mergea greu, materia dificilă, veşnic control, pe faţă, şi mai ales în dos, planuri, analize, paraanalize, bilete de examene, sub control şi ele, trecerea obligatorie a studenţilor bum sau răi, răspunderea profesorului pentru insuccesul studentului, fie sub nume că n-a fost destul de explicit în cursurile sale, fie că nu 1-a stimulat. Dificultăţile esenţialului: nivelul ideologic, dificultat în numele criticii şi autocriticii chiar şi cînd te-ai străduit să-1 atingi. Critica şi autocritica în orice caz trebuia să funcţioneze şi încă supralicitînd.

. în 1953, sau în 1952, apoi a venit şi catastrofa. E momentul procesului mare al „abaterii de dreapta". Moment grav, exces de zel, acuzaţii violente, şi de teama căderii, şi de teama pierderii propiului loc, şi din perspectiva de a vîna pe al aKuia. Revoluţia noastră pentru care lipseau termenii de bază devenise un artificiu cumplit, nu mai puteai găsi un punct de sprijin, un criteriu care să te apere. Dimpotrivă, vina principală şi cea mai primejdioasă era acum calitatea, probitatea atitudinii. Bătea vîntul decapitării de elite intelectuale.

Fusesem prevenit de un binevoitor, Ion Lungu, cu o zi două înainte că la Facultate voi fi principalul vizat, să fiu deci atent. Am reacţionat invers. Consternat: cum, eu am făcut abaterea de dreapta care n-am activat? Era prea mult. Revoltat, mă decisesem să mă elimin într-un fel singur. La şedinţă am vorbit

cam în răspăr. N-am spus tot ce aveam notat pe hîrtie, dar se vede destul ca să fiu luat într-un foc concentric. Incriminat mai ales felul cum m-am adresat tinerilor cercetători, îndemnîndu-i să caute mereu adevărul istoric, singurul durabil, indiferent de conjunctură, de vicisitudini. S-au ridicat rînd pe rînd mai ales „democraţii", „comuniştii" care făcuseră schimbarea la faţă, care-şi temeau propria piele. Au curs epitetele: îngîmfat, reacţionar şi altele de rigoare la asemenea prilejuri. Prietenul care mă prevenise, dezolat: am făcut tocmai invers de cum trebuia, le-am dat apă la moară!

A doua zi altă şedinţă, de explicaţii, de „retractare". Mă văd invitat pe banca întîi, banca acuzaţilor. Am încropit o „retractare", care dacă acuzaţia ar fi avut simţul ironiei ar fi înţeles-o: păcat că n-am păstrat-o. Mă arătam grozav de consternat de cîte greşeli am putut face fără să-mi dau seama, neurmînd învăţăturile drepte, în sinea mea crezîndu-mă, atît prin preocupările mele de istoria ţărănimii, cît şi prin atitudinile mele pe calea cea bună etc. etc. Cîte poate greşi omul fără să-şi dea seama, cît de orbit poate fi de propriile-i credinţe. Nu-mi aduc aminte să-mi fi luat atunci vreun „angajament", nu-mi era în obicei.

Ştiu că am plecat de acasă, am cerut pentru liniştire un loc în casa de la Predeal a Academiei. N-a fost însă chip, procesul mare nu se calma, abia începuse. După cîteva zile am fost chemat la telefon: neapărat trebuie să fiu la Cluj a doua zi dimineaţa.

Aci mare judecată. Prezidiu mare: secretarul local de partid, Bogdan de la Bucureşti, Gulian[1] din partea Academiei, Daicovici, Petrovici. Mobilizare ad-hoc, asistenţă la capacitatea sălii. Procuror Pavel Apostol[2]. Capul acuzaţiei, eu. Şedinţă lungă, înainte de masă, după masă pînă seara tîrziu, continuarea mi se pare a doua zi. Acuzaţii grave: naţionalist, otrăvitor al tineretului, primejdios pentru educaţia lui, duşman al clasei muncitoare... Gulian m-a găsit după declaraţiile mele vădit cosmopolit. Şi altele, pe care nu le mai ţin minte. Şi-apoi s-au perindat la cuvînt mai mulţi, luînd neapărat atitudine, adăugind fiecare ceva la încărcătură. Gali *Ern6*[3] se mira cum de am putut fi tolerat atîta timp în universitate cu asemenea vini? Mai violent Daicovici, învinuindu-se şi pe sine, firește, că în calitate de şef de catedră n-a luat o hotărîre mai curînd. Reţin mai ales una, aruncată pe un ton agresiv: „acum cînd noi ne străduim în fel şi chip să învăţăm limba rusă, dumnealui nici nu dă pe acolo, refuză, o dispreţuieşte". Şi aceasta o făcea în timpul stalinismului şi într-un moment atît de primejdios! E adevărat, la sfîrşit, desigur după indicaţie, mi-a întins şi un pai de salvare, că poate nu e prea tîrziu să-mi dau seama şi să încerc să mă îndrept. Nu-i era moale nici lui, nimeni nu se simţea atunci în siguranţă, cărămida putea să-i cadă în cap şi lui în orice moment, făcea exces de zel, încărca pe altul, să se salveze pe sine. Dar desigur nu şi fără un gînd ascuns de a mă împinge înapoi. în tot cazul m-a surprins cinismul cu care m-a întîmpinat odată, mai tîrziu: ai văzut cum te-am apărat! Avea şi tupeu.

Eram hotărît în sinea mea să nu răspund cu nici un cuvînt. în pauză însă insistenţe din partea apropiaţilor mei să spun totuşi un cuvînt căci ar putea totuşi să nu fie totul pierdut. M-a sfătuit şi Petrovici[4]. Ba chiar şi acuzatorul, Pavel Apostol. Am încropit cîteva cuvinte în sensul că nu ştiam că am atîtea vini şi mai ales că mă găsesc în pragul de a fi declarat duşman al clasei muncitoare, ceea ce n-a fost deloc în intenţia mea şi ceream doar favoarea de a putea lucra mai departe în specialitatea mea.

M-aşteptam la replici. Ca la o baghetă însă tăcere, nici un cuvînt din nici o parte, ca şi cînd n-aş mai fi existat. Ceva se schimbase, începeam să fiu uitat. Surpriză: săgeţile au început să se îndrepte acum împotriva lui Pavel Apostol, procurorul. Şi tot mai multe. Subită schimbare de atitudini. Daicovici mai ales, făcu o spectaculară performanţă, un salt de 180 de grade, de la secondarea de

pînă aci a lui Pavel Apostol acum împotriva lui. Se autoacuza amarnic acum: cum de n-a observat veninul, cum de a putut sta alături de un asemnea om? Pînă la urmă apoi Pavel Apostol însuşi i-a întrecut pe toţi: a sfîrşit prin a se recunoaşte profund vinovat, duşman al Uniunii Sovietice şi nu ştiu mai ce. Prin exces de autocritică sconta probabil o indulgenţă. Mai penibil a fost momentul cînd soţia sa, prezentă, a fost întrebată de prezidiu dacă acum, după ce cunoaşte vinovăţiile soţului său mai înţelege să rămînă alături de el! Răspunsul: nu!

După şedinţă, la masă fiind, femeia de serviciu îl anunţă că în anticameră un domn vrea să-i vorbească. Şi plecat a fost cu acel domn. La închisoare a continuat să se autoacuze, în aşa măsură că au trebuit să se îndoiască de integritatea omului. De fapt, după cît a putut transpira, fusese bănuit de spionaj, ceea ce nu s-a dovedit. Se pare a făcut vreo doi ani de pomană. Soţia sa, după cît ştiu, se ţinuse de cuvînt, divorţase. Eliberat însă, am auzit apoi că a revenit.

Am petrecut toate acestea bravînd „eroic"? Nu, cu teamă, cu tremă, cu insomnii. O fac mai mult pentru că nu pot face altfel, risc dintr-o neputinţă etică dintr-o slabă flexibilitate congenitală a spinării, care cu spondiloza s-a accentuat încă. Era mai curînd comportamentul disperării. „Eroicul" atunci nici nu putea servi la nimic, decît doar la propria eliminare. Te sculai cu teama de ce ţi se putea întîmpla peste zi, te culcai cu neliniştea de ce-ţi poate aduce noaptea, ziua de mîine. Tresăreai la orice bătaie în uşă, la orice sonerie, la orice telefon, deschideai cu teamă. Mi-aduc aminte de un „banc" care circula pe atunci: în toiul nopţii soneria, bătăi,, zguduiri insistente la intrare. Groază, nimeni n-are curajul să se apropie. Strigăte: deschideţi! în sfîrşit careva îşi ia inima în dinţi. Se întoarce uşurat: nu vă speriaţi, sunt hoţii!

Sentinţa regionalei pentru mine, pe care mi-a divulgat-o în taină a doua zi Petrovici a fost: scos de la catedră, scos din postul de la Institut, rămînînd să lucrez numai în acord. Curioasă coincidenţă: era ceea ce mă gîndisem şi eu în sinea mea, să-mi cîştig pîinea cu munca braţelor, să nu mai fiu implicat în munci de răspundere. Mai urma să se decidă în privinţa calităţii mele de corespondent al Academiei, care nu mai cădea în competenţa regionalei.

Decizia aceasta întîrzia. Abia după vreo două luni m-am trezit chemat la Academie. O nouă judecată: Roller, secretarul general, secretarul de partid al Academiei, ministrul învăţămjntului. Anchetat vreo trei ore în şir asupra capetelor de acuzaţie, asupra catedrei, institutului, incriminat din nou trebuia să răspund pe loc la toate? De bună credinţă, susţineam acolo că acuzaţiile privind catedra sunt gratuite, acuzatorii n-aveau de unde să ştie ce-am spus la curs, cursurile, scrise, se găsesc la mine. Ignoram atunci că sunt şi studenţi informatori. Şi, surpriză, la întoarcere căutînd să mă verific, cursurile nu mai erau pe masa mea de lucru, sau mai rămăseseră puţine, fuseseră sustrase. Eram imprudent, nebănuitor, le ţineam neglijent. în răspunsul meu eram în eroare.

Judecata s-a sfîrşit, fără să corespund aşteptărilor: trebuia la rîndul meu să acuz ca să mă salvez. Ceea ce trebuia să fac trebuia să înţeleg din întrebări: Ce crezi despre Daicovici? Am bravat: îl cred cel mai mare arheolog român. Roller: da, aşa crezi dumneata, sunt alţii mai mari decît el ş.a.m.d. Aşa crezi şi despre Petrovici. N-am înţeles bine în acel moment, ceea ce am înţeles după aceea: fiind un pic dificil eram apăsat din nou, cît mai grav, ca în schimbul salvării să fac la Cluj operaţia pe care o făcuse la Bucureşti Macrea[3] cu filologii, aici cu Daicovici înainte de toate. Ai curajul să pui pe hîrtie ceea ce ai susţinut aci? Da. Ai curajul să o dai şi publicităţii? Da. Atunci dimineaţa scrie şi dă manuscrisul tovarăşului Pîrvu să-l bată la maşină. Am scris ceea ce am afirmat despre activitatea catedrei, Institutului, directorului, repetînd ceea ce spusesem şi l-am dat pentru dactilografiere. A doua zi mă duc să întreb dacă s-a făcut şi să-mi iau manuscrisul. Da, s-a făcut, s-a trimis la Comitetul Central, s-a cerut însă şi

manuscrisul. Am început să înţeleg. Un telefon apoi de la Roller: articolul se găseşte la el şi înainte de a-l da publicităţii să merg să-l văd. Am înţeles că era mai mult decît scrisesem şi că text justificativ nu mai am. După discuţiile de ieri nu era greu de ghicit ce modificări a suferit textul. Ceea ce, desigur, în nici un caz nu puteam semna. O înfruntare directă chiar în Comitetul Central, în situaţia în care mă găseam, era fireşte mai gravă. Să o încerc mai întîi pe ocolite. Da, am să vin mai încolo. Am amînat pînă către ora trei cînd socoteam că Roller plecase, am luat telefonul şi am întrebat dacă tov. Roller e acolo? Nu, a plecat. Mulţumesc. Am luat trenul şi am plecat la Cluj. Socoteam că dacă textul se publică abuziv, fără consimţămîntul meu, cel puţin sunt împăcat în sinea mea că nu eu am făcut-o. Roller n-a mers însă pînă acolo.

între timp aflu că după o nouă hotărîre rămîn în postul de la Institut şi de la Universitate, dar sunt schimbat de la istoria modernă la istoria medie a României. Mulţumit. Ce bine ar fi fost dacă eram numit de la început acolo. Ce-i drept, aceasta îmi cerea un nou efort, făcusem de bine de rău un curs complet, plus cursuri speciale, în scris. Trebuia să întocmesc un nou curs, noi cursuri speciale, dar de-acum în propia-mi specialitate.

Sub pretextul întocmirii programului noului curs am fost chemat la Bucureşti. Dar am înţeles apoi rostul chemării. Roller m-a chemat la o parte să-mi zică: - N-ai venit să vezi textul? - Am vrut să vin, dar erai plecat şi cum eu aveam bilet de tren am plecat la Cluj. Trebuie să-l vezi, acum e la „Contemporanul", la tov. Breazu, te duci la dînsul. Aceeaşi manevră, la ore socotite tîrzii sun telefonul la „Contemporanul": tov. Breazu e acolo? Nu, a plecat. Şi plecat am fost şi eu la Cluj. Aşa articolul iarăşi n-a apărut. Nu-mi mai aduc aminte, mi se pare că am mai fost chemat o dată. în tot cazul amînarea s-a prelungit mereu, lucrurile s-au mai calmat, momentul prielnic a trecut. Roller a înţeles că nu vreau să o fac şi în sfîrşit la vreo şase luni a pus pe Barbu Câmpina[6] să scrie articolul. Era ceea ce bănuiam, o critică a activităţii Institutului, pretext pentru un atac împotriva lui Daicovici. Dar de acum lucrurile răsuflaseră şi Daicovici a rămas. Şi doar momentul fusese cît se poate de propice. După cum am auzit mai tîrziu, fusese vorba de o decapitare mai largă a Universităţii de elitele sale, de mai mulţi profesori. N-am trăit atunci deci spaima numai âintr-o închipuire. Mă gîndesc ce-ar fi făcut Daicovici în asemenea situaţie, dacă era invers, adică dacă eu aş fi fost în cauză?! De prisos întrebarea.

Roller îl urmărea mereu şi tare ar fi vrut să aibă o mînă de încredere. Nu-l întîlneam niciodată fără să facă încercarea. Daicovici, odată, cînd încă nu ştia ce putere are, într-un moment de ieşire din fire, cînd îşi pierdea controlul, grobian, îl jignise rău. Şi Roller n-a uitat, oricît s-a străduit Daicovici pe urmă să-şi repare greşala. Mi-aduc aminte, de cîte ori mergeam la Bucureşti împreună, primul lucru pe care-l făcea era să ia telefonul să-l salute şi să-l întrebe de sănătate pe tov. Roller.

Momentul a avut şi un ricoş neaşteptat. Au căzut victime şi Pali, Pascu şi mi se pare şi Dan, care se comportaseră deplin corespunzător, care luaseră atitudinea cuvenită: au fost scoşi şi ei de la catedră şi reduşi la munca în acord. Un cap de acuzaţie mi se pare era că sunt de atitudine greco-catolică. Am încercat curînd o lămurire în faţa lui Roller: nu înţeleg de ce au trebuit să tragă consecinţele şi ei care în acest moment nu s-au făcut vinovaţi cu nimic. Mi-a ripostat: las să rămînă aşa, acum nu vor mai putea pretexta că n-au timp să lucreze la documente! Adică profitase de moment să-i înhame mai bine la propriu-i car. Ştiu că au venit atunci la mine plîngîndu-se în aşa fel ca şi cînd aş fi avut vreun rol în scoaterea lor (salvîndu-mă pe mine), insistînd să le vin în ajutor, ca şi cînd eu, mai vinovatul acum decît ei, aş fi avut vreo putere.

Nu pot şti rolul lui Roller în cazul meu, lucrurile se petreceau ferite de conştiinţa noastră. Fapt e că în ciuda neconformării mele, în ciuda refuzului meu tacit de a semna ceea ce-mi cerea, n-a forţat nota, n-a publicat articolul fără semnătura mea. Ba pe urmă Barbu Cîmpina^ mi-a spus că a fost mirat că Roller în momentul critic mi-a luat chiar apărarea. în ciuda faptului că nu-l „cultivam", nu-l căutam, nu-mi făcea dificultăţi pentru refuzurile mele. M-ar fi vrut la Bucureşti. Mă destinase la un moment dat director general al Arhivelor Statului.

Arhivele erau atunci la Ministerul de Interne. Era momentul cînd trebuia întocmită şi o lege a arhivelor. Chemarea la Bucureşti s-a făcut în stilul Ministerului. Un securist mă caută acasă. Nu eram. Nu m-am găsit nici în altă parte. Eu obişnuit mă ascundeam după masă neştiut undeva ca să-mi pot căuta de lucru. Soţia mea speriată, încearcă să afle vreun motiv. Tabu. Omul, fireşte, nu ştie nimic. Dar soţul vine obişnuit tîrziu, să-l căutaţi mai tîrziu. Nu, îl aştept aici. Şi m-a aşteptat pînă seara la vreo zece ceasuri. Sosit: veniţi cu mine! Soţia, alarmată, întreabă dacă e cazul să iau cu mine ceva haine. Omul a răspuns că nu e nevoie, nu i s-a spus aşa ceva. La Securitate comandantul însuşi mă aştepta. A început prin a mă linişti: tovarăşe profesor trebuie să vă spun de la început că nu v-am adus aici pentru ceea ce credeţi. Vă cheamă urgent Ministerul de Interne la Bucureşti şi trebuie să plecaţi cu trenul cel mai apropiat, adică de dimineaţă, să fiţi mîine acolo. Sosit la Bucureşti să vă prezentaţi numaidecît la Minister. Dar eu tocmai dimineaţă am cursuri, aş vrea să-mi ţin cursurile şi apoi să plec. Nu poate fi vorba de aşa ceva. A trebuit să mă angajez că plec neapărat. Soţia, îngrijorată a plecat cu mine. Eram aşteptat şi la Minister: poftiţi la cadre! Doamna să aştepte aici. I s-a oferit mi se pare un fotoliu. La cadre mă aştepta şeful cadrelor, un colonel mi se pare. Poftiţi luaţi loc. - Tovarşe profesor, încep cu o întrebare directă: vreţi să veniţi în cadrele noastre? Tov. colonel întrucit mi-aţi pus întrebarea direct, răspund şi eu direct: Nu. - De ce nu? Uitaţi despre ce e vorba, e vorba de o sarcină importantă de stat, de direcţiunea generală a Arhivelor Statului şi dvoastră a-ţi fost designat de Comitetul Central pentru această sarcină. - Sînt arhivist de meserie, dar nu-mi pot părăsi în nici un caz specialitatea de cercetare ştiinţifică şi aceasta e legată masiv de materialele documentare din Cluj. N-am mai spus şi ceea ce aveam în gînd: în nici un caz n-aş putea intra în serviciul Ministerului de Interne, şi mai ales după o asemenea manieră de invitaţie. Explicaţii, discuţii, informaţii asupra intenţiilor Ministerului, crearea unui sector de specialitate chiar în cadrele sale ş.a. Răspunsul acelaşi: nu, nu pot. Rămîne să vă lămuriţi atitudinea la Comitetul Central care v-a designat. Dar rămâneţi la noi pentru întocmirea legii arhivelor. Aceasta da. Şi am lucrat apoi acolo trei săptămini împreună cu expertul arhivist sovietic şi cu cîţiva colegi de specialitate: mi-aduc aminte de Maciu[7], de Sava[8] de la Arhivele Statului, de Sacedorţeanu[9]. Discuţii lungi, pe paragrafe. Expertul sovietic era bun cunoscător. Printre altele am insistat atunci cu deosebire asupra refacerii Institutului de arhivistică şi biblioteconomie. L-am avut atunci cînd arhiviştii erau o mînă de oameni, cum am putea să ne lipsim acum de un asemenea institut de pregătire cînd împînzim cu arhive, biblioteci întreaga ţară, cînd ei sunt de- acum cu miile. Expertul sovietic rezista mereu. - Dar n-aveţi nici specialişti pentru asta. - îi avem, profesorii de ieri există toţi. Nu l-am putut convinge nici aşa. Mi-a venit pe limbă atunci întrebarea : dar aveţi şi dvoastră un asemenea institut.
- Nu. Am înţeles că nu e cazul să mai insist.

Ministrul adjunct, Stan, un bonom îmbrăcat impropiu în uniformă de general - fusese preşedintele sfatului în Ploieşti - dar păstrînd o omenie deloc militară care ne prezida acum consfătuirile, mă întreba mereu dacă am fost la Comitetul Central să mă lămuresc. N-am fost încă, dar mă duc, avem timp, consfătuirile mai durează. A sosit în sfîrşit şi ziua plecării. Tot n-aji fost la Comitetul Central? Mă duc azi. Mi-am luat biletul şi am plecat la Cluj. Stratagemă deloc vitează, dar de-acum încercată. Era mai gravă o înfruntare chiar în sediul Comitetului. Roller a înţeles că nu vreau şi iarăşi n-a forţat nota, m-a lăsat în pace. A fost

numit apoi Maciu, dar el n-a rezistat mult, a trebuit să plece. L-a direcţiune s-au perindat apoi mereu oameni departe de specialitate, un fost frizer mi se pare, un fost director de penitenciar şi încă unul, a cărui meserie nu o ştim.

[Şedinţa]

Un instrument necesar, inevitabil al activităţilor colective, dirijate, controlate era şedinţa. în această privinţă s-a ajuns la o adevărată virtuozitate. îi auzi numele la fiecare pas, întîlneşti la fiecare pas oameni care se grăbesc la şedinţă. Şedinţe de cele mai felurite naturi, aproape nu mai există sector de activitate în care să nu fie nevoie de ele, în timpul serviciului, după serviciu, în zilele de lucru, dumineca, dimineaţa, seara, noaptea. Şedinţele au mai ales două caracteristici: sunt dese şi sunt lungi. Sub motiv că ele sunt semn de activitate, se convoacă cît mai des. Iar sub motiv că trebuie să ia cît mai mulţi cuvîntul se vorbeşte mult, se lungesc mult peste trebuinţă. întrebam pe unul, activ, de ce ţin atîtea? Pentru că trebuie să luăm toţi cuvîntul. Şi de ce toţi? Pentru că altfel se notează. Şi dacă te notează? Nu se mai întîmplă nimic dar... Adică ţi-e teamă de consecinţele atitudinii tale din trecut sau de situaţia ta din prezent sau că nu te vei bucura de favoruri.

Dar pînă la urmă şedinţa a devenit şi o sarcină binevenită, cel puţin din trei motive. La şedinţă poţi pierde vremea fără să se contabilizeze undeva şi nefăcînd nimic eşti socotit activ; şi ai şi o binevenită scuză pentru ce nu lucrezi. Şedinţele sunt primele incriminante de toţi care nu produc ştiinţă. Dar şedinţa mai are şi alte avantaje, e prilej de întîlnire, de taifas, de cafea. E scuză plauzibilă pentru cînd pleci sau lipseşti de acasă, sau cînd întîrzii la sosire. Şi e prilejul de a-ţi acuza adversarii, de a-ţi susţine prietenii. Ş.a. Ş.a. E deci sub multe aspecte o bună, o cît se poate de bună invenţie şi pe potriva „omului nou".

Şedinţele sunt componente şi ale activităţii organelor de administraţie, de conducere a instituţiilor, numărul şedinţelor provocate de ele e şi el măsură sigură de activitate. Mă întreba odată cineva din cei oficiali: oare ce-ar fi de făcut pentru a reduce şedinţele? Eu cred, am răspuns, că primul lucru ar fi reducerea aparatului care provoacă şedinţele din nevoia de activitate. Al doilea, să se „noteze" de preferinţă nu cei care nu iau cuvîntul, ci cei care-l iau inutil, numai pentru a se insinua. Al treilea, şedinţele să se limiteze strict, sub sancţiune şi în număr, şi în durată, ca şi cuvîntul însuşi al vorbitorului. Dar, am continuat, poate că e mai bine să nu ridicaţi problema. Aceasta n-ar face decît să necesite şedinţe în plus pentru discutarea modalităţilor de reducere a şedinţelor, fără alte urmări. Căci activitatea în şedinţă obişnuit se reduce la hotărîre, nu merge pînă şi la executare. Fapt e că încă nu dau semne de scădere la nivelul utilului, atît sunt de binevenite şi de vitale.

N-am fost un prea credincios al şedinţelor, le-am ocolit cît am putut. Mai ales dumineca, timpul meu de excursie, le-am refuzat cu tot riscul. Nu m-am distins nici în luarea cuvîntului, ci mai curînd prin tăcere. Dimpotrivă. Am frecventat slab chiar şedinţele Academiei, ale secţiei mele de istorie. Am şi fost citat în şedinţă publică o dată, de două ori ca atare. Ştiu că a fost un moment de ilaritate: tocmai cînd mi se rostea numele, sub acuzaţia absenţei, mi-am făcut neştiutor intrarea în sală.

Mă număram printre inactivi. Am preferat totdeauna masa de lucru, între „activitate" şi muncă am ales-o pe cea din urmă. în consecinţă nici de favoruri nu m-am bucurat. Acuzat odată de cineva politic de inactivitate, am răspuns: da, trăiesc poate într-o eroare, socotesc cel mai politic lucru munca. Dar munca, din păcate, nu face zgomot.

[învăţămîntul ideologic]

în lumea nouă era fără îndoială necesar şi un „învăţămînt ideologic". Lucrătorii în domeniul istoriei erau în genere de formaţie veche, trebuiau adaptaţi la materialismul istoric. Şi mai ales era nevoie de un dresaj de adaptare politică.

De acestea era nevoie chiar şi pentru cei care aveau contingenţe cu materialismul istoric cu marxismul în speţă. Trebuiau apoi comentate evenimentele, schimbările politice, recunoscută „justă ' calea. în sistemul seminarial adoptat trebuia să fii activ, să participi la discuţii. învăţămîntul se stereotipiza, tot mai rar se apela direct la textele lui Marx, în discuţie erau puse, comentariile politice ale clasicilor, leninismul, aplicaţiile lor în mediul propriu. în discuţii, mult formalism, multă participare de rigoare, inutilă. Am participat mulţi ani în şir, în genere inactiv. In timpul din urmă, în şedinţele de la Institut se discutau adesea şi teme direct legate de istorie. Ascultam, nu luam cuvîntul.

într-o şedinţă, cea din urmă la care am participat, se drămăluia, după cît mi-aduc aminte, problema atît de discutată: cine e făuritorul istoriei, cu răspunsul bine stabilit că e omul producător de bunuri materiale. Nu era nevoie de mai mult decît de afirmarea fără echivoc. Ca de obicei, n-am luat cuvîntul, ascultam. M-a provocat însă conducătorul din acel timp al seminarului, profesorul Mihail Dan, să-mi spun şi eu părerea. Nu voi putea reproduce din memorie exact, firește, ceea ce am răspuns atunci. Mi-amintesc doar duetul argumentaţiei. Știu numai că am început cu întrebarea: dacă-i aşa, atunci care e rostul nostru de intelectuali, noi avem oare vreun rol în istorie? Care e locul nostru de istorici? în genere, suprastructura face sau nu istorie? Să ne adresăm lui Marx. El ne spune că baza generează suprastructura şi aceasta la rîndul ei se întoarce şi acţionează asupra bazei. Atunci de ce cînd ajungem la această inversiune ne oprim, ezităm? Clasa stăpînitoare, statul ei nu fac istorie? Ba o fac şi încă foarte usturătoare pentru producătorul de bunuri materiale. Maşina, care a revoluţionat producţia şi deci toată viaţa umană nu face istorie? Nici acum cînd face salturi uluitoare? Dar acesta e produs al ştiinţei, un fenomen de suprastructură. Ştiinţa, în sfîrşit, nu face istorie? Ba azi e tocmai unealta principală de producţie, nu mai e secera şi ciocanul. Omul de ştiinţă nu face istorie? Cînd el obişnuit e nu numai mai dotat, dar face şi eforturi incomparabil mai mari decît ale omului obişnuit? Cum, biologia, aviaţia, fizica atomică, automatismul, electronica, cosmonautica, biologia, care revoluţionează sub ochii noştri viaţa omenirii, nu fac istorie? Geniul uman nu face istorie? Ba tocmai acesta obligă progresul la salturi.

Să ne întoarcem iarăşi la Marx. Da, istoria omului e dominată, determinată de puterea naturii, de legile producţiei, dar el trebuie să ajungă să le domine şi să le determine el, şi aceasta prin puterea ştiinţei. Apoi dacă ştiinţa nu face istoria, nu e nici o nădejde să ne aproiem vreodată de asemenea finalitate. în fine, marxismul nu face istorie? Şi e doar conceput intelectual, înalt intelectual. Cultura, în genere, nu face istorie? Atunci poporul român de ce mai face azi aceste eforturi atît de costisitoare pentru culturalizare? Poporul român ca orice popor, evident, are nevoie nu numai de producţie de bunuri materiale, ci şi de cultură, tocmai pentru a da un rost mai ridicat vieţii şi producţiei sale de bunuri materiale, de a putea participa mai eficient la făurirea istoriei. Are nevoie numai de cultură de masă? Are nevoie şi de înaltă cultură. Prin aceasta, prin nivelul ei superior, prin vîrfurile ei se impune în cultura generală a omenirii. în familia mare cultura e doar titlul suprem de distincţie a unui popor, cea mai înaltă din funcţiile sale.

Da, în ultima analiză temelia istoriei o aflăm jos, la producătorul de bunuri materiale, cel care covîrşeşte în ponderea vieţii istorice, prin munca sa de toate zilele, anonimă, interminabilă, dar istoria e mult mai complexă în funeţunile şi ţelurile sale, o ţesătură complicată şi inseparabilă de factori care se întrepătrund, complică determinismul istoric, ne lasă loc tuturor în făurirea ei. Da, la bază e producţia de bunuri materiale, dar de acolo pînă la Simfonia a IX-a filiaţia e lungă şi complicată. Să facem un pas înainte de la formula lui Stalin care venea cu o mare reparaţie şi care şi-a avut marele ei rost în îndreptăţirea şi stimularea

omului muncii, dar care îşi are şi reversul: deprecierea omului de ştiinţă, deprecierea eforturilor sale incomparabil mai mari decît ale omului obişnuit, care-i înlesnesc acestuia şi îi fac infinit mai productivă munca, dispreţul, să nu-i zicem ostilitate faţă de intelectual în genere. Da, istoria o face poporul, dar poporul în totalitatea lui, de jos pînă sus, sau de sus pînă jos, în raport, cu efortul tuturor, cu valoarea muncii fiecăruia. Şi pe această scară ne găsim şi noi rostul.

Tăcere, nimeni nici un cuvînt. Nici măcar Jordâki, care era versat în probleme şi desigur a înţeles. Mi s-a comunicat numai vreo cîteva zile că am fost trecut la învăţămîntul individual.

Mai ţinusem cîndva, la început, cînd activam în partid, o comunicare cu titlul „Finalitatea spiritualistă a marxistului" în acelaşi sens. Marx a căutat să descopere legile istoriei, determinismul istoriei, tocmai pentru a-l domina prin ştiinţă, prin cultură : nu materia să domine pe om ca în trecut, ci omul materia. Şi acesta e scopul ultim, titlul de superioritate al speţiei umane. Marx era şi omul de cultură, de mare cultură, încrezător în valoarea ei determinantă în viaţa omenirii. N-a obiectat nimeni, nici atunci, cu nici un cuvînt.

[Analizele de cursuri]

Erau penibile la început şi analizele de cursuri. Ele trebuiau să fie neapărat critice şi autocritice. Competenţa şi incompetenţa trebuiau să ia neapărat atitudine critică, iar analizatul trebuia să fie neapărat autocritic, să-şi pună cenuşă pe cap, să-şi ia stereotip angajamente de îndreptare. Capetele de acuză erau obişnuit lipsa de fermitate ideologică, reminiscenţe idealiste sau^burgheze, naţionalism, cosmopolitism, lipsa de combativitate şi alte asemenea. îmi amintesc mai viu o „gafă" pe care am făcut-o. Eu, care am avut totdeauna ca specialitate istoria ţărănimii eram acuzat (Pavel Apostol) că nu ţin îndeajuns seama de rolul maselor, care sunt forţa motrice a istoriei. Am replicat că în intenţia mea a fost chiar mai mult. Ce e forţa motrice decît apa, focul, benzina, aburul, care sînt forţe oarbe putînd fi folosite în orice sens. Masele sunt mai mult decît forţă oarbă, ele îşi au conştiinţa proprie, acţionează în sensul acestei conştiinţe. Ş.a.m.d. Replica a fost mai mult decît convingătoare: e caracterizarea tov. Stalin! Cu ceea ce mi s-a tăiat înţelepciunea. Am rămas subit convins, fără replică. N-am ştiut pînă atunci că e definiţia lui Stalin, că nu mă mai aflam în treabă. Ştiu că am încheiat recunoscîndu-mi greutăţile de adaptare şi recomandînd însumi să fiu înlocuit cu oameni noi, cu nivel ideologic corespunzător. Mi s-a replicat (Alex. Roşea)[10]: tov. Prodan vrea să scape de o datorie. Dar nu e vorba de asta, ci de făcut eforturi pentru a servi mai departe şi tot mai devotat clasa muncitoare.

Analizele nu puteau lipsi, firește, nici la Institut. Textele le întocmeau obişnuit şefii de sectoare. Iar eu eram şef de secţie, nu căDeau în sarcina mea. Reţin mai ales una, mai de greutate, cu eliminări de personal. Eu nu eram în acel moment la Cluj. M-am nimerit însă la Bucureşti cînd s-au dezbătut rapoartele institutelor. Cine să-l citească pe al Institutului din Cluj? Am fost pus să-l citesc eu. Atunci vreau şă-l văd înainte. Văzîndu-l, am tăiat tot ce credeam, şi am citit ceea ce am lăsat, în darea de seamă din revistă însă textul a fost prezentat ca al meu. Mai mult, în textul redus încă de ea, ... „redacţia" a reintrodus, ba chiar cu preferinţă pasagiile tăiate. între cei declaraţi incapabili era şi V. Pascu, adică Viorica Pascu. Şi cum redacţia, ştiind numai de Şt. Pascu şi socotind că e o greşeală, a corectat în Şt. Pascu! Nu i-am explicat niciodată lui Pascu confuzia, nu credeam că merge pînă acolo să-şi închipuie că eu l-am declarat incapabil, iar dacă va fi crezut că am fost în stare, cum după mintea lui e foarte posibil, să-i fie de bine. îl cred, dimpotrivă, prea capabil şi încă de multe capabil. S-a înţeles: a fost scoasă doar de la Institut ca incapabilă Viorica Pascu.

[Roma 1955: Congresul mondial al istoricilor]

La Congresul de la Roma din 1955 am ajuns printr-un joc de împrejurări. Nu eu eram destinat să fac parte din delegaţia noastră. S-a întîmplat însă aşa că trebuiau să meargă cinci delegaţi: Constantinescu-Iaşi,[11] conducătorul delegaţiei, Daicovici, Gheorghe Ştefan,[12] Bânyai. Pentru al cincilea loc, după cît am auzit pe urmă, au fost în mare concurenţă Roller şi Barbu Cîmpina, care din ei doi să meargă, din ceea ce s-a ales să nu meargă nici unul nici celălalt, să meargă un altul. Aşa am căzut eu, în ultimul moment, în lot. Nu mai erau decît cîteva zile pînă la plecare, cînd Constantinescu-Iaşi mi-a spus că trebuie să plec la Roma. Surprins, am început să dau din mîini: cum adică eu, doar nu eu eram designat pentru aceasta, şi mai ales nu sunt deloc pregătit pentru aşa ceva: N-am făcut nici studii în streinătate ca să am vreo contingenţă cu un congres internaţional. Enervat, a ripostat să nu mai încurc lucrurile, destul s-au frămîntat cu constituirea delegaţiei şi suntem în faţa plecării. Da, am zis, mă ispiteşte, eu n-am văzut Roma (văzusem în 1930 Italia numai pînă la Siena), dar să fim înţeleşi de la început, fără nici o pretenţie. Şi aşa m-am trezit pe drum. Din pricina comunicaţiilor, ce plăcere, a trebuit să poposim vreo 2-3 zile la Viena. O revedeam acum, după plecarea sovieticilor, bucurîndu-mă de această revedere. Şi-apoi, în sfîrşit, Roma mult visată. In 1930, în călătoria mea cu destinaţia Paris, în Italia renunţasem la Roma. Cum nu puteam să-i acord decît cîteva zile, am amînat această plăcere pentru o eventuală altă călătorie, destinată direct Romei, cînd voi putea să mă bucur cu adevărat de ea. Mirajul Romei însă s-a îndepărtat mereu în loc să se apropie. Şi iată acum din senin prilejul.

Descins la Roma, ca un ardelean ce sunt, prima ţintă aleasă a fost Columna lui Traian. Hotărîsem dinainte: de-acolo să încep, de-acolo să plec. Şi aşa am şi făcut. Gestul meu nu era deloc original, dar de la sine înţeles.

Cît priveşte Congresul, azi o pot spune deschis, interesul pentru el l-am împins pe al doilea plan. M-au interesat, desigur, mai multe momente ale lui, solemnitatea deschiderii, unele discuţii în secţii de cele care intrau în propria^mi specialitate, numele, chipurile istoricilor, recepţiile, la Primăria Romei, la Papa. La cea din urmă noi „comuniştii", din unanima hotărîre nu ne-am dus şi tare ne-am fi dus. Am citit a doua zi discurul Papei în franceză, un discurs de mare ţinută, întocmit aşa fel ca să poată fi ascultat de istoricii de toate culorile.

O recepţie pentru întreagă tabăra noastră la legaţia sovietică, la ^care au apărut pentru un moment şi preşedinţii Congresului (Fawtier, Chabot). într-o zi la prînz preşedinţii au condus şi delegaţia noastră, am luat masa împreună cu vicepreşedintele la o *trattoria,* modestă dar bună. Am călcat apoi şi noi obligaţiile de reprezentare, de a lua masa la un restaurant bun din Piazza del Popolo; frecventam *trattoriile,* unde se mînca bine şi incomparabil mai ieftin. Hotelurile reprezentative erau foc de scumpe în raport cu dotaţia noastră. După o noapte de hotel, cu cameră anticameră, nu mai ştiu la ce preţ, ambasadorul nostru ne-a luat la legaţie. Aşa am putut economisi cele cîte 40000 de lire cîte ne trebuiau să luăm şi noi parte la excursiile Congresului. Cum tabăra noastră lua pentru prima dată contact cu apusenii într-un congres internaţional, ne-am bucurat de toată curtoazia. Cu succese nu ne-am putut lăuda. Cuvîntul de ordine era să luăm cuvîntul la discuţii. Am improvizat o mică intervenţie în scris, pe care am tot amînat să o prezint, pînă cînd prin plecare am scăpat. Spusesem doar că merg total nepregătit, referatele, comunicările erau doar tipărite dinainte. Era banal să vii numai cu un „şi la noi ca acolo". Singur Daicovici a avut succes cu Grădiştea Muncelului, cu care a stîrnit mult interes în secţia sa.[13]

în schimb m-am bucurat de Roma, de măreţiile ei, am străbătut-o în multe sensuri, am făcut cunoştinţă directă cu multe din celebrităţile ei. îmi găsisem pentru aceasta un alibi plauzibil: — ca arhivist, mă duceam obişnuit la şedinţele care se ţineau în sala arhivei Vaticanului, despărţindu-mă de ceilalţi, iar ajuns

acolo mă pierdeam prin celebrităţile Vaticanului: galeriile de artă, Capela Sixtină, arhiva, biblioteca, San Pietro... Şi-apoi zi de zi îmi făceam alte drumuri: Roma antică, Coloseul, Forul, Columnele, Panteonul, bisericile. Cum era să ai odată norocul să vezi Roma şi să nu cauţi pe Moise la locul lui? Era un moment unic în viaţă şi parcă aveam presimţirea că n-o să se mai repete. N-am luat atunci, sunt sigur, certificat bun din partea vigilenţei tacite a Legaţiei. Semn că a şi rămas unicul congres internaţional Ia care am luat parte.

Ne-am bucurat şi de o invitaţie a Legaţiei la o seară plăcută. Am exprimat preferinţa pentru un local specific italian, cu cîntece napolitane. Ne-a dus la „Cisterna" un local cu dictoane latine pe pereţi, cu personal de serviciu în costume napolitane, cu cîntăreţi, care alternau, de neuitat. Excelente meniuri, vinuri italiene la alegere. Am ales pe cele de Orvieto. Scump, trebuie să fi costat mult, Legaţia nu s-a îndurat să ne mărturisească.

Şi-apoi o excursie, iarăşi unică în viaţă. Alesesem din cele trei alternative pregătite coasta amalfitană: Napoli-Sorrento-Amalfi-Salerno-ruinele de la Paestum. Am avut împreună cu Gheorghe Ştefan, tovărăşia plăcută a lui Marcel Emerit[14] şi a soţiei sale. A rămas ca un vis care nu vrea nici el să se mai repete.

[Pensionarea. Proiecte de viitor]

Catedra am pierdut-o la 57 sau 58 de ani. Nu mi s-a luat de-a dreptul, am fost pus deliberat în situaţia de a o părăsi. Nu eram, desigur, prea corespunzător ca profesor. Luptam pentru menţinerea cît de cît a unui nivel universitar. Voiam nu un învăţămînt în serviciu statistic, ci unul răspunzînd misiunii sale: profesorat, ştiinţă. Nu cu mult succes desigur. Erau prea mulţi studenţii fără o pregătire medie serioasă, care nu-şi aveau locul în universitate şi, firește, şi mulţi, care ştiind că totuşi trebuie să treacă, nu învăţau, făcînd împreună cam o treime. Mai ales că pentru indolenţa lor era învinuit profesorul: nu e destul de explicit la cursuri, nu stimulează. Operaţia cîndva se făcea în seminarii, dar acum acestea erau date pe mîna asistenţilor. Profesorul avea la îndemînă numai orele de consultaţii. Dar acestea erau destul de inoperante, studenţii nu veneau, iar eu nu mergeam după ei. Şi cînd veneau, veneau mai mult de formă, să se insinueze ca activi, cu întrebări banale. Singurul mijloc care-i rămînea realmente profesorului era examenul. Dar şi examenul era îngrădit, era obligator să te mărgineşti la cele trei întrebări înscrise pe biletul pe care-1 trăgea studentul, adecă la două întrebări, căci a treia era bibliografia.

Pentru majoritatea covîrşitoare a studenţilor rămîneau două întrebări, a treia pentru aceştia fiind pur şi simplu de prisos, căci în genere nu citeau nimic. Sistemul era menit să favorizeze pe student, să excludă pe cît se poate părtinirea. Dar îl şi defavoriza cînd hazardul îi scotea un subiect pe care nu-1 ştia. Nu-1 puteai atunci încerca la alte subiecte ca să vezi dacă neştiinţa lui nu e numai întîmplătoare. Mai încercam cîteodată prin incursiuni în materie sau întrebări suplimentare un control, dar aceasta oarecum „ilegal", putea fi cap de acuzaţie. Cum eram ţinut sub observaţie, prudent, făceam examenul scris şi oral. La scris dădeam cîte trei teme, obişnuit din cele de bază, pe care studentul ar fi trebuit neapărat să le ştie ca să treacă, din care *el* să-şi aleasă una. Puteam pune cu tot dreptul accentul pe lucrarea în scris. Mai ales aci ieşea la suprafaţă insuficienţa pregătirii de bază. Apăreau şi de cei care nu ştiau delimita o propoziţie, n-aveau cunoştinţe elementare de punctuaţie, de regimul virgulei, literei mari etc. Ca să nu mai vorbesc de proprietatea termenilor, de conţinutul lor. Şi trebuia să-i trimitem profesori, să instruiască generaţii şi generaţii de elevi. Se resimte tare azi şcoala de cultură generală de această indulgenţă universitară.

în scrupulele mele nu eram deloc secondat de colegi. Mai ales cei care examinau la anul I le dădeau drumul sub cuvînt că şi aşa vor cădea în anul II

la Prodan. Iar Daicovici le dădea note excesiv de mari. Aşa ei erau profesorii buni, eu cel rău. în anul cu pricina au căzut în anul II vreo 25%. La reexaminare cei mai mulţi au căzut din nou. Animozitate, încurajată din umbră, printre studenţi. Au început să-mi ajungă la urechi ameninţări: mă vor bate. Daicovici, rectorul, .desigur bucuros pentru dificultate, m-a atras în cursă. M-a chemat prietenește să intru pe la Rectorat să mai vedem ce e de făcut cu cei căzuţi. Acolo, surpriză, m-am trezit într-un plen de judecată, chemaţi fiind şi cîţiva studenţi. A trebuit să-mi susţin punctul de vedere. Mi-au cerut o nouă reexaminare abia după cîteva zile. M-am declarat împotrivă, nu numai pentru că aceasta nu era în prevederile legale, dar mai ales sub cuvînt că nu pot crede că unul care într-un an şi jumătate n-a învăţat de trecere materia să o învețe acum într-o săptămînă. Ar însemna să nu-mi iau în serios materia. Reţin, printre altele, şi o întrebare a lui Daicovici, dacă am făcut-o cu conştiinţa curată? Era cel mai puţin indicat să o facă. Ar fi trebuit să refuz răspunsul. Studenţii s-au purtat mai onorabil. Au fost şi ei de părere că cei căzuţi sunt cei care au meritat să cadă. Danilescu mai ales i-a socotit gunoaie, de care sunt bucuroşi că au scăpat. Deşi ar fi putut să fie nemulţumit, îi dădusem numai nota 7. Singur Edroiu a fost de părere că ar fi bine să mai fac o reexaminare. S-a hotărît la sfîrşit încă o reexaminare, adică o a treia examinare. Am avut atunci un moment de slăbiciune acceptînd-o. Ar fi trebuit atunci să mă ridic şi să-mi depun profesoratul. Am ieşit însă hotărît că aceasta va fi şi ultima încercare. Am făcut reexaminarea, scris şi oral, au căzut iarăşi toţi, pînă la unul. Cei căzuţi m-au confirmat, n-au ştiut fireşte, nici acum. Au rămas să repete anul. Unii s-au mutat la Iaşi, la Bucureşti, alţii au rămas aci. Nu-i mai ţin minte. Pe unul însă nu-l uit. Se numea Sărac, pe cît de ignorant pe atît de insolent. Era frate al prim-secretarului judeţean sau regional de partid din Arad şi întemeindu-se pe acest „merit" al lui nici nu învăţa nimic. A venit frate-său în persoană la mine să intervină pentru el. Se arăta contrariat, cum se poate ca fratele lui să nu facă faţă cînd el a.putut atît de bine? Mi-a fost uşor să-i răspund că nu mă îndoiesc, dar din păcate eu examinez pe fratele dumnealui, nu pe dumnealui.

Momentul era bine ales, ca şi metoda. Căzuţi s-au nimerit să fie mai mulţi, iar să mă războiesc la propriu cu studenţii instigaţi era sub demnitatea de profesor. Trebuia să plec într-un fel. Acesta era desigur şi scopul afrontului.

Am auzit apoi că am fost judecat aspru în şedinţă de partid, mi s-au găsit tot felul de vini. Pînă şi că nu zîmbesc. Am răspuns cuiva, care ştiam că o spune unde trebuie, că după cîte ştiu a zîmbi era obligatoriu pentru curve nu şi pentru profesori. A trebuit să simulez apoi o boală, să stau în clinică, să pot obţine o pensionare de boală. Am obţinut-o, în sfîrşit, şi am ajuns la o pensie de 700 de lei lunar. Ajuns la vîrsta de 60 de ani apoi am definitivat-o, pensionat fiind cu suma plafonată atunci de 1200 lei, pensie pe care am luat-o mulţi ani în şir, pînă cînd am ajuns la pensia legală de 2000 de lei, care apoi a crescut treptat pînă la cea de azi de 2500 lei. Căzusem din nefericire într-o zodie de pensionare depresivă. Cum pierdusem şi indemnizaţia de academician, a trebuit să-mi vină Academia în ajutor, ca şi altora cu o „alocaţie", cu care să apropie pensia legală. Cum alocaţia nu era legalizată, putea să cadă oricînd. Aflu acum că totuşi a fost legalizată, ca o completare de pensie, dar cu clauza ca de această reparaţie să nu beneficieze şi urmaşii, adică soţia, ca de orice pensie. O nedreptate reparată nu devine un drept ca oricare altul, ci un nou izvor de nedreptăţire, acum a soţiei, care din nefericire şi ea căzuse într-o zodie asemănătoare: după aproape 30 de ani de învăţămînt a început cu o pensie de 500 de lei care treptat a crescut pînă la 900. Era tocmai cazul să fie exclusă de la benificiul legal al pensiei soţului său.

La pensionarea înainte de vreme n-am întîmpinat fireşte, nici o opoziţie. Rectorul Daicovici, şi-a dat avizul fără obiecţie. Ministerul, convins şi el, de asemenea. Nu mi-a spus nici el, şi nimeni măcar cuvîntul de omenie românesc:

„mai staţi pe la noi". Era, desigur, teama că chiar mai stau! în loc de aceasta, după anul meu de pensionare temporară, Ministerul s-a interesat doar dacă am de gînd sau nu să mă întorc, ca să poată completa postul. L-am liniştit că nu. Soţia solidară, a rămas să închidem uşile şi să ne economisim resemnaţi singuri. încolo nu m-a învrednicit nici de obişnuitul titlu de consultant, nici de dreptul de a da doctorate. S-a spulberat astfel un plan intim ştiinţific. Nutream gîndul să fac cîndva ceea ce făcuse profesorul Domanovsky,[15] să dau o serie de teze de doctorat din istoria ţărănimii, să lucrez strîns cu doctoranzii, instruindu-mă şi eu însumi cu o cale în specialitate, operaţie din care ar fi ieşit pînă la urmă măcar 2-3 specialişti, care să instruiască la rîndul lor pe alţii. Cum nu au nici ei, cum nu am avut şi nu am nici eu posibilitatea de a face studii în streinătate, socoteam că e singura cale de a pune pe picioare o specialitate. Ba mă încerca gîndul şi a unei publicaţii de specialitate. Şi mă gîndeam, fireşte, la pregătirea de noi cercetători în problema naţională, de care nu mă îndoiam că va fi nu peste mult mare nevoie. Nu mă îndoiam că va trebui să ne confruntăm în noi polemici, şi desigur la un nivel ştiinţific mai exigent decît cel cu care am fost deprinşi în trecut. Pentru aceasta însă ar fi fost nevoie de o pregătire temeinică nu numai în istoria proprie, ci mai ales în istoria popoarelor vecine. Şi o asemenea pregătire se face chiar la ele acasă. Ar fi trebuit sau va trebui de acum încolo să se trimită tineri care să facă istoria Ungariei, istoria Austriei, Poloniei, Rusiei etc. în universităţile, în institutele de acolo. Şi-apoi azi cînd ne străduim să ne integrăm în nivelul ştiinţei istorice mondiale, trebuie neapărat lărgit planul integrării. Nu sunt suficiente contactele sporadice, de scurtă durată, apariţiile la congrese, vizitele, e nevoie de pregătiri directe, integrări mai lungi. Profesorii noştri mari de istorie şi-au completat temeinic pregătirea peste graniţe. Generaţia nouă de istorici n-a mai avut această şansă, iar cu de la sine putere greu va putea depăşi hiatusul care s-a produs. Cît mă priveşte, n-am avut nici eu şansa să-mi completez pregătirea în afară, şi nici să suplinesc lipsa prin contacte sau studii ulterioare. N-am avut şansa nici măcar să pot face cercetările de neapărată nevoie. în 20 de ani am obţinut doar o lună de cercetări la Viena şi alta la Budapesta pentru o temă solicitată de Academia însăşi. La atît mi s-au redus cercetările peste hotare. Astăzi trebuie să mă mulţumesc cu mai puţinul la care am izbutit prin efort propriu, prin mijloace proprii, cu ceea ce am putut obţine documentar de la distanţă. Iar în transmiterea mai departe a specialităţilor mele trebuie să mă mulţumesc cu micile ajutoare pe care le pot da celor care mă consultă sau cu ceea ce pot face singur.

Lucrez singur, fără ajutoare, numai cu două mîini, n-am în spate nici institut, nici colectiv. Nevoile incidentale de copiere, extrase, microfilme, dactilografieri, le plătesc şi mă costă mult. Mai ales de cînd Arhivele Statului ne-au tăiat schimbul cu Budapesta, trebuind să cumpăr totul. Am însă o mulţumire: tot ce apare azi sub numele meu e munca mîinilor mele, pot răspunde singur şi de meritele, şi de greşelile ei. Muncă în colectiv fac mai puţină, dar o fac, cînd o fac, efectiv, fugind de figuraţie. îmi place ca şi ajutorul pe care-l dau altora să fie efectiv, îmi place să le citesc lucrările cu creionul în mînă sau cu autorul alături, să facem îndreptări împreună. Din păcate însă tot mai des trebuie să renunţ la această colaborare, mă absorb prea mult lucrările proprii, de ansamblu, care la vîrsta asta mă zoresc. De-acum lucrez cu sabia lui Damocle deasupra capului şi mai am încă multe de făcut. Mă zoreşte mai ales secolul XVII. La secolul XVIII, pe care îl cunosc cel mai bine, nu mă pot gîndi, e un material prea mare, tema prea vastă pentru puterile care mi-au mai rămas. Am încercat însă o schiţă a problemei iobăgeşti pe plan oficial de la 1700-1848, cu care am ajuns pînă la conscripţia Czirăky.[16] Ca la sfîrşit apoi, după ce am terminat şi sec. al XVII-lea, să cuprind rezultatele într-o lucrare de sinteză asupra iobăgiei în Transilvania, pe care să o dau şi în vreo traducere. Mai am în gînd un volum, text prescurtat,

|îi§r

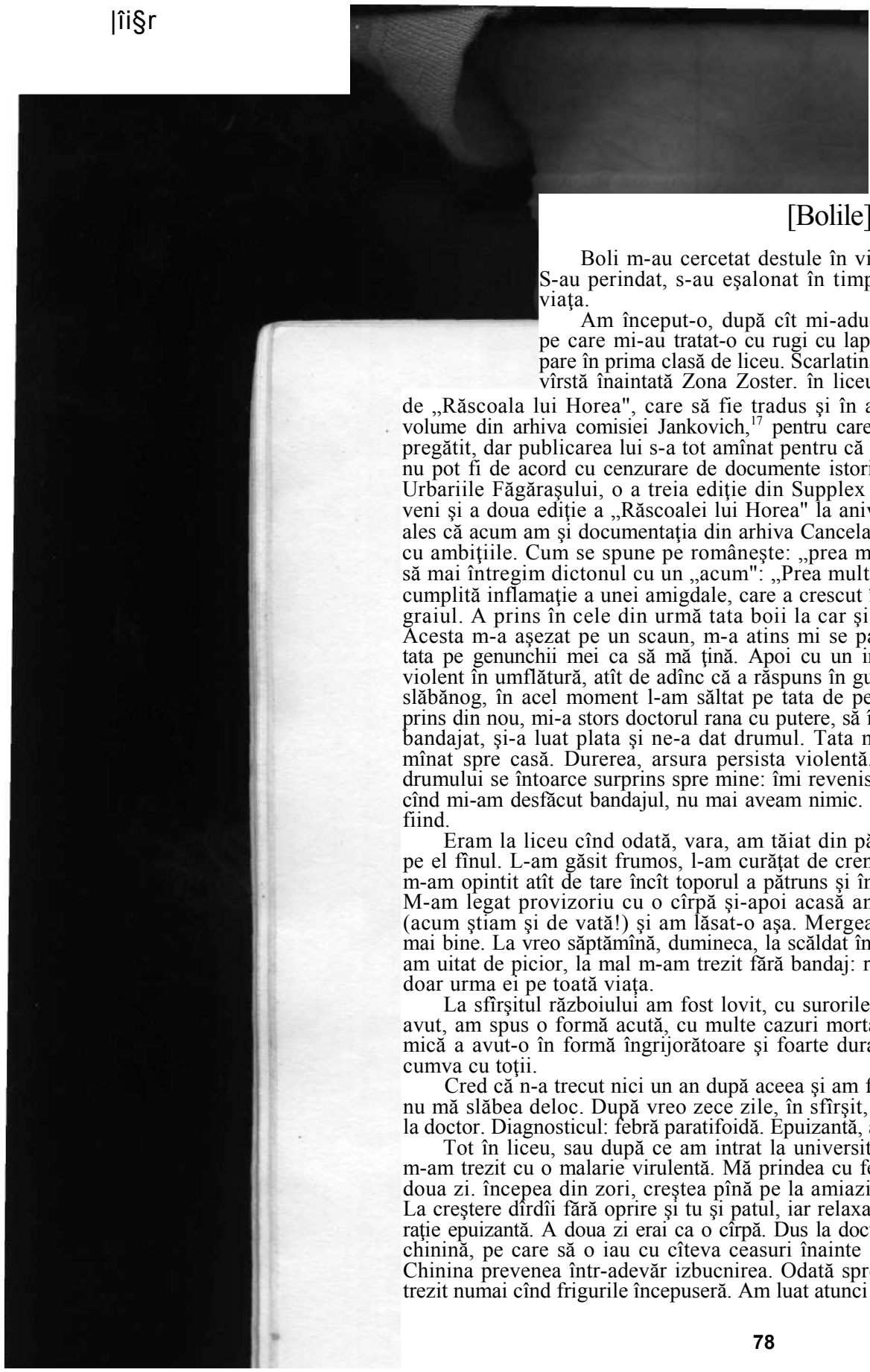

[Bolile]

Boli m-au cercetat destule în viaţă, pomelnicul lor e lung. S-au perindat, s-au eşalonat în timp de am avut din ele toată viaţa.

Am început-o, după cît mi-aduc aminte, cu „grumăzarea" pe care mi-au tratat-o cu rugi cu lapte. Pojarul l-am făcut mi se pare în prima clasă de liceu. Scarlatină n-am avut, dar am făcut la vîrstă înaintată Zona Zoster. în liceu fiind am făcut acasă şi o de „Răscoala lui Horea", care să fie tradus şi în alte limbi, măcar două trei volume din arhiva comisiei Jankovich,[17] pentru care materialul e în bună parte pregătit, dar publicarea lui s-a tot amînat pentru că în conştiinţa mea de istoric nu pot fi de acord cu cenzurare de documente istorice, un volum sau două din Urbariile Făgăraşului, o a treia ediţie din Supplex Libellus. Ba cît de bine ar veni şi a doua ediţie a „Răscoalei lui Horea" la aniversarea de 200 de ani, mai ales că acum am şi documentaţia din arhiva Cancelariei aulice. Dar să ne oprim cu ambiţiile. Cum se spune pe româneşte: „prea mult pentru unul singur!" Şi să mai întregim dictonul cu un „acum": „Prea mult acum...

cumplită inflamaţie a unei amigdale, care a crescut în aşa măsură de mi-a luat graiul. A prins în cele din urmă tata boii la car şi m-a dus la doctor, la Vinţ. Acesta m-a aşezat pe un scaun, m-a atins mi se pare cu o tinctură şi a pus pe tata pe genunchii mei ca să mă ţină. Apoi cu un instrument ascuţit a pătruns violent în umflătură, atît de adînc că a răspuns în gură. Cumplit. Cît am fost de slăbănog, în acel moment l-am săltat pe tata de pe genunchi de durere. M-au prins din nou, mi-a stors doctorul rana cu putere, să înnebuneşti nu altceva. M-a bandajat, şi-a luat plata şi ne-a dat drumul. Tata m-a aşezat iarăşi în car şi a mînat spre casă. Durerea, arsura persista violentă. Dar apoi pe la jumătatea drumului se întoarce surprins spre mine: îmi revenise graiul. După o săptămînă, cînd mi-am desfăcut bandajul, nu mai aveam nimic. Cît de uşor te vindeci copil fiind.

Eram la liceu cînd odată, vara, am tăiat din pădure un par pentru a clădi pe el fînul. L-am găsit frumos, l-am curăţat de crengi. Cînd să-i tai vîrful însă m-am opintit atît de tare încît toporul a pătruns şi în talpa piciorului pînă la os. M-am legat provizoriu cu o cîrpă şi-apoi acasă am pus pe rană şi nişte vată (acum ştiam şi de vată!) şi am lăsat-o aşa. Mergeam greu la început apoi tot mai bine. La vreo săptămînă, dumineca, la scăldat în iazul morii, zbenguindu-ne am uitat de picior, la mal m-am trezit fără bandaj: rana era închisă, mi-a rămas doar urma ei pe toată viaţa.

La sfîrşitul războiului am fost lovit, cu surorile mele, de gripa spaniolă. A avut, am spus o formă acută, cu multe cazuri mortale. Mai ales sora mea mai mică a avut-o în formă îngrijorătoare şi foarte durabilă. Dar apoi am trecut-o cumva cu toţii.

Cred că n-a trecut nici un an după aceea şi am făcut o febră puternică, care nu mă slăbea deloc. După vreo zece zile, în sfîrşit, tata s-a hotărît să mă ducă la doctor. Diagnosticul: febră paratifoidă. Epuizantă, a ţinut peste trei săptămîni.

Tot în liceu, sau după ce am intrat la universitate, nu mai ţin bine minte, m-am trezit cu o malarie virulentă. Mă prindea cu febră mare, intermitent, tot a doua zi. începea din zori, creştea pînă pe la amiazi şi-apoi începea să cedeze. La creştere dîrdîi fără oprire şi tu şi patul, iar relaxarea se face printr-o transpiraţie epuizantă. A doua zi erai ca o cîrpă. Dus la doctor mi-a recomandat, firește, chinină, pe care să o iau cu cîteva ceasuri înainte de ora izbucnirii frigurilor. Chinina prevenea într-adevăr izbucnirea. Odată spre ziuă am adormit şi m-am trezit numai cînd frigurile începuseră. Am luat atunci chinina. Groaznic, frigurile

au izbucnit acum cu o violenţă de să mori nu altceva. Am fost mai vigilent apoi. De la un timp văzînd că sub efectul chininei crizele nu se mai repetă, am sistat-o înainte de termenul prescris. într-o dimineaţă surpriză: un nou atac. Am învăţat apoi minte: am luat-o regulat şi peste termen. Boala te lasă cu o slăbiciune organică de care te resimţi multă vreme.

în studenţie iată şi prima cunoştinţă cu dentistul. Eram în vacanţă, în sat. Dureri violente, pe care nu le cunoşteam, la o măsea. Era prima carie. La ţară se încearcă remedii cunoscute şi dacă nu merge, măseaua se scoate. O scot ţărani pricepuţi la aceasta. Omul meu, un bărbat zdravăn, care a fost şi în America, avea nişte cleşti straşnici făcuţi de fierar. S-a aşezat pe genunchii mei şi a început să tragă în toate părţile, măseaua nu voia să se mişte. Cu o smuncitură violentă a reuşit să-i rupă coroana şi cu o cale să-mi dea şi o lovitură straşnică în cerul gurii. Nu m-a mai durut apoi, dar trebuia scoasă rădăcina. La clinică m-au dat pe mîna unui începător. L-am prevenit că măseaua e dificilă punîndu-l în cunoştinţă cu ce-am păţit. „A, ala nu şti" (era un sas zdravăn). A început el să lucreze, fără anestezie, cu toate instrumentele, să despartă rădăcinile şi să le scoată una cîte una. N-a durat mai puţin de vreo trei sferturi de ceas - o femeie de alături mă căina de milă - debutantul se însîngerase pînă la coate, dar, în sfîrşit, a reuşit şi m-a eliberat. Am rămas de atunci cu o teamă legitimă de dentişti.

Şi-apoi o pleurezie exsudativă rău prevestitoare şi o induraţie evidentă a vîrfurilor pulmonare. Internare în clinică, tratament îndelung, trecerea în sanator, tratament acolo de vreo două trei luni, tratament în continuare, după preceptele medicale de atunci: odihnă, cură de îngrăşare, lapte, ouă, carne etc. peste cele trebuitoare. în anii următori m-am îngrăşat peste normal fizic de rigoare, vestigiile bolii însă persistau. La 27 de ani cînd am fost încorporat, a trebuit să fiu respins de la şcoala de ofiţeri de rezervă. Au început nu peste mult să se arate şi consecinţele alimentaţiei abuzive, slăbiciunile de stomac, de ficat, care s-au pronunţat printr-un ulcer gastric. Tratament îndelungat, dietă interminabilă, mulţi mulţi ani în şir şi niciodată uşoară. Fructe n-am mai mîncat vreo zece ani decît fierte. Consecinţe: colitele. Mai întîi de fermentaţie, apoi de putrefacţie, apoi mixt, încît nici o mîncare nu-ţi mai face bine. Atunci te superi rău şi disperat începi să mănînci, cu prudenţă şi cu reduceri, normal. Supriză plăcută: după vreo jumătate de an începi să te simţi normal.

Crizele de apendicită, care au început şi ele din primii ani de studenţie, se îndeseau, dar de-acum eram obişnuit cu ele, izbucneau noaptea şi la ziuă cedau. Iată şi una care nu cedează. Mă duc la drul Spîrchez cu care mă consultam obişnuit. Era tocmai ocupat, - îmi cunoştea şi boala - m-a amînat, să vin după masă. Nu cedase nici atunci. O probă de sînge la repezeală, alarmă, perforaţie demult. Pe targa şi urgent la chirurgie. Acolo s-a nimerit asistentul Perţea. Un schimb de vorbe, Perţea explica ceva, şi iată-mă în sala de operaţii. Soţia mea era cu mine, a cerut să fie admisă să asiste, s-a aşezat la capul meu. Rachia-nestezie şi începu operaţia. Prima trăsătură de bisturiu ca o arsură de foc. Dar apoi la intrarea în abdomen o durere cum nu-mi puteam închipui că există. Ceea ce-şi spuseseră doctorii era că injecţia pe care o au la îndemînă nu e sigură. Urlete zadarnice, operaţia nu se mai putea întrerupe. Mi se ascuţise faţa de nerecunoscut, dar nu leşinam. Au intervenit atunci cu eter; nu adormeam nici aşa. Pînă la unnă mi-au înfundat în nas un tampon mare de vată cu eter. Senzaţie groaznică de înec, dar am şi trecut în lumea inconştienţei. Eu n-am mai simţit nimic, dar la acest şoc instinctiv am făcut o convulsie atît de puternică de au trebuit să mă reţină să nu mă răstorn cu masă cu tot. Toate instrumentele însă împrăştiate pe jos, au trebuit să aducă altele. Operaţia a ţinut vreo două ore şi mai bine. Trezit, mă simţeam tare bine, nu mă durea nimic, doza de morfină mi-a asigurat o noapte fără somn, dar calmă. Abia dimineaţa a început

dezmorţirea, durerea. Injecţii de dilaudit cîteva seri la rînd şi-apoi au început să-mi facă rău, a trebuit să renunţ la ele. O lună şi jumătate apoi a trebuit să îndur, pe spate, temperatură adesea de 39°, tratament, un tub de drenaj. Tînăr, am învins. M-am ales numai cu o eventraţie, care a trebuit să fie operată a doua oară tot de Perţea, la Sibiu. Dar nici acum n-a ţinut. Abia a treia operaţie a închis cu totul rana.

în vara anului 1945 am suferit un accident mai mare, de camion. Se transportau de la Sibiu la Cluj lucruri de ale cantinei studenţeşti, butoaie, lăzi, borcane mari de sticlă. Noi, vreo 14 persoane mi se pare, cocoţaţi sus. Printre noi şi părinţii cu doi copii, un băiat şi o fetiţă de vreo 4-5 ani, o fetiţă frumuşică, delicioasă, o răsfăţau toţi. Şoseaua aglomerată de camioanele cu trupele ruseşti. Trebuia să înaintăm cu precauţiune. Eu care eram în partea din urmă şi priveam înapoi, pe la Oiejdea[18] văd pe un fel de calmuc care tot încerca să ne depăşească cu camionul lui şi se încrunta probabil pentru că nu are destul spaţiu de trecere, deşi camionul nostru mergea pe marginea şoselei. La un moment dat a luat-o înainte şi cînd a fost în dreptul camionului nostru a cîrmit brusc la dreapta şi 1-a lovit în bot, răsturnîndu-1 şi gonind mai departe. Neşansa noastră a fost nu numai încărcătura de sub noi, dar şi înălţimea şoselei, încît am fost proiectaţi pînă departe. M-am trezit buimac curgîndu-mi sîngele pe gură, pe nas, mă lovise probabil vreo ladă cu latul, căci hemoragia nu era din afară. O altă mi-a zburat călcîiele de la pantofi. Am scăpat cumva, deşi sub mine erau nişte lăzi şi nişte butoaie de benzină (probabil goale). Vreo 2-3 au scăpat teferi. Mai norocos şoferul şi cel care era alături de el, încolo răniţi uşor mai mulţi, o spinare ruptă, picioare rupte. Oamenii se recunoşteau rînd pe rînd. Fetiţa lipsea. Mama, înebunită: unde-i fetiţa? Oamenii au înţeles că trebuie să fie sub camionul răsturnat, au luat-o pe mamă şi-au scos-o de acolo sub cuvînt că au văzut pe cineva cu ea în braţe ducînd-o la casa de colo (era o casă la oarecare depărtare). Cu funii cei care se opriseră şi cu ajutorul ruşilor care se opriseră şi ei, au ridicat camionul: fetiţa era turtită sub latura lui. La răsturnarea camionului se vede lunecase sărăcuţa în jos. Ofiţerul rus privind-o a scuipat. Ce 1-a făcut să facă acest gest, oroarea sau gîndul la cel vinovat? Auzeam vaiete, priveam acest spectacol într-un fel de prostraţie. Abia mai tîrziu m-am dezmeticit ca să-mi dau seama de cele întîmplate şi de grozăvia imaginii. Ne-am încărcat pe un alt camion şi ne-am dus la spital la Alba Iulia. Nu ştiu ce s-au făcut ceilalţi. Pe mine la radioscopie m-au găsit cu o fractură facială a craniului şi cu un ochi în sînge, traumatizat, dar întreg. După vreo săptămînă sau zece zile am fost adus la Cluj. Surpriză pentru soţia mea, căreia cumnată-mea de la Alba Iulia nu-i comunicase nimic ca să nu o alarmeze, cînd am apărut cu capul bandajat. La Cluj aceeaşi constatare: fractura craniului. Cum leziunile nu erau în afară, a fost sufieientă imobilizarea, capul strîns, bandajat o lună şi jumătate, cu gura imobilizată şi ea, alimentaţie lichidă printre dinţi pe un tub. S-au sudat mi-au rămas doar căluşurile respective ale oaselor pe faţă şi la un ochi.

Alte operaţii. Una mai uşoară de hernie ombilicală, alta de hernie inghinală. Una grea însă, de prostată. Am intrat la operaţie extenuat. Am făcut în prealabil trei săptămîni de insomnie în salon comun, n-am dormit aproape deloc, sub un tratament de antibiotice şi perfuzii pentru a combate infecţia, atît de frecventă în clinica urologică, de Proteus. Cîte insistenţe, chiar din partea rectorului Fodor, pînă cînd mi s-a dat, după operaţie, un loc mai izolat. N-am plătit înainte şi era să-mi risc viaţa. Căci în socialism obiceiurile s-au schimbat. înainte era un consens colegial, pe care nimeni nu s-a gîndit să-1 calce, ca poporului universitar, şi în primul rînd profesorilor să nu li se ia vreo plată pentru servicii. Am fost examinat, tratat de atîtea ori de Spîrchez, operat de Perţa, de Cozma, dar nici gînd să dau eu sau să aştepte ei ceva. Acum doctorul, membru de partid, nu te iartă.

Şi apoi reumatismul, cu complicaţiile sale, atît de credincios de te însoţeşte cu credinţă toată viaţa, pînă la moarte. Citisem undeva înţelepciunea: dacă după şaizeci de ani te trezeşti dimineaţa că nu te mai doare nimic înseamnă că ai murit demult. Toată viaţa îl combaţi nesocotind virtuţiile sale, cînd el nu face decît să te încredinţeze zi de zi că trăieşti.

Reumatismul a început încă la armată fiind, în cazarma cu geamurile sparte, a vieţuit, a mers înainte împreună cu mine. Tratamentele clinic, balnear, îl ameliorase intermitent, dar apoi cu toate se obişnuieşte şi-ţi rămîne credincios toată viaţa, crescînd şi el cu anii. Se prelungeşte în lumbagouri, în spondiloză, lombară sau cervicală, ori şi în una şi în alta. Mă canoneşte mai ales cea cervicală, cu durerile nocturne de ceafă. Dar acestea nu mai sunt boli alarmante, te familiarizezi cu ele, te împaci cu gîndul că nu scapi de ele. Reţin urarea prietenească a unui doctor. Ce mai faci? Bine, dar mă dor mereu oasele. îţi doresc să te mai doară încă patruzeci de ani! Durerile le mai domesticeşti cu gimnastică, cu excursii. Totul e să nu le laşi să-ţi anchilozeze în progresul lor mişcările.

Mai alarmante sînt afecţiunile de inimă, care apar şi ele treptat, crizele intermitente, care se accentuează, mai ales primăvara. Sunt bolile alarmante ale lumii noastre, anxioase, ameninţătoare, tot mai frecvent fatale. Dar să mergem înainte cît ne mai e dat să mergem.

Trebuie să te împaci şi cu degenerescentele care se înmulţesc, se accentuează cu vîrsta. Scad auzul, văzul, memoria. Şansa mare ca intelectual e să-ţi păstrezi cît mai mult sănătatea intelectuală, luciditatea.

Doctorii care mi-au vegheat sănătatea se numesc Spîrchez, Ciplea, Fodor, Vlaicu, reumatologii Mureşan, Moraru, chirurgii Perţea, Cozma, Togănel, Mircioiu ş.a. Dar mai presus de toţi, grija şi devotamentul soţiei.

[Omul nou]

Plătesc credinţele tinereţelor, utopiile principiilor, încrederea în virtuţiile omului. Trag consecinţele propriei mele etici, plătesc încăpăţînarea etică de a trăi în rînd cu oamenii; fără a căuta un dram de distincţie, de favoare, de privilegiu, arme de apărare acum împotriva libertăţii omului. Şi acesta mai ales la tine acasă, unde oamenii se dezbracă de toate constrîngerile convenienţelor, pot beneficia din plin de propia lor etică, pot fi exact cee^i ce sunt. Plătim în genere tributul fetişizării omului de jos, încrederea utopică în superioritatea virtuţiilor sale. Şi de ce să nu o spun, plătesc o rigiditate congenitală a spinării proprii, netratate la timp, nedresate pentru lumea nouă, această lume a favoarei, în care şi dreptul e o favoare, şi nu una simplă, ci una care obligă, care trebuie onorată.

Libertatea, desfiinţarea dependenţei de orice fel sunt desigur mari obiective istorice spre care omul năzuieşte de veacuri. Numai că el vine la masa lor nu numai cu umanitatea lui, ci, fatalmente, cu tot angrenajul firii sale umane, cu tot egoismul, cu toate pasiunile, cu toate instinctele sale primare. Omul nu-şi dezminte firea. Ba acum şi-o poate manifesta mult mai în voie.

.Lasă-1 de capul lui sau mai pune-i şi o putere în mînă, numai atunci, vezi ce poate, cît îi este de scăzută etica proprie. Acum cînd nu mai depinde de tine, întoarce foaia, te judecă el pe tine şi, firește la nivelul lui. Azi nu mai e umil, e demn, îşi apără dîrz demnitatea, dar cînd te înfruntă în apărarea ei nu ajunge pînă la gîndul că şi tu ai demnitate. Te ia pe ton înalt: Ce crezi, dumneata? ... E sensibil, susceptibil, bănuitor că nu-1 consideri îndeajuns. Asişti des în viaţa de toate zilele, în public, în tren, în autobuz, mai ales între oamenii care nu se cunosc, nu sunt identificabili şi deci îşi pot mărturisi în voie calitatea reală, la asemenea confruntări.

Omul nou e foarte sensibil, îl jigneşti, îl umileşti cu te miri ce, trebuie să umbli cu el ca cu oul de Paşti. Un singur lucru nu-l jigneşte, nu-l umileşte, bacşişul, numit de la o sumă în plus onorar, în raporturile comune şperţ. Dimpotrivă, această umilire o aşteaptă, nu te serveşte, te judecă, îţi face mizerii dacă o omiţi.

Omul nou, stăpîn pe sine, nu mai e dispus să servească dar tare-i place să fie servit, şi încă cît mai domneşte. De aci acele altercaţii supărătoare care te întîmpină la tot pasul. în prăvălie, de pildă, cetăţeanul pretinde, vînzătorul se arată ostil, cetăţeanul se enervează că nu e servit prompt, vînzătorul se simte umilit să-l servească aşa cum el pretinde. Şi aşa merge pe toată scara vieţii.

Remediul sigur, de ce să nu recunoaştem, e bacşişul, onorarul. Deci trebuie să ne bucurăm de această generalizare. Cum libertatea, independenţa nu apropie pe oameni, nu-i face mai serviabili în raporturile dintre ei, ci îi îndepărtează, bacşişul e un mijloc mai sigur decît orice lege de apropiere între ei. Bacşişul, onorarul deschide numaidecît inima omului, îl schimbi subit din ostil în serviabil. Şi nu costă chiar aşa de mult. Mai ales că se şi compensează: dai, dar şi primeşti. Necazul e doar că rămîn şi categorii de oameni care fie prin meserie, fie prin scrupule etice nu primesc, numai dau. Ba dacă porţi şi vreun titlu de superioritate, dai îndoit.

Omul nou ridicat, cît de rapid parvine. Nu-l poţi servi cu cafeaua pe care o consumi tu, vrea numai cafea naturală, nu mănîncă pui, ou de la stat, numai pui, ou crescut în curte, salata de vinete o mănîncă cu maioneză, tortul pe săturate. Abia alfabetizat, îl auzi de mobilă stil, de bibliotecă în casă şi fireşte, de maşină. îi place să se arate nemulţunit de toate, aceasta e o distincţie, nu se găsesc cum le vrea, nu se găsesc ca în străinătate. Şi cît de frecvent e acest tip, îl întîlneşti la fiecare pas. Cu progresul creşte şi nemulţumirea, ba creşte disproporţionat, omul din ce are, din ce vrea mai mult. Bernard Shaw o şi spune că cheia progresului e nemulţumirea. Nimic mai adevărat.

Cît de greu e apoi de trecut de la „al meu" la „al nostru".

Casa se ruinează văzînd cu ochii. Totuşi, se sparge o ţeava, curge un canal, nu se grăbeşte deloc să repare sau să solicite reparaţie, îi vine apa în casă, o îndrumă mai bine să se scurgă sub casă, chit că-i putrezeşte parchetul. Ş.a.m.d.

Dimpotrivă, omului nou, şi cu deosebire tineretului nou în proporţii nu neglijabile, tare-i place să distrugă, fie sub nume că lucrurile nu sunt ale lui, fie din simplă ostenaţie rupe, strică. Pe strada Republicii s-a dat o adevărată luptă, zece cinsprezece şi mai mulţi ani, pentru plantaţiile de salcîmi de pe marginea străzii. Sus, unde e acum un centru de calcul funcţiona un bufet şi marea plăcere a chefliilor cînd coborau strada era să rupă în şir plantaţiile. Erau înlocuite cu altele, le rupeau din nou. Au fost închise cu mici închizături de fier, se opinteau să rupă fierul. Nu-l puteau? Cel puţin îl strîmbau, îl încovoiau, vitejindu-se acum şi cu aceasta. Cu ce plăcere ne trînteau capitelele de piatră din vîrful stîlpilor gardului din faţă?

După mulţi ani a fost desfiinţat bufetul şi salcîmii eroi au supravieţuit. Peste drum de Universitate, în faţa căminelor şi şcolilor nu e chip să replantezi teii, plantaţiile sunt distruse cu o perseverenţă care te uimeşte. Şi aceasta se petrece pe scară mare şi în alte părţi ale oraşului. Citeşti din cînd în cînd prezentări oficiale de asemenea samavolnicii, pe străzi, în parcuri.

Cu ce uşurinţă îţi aruncă cetăţeanul biletul alături de coş cînd coboară din autobuz. Cît âe nepăsător aruncă hîrtii, resturi, pe stradă, în parcuri. Observ mirat într-o dimineaţă tot felul de hîrtiuţe, învelitori de bomboane, de ciocolată, sub fereastra profesorului. Uitasem că seara îl cinstiseră studenţii absolvenţi cu tradiţionalul „Gaudeamus". Ce spectacol adesea în faţa căminelor studenţeşti noi nouţe de hîrtii, cutii, tot felul de resturi aruncate pe ferestre în loc de la coşuri.

Dar să vezi proximitatea caselor de la periferie, drumurile de cîmp, albia Someşului, albia Canalului cînd e secat. Ne înecăm în gunoaie.

La Budapesta, prin 1958 sau 59 în piaţa parlamentului vedeam un om în vîrstă, desigur pensionar, strîngînd cu un băţ cu cui în cap una cîte una hîrtiuţele aruncate înainte de cetăţeni, în timp ce alţi cetăţeni ospătau din traistă pe o bancă şi aruncau alte resturi pe jos. Mai în anii trecuţi trecînd pe acolo n-am mai văzut nici pe omul cu băţul şi nici resturi. Am întrebat cum s-a întîmplat? Simplu: nu mai e nevoie, s-a introdus în locul omului amenda. Cît de nepăsător aruncă cetăţeanul hîrtii, resturi în jurul său pe pajişte, în pădure în loc să le ducă la coşurile de resturi sau să le ardă. Cu cîtă plăcere sparge fărîme sticla pe locul unde a ospătat. Drumurile laterale de ieşire din oraş sau drumurile de cîmp sunt o oroare pînă departe, grămezi de gunoaie descărcate la întîmplare, pe alături, totul împuţit. Greu mai găseşti loc în poienile, în pădurile din jurul oraşului unde să nu te întîmpine vestigiile omului.

Dar, ceea ce e mai grav, cu cîtă plăcere se sustrage de la muncă, pierde timpul sub nume că nu e plătit de-ajuns, cu gîndul că frustrează patronul, acum statul, cînd realmente frustrează pe semenul său şi prin ricoş pe sine, căci şi semenul face la fel. Să priveşti desfundările de străzi, de canale, schelele de reparaţii, oamenii care-ţi lucrează în casă, interminabil, te apucă disperarea. îl auzi invariabil ripostînd: să ne plătească mai mult dacă vrea să lucrăm mai mult. Nici cînd: lucrăm mai mult ca să ni se plătească mai mult! Nu-1 duce gîndul că salarul e rezultatul producţiei naţionale, nici să lucreze măcar cît e plătit. Noua clasă alcătuitoare de stat e departe încă de gîndul şi la semenii săi, la problematica întregii societăţi, a statu/ui, a naţiunii. *Revendicările proprii* materiale şi atît.

Omul nou e sensibil cu deosebire la egalitate, un alt mare obiectiv istoric. Neapărat însă la o egalitate mecanică. La egalitate în toate sensurile, afară de sarcini sau de muncă. Uită uşor principiul socialist „fiecăruia după munca sa". El vrea apoi o egalitate numai în sus, nu şi în jos. Tare-i place în jos să se diferenţieze, îşi face titluri de superioritate din orice, şi din nimicuri. Cît caz face pentru aureole, cîtă rivalitate pentru mici diferenţe, reale sau imaginare. El nu e numai şofer ca toţi ceilalţi, e „prima şofer", nu e numai strungar, ci „prima strungar", ea se mişcă în societatea cea mai înaltă, tunde, rade oameni de cultură, artişti. Ba îşi are titlul de superioritate care să-i confere o întîietate şi faţă de tine, el e omul muncii, tu... In staţiunea de tratament el nu plăteşte tu plăteşti, dar are întîietate pentru că el e trimis. Face de zeci de ani coadă în toate părţile, dar nu există să nu găsească totdeauna vreunul sau vreuna care să treacă peste rînd în numele vreunei distincţii sau deosebiri faţă de tine care-ţi aştepţi rîndul cu răbdare, să nu stîrnească nervii tuturor.

E drept, în perioada predominării libertăţii a fost împinsă pe al doilea plan egalitatea. Ridicată pe primul plan însă ea nu trebuie să fie egalitate mecanică, ci un drept egal al oamenilor de a se bucura fiecare de condiţiile proprii umane la care izbuteşte prin dotaţii şi muncă. Altfel egalitatea e o flagrantă inegalitate. Cea mai mare inegalitate e egalitatea mecanică.

Pe omul nou îl degradează orice muncă inferioară, a uitat munca pe care a lăsat-o în urmă, îl jigneşte reamintirea ei, îl umileşte sapa, mătura. Mare problemă cine să mătură curtea, trotuarul? Reţin constatarea unui inspector de stradă: „pe strada asta numai profesorii mai mătură". în casa noastră locatarii de la subsol au veceul comun. Problemă gravă: cine să spele la veceu? Soţia mea e cutare, cum să o pun să facă aşa ceva? Şi a mea e cutare. Şi eu sunt cutare. Ş.a.m.d. Şi veceul se înfundă, împute canalul odoarea răzbeşte pînă în casă.

Am desfiinţat exploatarea omului de către om, o idee înaltă. Dar să nu fii avizat la munca omului eliberat, că nu te cruţă. Omul care îi ajută la grădină,

îi ia doamnei Prodan pe o oră de muncă efectivă pensia ei pe 48 de ore, meseriaşul particular pe 72 de ore, zic în cel mai bun caz. Ţăranul fugit de colectiv, pentru că îţi batjocoreşte cu coasa petecul de grădină o jumătate de oră, îţi cere 50 de lei. Iar zugravul i-a luat doamnei Prodan pe patra zile pensia pe patra luni! în tot cazul, sunt sigur că nu l-am exploatat nicicînd cum mă exploatează el! Aşa va trebui reluată lupta acum pentru egalitatea muncii intelectuale cu cea fizică.

Exploatarea omului de către om se va stinge vreodată? Moderată sau bruscată istoric, se reface repede sub o formă sau alta, îşi găseşte mereu noi şi noi albii, atît e de inerentă naturii umane. Cîte subterfugii îşi găseşte şi în socialism, în ciuda lozincilor lui? Lozincile nu reuşesc decît să o facă şi mai supărătoare.

în societatea egalitară, paradoxal, respectul de la om la om scade în loc să crească. Ceea ce înseamnă că omul respectă pe altul mai mult din dependenţă, din teamă, decît dintr-un ataşament uman. Independenţa nu-1 mai obligă. Dimpotrivă, nu mai depinde de tine, te înfruntă, te calcă. Te calcă cu plăcere, cu satisfacţie, se insinuează, îşi dă aere, îţi caută pricină, te calcă mai ales cînd te ştie mai sus decît el dar fără apărare, ca intelectual, cu deosebire. Cu cîtă plăcere îţi caută nod de ceartă. El suferă de un complex de inferioritate, i se pare că îl priveşti de sus, că nu-1 consideri cum merită. în intimitatea lui nu vrea să mai recunoască vîrstă, calitate. Şi cu ce satisfacţie se mîndreşte apoi la alţii pe cine calcă el? Ce poate să fie decît suficienţa elementară a omului simplu, invidia, ura lui faţă de tot ce e superior lui, pe care el acum, liber fiind în raport cu tine ţi le poate turna în voie, cu toată insolenţa. Respectă, în schimb, cu vechea slugărnicie pe şefii săi de orice fel, cît de umil e în faţa puterii de care depinde, nu le iese din cuvînt, le îndură resemnat abuzurile de autoritate, îi cultivă. Cît de scăzută e etica proprie a omului.

Trăind printre oameni nu nunfai te bucuri de progresul uman, care e evident, dar trebuie să şi înduri toate consecinţele schimbării. Toate consecinţele răsturnării societăţii cu josul în sus şi lăsată aşa să se descurce singură, „tovărăşeşte". Te convingi încă o dată că o societate umană nu se poate întemeia numai, aş zice mai puţin decît pe orice, pe etica omului, trebuie să intervină, ca întotdeauna, şi normativul, autoritatea, coerciţiunea şi mai ales la vreme de asemenea răsturnări revoluţionare. Şi acestea trebuie să coboare pînă în viaţa de toate zilele, în convieţuirea oamenilor, altfel viaţa lăsată la cheremul eticii omului care e vietatea cea mai abuzivă, nu va mai semăna deloc a fericire. Am înţeles mai bine ceea ce citisem la Dostoievski: iubesc omenirea, dar nu pe om individual.

E vorba de toţi oamenii? Nu. Dar nu e deloc neglijabilă proporţia celor care îşi calcă semenii, sunt suficienţi ca să-ţi toarne otravă în viaţă. Şi aceasta îşi face efectul pe scară socială cu totul inegal: cît de corosivă e pentru nervii de intelectual! Nu se simte nici o ameliorare? Ba da. Numai pentru a ajunge la o relativă ameliorare trebuie să înduri o jumătate de viaţă, jumătatea cea mai eficientă pentru omul de ştiinţă, jumătatea cu care încheie. Progresul moral nu merge la pas cu civilizaţia materială, vorba lui Van Loon: nu merge cu avionul, ci cu carul cu boi.

Vorbesc *pro domo,* numai despre peripeţiile vieţii mele, despre „fericirea" mea, nu şi despre ale altora. Viaţa îşi are capriciile sale, nu te serveşte cum ai dori, mai curînd te serveşte cum nu doreşti. îi ceri mult, ai şansa să-ţi dea mult; îi ceri puţin sau prea puţin, ai toată şansa să îţi refuze şi acel puţin. Am visat o căsuţă cu două trei camere, din care una de lucra şi bibliotecă, într-un loc liniştit, cu un petec de grădină, cu doi trei pomi, pe care să o îngrijesc cu mîna mea, şi cu un petec de grădiniţă de flori îngrijită de soţia mea ... Vis!

Cum nu s-ar fi putut construi, pe socoteala noastră, nişte locuinţe sau apartamente potrivite, pentru cîte două-patra familii, scutindu-ne de frămîntările de ani de zile pe care ţi le cere la noi construirea unei locuinţe, economisindu-ne

nervii şi timpul. Dar pentru aceasta e nevoie de o altă concepţie asupra valorii şi funcţionalităţii ştiinţei. Azi însă nici prin gînd nu ne trece că şi omul de ştiinţă ar putea fi pus pe acelaşi plan cu militantul politic.

Mă gîndeam că, econom cum sunt, voi putea construi sau cumpăra un asemenea cămin, sau măcar un apartament mai potrivit, fără o asemenea promiscuitate. Strîngi o sumă, casa costă de două ori atîta, economiseşti, faci eforturi, strîngi de două ori pe atît pînă. ce ai strîns preţul s-a făcut de patru ori. Iar preţurile de acum te scutesc de asemenea gînduri. Numai din salarii, din pensii şi din economii sau din istorie nu mai e chip. Aceasta o pot face cei care moştenesc, care cîştigă peste salarii, afaceriştii, frauduloşii, abuzivii. Ei beneficiază în primul rînd şi de regimul socialist. Vezi la fiecare pas oameni bine aşezaţi tineri abia căsătoriţi cu locuinţă, cu maşină, diferenţierea în care te găseşti. Şi stai şi te gîndeşti la principiul socialist: „de la fiecare după capacitatea sa, fiecăruia după munca sa", după această lungă viaţă de muncă. Iar în faţa abuzului stai neputincios, n-ai nici o apărare. Să schimbi locuinţa? Nu o schimbă nimeni de bine. Şi-apoi cu asemenea încurajare din afară m-ar fi aşteptat aceeaşi soartă şi în altă parte. Tot speram că după munca mea de o viaţă voi avea pînă la urmă o apărare şi pe locul de acum. Vis şi acesta. Şi ce frumos sună la ureche textele care preamăresc drepturile omului, care preţuiesc la „înalta lui valoare" pe omul de ştiinţă! Pe unde va fi societatea de drept a închipuirilor noastre? Pe unde vor rătăci drepturile omului, pe unde demnitatea omului de ştiinţă, pe unde acea fericire de care facem atîta caz? Le voi mai întîlni vreodată? Adică, ce spun, se găsesc copios pînă la saturaţie, în toate textele. Oamenii puterii mai înţelepţi: s-au izolat fizic, şi-au asigurat copios confortul, autoritatea, prestigiul şi ne-au declarat pe noi fericiţi şi ne obligă să ne credem. Paradoxal, în lumea noastră, a egalităţii, trebuia, ca în nici o alta, neapărat să te privilegiezi ca să-ţi poţi apăra demnitatea umană. Ceea ce şefii politici au înţeles perfect, şi-au asigurat-o chiar mai mult decît trebuia, pînă la imunitate, dar din păcate, numai pentru ei.

Ar fi un remediu - replicam cuiva: schimbarea statutului omului politic în sensul că el locuieşte numai în blocurile construite de el, se îmbracă numai în produse naţionale, se aprovizionează numai pe piaţă în rînd cu toţi cetăţenii, face coadă în rînd cu noi,, toţi mănîncă aceeaşi carne, trăieşte în mijlocul nostru îndurînd calamităţile de toate zilele, ş.a.m.d.

Cointeresat direct în viaţa tuturor, cît s-ar îmbunătăţi - zicem - toate. Dar i-am zis şi să nu o dea mai departe!

Cît mă priveşte personal, toate s-au agravat prin statutul meu aparte, de membru de partid „demisionat din partid", de inactiv politic, acum cînd activitatea politică primează. Trebuiam apăsat, trebuia să ispăşesc, după cum mi s-a afirmat să simt puterea partidului. Da - răspundeam obiecţiei unui om politic -trăiesc într-o mare eroare, socotesc cel mai politic lucru nu activitatea ci munca. Faceţi deosebire între activitate şi muncă? Da, cum o faceţi şi dumneavoastră, decît invers, activistul e cel care dă de lucru celui care lucrează, bucurîndu-se de meritele şi de avantajele în consecinţă faţă de el. Şi nu cred că exagerez prea mult. La sfîrşitul vieţii de muncă am urcat treptat de la o pensie de 700 de lei pînă la 2.300 lei, atît cît un portar de la partid, încît trebuiesc ajutat în completare de Academie, iar soţia mea după aproape 30 de ani de învăţămînt a ajuns treptat de la 500 la 900 de lei, pentru care în partid nu se mai găseşte termen de comparaţie. Şi a fost şi ea în viaţă omul muncii, şi chiar peste măsura omului obişnuit. De egalitate, ce-i drept, mă bucur din plin, fac piaţă, fac coadă în toate părţile, risipesc timpul în rînd cu toţi cetăţenii. îl risipim pentru că el n-are preţ, nu-l contabilizează nimeni, îl putem risipi fără limită, în cantităţi la discreţie. Facem economii pe toată scara vieţii, economisim totul afară de om şi

3BfJxg

de timpul lui, pe aceasta dimpotrivă îl risipim cu nemiluita. Economisind peste măsură reducem randamentul muncii, economisind spaţiul'şi personalul comercial, întreţinem cozile interminabile, risipa enormă de timp şi de muncă a cetăţeanului ş.a.m.d. Şi pe scară naţională le risipim în cantităţi incomensurabile. Economisirea peste măsură este o flagrantă risipă.

Şi atunci care poate fi atitudinea omului de rînd, a omului mărunt din casă faţă de tine, la ce te poţi aştepta din partea lui? Mai ales cînd ştie că pentru asta nu-l ceartă nimeni, ba chiar, încurajat în această ostilitate, a binemeritat.

iunie, 1978.

Note

1. *Constantin Ionescu-Gulian* (n. 1914), filosof marxist, profesor la Universitatea din Bucureşti, membru al Academiei.
1. *Pavel Apostol* (n. 1919), filosof marxist, profesor la Universitatea din Bucureşti.
1. *Găll Erno* (n. 1917), sociolog şi filosof marxist, profesor la Universitate, la catedra de filozofie şi sociologie, membru al Academiei.
1. *Emil Petrovici* (1899-1969), lingvist de reputaţie internaţională, profesor la Universitate şi rector al acesteia, membru al Academiei, mulţi ani directorul Institutului de lingvistică din Cluj.
1. *Dimitrie Macrea* (1907-1988) lingvist, profesor la Universitatea din Bucureşti membru co respondent- al Academiei.
1. *Barbu Câmpina* (1923-1959), istoric medievist, conferenţiar la Facultatea de istorie a Uni versităţii din Bucureşti din 1948, director adjunct al Institutului de istorie „Nicolae Iorga", în anii 1956-1959.
1. *Vasile Maciu* (1904-1981), istoric modernist, membru al Institutului de istorie „Nicolae Iorga" din Bucureşti, din 1949, director general al Arhivelor Statului în anii 1953-1956, conferenţiar şi apoi profesor la Facultatea de istorie a Universităţii din Bucureşti, membru corespondent al Aca demiei.
1. *Aurel Sava* (1902-1954), de formaţie jurist, e cunoscut datorită unei bogate şi valoroase munci de editare a izvoarelor istorice privind raporturile agrare din trecut.
1. *Aurelian Sacerdoţeanu* (1904-1976), istoric medievist cu o bogată activitate istoriografică, profesor la Şcoala superioară de arhivistică, la Institutul de arhivistică şi la Facultatea de istorie a Universităţii din Bucureşti; în anii 1938-1953, director general al Arhivelor Statului.
10. *Alexandru Roşea* (n. 1906), psiholog, profesor la Universitatea din Cluj, membru al Aca demiei.
10. *Petre Constantinescu-Iaşi* (1892-1977), istoric marxist, specialist în istoria artei, istoria mo dernă şi contemporană a României, profesor la Universitatea din Iaşi, apoi, din 1944, la Universitatea din Bucureşti, director al Institutului „Nicolae Iorga", (1948-1953), al Institutului de studii româno-so- vietice (1962-1964) cu orientare politică de stînga, membru al Partidului Social Democrat, apoi al PCR, din 1921, a deţinut funcţii importante pe linie de partid în aparatul de stat în perioada 1948-1974.
10. *Gheorghe Ştefan* (1899-1980), istoric şi arheolog, specialist în istoria veche şi filologia clasică, profesor la Universitatea din Bucureşti, membru al Academiei.
10. Titlul comunicării lui C. Daicoviciu: *Le probleme de l'Etat et de la culture des Daces a la lumiere des nouvelles recherches,* în voi. „Nouvelles etudes d'histoire, presentees aux *X"* Congres des sciences historiques, Rome 1955", Bucureşti, 1955, p.121-137.
10. *Marcel Emerit* (n. 1899), istoric francez filoromân, stabilit din 1924 la Bucureşti ca pro fesor la „Institut Frangais des Hautes Etudes en Roumanie", apoi în anii 1926-1928, asistent

al lui Nicolae Iorga la Universitatea din Bucureşti, la catedra de istorie a evului mediu şi modern, autor al mai multor lucrări cu privire la istoria românilor şi a relaţiilor româno-franceze.

10. *Domanovszky Sándor* (1877-1955), istoric, profesor la Universitatea din Budapesta, personali

tate proeminentă a istoriografiei maghiare între cele două războaie mondiale datorită îndeosebi cercetărilor sale riguroase de istorie economică.

10. *Czirăky Antal* (1722-1852), conte, din 1817 vicepreşedinte al Cămării aulice pentru Ungaria, însărcinat cu executarea unei conscripţii urbariale în Transilvania în anii 1819-1820.

10. *Jankovich Anton* (1728-1787), conte, însărcinat de Iosif II ca, în fruntea unei comisii, să ancheteze asupra cauzelor răscoalei lui Horea şi să propună un plan de măsuri privind ameliorarea şi îndreptarea raporturilor dintre supuşi şi .stăpînii lor, de care s-a achitat foarte conştiincios.

10. *Oiejdea,* s. com. Galda de Jos, jud. Alba.

w M

IV

Arhiva istorică

O parte din viaţa mea, o parte esenţială. Am fost legat de ea în cea mai mare parte a vieţii, fie conducînd-o, fie beneficiind de sursele ei inepuizabile de domeniul specialităţii mele. E o vastă colecţie de materiale, provenite fie din donaţiile membrilor societăţii Muzeului Ardelean[1], fie din donaţiile sau depunerile familiilor nobiliare ardelene, în masă cu deosebire ale marilor familii, fie din depuneri de arhive ale unor instituţii de cultură sau politice, fie prin donaţii de piese sau colecţii particulare. Un vast material, de peste două milioane de piese, de o valoare istorică incomensurabilă, sursă inepuizabilă pentru istoria Transilvaniei sub toate raporturile, cu deosebire însă sub raporturile feudale, predominînd materialele documentare ale domeniilor, ale structurii, funcţiunii, supuşilor lor. O sursă inepuizabilă pentru istoria iobăgiei ardelene şi deci a iobăgiei noastre, din care treptat şi personal mi-am făcut o specialitate. Colecţiile ei, ca şi biblioteca Muzeului erau depuse la Biblioteca Universităţii, - Universitatea, adică Biblioteca plătind o chirie, adăpostindu-le şi întreţinîndu-le în schimbul serviciilor pe care le făceam. Arhiva ocupa un întreg etaj, al doilea, statul îi confecţionase costisitoare instalaţii speciale, cu schele şi cutii de metal, foarte moderne la timpul lor.

în conducerea ei am avut înaintaşi iluştri, pe Andrei Veress[2], marele editor de documente şi pe Ludovic Kelemen[3], care a fost nu numai o sursă personală inepuizabilă de cunoştinţe, de informaţii pentru toţi, realizîndu-se mai puţin pe sine, dar totuşi suficient ca să fie ales membru al Academiei maghiare. Dar a mai avut şi marele merit de a fi atras o mare parte din depunerile nobiliare, îmbogăţind considerabil arhiva. Apropiindu-se de pensionare, am fost destinat eu să-l urmez. Am povestit în altă parte cum am ajuns arhivist aci. Fapt e că mă găseam în faţa unei mari sarcini. Arhiva nu era decît în infimă măsură catalogată şi doar parţial arahajată. Repertoriile arhivelor în parte, cînd le aveau, erau şi ele foarte diverse. Călăuza cea mai sigură era arhivistul însuşi, care nu numai o asistase în creşterea ei, dar datorită unei memorii excepţionale o şi cunoaştea ca nimeni altul. In vederea noii sarcini m-am gîndit ca să profit, cît mai rămîne, de cunoştinţele înaintaşului, să-mi iau informaţiile orale asupra colecţiilor în parte, să trec prin mînă materiale întocmind o schiţă (hartă) detaliată cu indicarea -tuturor datelor informative posibile, de aşezare, de conţinut, la care să-i întocmesc la sfîrşit un indice orientativ, cu care mă orientez cînd voi rămîne singur. M-a costat operaţia un an de muncă asiduă, înfruntînd oboseala, praful nelipsit din nici o arhivă. Am ajuns totuşi la capăt. Nu m-am putut însă bucura mult şi doar cu intermienţă de munca mea, au venit curînd concentrările şi-apoi catastrofa din 1940: cedarea Ardealului de Nord. Se punea problema evacuării bunurilor Universităţii şi deci şi a Bibliotecii şi Arhivei. Hotărîrea a fost să evacuăm numai achiziţiile proprii şi ceea ce s-a depus de noi, nu şi ceea ce am găsit pe loc. Ceea ce s-a aplicat şi Arhivei. Au fost trecute astfel la Sibiu numai partea care

ni se cuvenea neapărat §i indispensabilă pentru funcţionarea Universităţii noastre acolo. Din Arhivă a ajuns acolo astfel puţin. Arhiva în masa ei a rămas, iar arhivistul ei a devenit Sigismund Jako, un excelent specialist la rîndul său.

La întoarcere Arhiva nu se mai găsea la locul ei, fusese evacuată din localul Bibliotecii, din instalaţiile speciale de acolo confecţionate tocmai pentru ea. Ştiam că de evacuat în Ungaria nu s-au evacuat decît piese mai importante, cu deosebire diplome medievale, marele rest a rămas, sau poate în condiţiile de atunci n-a putut fi evacuat. Ştiam vag că sunt undeva, dar multă vreme n-am ştiut unde. Ca *să fim puşi într-o bună zi în faţa faptului împlinit. Naţionalizate fiind instituţiile de cultură, am fost conduşi de Balogh Edgar[4] la noul ei loc, din str. Kogălniceanu 8. Era instalată, montată într-o casă particulară, locuită şi jos şi alături, deci într-o vădită nesiguranţă.

De ce nu s-a întors Arhiva la locul ei şi de ce a preferat această situaţie nu era greu de intuit şi am aflat-o apoi şi din scriptele ei administrative. Nu voia cu nici un chip să fie găsită într-un local al statului unde să fie administrată de stat şi uşor confundată între domeniile sale. Voia să rămînă o instituţie naţională şi deci trebuia evitată cu orice chip confundarea în vreun fel în patrimoniul statului. Legea naţionalizării a închis acest drum şi nu mai putea fi acum tăinuit nici materialul, nici locul. Arhiva a fost preluată aşa cum s-a găsit, a rămas pe loc, cu arhivistul său, Ioan Dani. Nu s-a întors nici acum la locul său, menţinîndu-se speranţa că totuşi într-o bună zi va redeveni o instituţie naţională.

Prietenii noştri ţineau cu deosebire la acest pilon istoric care era nobilimea şi putea servi de simbol al vechii stăpîniri mai mult decît oricare din instituţii. Cu dezinteresul, mai bine zis cu concursul autorităţilor noastre universitare au şi reuşit să ţină departe Arhiva de locul său, în nesiguranţa noului loc. în locul Arhivei Universitatea a socotit să facă săli de lectură pentru studenţi cititori de cărţi proprii. Aceasta pentru că în Casa de cultură a studenţilor tocmai săli de lectură n-a construit, s-a redus la cluburi. Şi aşa a demontat acele instalaţii unice, atît de costisitoare. De ce nu suntem capabili! Am rămas ani de-a rîndul ca pe spini, de ce i se poate întîmpla Arhivei aşezată astfel. Preluată apoi în urma noii legi a arhivelor de Arhivele Statului, a rămas mai departe tot acolo, în aceeaşi primejdie. Arhivele Statului au preluat-o într-un timp cum nu se putea mai potrivit. Tocmai se clădise Biblioteca Filialei Academiei, în care i s-a făcut loc şi Arhivei şi personalului său. „înţelepciunea" noastră a decis însă că legea arhivelor primează faţă de soarta arhivei, a preluat-o în bloc, fără personalul ei, firește, care era al Academiei şi fără bogata ei bibliotecă manuală, documentară, la îndemîna cercetătorului în sălile de lucru, fără formalităţi bibliotecăreşti. La calamitatea rămînerii în aceeaşi primejdie fizică se adaugă a doua, schimbarea personalului care se pregătise mai bine de zece ani, cu unul necunoscător al materialului, îngreunînd considerabil cercetările. Iar în local, în fostele birouri ale arhivei s-au instalat ceva colective streine, fără răspundere pentru securitatea materialului. Iar biblioteca a rămas în Biblioteca Academiei, grosul ei mergînd în depozit. Ne izbim mereu de această „înţelegere" faţă de marile valori culturale, înţelegere care ne ruşinează.

Cît priveşte perspectiva de a întemeia pe aceste materiale o instituţie naţională, acum, după ce au intrat adînc în patrimoniul statului, şansele ei s-au anulat aproape. • Nu numai în virtutea legilor ţării, ci şi prin firea lucrurilor. Natura acestor materiale ne priveşte pe toţi, iar privind cu deosebire raporturile feudale, funcţiunile domeniale şi viaţa maselor iobăgeşti în primul rînd pe noi, care am fost masa covîrşitoare a iobăgimii, suportul covîrşitor al economiei nobiliare. Şi atunci tot rezultatul muncii noastre a tuturor îi revine singură naţiunii maghiare? în raporturile date din capul locului se pune întrebarea: a cui clasă stăpînitoare a fost această nobilime? A noastră în mai mult decît covîrşitoare parte. E clasa

noastră suprapusă, stăpînitoare, de altă limbă. Aceasta este realitatea. Şi arunci moştenirea ei îi compete singure naţiunii maghiare? Nu numai că ne-am întoarce la exclusivitatea de ieri, dar am potenţa-o. Ieri naţiunea maghiară îşi gospodărea aceste bunuri exclusive ale ei prin fonduri proprii şi ajutoare de stat. Acum ar urma ca totul să cadă în sarcina statutului, adică a noastră a tuturor în favoarea aceleiaşi-părţi. S-ar crea o situaţie şi mai inechitabilă decît cea de ieri. Şi atunci ce poate fi mai echitabil decît soluţia de azi: intrarea întregului în patrimoniul statului, adică al nostru comun, în beneficiul şi sarcina indistincte ale tuturor.

Aşa se pune problema moştenirii trecutului şi în alte sectoare, biblioteci, clădiri etc, toate rezultate pe o cale sau alta ale muncii comune. Poporul rorflân nu cere vreo compensaţie pentru frustrarea lui din trecut, se resemnează la moştenirea şi sarcinile comune de azi. Ce poate fi mai generos? Aceasta continuă totuşi să se numească „asuprire"!

Biblioteca Filialei Academiei

La temelia Bibliotecii Filialei stau Biblioteca şi colecţiile Blajului[5]. Acestea i-au revenit Filialei în urma desfiinţării Episcopiei unite din Blaj şi a unirii însăşi[6], în zelul nimicitor de atunci şi Biblioteca urma să fie dispersată. Era grav de tot. Noroc cu primul ministru Petru -Groza[7], care ne-a înţeles. Poziţia noastră - eu o sugeram prin preşedintele de atunci al Filialei, Emil Petrovici - era: oriunde ar fi destinate colecţiile Blajului, ele să-şi păstreze integritatea ca un monument al culturii trecutului şi dacă se poate să fie atribuite Academiei. Mare ne-a fost bucuria cînd în plină şedinţă a Academiei s-a citit adresa personală a lui Petru Groza, atribuind Filialei din Cluj a Academiei cele două biblioteci gre-co-catolice, a Blajului şi Orăzii. în numele acestei atribuiri, personal am alergat, ca delegat al Filialei, la Blaj, să pregătim aducerea Bibliotecii la Cluj. în Bibliotecă am găsit instalată Miliţia oraşului, rafturile libere, putîndu-se circula printre ele în voie. în această situaţie am abuzat puţin de misiunea mea, m-am erijat în trimis special, oficial, de la centru, am pus în vedere comandantului să sigileze pe loc intrarea în corpul Bibliotecii, care a fost atribuită Filialei Academiei, pînă cînd Filiala va veni să o ridice. (Oare ce s-o fi făcut hîrtia lui Petru Groza, care a fost şi azi nu se mai găseşte (!) în arhiva administrativă a Filialei? Oare cine a făcut-o dispărută?) Comandantul s-a executat. Ba mi-a zis: ce bine că aţi venit că noi hotărîsem să o aruncăm în pivniţă căci avem nevoie de local.

Aşa, după o săptămînă sau zece zile, camioanele noastre cu bibliotecarii Bibliotecii Universitare unde eram şi eu bibliotecar, erau acolo, începînd împachetarea, bibliotecăreşte, în lăzi speciale, în perfectă ordine, nederanjînd nimic. Adusă, a fost aşezată în clădirea Bibliotecii Universitare, în rafturile etajului de sus, de unde plecase arhiva istorică, despre a cărei soartă am vorbit în altă parte. Erau în rafturi deschise, spectaculoase, mai ales partea veche a bibliotecii şi biblioteca personală a lui Cipariu[8]. într-o sală la etajul II cu manuscrisele.

De la Oradea n-am mai ajuns să aduc decît manuscrisele[9], pentru aducerea bibliotecii n-am mai primit camion. Manuscrisele le-am adus cum am putut, parte cu maşina noastră mică Skoda, parte, cu trenul. Le preluasem în baza aceleiaşi misiuni. Bibliotecarul s-a executat. Nu însă fără consecinţe pentru el. Episcopul, care atunci lipsea, la întoarcere s-a arătat foarte contrariat de această predare. După cît am aflat, l-a şi destituit pe bibliotecar. încercările de a mai readuce manuscrisele i-au rămas însă fără succes. Biblioteca apoi, din păcate, s-a împărţit.

Biblioteca Blajului stă deci la baza Bibliotecii Filialei Academiei, la care s-au adăugat apoi bibliotecile naţionalizate ale liceelor catolic, reformat şi unitarian, încă o bibliotecă veche mare de vreo 40 000 de volume a venit de la Satu

Mare[10]. Auzisem de catastrofa ei şi am alergat cu maşinuţa noastră la faţa dezastrului. Am găsit-o îngrămădită claie peste grămadă pe nişte coridoare deschise, unde fusese strînsă de bine de rău din curte. Ce se întîmplase? A fost nevoie de ceva ateliere, nu mai ştiu de ce. Destul că pentru aceasta nu s-a găsit alt loc decît biblioteca. Zis şi făcut. Dar cum evacuarea ei cerea răbdare şi timp au aruncat-o pe ferestre grămezi în curte, de unde a dus apoi cine a vrut, ba şi pentru hîrtie la piaţă. Consternat, am făcut iarăşi un abuz de misiune: vin şi din încredinţare de la centru şi cer închiderea - vorbeam cu secretarul general al Prefecturii - într-un fel sau altul a coridoarelor pînă cînd vom veni să ridicăm biblioteca. Ceea ce s-a şi executat şi apoi a fost adusă şi biblioteca, iarăşi prin bibliotecari.

De acum începe o istorie a Bibliotecii, care în lipsă de local propriu trebuia să funcţioneze în cinci locuri deosebite. Biblioteca Universitară restrîngîndu-ne, centrul bibliotecii noastre, s-a stabilit la fostul liceu unitarian. Şi aşa a trebuit să funcţioneze apoi mulţi ani. Se deschidea cu aceasta şi problema cea mare a concentrării în local propriu. Ne-am gîndit un moment la o concentrare în Biblioteca Universităţii, formînd împreună o mare bibliotecă ştiinţifică, în Casa Studenţilor de alături detaşînd o bibliotecă de cărţi de mare circulaţie, mai ales tratate, manuale, cursuri, în multe exemplare pentru uzul studenţilor, săli de lectură cu locuri multe, şi pentru cei care vin cu cărţi proprii, deblocînd clădirea Centrală de populaţia cititoare de manuale care, mai ales în anumite perioade ale anului aglomerează sălile. Tocmai se ridica o Casă a studenţilor alături.

Dar Universitatea s-a arătat foarte ostilă, rectorul Daicovici cu deosebire, era preocupată cum să evacueze din clădirea Bibliotecii colecţiile Blajului, care erau atît de supărătoare pentru fraţii noştri. Ce se caute Blajul în Clujul culturii maghiare, locul lor e acolo unde li s-a stabilit, la Blaj. Şi Daicovici mergea cu ostilitatea atît de departe, că le făcea acest joc. El nu ierta Academia pentru întîrzierea cu primirea lui între membrii ei. Cît pentru mine nu putea admite să am în vreun fel dreptate. Eram patima lui.

Biblioteca Cipariu era la vedeală, ca şi colecţia Sion[11], trebuiau cel puţin dosite. în sala manuscriselor unde erau aşezate şi cartea veche românească cu manuscrisele Blajului făcută şi debara, ca să elimine orice siguranţă, să le facă să plece. Se construise un nou mare depozit de vreo 12 milioane de lei, dar acela era destinat mi se pare să salveze balastul fostelor biblioteci şcolare, nu mai rămînea loc pentru biblioteca Academiei!

Zadarnică orice pledoarie, în faţa secretariatului de partid, secretar atunci Vaida, hotărîrea era luată: bibliotecile fostelor licee, intrate în Biblioteca Universitară rămîn pe loc, acolo unde se găsesc, Biblioteca Blajului aruncată în depozit (Biblioteca Cipariu putea fi deci aruncată în depozit! adică trebuia aruncată!), în sălile etajului II, unde se găsea adăpostită, se vor deschide săli pentru studenţii care vin cititori cu cărţi proprii. Erau sălile amenajate special pentru arhiva istorică, cu nişte instalaţii metalice special construite pentru ea, unice în ţară, desigur extrem de costisitoare. în loc să fie valorificate însă, în loc ca Universitatea să militeze pentru readucerea arhivei istorice la locul ei, sau în loc să creeze asemenea săli de lectură cazone în Casa Studenţilor de alături, s-a pus şi a demontat toată această aparatură, făcînd-o de prisos. La Partid, alături de Vaida, Daicovici jubila: n-am avut nici de astă dată dreptate! Nu numai că îşi făcea noi merite politice în misiunea sa pe lîngă fraţii noştri, dar era atît de bucuros şi numai să ştie că a stricat ceva din ceea ce ai făcut.

Casa de cultură a studenţilor s-a ridicat şi ea, impunătoare, spaţioasă, dar pentru tot felul de cluburi studenţeşti, cu o sală de spectacole, lipsind total din ea tocmai ceea ce se numeşte în primul rînd cultură: biblioteca imaginată cu sălile de lectură.

Eliminarea Blajului mai avea şi un alt tîlc. Putea începe cu aceasta descompunerea Bibliotecii Academiei. După un asemenea precedent, sub pretext de refacere sau reaşezare a monumentelor culturale din trecut, puteau fi retrase treptat şi celelalte biblioteci şi se putea reduce la nimic Biblioteca Filialei.

S-a încercat mai înainte scoaterea bibliotecii unitariene, sub pretext că e nevoie de ea pentru teologie. Episcopul reuşea să-l convingă de aoeasta pe Petru Groza, care-i era prieten. Şi ne-am trezit cu un prim ordin semnat al lui Petru Groza să cedăm biblioteca. Cum eram responsabil cu Biblioteca şi sfetnic în materie, Petro viei m-a întrebat ce-i de făcut, e doar ordinul şefului statului? Răspundem, am zis, teologia unitariană îşi are biblioteca separată de a liceului, cea pe care o deţinem e naţionalizată şi ni s-a atribuit ca naţionalizată. Şi i-am mai atras atenţia, să băgăm de seamă, precedentul ar putea atrage după sine şi altele. N-am cedat-o. Episcopul nu s-a resemnat, a mai obţinut odată ordinul personal al lui Groza să o cedăm. Nu, am spus lui Petrovici, ea a fost *naţionalizata* prin lege, nu o cedăm decît cînd vedem o nouă lege care o scoate de la naţionalizare. La un al treilea ordin însă am hotărît cu directorul de atunci al Bibliotecii Academiei, Mircea Maliţa[12], să ne adresăm responsabilului de atunci cu cultura în stat, Chişinevschi[13]. Nu l-am găsit pe el, decît pe adjunctul său, Pele mi se pare îl chema. I-am explicat cazul. Penibil. A făcut doar un gest: vedeţi-vă de treabă! La atît se reducea autoritatea şefului statului! Şi biblioteca a rămas pe loc. Şi nici episcopul n-a mai insistat.

Nu s-a închis însă problema bibliotecii Blajului, care recidiva din cînd în cînd. Daicovici îşi pusese în gînd să „refacă" Blajul! şi prindea din cînd în cînd prilejul să arunce bomba. Eu eram, chipurile, responsabil din partea Filialei cu biblioteca, dar nu mă întreba nimeni de sănătate nici la numiri, nici la alte treburi ale ei, eram însă deodată necesar în asemenea momente. A trebuit să ţin piept în repetate rînduri. La un moment dat era cît pe ci să 6 pierdem, cu toate consecinţele. Noroc cu Miron Constantinescu[14], căruia i-am explicat totul. A înţeles şi în momentul cînd s-a pus sus problema, în forul hotărîtor, a susţinut cele spuse de mine, faţă de care el şi-a declarat toată încrederea. Şi s-a hotărît să rămînă.

Firul lăsat de Daicovici, 1-a reluat urmaşul lui, Pascu, dar pînă acum n-a reuşit. Suntem şi noi la pîndă, şi la mare primejdie sunt cel prezent, cel necesar.

Care e rostul Blajului la Cluj? Blajul a fost la timpul său centrul cultural românesc al Transilvaniei. Unde i s-ar putea asigura acest prestigiu, unde ar putea fi valorificate mai bine tezaurele lui, acum cînd Blajul e departe de ceea ce a fost şi cînd nu mai poate fi ridicat la ceea ce a fost, cînd nu mai are şcolile sale superioare. Unde, decît la Cluj, centrul cultural ştiinţific de azi al Transilvaniei. Venind la Cluj, cultura Blajului vine unde ar fi trebuit să fie de la început, aci sau la Sibiu, nu aruncată într-un sătuc unguresc, periferic culturii provinciei.

De fapt nu e *cultura Blajului,* ci cultura învăţătorilor români ai Transilvaniei veniţi din toate părţile ţării, strînşi aci de nevoie. E vorba de cultura românească a Transilvaniei cu sediul atunci de nevoie la Blaj, iniţial un sătuc unguresc periferic. Ea aparţine nu Blajului ca loc, ci culturii româneşti a Transilvaniei, alungată aci în loc să fie în centrul ţării, la Cluj sau la Sibiu de pildă. Ea nu aparţine Blajului ca loc, ci culturii româneşti şi trebuie preţuită, fructificată ca atare, adusă acolo unde se cuvine. O lăsăm alungată periferic şi acum? Cultura Blajului nu e piesă muzeală ilustrînd static un trecut, e forţă vie care trebuie dusă mai departe, fructificată la cel mai înalt nivel, aşa cum a fost menită. Azi nu avem voie să o imobilizăm, să o coborîm la nivel provincial, să o realungăm la locul care i s-a destinat de un trecut vitreg, să o mortificăm muzeal. Ea este o cultură vie care trebuie dusă mai departe în condiţiile optime deschise acum.

Sau o condamnăm şi noi la locul care i s-a destinat, la condiţii minore de fructificare?

Clujul are azi menirea de a o valorifica, de a o continua prin instituţiile, prin personalul său ştiinţific. Socoteam că am găsit soluţia optimă pentru a-i păstra prestigiul, pentru a-l continua, aşezîndu-l la baza celei mai înalte instituţii româneşti de cultură a Transilvaniei, care e Filiala Academiei. Aici sunt cercetătorii competenţi ai valorilor sale, aici poate creşte tineretul în cultul prestigiului său, pe materialele Blajului se instruieşte, se educă în preţuirea valorilor trecutului, în Blajul de azi ar aştepta-o pur şi simplu mortificarea.

Fraţii noştri tare pledează pentru refacerea Blajului ca *o datorie de onoare naţională.* Sunt subit foarte grijulii pentru valorile noastre. Ni se spune că la Blaj noi nu mai avem ce arăta streinilor, cînd pe aproape e Biblioteca Batthyaneum[15]. Perfidă pledoarie, adică nu numai înmormîntarea, ci şi insinuarea posibilă apoi la ureche, la care streinii neştiutori sunt foarte receptivi; aceştia suntem noi şi aceştia sunt ei, şi ... ei sunt, cum vedeţi, cei care ne stăpînesc! Biblioteca din Alba Iulia am şi amenajat-o special, poate servi foarte bine ca termen de comparaţie!

Să ne întoarcem la Biblioteca Filialei Academiei. Ce am fi fără Biblioteca Blajului? Simpli custozi, trecători, ar zice fraţii noştri, ai unor biblioteci neromâneşti. Blajul e temelia ei solida românească, cea care o îndreptăţeşte cu adevărat să o numim românească. *Cui prodest* dezbrăcarea ei de haina românească, de haina ei în fond?

Da, să preţuim, să venerăm Blajul în ceea ce e el pe locul său, în monumentele, în mormintele sale, în şirul de amintiri care ne leagă de el, în Marea sa Adunare de pe Câmpul Libertăţii[16]. Să ne facem din el un loc de pelerinaj, dar nu să-l mortificăm în valorile sale culturale vii, în ceea ce a înseninat şi înseamnă în cultura românească. Să-i ducem firul mai departe, nu degradat la minor şi provincial, ci la înaltul nivel care i se cuvine. Firul vital al Şcolii Ardelene e dus mai departe, sub ochii naţiunii, la Cluj, şi numai aici se poate duce acum cu adevărat.

Personal am avut un rol în aducerea şi oprirea Blajului la Cluj, pentru care Blajul tradiţional m-a judecat desigur, dar un rol de care nu mă ruşinez.

Azi Biblioteca Academiei a ajuns la un liman fericit, la un nou şi spectaculos local propriu, unde s-a putut, în sfîrşit, concentra şi intra deplin în funcţiunile sale. A fost dorinţa noastră a tuturora, pentru care am militat toţi. Meritul realizării practice însă îi revine, înaintea tuturora, preşedintei Filialei, Raluca Ripan[17], căreia îi datorăm toată recunoştinţa noastră. N-a socotit nici ea să consulte şi pe responsabilul cu biblioteca, a lăsat pe tehnicieni să-şi facă de cap. Cînd doar modelul era la îndemînă: Biblioteca universitară. I-a lăsat să construiască depozite imposibile.

Un singur lucru ne viciază mulţumirea. Numai cît ne-am aşezat în noul local, nu fără truda şi complicaţiile mutării, care a solicitat munca fizică a tuturor bibliotecarilor luni şi luni de-a rîndul, în frunte cu organizatorul ei, Liviu Ursuţiu, cel care gira acum direcţiunea şi era menit să fie şi directorul ei, că ne-am trezit, tam nesam, cu nicăieri lipsitul Ştefan Pascu, director. Treaba gata, pupăză pe colac el, să o spurce şi pe aceasta, sub cuvînt, chipurile, să facă „ordine" în ea şi să o ridice la adevărata ei valoare ştiinţifică. Mai clar spus, în ultimul moment a luxat pe Ursuţiu pe care se dusese să-l „susţină" şi s-a pus pe el. Firește şi pentru a-l sancţiona (mi-era mie de ajutor). Trebuiau opriţi bibliotecarii de a mă ajuta în vreun fel, trebuiau să treacă în serviciul lui. Trebuiam cît mai mult paralizat în munca mea. Daicovici putea fi mulţumit: şi-a lăsat un zelos continuator. Şi iată-l cumulînd încă o funcţie după nu ştiu cîte altele, cu aceeaşi „competenţă", cu aceeaşi insolenţă. Nu mă miră tupeul omului, mă miră prese-

dintele Filialei şi autorităţile partidului care i-l menajează. Şi persistă, nu se dă bătut, chiar dacă trebuie să vină şi numai o dată pe lună, continuă să ne fericească. Desigur sconta ca aici să pună noi braţe de muncă în serviciul său, să iniţieze noi lucrări pe care să-şi pună numele. Şi va mai fi socotit ca dinlăuntrul Bibliotecii va putea ca „unit" (= greco-catolic) mai uşor „reface" Blajul, gîndindu-se probabil ca iniţial să-şi facă un merit de „refacerea" Blajului. Numai că mai trebuia refăcută şi teologia pe care se întemeia cultura Blajului. Dar să sperăm că se vor mai găsi capete care să împiedice blasfemia.

Căci, supărător, problema colecţiilor Blajului e încă actuală. Cu toate străduinţele de a le păstra integritatea, ne împărţim pe ele ca pe cămaşa lui Christos. Arhivele Statului au luat materialele de arhivă din Bibliotecă. Ba au reţinut şi manuscrisele intrate prin Securitate, sub nume ridicol, că tot, ce intră la Arhivele Statului nu mai iese! Părţi din Bibliotecă s-au întors la Blaj, biblioteca de acolo numindu-se insinuant „Biblioteca Timotei Cipariu", cărţi chiar din Biblioteca lui Cipariu. Ce-ar zice Cipariu de o asemenea dezmembrare a bibliotecii sale? Da, s-a creat" acolo a bibliotecă, sub egida Bibliotecii Filialei, care a îmbogăţit-o şi o îmbogăţeşte din dubletele sale. Acolo însă dispun de ea organele locale, secretarul cultural de partid, care înţelege că în biblioteca însăşi se pot face întruniri şi sindrofii cu băutură şi petrecere...

în Blajul de azi lipsit de baza intelectuală de ieri (azi se distinge printr-o mare industrie a lemnului), de chiar culmile culturii, de fapt nu o bibliotecă de cercetări era necesară, ci o bibliotecă municipală, cu cartea adecvată. O parte a Bibliotecii Blajului era să fie dusă la Alba Iulia, ba chiar întreaga Bibliotecă era revendicată, sub cuvînt că acolo trebuie creat un centru ştiinţific şi neapărat cu colecţiile Blajului!

Cînd va ajunge Blajul la linişte deplină, în rolul care i se cuvine?

[Cultură, Slujitorii culturii]

Ca intelectuali ne preocupă soarta culturii, şi îndeosebi soarta culturii majore. Cultura de masă e desigur temelia, dar pentru noi acasă. Pe planul înalt al culturii, în familia mare a popoarelor de cultură trebuie să ne impunem prin cultura majoră, prin culmile pe care le putem atinge în concurenţa popoarelor. Iată de ce avem la suflet soarta Academiei.

Academia agonizează. Mai nou suntem invitaţi să solicităm „ajutor" pentru întreţinerea bătrîneţelor, acum cînd în genere se urmăreşte moartea de moarte bună a instituţiei „învechite", pentru a-i lua desigur locul alta, corespunzătoare „omogenizării culturii, comunismului, spre care înaintăm în zbor". Socotesc că nu e de demnitatea noastră de a fi *miluiţi* cu „ajutoare", avem nevoie, ca orice cetăţean, doar de drepturi în măsura în care ni se cuvin. De murit putem muri şi fără „ajutorul" Academiei, (decembrie 1988).

* *
*

Academia, cea mai înaltă şi mai veche instituţie a noastră de cultură, mîndria noastră de ieri, nici nu moare dar nici nu trăieşte. Paralizată în funcţiunile ei e redusă, despuiată de toate favorurile de pînă aici. Ba e expropriată pînă şi de

fondurile ei de premii, şi de cele lăsate de academicieni pentru a-şi pelungi specialitatea încurajînd-o în urmaşi. Am trăit cu gîndul că voi putea încuraja o continuitate în specialitatea-mi şi printr-un fond de premii la Academie, cum se obişnuieşte în toate Academiile din lume. N-am avut nici proprietăţi, nici moşteniri. Nu beau, nu fumez, nu cheltuiesc cu călătorii. Am economisit ban cu ban din activitatea mea ştiinţifică cu gîndul că voi putea constitui un asemenea fond de încurajare. Iluzii. Suntem expropriaţi fără nici o lege, fără nici un decret, din simplă hotărîre personală, mai bine zis dintr-o simplă neînţelegere a rostului unei academii, dacă nu din ură pentru orice activitate culturală. Deşi fondurile se găseau în casa Statului. Sunt doar frustraţi cercetătorii de micile ajutoare, la răstimpuri rare, de micile ajutoare de încurajare.

Cu ce am păcătuit, cu ce a păcătuit munca, ştiinţa noastră, de trebuie scoasă înafară de lege?

Biblioteca ei, cea mai veche, cea axată înainte de toate pe strîngerea a tot ce priveşte poporul român, istoria şi cultura lui, e despuiată treptat de fonduri şi va fi în continuare, de fonduri lăsate de academicieni casei proprii. Ba acum o paşte o primejdie şi mai mare, de ideea constituirii „Bibliotecii Naţionale" şi ea care este n-ar mai fi cea indicată. Şi cum ne place să organizăm şi să reorganizăm, să deranjăm organizarea constituită, cu funcţiuni stabilite şi încercate, n-ar fi mirare ca chiar ea să fie cea lovită.

N-ar fi înţelept a bibliotecile principale, fundamentale, cu organizare şi tradiţii proprii, demult stabilite, să fie cuprinse într-un organism unic, păstrîndu-le locul, organismul şi funcţiunile proprii, fără să fie dislocate, aşa cum Institutul Franţei de pildă, cuprinde toate academiile franceze fără să le deranjeze în funcţiunile lor? O asemenea Bibliotecă Naţională va putea avea un organism central de coordonare, un catalog central de orientare şi nu altceva. Concentrarea fizică în lumea modernă e şi altfel contraindicată, cu mijloacele ei de distrugere ar putea duce la distrugeri fatale, în timp ce dispersarea ar putea fi în mare măsură salvatoare. Dar pentru aceasta ar trebui să ne ridicăm la altă înţelegere a culturii.

O pierdere esenţială a culturii, ştiinţei româneşti e slăbirea flagrantă a legăturilor cu şcoala, cu cultura franceză, cu Franţa, căreia îi datorăm aşa de mult. îi datorăm în bună parte stilul, limbajul culturii. Mai ales noi, cei din generaţia veche simţim cum ni se surpă sub picioare un teren de care eram atît de siguri, pe care-1 cultivam cu mîndrie.

* *
*

Biata noastră Academie, mîndria noastră de ieri la pămînt. Va mai reînvia? Nu putem renunţa pentru nimic în lume la această nădejde. Nu putem renunţa la credinţa în virtuţile neamului, la potenţialul înalt al culturii lui, cel care ne justifică la superlativ locul sub soare. Poporul român se va putea lipsi de o cultură majoră, cea care îl aşează în rîndul popoarelor de cultură? Academia va putea uita vreodată această umilire? Redusă la ridicol, despuiată de toate, de membrii, de funcţiunile sale, de fondurile sale de premii lăsate de academicieni din economiile lor, despuiată de casa sa, de restaurantul său transformat în local de închiriat pentru banchete, pentru nunţi, despuiată de toate casele de odihnă. Ba redusă şi în dotaţiile sale, în fondurile Bibliotecii sale, personalul său. Azi e la pămînt! Ce sfidare!

Citesc strălucita lucrare nouă a lui Alexandru Zub, *Istorie şi istorici în România interbelică*[16], remarc cu deosebire luxurianta activitate a Academiei, prezenţa ei fără greş în frunte la toate momentele de vîrf ale culturii, ca şi ale istoriei neamului. Mereu în frunte, mereu motorul activ al înaltelor sale virtuţi, mereu expresia cea mai înaltă a potenţialului său, al locului său în familia mare a popoarelor de cultură. Şi ce ruşinoasă cădere!

Cînd vom reveni la nevoile elementare ale culturii, la preţuirea cărţii, condiţiile civilizate, haina în care trebuie să apară, hîrtie, tipar, legătură; condiţiile grafice măcar cele dinainte, dacă nu la nivelul european de azi. Să-i lipsească unei cărţi de ştiinţă elementarul colon-titlu? Deschizînd sau răsfoind o carte să nu ştii niciodată la ce capitol te găseşti. Să-i lipsească indicele? Unde e hîrtia noastră, a marilor producători de hîrtie de toate soiurile, de toate calităţile? Facem toate „economiile" posibile: de hîrtie, de cerneală, de culori. Unde sunt reproducerile noastre în culori de ieri, de la Sibiu, de la Meridiane, ediţiile noastre de artă? Ne-am plasat peste tot în coadă. Şi-apoi reducerile drastice de carte, de volum, de tiraje, de ediţii. Reducerile considerabile de traduceri. Toate sărăcesc, întunecă imaginea unei culturi, o degradează. Mai ales acum cînd imaginăm o grandioasă „Bibliotecă Naţională". De unde acest blestem? Cînd vom reveni la înţelegerea a ceea ce se numeşte înaltă cultură? Să nu cădem cu totul în deznădejde. Istoria ne-a pus la prea multe încercări pe care le-am depăşit.

Citesc tot mai puţin şi tare îmi pare rău. Am fost cititor în viaţă, nu numai de istorie, de toate. M-am mişcat într-un cerc de prieteni nu numai cititori, ci unii şi oameni de condei, de excelent condei, oameni de prim plan în viaţa noastră literară de ieri. Am fost mereu stăpînit de ideea că nu te poţi numi om de cultură numai cultivînd o specialitate, cu oricîtă competenţă ai face-o, dacă nu faci prin ea legătura cu cultura mare, cu arta, cu literatura, cu creaţiile spiritului uman. în tot cazul, în tinereţe cel puţin, am citit mai multă literatură decît istorie. De altfel şi la Facultate pornisem de la literatură, care n-a rămas chiar fără urme, nici în activitatea mea istorică.

Bagajul meu livresc totuşi, o recunosc, nu e mare. Citesc şi am citit totdeauna greu, gîndit, regîndind alături de autor, cu un randament de puţine pagini la oră. Suficient însă pentru a mă bucura, la nivel propriu, de binefacerile culturii.

Acum merge tot mai greu. Lectura scade mereu în favoarea elaborării lucrărilor proprii, care la această vîrstă mă zoresc. Şi-apoi citesc cu tot mai puţin folos, uit tot mai mult, asimilez tot mai puţin din ceea ce citesc. Trebuie să mă mulţumesc tot mai mult cu simpla plăcere a momentului.

Am frecventat arta, cu deosebire pictura, muzica. Le mai frecventez şi azi, chiar dacă cu asiduitate mai scăzută. Am ascultat cu deosebire multă muzică în viaţă, de toate genurile, culminînd în muzica simfonică. N-am rupt însă nici cînd legătura organică, atavică, cu muzica populară, prin care mă simt acasă, omul acestui pămînt. Nimic nu-mi răscoleşte mai mult stratul primar al sufletului decît o doină, o învîrtită, o baladă cîntate de Dumitru Fărcaş sau de Sofia Vicoveanca. Nume ca ale lui Dumitru Fărcaş, Lucreţia Ciobanu, Sofia Vicoveanca, Gheorghe Zamfir, Măria Tănase sunt nume neuitate, ca să nu mai pomenesc şirul lung al celor care s-au perindat şi se perindează sub ochii noştri.

Cît pentru muzica înaltă, am avut norocul să ascult şi pe viu, mulţi maeştri ai artei, începînd cu scumpul nostru George Enescu, continuînd cu marii maeştri ai vioarei, Jacques Thiband, David Oistrah, Isac Stern, Jehudi Menuhin, ai violoncelistului Cassado, Rostropovici, ai pianului, Fischer, Rubinstein, Richter, ca să nu pomenesc decît cele mai răsunătoare nume contemporane.

în muzica modernă, revoluţionară în concepţiile ei, nu m-am putut aclimatiza cu adevărat. Cu vîrsta preferinţele îmi merg mai mult înapoi, spre clasici, spre preclasici. Şi se întorc, mereu, inevitabil, la zeitatea muzicii, care e Bach.

în materie de muzică nu ne putem plînge. Dimpotrivă. Trăim o epocă de mare belşug, de mare artă, de circulaţie universală de valori. S-a făcut un mare salt şi în mijloacele de difuzare.

Dintre poeţii mari contimporani l-am cunoscut personal pe Blaga. Am avut şi un rol în camuflarea lui la Biblioteca Universitară pe cînd se găsea în mare primejdie. M-am bucurat de aprecierea lui, în momentul lui de aclimatizare a utilizat şi lucrările mele. Nu însă şi de intimitatea lui. El a preferat totdeauna un anturaj de adulatori şi eu nu eram omul. Nu am nici o carte de a lui cu vreo dedicaţie sau vreun autograf, cu care îşi gratifica preferaţii.

Nu uit un moment biografic: Blaga urma să ţină o conferinţă despre cum a tradus pe Faust, în sala de conferinţe a Bibliotecii Universitare, în cadrul Filialei Academiei. Dar cine să-i facă prezentarea? Pe atunci toţi se fereau de o asemenea „greşeală". Ba se mai aştepta şi vreo obstrucţie la un asemenea prilej. Pentru un asemenea moment eram bun eu. N-am refuzat, o făceam pentru Blaga. Sala era arhiplină, s-a dovedit cu totul neîncăpătoare. Erau mulţi în picioare şi chiar pe coridor în cadrul uşilor deschise. Prezidînd, încă înainte de a da cuvîntul conferenţiarului, s-a iscat un mic tumult, proteste pentru sala neîncăpătoare, împotriva Academiei, firește, care ar fi trebuit să prevadă. Se vedea şi că erau amatori de obstrucţie. Trebuia potolit incidentul. Ce era să fac? Am început prin a ne recunoaşte vina (ca şi cînd eu aş fi avut vreun cuvînt în programarea conferinţei şi alegerea sălii), dar, adresîndu-mă lui Blaga, l-am rugat ca pentru neîncăperea sălii să împartă vina cu noi, căci domnia sa a tras atîta lume de a devenit neîncăpătoare. Cunoscîndu-l pe Blaga, bănuiesc că replica i-a plăcut. Fapt e că treptat zgomotul s-a calmat şi Blaga şi-a ţinut în deplină linişte şi într-o atenţie, de care să nu mai vorbim, comunicarea.

Nu am corespondenţă, n-am cultivat acest gen. Am fost rău corespondent, am redus totul la strictul necesar, la utilitar, la banal. Cu Breazu am fost mereu împreună, n-am simţit nevoia corespondenţei. Deşi de nimeni n-am fost mai apropiat, de la nimeni n-am învăţat mai mult ca de la el.

De Ion Chinezu[19] am fost legat mai intim după război cînd, în situaţia în care se găsea nici nu mai era indicată corespondenţa, ne mărgineam să ne vedem, să ne comunicăm necazurile oral. Şi avem multe să ne spunem. Prietenia însăşi se schimbase, din cea condescendentă dinainte, de la mai mare la mai mic, de la dascăl la învăţăcel, distanţele de vîrstă se topiseră. Le-am îndurat alături, neputincios, chinurile sfîrşitului amîndurora. Breazu a avut neşansa celei mai cumplite boli. Nici una nu te torturează, nu te desfigurează, nu te umileşte ca om ca aceea. După ce a închis ochii s-a înseninat, ca după un calvar, a plecat senin dintre noi. Ion Chinezu a avut o altă neşansă nu mai puţin cumplită, boala l-a lovit drept în centrul fiinţei sale, în intelect. Cumplită această anchilozare lentă, conştientă, această descompunere a unei minţi excepţionale, durate cu atîta trudă, cu atîta zbucium. Doamna m-a prevenit, cînd vreau să-l văd să-i dau un telefon

înainte. îmi răspundea de obicei să vin peste un ceas. Am înţeles pe urmă de ce? îl îmbrăca, îl aşeza pe un fotoliu, să scadă impresia dureroasă pe care Chinezu nu voia să o facă. îmi pare rău că l-am mai văzut o dată în ultima fază. Aş fi preferat să-i păstrez imaginea falnică, de intelectual frumos, neumilită.

Cu Vasile Băncilă ne-am apropiat tîrziu, tot prin Chinezu, în faza mizeră a vieţii amîndurora. Cu Băncilă însă nu puteai fi prieten fără să-şi reverse asupra ta tot belşugul intelectului său inepuizabil, toată vibraţia sufletului său în veşnică dăruire.

N-am cunoscut un suflet ca al lui, mă fericesc de a-1 fi descoperit, de a mă fi împărtăşit din fluidul lui imaculat, angelic. îl văd înaintea ochilor, îl simt ca ceva unic neasemuit cu nimeni din ceea ce am cunoscut în viaţă. A căzut subit, tot după un efort intelectual. Nu l-am văzut nici pe el mort şi nu vreau să-1 ştiu mort.

Puţinul ce l-am avut dintre cele două războaie s-a nimicit cu cărţile şi hîrtiile pe care le-am lăsat la Cluj. Cu prietenii mei „politici" n-am avut corespondenţă deloc. După război era mai bine să nu ai corespondenţă, să nu ai mîncărime de limbă. Aşa mă găsesc absent în acest gen cultivat, frumos cîndva.

* *
*

L-am cunoscut pe Pavel Dan. în plin avînt. De un dinamism ieşit din comun. Obsedat de viziuni mari, de o vastă frescă a vieţii rurale, în toată complexitatea ei, în tot dramatismul ei. Unul din planurile sale era un monumental roman al lui Horea. Am convenit să-i fiu de ajutor indicîndu-i documentaţia. A şi început cu o frîntură: „Iobagii". Era de-acum bolnav, condamnat, cu greu îşi mai putea da măsura. A scris-o acum pentru un concurs literar inventat de Chinezu, pentru ai putea *veni pe ocolite cu un ajutor bănesc în cheltuielile cerute de gravitatea bolii, ajutor pe care pe altă cale l-ar fi refuzat. E doar o improvizaţie, nefinisată, grăbită, de moment. Romanul răscoalei îl vedea de proporţii mari, la înălţimea evenimentului. Era hotărît să se cufunde în documentaţie, să-i consacre ani şi ani în şir, să-şi facă din ea una din operele mari, definitorii ale vieţii sale. Se vedea desigur, în familia lui Rebreanu, a lui Reymont[20], al căror continuator, emul trebuia să fie. încă un exemplu al unui mare avînt frînt în floarea vieţii.

L-am cunoscut bine pe Emil Petrovici. Nu eram prieteni, era şi ceva mai în vîrstă, i-am fost însă apropiat şi mai ales tovarăş de excursii, mai bine zis de ieşirile în natură de duminica. Avea un bagaj de cunoştinţe enorm. O cunoştinţă de limbi întinsă. N-am ştiut niciodată cîte cunoştea. Aflam doar treptat că şi pe asta o ştie. Opera sa publicată e departe de a-1 reprezenta, a dat prea puţin din ceea ce putea să dea. Se cheltuia în veşnice comunicări orale, de la el puteai mereu învăţa. în această privinţă era darnic, am beneficiat mult de această generozitate a sa. Mai ales în materie de toponimie, în care era suveran. Raporturile cu el erau o adevărată binefacere.

Şi-apoi de cîte ori ne-am putut sfătui în cele care eram implicat, în timpul cît a fost rector şi apoi preşedinte al Filialei Academiei. De cît ajutor nu ne-a fost în cele privind Biblioteca Filialei şi Arhiva Istorică.

Nu eram de acord cu teoria sa, explicînd lipsa unei continuităţi toponimice pe teritoriul românesc din antichitate pînă în vremurile istorice documentare prin *nomadismul* românilor, lipsa lor de aşezare statornică. Nomadism deci, prin de-

ducţie. La o discuţie într-o mare şedinţă la Academie în legătură cu problemele Tratatului de Istorie a trebuit să iau atitudine, invocînd, firește, nu numai terminologia latină a vieţii aşezate, a agriculturii, dar intrînd în miezul istoriei cu întrebarea: nici numele apelor nu au continuitate? Nu, n-au fost păstrate direct, ci prin filieră slavă etc. Nu înţeleg atunci nomadismul dedus din lipsă de continuitate toponimică, nomadul neapărat trebuia să le cunoască numele, el e doar în mod firesc mai bun geograf decît sedentarul, prezent fiind aci fără întrerupere trebuia să le păstreze, sau nu era. Dar în Balcani - l-am întrebat - care e situaţia? Cam aceeaşi - a fost răspunsul. Atunci nu e de dedus nomadism din lipsă de continuitate toponimică, ci de revizuit metodele filologice, căci undeva trebuiau să fie, şi terminologia agricolă şi a vieţii aşezate îi denunţă ca sedentari. N-a răspuns atunci, mi-a spus doar un cuvînt la o excursie a noastră: da, numele apelor mari trebuiau să le cunoască şi să le păstreze. Atît. Implicit trebuia să recunoască, ceea ce n-a mai adăugat, căderea teoriei nomadismului însăşi.

A avut un sfîrşit nenorocit, într-un accident de tren, în timpul somnului. De cîte ori nu i-a zis soţia mea: domnule Petrovici, de ce nu te mai opreşti, de ce atîta călătorie de la Cluj la Bucureşti acum cînd nici nu mai ai nevoie? Nu te oboseşte? E! mă culc la Bucureşti şi mă trezesc la Cluj. De astă dată nu s-a mai trezit la Cluj. Ajunsese doar pînă pe aproape de Blaj.

De-ale lui Călinescu[21]. Am asistat la sărbătorirea poetului Toma[22] la care a fost parentat de Călinescu.

După cuvîntare m-am retras undeva într-o sală. Mă trezesc cu trei care veneau discutînd aprins, preşedintele Săvulescu, Daicovici, Roller, dacă Călinescu 1-a lăudat cu adevărat pe Toma ori şi-a bătut joc de el. în concluzie, Roller: las' că va plăti el asta!

După cîte am auzit pe urmă, la banchetul de sărbătorire a făcut-o şi mai groasă: da, Toma şi-a ales drumul lui, făcînd cu amîndouă mîinile gestul oblonului la cai. Da, îmbrăcînd hlamida eminesciană, a îngustat-o pe trupul lui ş.a.m.d.

L-am întîlnit pe urmă la mare, la vila în care era găzduit de Academie. Vorbind de una alta, i-am mărturisit plăcerea de a-l fi ascultat la Academie, sărbătorind pe Toma. Frumos, dar parcă nu mi-ar conveni să fiu sărbătorit aşa cîndva. Ce, ce, vorbeşti? Adică am vrut să spun - mi-a răspuns - da, Toma în timpul său n-a fost înţeles, pentru că pe atunci se scria poezie. Acum poporul poate consacra pe oricine, deci şi pe Toma.

L-am mai întîlnit şi pe plaje. Construia din nisip. Ce mai faceţi, maestre? Construiţi, construiţi? Construiţi socialismul? De!

L-am mai avut de faţă la o şedinţă de comunicări la Iaşi. Am luat împreună parte la nişte discuţii istorice. De unde i-a rămas în gînd că sunt ieşean - mi-a spus ^cîndva.

îi ştiam şi povestea de la Şcoala din Roma[23], povestea cu Nicolae Buta[24], chiar de la Buta, care a şi fost eliminat din Şcoală de Pârvan. Buta, ardelean, băţos, ţîfnos, Călinescu rău de gură, iritant. Nu încăpeau împreună.

îmi privesc acest portret făcut de Lucia Piso, pe care ea a ţinut să mi-l facă. Tabloul l-am pierdut. Era gata şi mi-a spus că a rămas doar să-l înrămeze la întoarcere cînd a plecat la Bucureşti, la expoziţia Ladea. Iar la întoarcere s-a

produs catastrofa. Ceva cumplit, răscolitor, pentru un suflet ca al ei. Ne-a lăsat fără cuvînt. Am asistat-o la plecare, urîndu-i în gînd să-şi poată întoarce faţa de la răutatea lumii, să ducă cu ea florile, copiii între care şi-a purtat arta vieţii, să se bucure de mireasma lor, de cîntecul lor, de sufletul lor curat.

Lucrurile ei, cu ale lui Ladea împreună şi cu toată moştenirea, deci şi tablourile, .au ajuns pe mîinile fiului lor.

Pe soţii Ladea îi vedeam de multe ori, la atelierul lor. Le serveam şi de informaţii în incursiunile artei lor în cele istorice, portrete istorice. Am. asistat pe Ladea şi la crearea „Şcolii Ardelene"[25]. Cîtă bucurie cînd la un moment dat în atelier m-a pus în faţa operei în lut. Da, aşa da, atît îmi mai aduc aminte din surpriza momentului. Ladea se oferise şi el la un moment dat să-mi facă bustul. Să spun drept mă sfiam, parcă nu mă simţeam destul de chemat pentru arta lui. în tot cazul ştiu că i-am spus nu înainte de a ne da un Inochentie Micu la înălţimea omului. Convenisem la un studiu, aş zice comun. Aş fi vrut, am fi vrut nu o improvizaţie, ci ceva capital, întruchipînd în bronz momentul istoric. A căzut şi el subit, nu mult înaintea soţiei sale. Le-am văzut de vreo două -trei ori mormîntul alături, unul în faţa celuilalt, la un început de cărare, călcat de oameni, cu cele două cruci de lemn care se pun obişnuit provizoriu la înmormîntare. Le-am găsit şi după ani tot aşa de părăsite. Nu ştiu ce s-a putut întîmpla, ea se îngrijise doar din viaţă. Avea turnată în bronz acea „Pieta" a lui Ladea, concepută în acest scop, îşi avea şi piatra de mormînt sculptată. Ce s-au făcut, Dumnezeu ştie.

Şi iarăşi mă întorc la acest portret, îndurerat - spunea ea de durerile istoriei neamului pe care o frămînt. Curios, involuntar îmi sugerează îndurerarea, cu anticipaţie, de propria ei tragedie. (20 martie 1983).

în luna august anul acesta, 1988, am avut norocul de o minunată excursie la mănăstirea Robia. Vreme minunată, o natură superbă, un cer de un albastru neuitat. La mănăstire totul reînnoit, strălucitor, încîntător. Ba şi o bibliotecă unică, îngrijită acum de un intelectual de talia părintelui Nicolae (N. Steinhardt). Spre regretul nostru nu l-am găsit acolo, dar l-am fericit în gînd: între cărţi, în liniştea unui asemenea adăpost, sub albastrul unui asemenea cer!

Ana Blandiana s-a grăbit şi de astă dată să-mi facă cinstea de a-mi trimite proaspătul ei volum de poezii[26], cu dedicaţia-i măgulitoare. O face desigur dintr-o afecţiune frăţească. Ea e doar sigură că nu o mai pot însoţi în zbor, mie îmi lipsesc din naştere aripile. Mă mulţumesc să-i urmăresc de jos înfruntarea văzduhului. Ştie că nu mă pot desprinde de pămînt, sunt damnat să-i frămînt noroaiele, să-i înfrunt dificultăţile. Dar şi să-i preţuiesc virtuţile. Am admirat admirabila prezentare din faţă, fără să-i mai pot judeca toate subtilităţile. Deschid, Ană, culegerea, cînd ici cînd colo, contemplîndu-ţi zborul, reţinînd ceea ce mi-e mai accesibil. Mă întrebi poate care poezie din volum mi-a venit mai la suflet, pe care am simţit-o mai imaculată: m-aş decide pentru „Rugăciune".

Dacă nu te pot însoţi în zbor, te însoţesc în schimb în interminabilele-ţi drumuri pe care eu singur nu le mai pot face şi nu le-am putut nici ieri face. Le fac acum cînd într-o parte cînd în alta a lumii noastre nesfîrşite şi plină de minuni, în tovărăşia-ţi plină de neprevăzut, plină de duh şi mă compensez cu imaginaţia cît mă mai poate ea ajuta. Nu te stînjenesc? Te urmez cu admiraţie, dar şi cu invidie. Mi-e teamă numai că n-aş fi putut rezista la nesfîrşitele drumuri şi la condiţiile în care adesea a trebuit să le faci. Zic, cînd într-o parte cînd în alta, deloc în toate: mi-ai scoate sufletul!

Mai ieri ne judecai că suntem doar un popor vegetal, adică îndurător, pasiv, resemnat la loviturile sorţii. Dar ne puneai inima Ta loc, ne lăsai mîngiierea naturii noastre de a reînvia mereu, cu fiecare primăvară, siguranţa reînvierii stejarului mereu mai frumos, mereu mai falnic. Decepţia o prefăceai într-un încrezător optimism. Ce bine! Pasivi, dar încrezători!

La disperare cad uneori în cealaltă extremă: poporul nostru e mai curînd un popor ovin, a adus cu sine mult şi din sufletul oii cu care în timp s-a înfrăţit. Oaia, care se lasă mulsă, tunsă, jupuită, cu resemnare, fără să zbiere. Oaia turmă, din care dacă una sare în baltă, toate sar după ea. Blîndă, supusă, e deajuns un singur cîine la o turmă întreagă! (1989).

Centenarul morţii lui Eminescu*

Evocat larg pe plan naţional dar şi pe plan universal, de la cele mai înalte spirite pînă la cele mai umile, literare, culturale, artistice. Nu pe plan secund nici poliţie, chemat să evolueze în sensul istoriei petrecute, prevăzînd ridicarea la socialism, zborul nostru spre „visul de aur" al comunismului. Omagiat, preamărit de şefii statului, de mitinguri omagiale, prilej de preamărire şi omagiere şi a lor înşişi. Sărbătoriri, spectacole, nimic şi nimeni n-a lipsit la marea sărbătoare. Am parcurs împreună cei o sută de ani şi l-am chemat şi pe Eminescu să-i parcurgă alături de noi, să măsoare distanţa parcursă. Timpul n-a stat pe loc, ne-a mînat înainte. Pe Eminescu îl evocăm azi la nivelul nostru. Simţim azi şi distanţa parcursă. Să nu luăm drept exemplu decît nivelul simţirii, înţelegerii noastre a poeziei eminesciene, felul cum îl declamăm azi, cum îl declamă actorii, prozaizat, dramatizat, redus la simţul comun, golit de esenţa lui romantică, muzicală. Exemplu capital, *Luceafărul,* diafana legendă, perla poeziei eminesciene, *dramatizată!!!* Eminescu o spune doar de la primul vers:

„A fost odată ca-n poveşti A
fost ca niciodată"...

Cine a auzit vreodată la români o poveste dramatizată! Povestea e evocare, ficţiune, nostalgie. Iată povestea lui Eminescu, golită de esenţialul ei, de tot farmecul legendei, de toată nostalgia, de toată muzica cea unică, a versului.

Ni se răresc mereu raidurile, suntem tot mai puţini. Dureros mai ales cînd ne pleacă valorile, prietenii. Nu numai ne rărim, dar ne simţim tot mai singuri pe măsură ce îmbătrînim. Cît de greu te împaci apoi cu scăderea implacabilă a facultăţilor fizice înainte de toate şi apoi intelectuale. Cît de greu te împaci cu zborul celor care ţi-o iau mereu înainte lăsîndu-te în urmă. Te mîngîi cu recunoaşterile, cu aprecierile de complezenţă, dar şi acestea îţi ţin tot mai puţin de cald. Te îngheaţă obsesia sfîrşitului care e tot mai aproape; această implacabilă fatalitate a vieţii noastre. Ca om de cultură îţi ai satifacţiije mari în raport cu semenii, dar şi marile insatisfacţii a limitelor pe care nu le poţi depăşi, şi mai ales insatisfacţia de a te simţi mereu depăşit, mereu rămas în urmă de mersul continuu înainte. Eşti lăsat în urmă ca gust literar, înţelegere pentru artă, pentru poezie. Dar ceea ce e mai grav, citeşti tot mai puţin, asimilezi tot mai greu, reţii tot mai puţin, uiţi de azi pe mîine. S-a umplut sacul, s-a învechit încărcătura, nu numai a ajuns la saturaţie, urmează golirea.

• 1989 (iunie 15)

Iată-mă părăsit de încă un prieten drag, Ion D. Sîrbu. Ne-a părăsit în chinuri cumplite, cele mai cumplite pe care le poate îndura omul, în plină putere. Ne-a lăsat o operă generoasă, dar a dus cu sine cu siguranţă mai mult decît ne-a lăsat. N-ar fi de mirare şi surprize postume[27]. Era plin de planuri, plin de înţelepciuni, dar şi de virtuţi umane, de înţelegere pentru oameni, pentru virtuţile ca şi pentru slăbiciunile lor. A îndurat şi nedreptăţile vieţii cu resemnare, le-a înfruntat cu înţelepciune, cu umor. Ne-am cunoscut demult, încă din anii săi de ucenicie. Mai nou ne-a apropiat mai strîns interesul pentru cărţile mele, pentru probitatea lor. Ca om de gust le-a apreciat şi calităţile lor literare. Nimeni n-a scris mai frumos despre *Răscoala lui Horea* ca el. Şi mai presus de toate ne-a unit aceeaşi durere în faţa istoriei, de zbucium al acestui prea încercat popor. O tristă coincidenţă.

Fusese elev şi apoi secondant la catedră ca asistent al altui prieten al meu, profesorul Liviu Rusu, căruia i-a rămas credincios admirator. Foarte puţin înainte de moarte Liviu Rusu m-a chemat la telefon să-şi exprime admiraţia pentru ace eaşi *Răscoală a lui Horea* în termenii cei mai măgulitori. Nu ne revăzusem de vreun an sau doi, îi urmăream slăbiciunile bătrîneţelor prin medicul nostru comun - eram doar de aproape aceeaşi vîrstă, prieteni încă din Facultate. Urma filozofia şi s-a specializat apoi în estetică, în care s-a impus pe prim plan al Literelor româneşti după un răsunător doctorat la Sorbona[28].

Pentru demnitatea şi resemnarea cu care a părăsit această lume nedreaptă spre a păşi în lumea drepţilor, las aci să vorbească (în copie) ultima-i scrisoare, pe care mi-a adresat-o de pe patul de suferinţă, ea însăşi un portret al omului şi sufletului care a fost, dar şi ale prietenului care a putut fi. Dar şi pentru asta a spune deschis ceea ce cu strîngere de inimă nu puteam spune în faţa patului său de suferinţă, pentru a-i adresa tardiv durerosul cuvînt de adio. Odihnească în pace! Dar şi cu creştinescul nostru „Dumnezeu să-l ierte", dacă ar fi avut ceva de iertat.

*

Craiova, 1 iulie 1989

Mult stimate domnule David Prodan,

Scrisoarea aceasta v-o scriu dictînd soţiei mele. Zac la pat de mai multe zile. în noiembrie, anul trecut, mi s-a desoperit un mic şi cochet cancer pe vălul palatin. Am fost operat, o operaţie ce s-a dovedit total inutilă. Aşa cum tot inutile au fost şi cele şase săptămîni de iradiaţii cu cobalt. Acum o lună mi s-a comunicat că boala a recidivat, la ora asta nu mai fac nici un tratament anti-qanceros, lupt cu toate mijloacele farmaceutice posibile împotriva *cumplitelor* dureri pe care le am.

Sunt un om lucid, îmi dau perfect de bine seama de situaţia reală în care mă găsesc, nu fac decît să mă pregătesc sobru şi demn pentru un sfîrşit care nu va mai fi nici comod şi nici uşor. Dar mă consider un cărturar român creştin şi fac tot ce-mi stă în putinţă să stau drept şi mîndru în faţa acestui bilanţ tragic.

Timp de o săptămînă, cu lacrimi în ochi m-am tot uitat la cartea pe care aţi binevoit să mi-o trimiteţi. Pentru mine reprezentaţi arhetipul de dascăl ardelean pe care l-am considerat întotdeauna ca un model şi exemplu. Am încercat la Craiova aceasta foarte levantină să-mi scriu şi eu opera mea transilvană. Dacă nu mi-ar fi fost furaţi din viaţă cei 15 ani în care nu am avut acces nici la condei şi nici la iscălitură, poate că Valea Jiului ar fi avut astăzi cîteva volume (proză, teatru, eseu) despre istoria „serbiei" clasei muncitoare din care fac parte de circa şapte generaţii. Dar nu a fost să fie. Am scris mult, nu suficient însă ca să pot să-mi astîmpăr gheara de nemulţumire şi revoltă ce îmi scurmă inima

în care sentimentul datoriei s-a identificat totdeauna cu sentimentul muncii bine şi temeinic făcute. Dar pentru un scriitor există şi o fază care se cheamă „post scriptum", aşa încît, nu este exclus, ca Dumneavoastră, peste 10-20 de ani să aveţi surpriza unor opere inedite care să vă încînte.

Ceea ce aţi făcut Dumneavoastră pentru istoria Transilvaniei reprezintă un opus monumental de documentare, adevăr, simţire şi *presimţire*. Pentru mine -sub influenţa operelor Dvs. - Transilvania a devenit mai mult decît o regiune istorică plină de tragedii şi lacrimi: pentru mine Ardealul este un concept moral prin care se defineşte condiţia existenţială a apartenenţei noastre cu cultura latină şi creştină a Europei. Refuz să cred că Europa se termină în cotul Carpaţilor şi că Balcanii încep o dată cu personajele domnului Caragiale. Dar m-a durut întotdeauna că problemele ardeleneşti au fost tratate miop şi obtuz privite fiind de pe malurile Dîmboviţei sau Oltului. Regret că perfecta mea cunoaştere a limbii maghiare şi germane nu am putut s-o pun în serviciul a ceea ce Blaga numea „cele şapte cetăţi valahe de apărare a Transilvaniei istorice", Blaga înţelegea prin aceste „Siebenburgen" acele opere filozofice, literare, istorice, filologice, ştiinţifice etc. prin care, noi *şerbii de totdeauna,* am sfinţit muncind şi murind acest pămînt care mi se pare pus, în ultima vreme, într-o ecuaţie foarte apropiată de demagogie şi ridicol.

Vă iubesc foarte mult, Domnule profesor. Dacă mai aveam 2-3 ani de viaţă, sunt sigur că v-aş fi surprins prin cîteva sinteze de filozofia culturii legate de experienţa traiului meu în acest exil oltenesc. Dacă zeii îmi vor oferi cîteva zile luminoase în care să mai pot gîndi la această maşină de scris, vă asigur că v-aş fi făcut surpriza unei analize critice, de natură filosofică şi artistică, a limbii literare în care vă scrieţi textele istorice *ca fiind un adevărat miracol de calitate, frumuseţe, precizie şi „modernitate".*

Vă îmbrăţişez cu respectul şi
dragostea ce v-o port,
Ion D. Sîrbu

[Profesiunea şi meşteşugul istoricului]

Mi-am făcut iluzii că dacă nu am putut face studii în străinătate în trecut, voi putea obţine o compensaţie în prezent, că avînd patima cercetării mă voi putea bucura de un drept la cercetare. Am aflat apoi că acesta nu e un drept, ci o favoare, şi pe aceasta n-am mai solicitat-o. Am pus-o drept condiţie, doar pentru o lucrare introdusă în plan de Academie şi, fără insistenţa lui Miron Constantinescu, poate nici pe aceasta nu o obţineam. Şi cît du-te vino de cercetători peste hotare, cît de frecvent colindă unii lumea, şi de mai multe ori pe an ? îi privesc cu invidie. Dar mă şi bucur că cel puţin alţii, dacă nu eu, au această posibilitate atît de necesară pentru integrarea în ştiinţa istorică de pretutindeni. Am sugerat totdeauna această necesitate, şi nu numai sub forma curentă de schimb de experienţă, călătorie de studii, prelegeri, conferinţe, simpozioane, ci mai ales ca pregătire directă, studii, doctorate, în institutele de peste hotare. Am socotit totdeauna foarte necesară cunoaşterea istoriei popoarelor înconjurătoare implicate în istoria proprie, pregătirea directă de cercetători în universităţile, în institutele lor, prin schimb de studenţi, de doctoranzi. Profesorii, istoricii noştri mari sau cel puţin la nivelul chemării lor, toţi s-au pregătit ori şi-au completat studiile în cele mai celebre universităţi, institute, în orizontul larg al ştiinţei istorice. Pentru o reintegrare trebuie legat firul întrerupt. Din păcate însă am rămas fără cuvînt.

Personal n-am avut acest noroc şi nici acest stimul. N-am intrat apoi în ştiinţa istorică nici ordonat, cu fişier riguros, cu ordinea de rigoare a acestei munci şi am plătit scump apoi neglijenţa. A trebuit să lucrez pe urmă incomparabil mai mult şi cu risc incomparabil mai mare al scăpărilor. Primul sfat pe care-l dau tinerilor care vin la mine e să nu se lenevească, să lucreze sistematic, să nu facă aşa cum am făcut eu, ca să nu plătească şi ei ca mine. Se suprapun apoi treptat infirmităţile vîrstei, scăderea memoriei, scăderea atenţiei, şi ce e mai grav se îndărătniceşte încrederea în ele şi cînd nu o mai merită. Lucrez, îmi dau seama, cu tot mai multe greşeli, lupt cît mai pot împotriva lor, mă controlez mereu şi totuşi tot mai puţin scap de ele. Şi cît e de supărător să ţi le descoperi sau să ţi le descopere alţii în tipar. Şi să nu mai vorbesc cît de supărătoare sînt prostiile pe care le-ai spus, şi lucrînd mult ai avut prilejuri destule să le spui. Greşeli nu face decît cel care nu face nimic: el face doar o singură greşeală, că nu face nimic.

Nu am bibliotecă. Adică nu am o bibliotecă organizată, ordonată, organic crescută. E un conglomerat de cărţi, reviste, de opere diverse, ştiinţifice sau literare, adesea incomplete. Partea istorică chiar, a crescut la întîmplare, din cumpărături, - din publicaţiile Academiei, din omagiile autorilor. Ţin în casă sau în camerele de lucru din instituţii de care am beneficiat numai cît încape. Prisosurile din cînd în cînd le torn în Biblioteca Academiei, cărţi, reviste. Nu am avut nevoie deosebită de o bibliotecă sistematică mai întîi pentru că am lucrat întotdeauna în instituţii cu biblioteci de specialitate, Arhivele Statului, Institutul de Istorie, Arhiva Istorică a Filialei Academiei, în bibliotecile mari, Biblioteca Universitară, Biblioteca Filialei Academiei. în al doilea rînd pentru ca în lumea modernă, cu enorma-i producţie de carte, cu bibliografia de specialitate în creştere vertiginoasă e imposibil să te mai înarmezi personal cu instrumentele necesare de lucru ca să poţi lucra în biblioteca proprie. Locurile optime de cercetare sau de producţie ştiinţifică pentru istoric nu mai pot fi decît arhivele, bibliotecile de specialitate sau bibliotecile mari. Am avut în viaţă fericita şansă de a mă bucura permanent şi de unele şi de altele.

Lucrul în colectiv e desigur o mare necesitate în ştiinţa modernă. Lucrările mari, de ansamblu sau interdisciplinare depăşesc posibilităţile individuale, şi aceasta tot mai mult pe măsură ce materialele, bibliografia se aglomerează, problematica se diversifică. Cu condiţia să rămână în marginile necesităţii. îşi are însă şi latura negativă. Reducînd răspunderea personală, creşte riscul muncii superficiale, scade responsabilitatea ştiinţifică, pe aceasta coautorii o aruncă unii asupra altora. Dar are şi un mare avantaj : poate face oameni de ştiinţă şi din cei care nu sunt, e suficient să fie cineva membru în colectiv sau şef de instituţie ca să poată beneficia de acest calificativ, lasă larg posibilitatea însuşirii muncii altora sub nume de coautor, de redactor, de responsabil' etc, metodă tot mai întins practicată în toate ramurile ştiinţei, care a reuşit să facă astfel mulţi „oameni de ştiinţă" şi din cei care nu sunt deloc. Mai grav e cînd chiar aceştia dispun de soarta celorlalţi, de soarta ştiinţei în genere.

Revenim treptat la istorie cu adevărat, o istorie naţională obiectivă, la concurenţa tuturor factorilor în devenirea ei. Am căzut chiar într-un naţionalism întrecînd măsura depreciindu-l tocmai prin exagerare, prin ostentaţie fără măsură, fără frîu.

Ieşim greu şi din dogme, din clişee, din criterii preconcepute de judecată istorică. O judecată subordonată prezentului. Nu reuşim să eliminăm din istorie o optică în funcţie de ostilitatea prezentă. Toată istoria noastră este axată pe lupta social-naţională, spre finalitatea unanim întrevăzută, a constituirii statului naţional. Reţinem din istorie tot ce a contribuit la această luptă, din oricare parte ar veni. înainte de toate lupta maselor populare, dar şi a suprastructurii, domni, boieri, intelectuali; nu uităm să remarcăm şi cel mai neînsemnat gest. Cu o singură excepţie, tocmai cea capitală. Desăvîrşirea statului naţional, actul final, capital, această încoronare a unei lungi şi zbuciumate istorii, îl diminuăm, în rezultatele lui urmărim cu deosebire negativul. Atunci de ce l-am mai făcut. Remarcăm în evoluţia spre el orice glas intelectual, istoria lui e populată masiv de nume din toate clasele sociale, din toate taberele politice şi tocmai pe cele ale actului capital le diminuăm, stăruim asupra negativelor sau le tăcem. Şi azi ne mai ferim, ne mai temem de numele lui Brătianu, Maniu. Unirea a făcut-o poporul, de acord, dar călăuzit de o cultură, de o conştiinţă mai înaltă, în frunte cu conducătorul lui conştienţi, luptători, organizatori ai luptei. Diminuăm progresele pe care le-a adus cu sine statul naţional în cea mai completă a lui întindere, această descătuşare a energiilor unei întregi naţiuni, descătuşarea pe care am avut marea şi nepreţuita şansă să le trăim. Cînd vom vedea-o cu ochii obiectivi ai istoriei ?

Cît de greu revenim la adevărata istorie ! (1965)

Bucuros să văd noua generaţie de istorici ridicîndu-se. Sunt tot mai multe nume de prestigiu. După o perioadă de dogmatism şi incompetenţă, ne găsim azi pe o nouă treaptă, am revenit la albia mare a istoriografiei noastre de totdeauna. Ce-i drept, ea încă nu se mişcă în voie în apele istoriografiei timpului, contactele cu aceasta sunt slabe şi din păcate tot mai slabe, generaţia nouă nu se mai bucură de privilegiul pregătirii directe în focarele ei cele mai indicate, trebuie să crească în apele proprii, să se gospodărească cu mijloacele proprii. Nici cartea streină nu e accesibilă la nivelul nevoilor istoriei, posibilităţile de achiziţii sunt tot mai restrînse. Disciplina însăşi trebuie să tragă şi ea consecinţele politicii culturii, o cultură tot mai restrînsă, tot mai îngrădită în posibilităţile sale. Procesul de creştere trebuia să îndure şi o solidă frînă. învăţămîntul istoriei însuşi se restrînge mereu, s-a redus considerabil, ca şi ştiinţele umaniste în genere, ridicîndu-se pe primul plan cele tehnice.

Ceea ce nu înseamnă că ştiinţa istoriei nu creşte, ci doar că nu creşte în raport cu capacităţile sale. A ajuns totuşi la un nivel al respectului faţă de sine cînd trebuie să facă mai riguros o selecţie de valoare. Persistă încă şi mult mediocru, superficial, incompetent chiar. E timpul unei mai persistente critici istorice. Mai puţină complezenţă, mai mult control, mai puţină indulgenţă pentru incompetenţă. Mai puţină toleranţă pentru impostură.

Trebuie făcut un pas înainte în ceea ce se numeşte critică, să ne obişnuim mai bine cu gîndul că ea nu înseamnă ostilitate, că e un instrument necesar, indispensabil în îmbunătăţirea muncii noastre, un ajutor în progresul ştiinţei de care trebuie să ne bucurăm toţi.

O altă cerinţă actuală a ştiinţei noastre istorice, e munca de echipă. în noua epocă a ştiinţei noastre istorice, a ştiinţei în genere, â" aglomerării documentaţiei, a complexităţii problematicii istoriei, „multidisciplinarităţii", nu se poate merge mai departe pe stricta compartimentare individuală, e nevoie de o mai largă conlucrare. Dar nu în felul celei concepute adesea pînă acum, cînd unii lucrează şi alţii îşi arogă meritele. Acest mijloc de a face oameni de ştiinţă şi din cei care nu sunt; e suficient să se înscrie în colectiv, care-i promovează, care-i vehiculează. Cu acest sistem se pot face istorici cîţi vrei, din cine vrei, poţi acapara cît vrei, te poţi face atotcuprinzător, atotştiutor. E cea mai necinstită formă a muncii în colectiv.

O nevoie vitală o deschidere mai largă a ferestrelor spre ştiinţa mondială. Nu numai contacte instantanee, ocazionale, trecătoare, ci creşterea în apele ei, o convieţuire în spaţiul ei.

O altă nevoie vitală o posibilitate largă de documentare în arhivele de peste hotare, documentare atît de restrînsă azi.

Cît pentru nevoile noastre naţionale, istoriografia noastră are nevoie de o largă documentaţie a ceea ce se scrie peste hotare, documentaţie azi cu totul insuficientă, aproape inexistentă.

Iar o altă nevoie, am mai spus-o, e cunoaşterea cît mai temeinică a istoriei popoarelor înconjurătoare, a contextului istoric în care evoluăm. Nu numai pregătire directă nu facem, dar nici măcar schimbul curent de literatură şi de documentaţie.

Acum cînd tot mai des auzim despre o problemă a Transilvaniei, care se vîntură tot mai insistent, rămînem ignoranţi. Noi nu ne mai putem documenta, dar mă întreb : oare ce fac ataşaţii noştri culturali, n-am auzit să ne fi dat careva asemenea informaţii, ca măcar pe această cale să aflăm ceva.

Se strînge tot mai mult pentru noi cîmpul disciplinei, posibilitatea de a pluti în apele tot mai întinse ale istoriei, în ciuda lărgirii continui a orizontului. Tot mai mult suntem osîndiţi la cîmpul nostru îngust de pregătire. Istoriografia noastră care pînă mai ieri a crescut în apele istoriografiei europene, în orizontul tot mai larg al disciplinei însăşi e tot mai încorsetată de o claustrare locală, cu uşi închise. Unde sunt posibilităţile adăpării la izvoare, posibilităţile nelimitate de instruire, de cercetare, de documentare de ieri, de contact direct cu virtuţile disciplinei însăşi?

Orizontul pe măsură ce se lărgeşte, aici se îngustează, se închide, se reduce la meschine contacte sporadice, instantanee, de suprafaţă. Nimic stăruitor, nimic durabil. Trăim, ne instruim, ne documentăm pe apucate sau nu ne documentăm deloc. Ne înscriem în marea disciplină a istoriei cu totul superficial. Cînd se vor recunoaşte nevoile adevăratei istorii? Cînd se vor recunoaşte adică nevoile mari ale culturii majore însăşi?

Ba ce e mai grav, se adînceşte, creşte văzînd cu ochii dreptul de cetăţenie a unei noi istoriografii, a diletantismului, „patriotismului", substituirile, impostura. Şi tot mai vădit acestea se impun cu drept de cetăţenie. Mai ales impostura e unsă cu mir, inatacabilă.

Noroc că generaţia nouă de istorici s-a născut şi poate constitui oricînd un nou piedestal de pornire spre noi virtuţi, spre adevărata-i chemare.

A., a pierdut profesiunea de dascăl în esenţa ei ştiinţifică şi educativă, am pierdut esenţa ei formativă. Catedrei i s-a luat seminarul, acest instrument esenţial formativ; atelierul în care maestrul îşi formează ucenici, îi pregăteşte să ducă mai departe nu numai profesiunea, ci şi specialitatea. Profesorul a fost lipsit de acest atelier sub cuvînt de a feri tineretul de influenţele „retrograde", „reacţionare" ale vechii generaţii. Asistentul însărcinat cu seminarul ţi se da, nu ţi-l alegeai şi ţi se da verificat sub acest raport. Am beneficiat şi de o frumoasă excepţie, Alexandru Husar, mai pe urmă profesor la Universitatea din Iaşi. Şi el mi s-a dat, dar a fost o fericită achiziţie. A fost bucuros să mă secondeze, ba chiar să mă prelungească cu entuziasmul său pentru profesiune, pentru materia în sine. Venea de la altă specialitate şi va profesa o altă specialitate şi după părăsirea locului. Am avut totdeauna teamă că anii petrecuţi într-o altă specialitate decît a sa, îl reţinea în cariera sa. Mă împăcăm însă cu gîndul că nu eu l-am reţinut şi că istoria pe care a trebuit să o profesăm împreună poate oricînd servi pe orice om de cultură. în tot cazul nu putea fi socotită numai o simplă pierdere de timp. Şi trebuia să se împace şi cu gîndul că în împrejurările date nu o putea evita. In tot cazul în vremea noastră, cînd nu puteam alege cum vrem, alternativa n-a fost numai pierdere.

Să cobor în atelierul profesiunii n-am avut posibilitatea nici pe urmă. în 1953 am fost declarat „primejdios pentru educaţia tineretului" şi mi s-a schimbat catedra, a trebuit să o iau de la început. Nu peste mult am pierdut şi noua catedră, iar ca pensionar nu mi s-au dat nici titlu de „consultant", nici doctorate. Ba nici de ajutoare nu m-am putut bucura, îşi primejduiau situaţia, mă ocoleau şi în această situaţie nici eu n-am insistat. M-am resemnat la ale mele două mîini. Mi s-au redus şi posibilităţile de cercetare. Am mai fost de vreo două ori la Budapesta. Iar în afară o singură lună în patruzeci de ani, la Viena, şi atunci fără vreun mijloc de microfilmare, a trebuit să mă mulţumesc cu notele de mînă ale mele. şi ajutorul care mi s-a dat. A trebuit să mă resemnez, să renunţ la toate.

în cadrele institutului o altă piedică, în 15 ani directorul Daicovici n-a numit nici un picior la istorie medie, tot ce a socotit mai bun din noii absolvenţi i-a acaparat pentru istoria veche şi arheologie. Tare avea ambiţia de a face singur „şcoală" şi de a împiedica şi pe alţii să o facă. A trebuit să renunţ deci la orice gînd de a încerca vreo „şcoală" în specialitatea mea.

N-am avut noroc nici de o şcolaritate normală. La liceu numai clasa I am făcut-o deplin. Izbucnind războiul totul' s-a deranjat, şcoală pe apucate, ca vai de ea; cu lipsuri, cu întreruperi. Regimul românesc m-a găsit în clasa a Vi-a de liceu. M-am trezit deodată necunoscător de istoria noastră, de literatura noastră. Recuperarea accelerată, pe apucate, cum se putea, cu profesori noi, cei mai mulţi improvizaţi, cu cursuri de vară. Totul însă cu avînt, cu entuziasm, în cîntec şi veselie. Toată lumea era a noastră. „Maturitatea" cu f. bine. Primul an de Facultate în cele mai bune condiţii. Am pornit mai mult de la literatură, de la Puşcariu, Bogdan-Duică.

Istoria la acest început, pe al doilea plan. Deplasarea s-a făcut treptat la istoria naţională şi apoi la istoria universală. în anul II au izbucnit mişcările studenţeşti, întreruperi, închideri de cămine, învăţămînt sporadic, pe apucate, cu perturbări. în anul III apoi am intrat la Arhivele Statului, tot mai rar umblam la cursuri, la seminarii. Redus tot mai mult la un „autodidacticism" tacit. Licenţă în istorie universală. Solicitînd bursa de la Şcoala română din Franţa, la un moment dat liberă, refuzat categoric de profesorul Marinescu, sub motiv că nu am lucrări. Intrigat puţin de refuz, Lupaş cu activitatea lui pe care l-am încercat prin prietenii de la Institut a fost de acord. Refuzul pe motivul lipsei de lucrări venea din partea celui care în zece ani de profesorat nu scrisese mai mult de

vreo 10 pagini, şi acelea din alte specialităţi decît ale lui, de la curtea spaniolă sau din diplome fâgărăşene.

Doctorat cu teză românească (răscoala lui Horea), la care dumnealui a făcut doar obiecţii de ortografie, scăzîndu-mi nota.

Resemnat la meseria de arhivist şi la ceea ce putem întreprinde singur. Coleg şi prieten cu Ion Breazu, de la care, sunt sigur, am învăţat mai mult decît de la oricine. Introdus treptat în cercul tinerilor de condei, intrat în gruparea „Gând Românesc", ajuns în preajma altui mentor al meu, Ion Chinezu. Sunt cei doi prieteni de care m-am legat mai mult în viaţă.

De la Arhivele Statului nevoit fiind să plec, din pricina directorului Ştefan Meteş, m-am mutat la Biblioteca Universităţii, la arhiva pe care o adăpostea, mai întîi ca adjunct al arhivistului excelent care a fost Ludovic Kclemen, şi cărui apoi, după pensionare i-am luat locul. Nu peste mult o nouă întrerupere: izbucnirea celui de al doilea război. Concentrări şi iar concentrări, rar revenind la meserie. Arhiva şi ea rămăsese la Cluj, la Sibiu n-am dus decît achiziţiile noastre.

Reveniţi la Cluj ar fi urmat să-mi iau locul la Arhivă. Arhiva însă nu mai era la locul ei. N-a ajuns să fie evacuată la Budapesta. în schimb jiu se mai putea afla unde se găseşte la adăpost, ferită de a reintra în localul statului, de primejdia de a intra în inventarul lui. Era menită să facă parte din instituţia naţională „Muzeul Ardelean". Tlrziu de tot redescoperită, acum aşezată gata într-un nou local, ca, firește, să nu se întoarcă în vechile instalaţii, construite special pentru ea de la Biblioteca Universitară. Aşezată într-un loc prea puţin asigurat, dedesubt şi în jur cu locuinţe, unde se găseşte în cea mai mare parte şi azi, cînd e trecută în patrimoniul Arhivelor Statului, după ce pînă aci fusese administrată în cadrele Bibliotecii Filialei Academiei de subsemnatul.

în istorie am pornit deci ca arhivist, am crescut în masele documentate ale arhivelor, In praful documentelor, meserie căreia i-am rămas credincios pînă la capăt. Toată activitatea mea s-a alimentat, a crescut din masa documentaţiei.

Dată fiind natura documentaţiei, m-am stabilizat în istoria Transilvaniei, am frecventat multă bibliografie istorică maghiară. Mentorul adevărat istoric însă mi-a fost cartea franceză, numele ilustre ale istoriografiei franceze. Am crescut desigur la şcoala istoriografiei româneşti, a literaturii române. Orizontul istoric, orizontul culturii în genere mi l-am lărgit autodidact la luminile Occidentului.

Scrisul l-am deprins mai mult din lecturi decît din vreo şcoală. Am învăţat gramatică latină, gramatică ungurească, nicicînd gramatică românească. Aceasta s-a impus empiric, din ambianţa culturală în care am crescut.

Am avut prieteni de condei, am consumat multă literatură, artă, arte plastice, muzică de toate naturile, clasică, populară. Specialitatea e doar meserie dacă nu face cît de cît legătura cu cultura mare.

Cercetări în Ungaria am făcut în trei rînduri. Am stat odată, mi se pare în 1959, o lună şi jumătate. Am fost servit cît se poate de generos, cataloage, materiale cu toată promptitudinea, aşa cum am servit şi eu în arhiva noastră pe cercetătorii unguri. De la început ne-am înţeles : noi ştim că toate arhivele au cataloage, norme restrictive de servire a materialelor, regulamente severe. Dar mai ştim şi că noi arhiviştii suntem primii care le călcăm, să ne servim deci ca arhivişti. Am primit fişiere la *Urbaria et Conscriptiones* în pachete, cataloagele Arhivei fiscale a Transilvaniei pe cărucioare... Am luat cel puţin vreo 15.000 de microfilme, ca să am pe toată viaţa, trăiesc şi azi din documentaţia de atunci. Parcă am presimţit atunci că nu voi mai ajunge curînd la asemenea deplasare şi

nici la asemenea favoare. Abia acum cîţiva ani am ajuns o lună pentru documentaţia Horea. Trebuind să lucrez acum „reglementar", după registre şi cu restricţii cantitative, am reuşit incomparabil mai puţin. N-am reuşit să parcurg mai mult decît doi ani din arhiva Guvernului Transilvaniei, ceea ce pe material lucrînd aş fi putut face în cel mult o săptămînă ceea ce am făcut într-o lună. Ceea ce am şi demonstrat, o bună parte a arhivei, dîndu-mi-se materialul l-am parcurs în două-trei zile.

A trebuit să mă mai duc încă o dată pe o lună să văd arhiva Cancelariei Transilvaniei, iarăşi după cataloage, fireşte, dar din păcate numai după ce a apărut lucrarea. O reparaţie sper să pot face într-o eventuală a doua ediţie. De astă dată un alt afront. Nu se mai pot lua microfilme cu bani, ceea ce se poate în orice arhivă din lume, ci numai prin schimb de la stat la stat şi Arhivele Statului sunt în mare restanţă la schimb. Le-am răspuns, ce am eu cu schimbul Arhivelor Statului, eu sunt cercetător particular şi vreau să fiu tratat ca atare, cum v-am tratat şi eu cercetătorii de cîte ori au venit să cerceteze în arhivele în care lucram şi de care răspundeam. Obţinusem de la Minister un schimb mai însemnat, de 5 000 lei şi a trebuit să recurg la bunăvoinţa arhiviştilor să ia asupra lor măcar o parte din ceea ce am cerut. Am profitat iarăşi de bunăvoinţa lui Trocsânyi[29] care a luat asupra sa material în preţ de vreo 2 000 de forinţi.

Originea răului e totuşi înainte de toate politica, să nu zic nepriceperea Arhivelor Statului, care în zelul lor de a face numai ele sau de a se face numai prin ele documentarea în arhivele streine sau cel puţin de a controla totul, ţin să facă ele, mai ales ele documentarea. Iar ele să o facă prin schimb. Cel puţin aceasta e situaţia, sau tendinţa în raport cu Ungaria. Şi atunci „represaliile" se extind şi asupra noastră, a cercetătorilor. Aici am ajuns. Dar ce e mai grav, represaliile ni se impun chiar în arhivele Transilvaniei care în mod normal trebuie să fie aici. în definitiv noi ce schimbăm cu Ungaria, documentaţie ardeleană cu documentaţie .ardeleană. Şi chiar în această suntem ciuntiţi. Neînţelegerea sau neputinţa Arhivelor Statului aici ne-au adus : suntem flagrant ciuntiţi în ale noastre. N-au putut obţine nici atît ca arhivele ardelene să fie exceptate de la schimb sau în ele cercetările noastre să fie nelimitate, au reuşit tratament de excepţie invers, tratament care nu se aplică în nici o arhivă.

Supărătoare, obsedante sunt în activitatea ştiinţifică greşelile, inexactităţile, afirmaţiile tale sau ale altora riecontrolate, pe care ţi le descoperă alţii sau ţi le descoperi singur în textele tipărite. Supărătoare sunt prostiile pe care le spui, şi scriind mai mult ai şi mai multe prilejuri să le spui. Numai cine nu scrie nu face greşeli, nu spune prostii. El face doar o singură, greşeală, că nu scrie. Supărătoare sunt greşelile de cifre, de calcule. Lupţi cît poţi, cît te ajută aptitudinile tale, conştiinciozitatea ta, totuşi nu te scapi de ele. E omenesc lucru, ai totuşi datoria ca în marginile omenescului să lupţi împotriva lor. Cîte greşeli nu vin din insuficienţa pregătirii, din comoditate, din superficialitate. Şi-apoi mai colaborează şi redactorii de carte, corectorii, tipografii. Să semnalez doar una din aceste colaborări ale redactorului. în *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea,* e extrem de frecventă măsura de capacitate găleata (numită şi cîblă), obişnuit de patru mierţe sau ferdele. Pluralul istoric s-a format totdeauna *galete.* Redactorul de carte mi le-a rectificat cu de la sine putere în *găleţi,* sugerînd că ar fi vorba de o găleată echivalentă cu găleata actuală de apă. Ba s-a pus şi în toate locurile unde au fost prescurtate găl. să le completeze, să nu rămînă cumva vreo îndoială că am putut greşi, sugerînd echivalenţa cu găleata modernă de apă, cînd

găleata *(galena* antică) e cu totul altă măsură. Şi cum am primit numai corectura în pagini şi numele apărea de sute de ori, a trebuit să renunţ la refacere, însemna corecturi nenumărate, pe sute şi sute de pagini. „Colaboratorul" meu, care altfel n-avea nici în clin nici în mînecă cu specialitatea, s-a mîndrit apoi cum mi-a făcut el lucrarea din rea bună.

Multă vreme erai foarte expus la asemenea „colaborări". Redactorii îşi permiteau fel şi fel de rectificări, de judecăţi a fond, şi uneori cu un aer, cu o insolenţă de speriat. Scrisesem pentru publicaţiile Academiei un studiu mai lung asupra „genezei noţiunii de naţiune română". Surpriză, referentul nu şi-a făcut observaţiile pe hîrtie proprie sau măcar pe marginea lăsată goală, a intervenit masiv în text, ba şi-a permis şi judecăţi autoritare de valoare. M-am trezit chiar şi cu asemenea insolenţe, notate ostentativ: simplist!!! Am relatat lucrul directorului de atunci al Editurii Academiei, academicianul Al. Graur, care a venit cu mine în biroul Redacţiei pentru istorie unde am izbucnit: cum, referentul din Redacţie se plasează deasupra mea, îmi dă lecţii, mă corectează în propria-mi specialitate, ignorant fiind în materie, neavînd nimic comun cu istoria Transilvaniei. Nu are nici măcar decenţa să se plaseze măcar alături, dacă nu vrea să se recunoască inferior. Ba nici măcar nu se gîndeşte să-şi facă observaţiile pe propria-i hîrtie, sau cel puţin pe marginea lăsată liberă a textului, taie în propriul meu text ca în brînza dumnealui. Ş.a.m.d. Retrag textul şi nu înţeleg să mai dau ceva Editurii Academiei pînă cînd nu sunt asigurat că sunt scutit de asemenea insolenţe. Nu mi-au spus numele acuzatului. Bănuiesc însă că a fost acelaşi Al. D. Vasile care m-a „ajutat" şi la *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI.* E vorba, de fapt, de capitolul respectiv din *Supplex Libellus Valachorum.*

Revenind la greşelile proprii, unele de-a dreptul te obsedează. De pildă în *Iobăgia în Transilvania* identificarea latinescului *capecia, capetia* cu căpiţa, insinuînd cu aceasta o derivaţie directă, cînd românescul căpiţă nu se aplică niciodată la grîne, ci numai la fîn. în *Dicţionarul limbii române* căpiţa e derivată din bg. *kopica.* în ungureşte *capecia* e identică cu *kepe, kopecze,* evident de aceeaşi origine slavă, capecia fiind o latinizare. Eroarea însă rămîne.

Său în *Supplex Libellus* replicile lui Inochentie sunt plasate în legătură cu dieta din 1744, cînd ele s-au născut în lupta sa dietală anterioară. Ele figurează doar în Protocolul său de pînă la 1743. Rectificarea făcută doar în ediţia engleză.

La cîte greşeli eşti expus în materie de cifre, de calcule ? La cîte greşeli în publicarea de texte, care trec prin atîtea faze ? Poate greşi scribul, copistul, poate îi dificilă lectura, transcriitorul, colaţionatorul, dactilografa, iarăşi colaţionatorul, corectorul, tipograful, operatorul corecturilor, toate operaţii omeneşti, expuse greşelilor. Cît e de luptat, cîte scrupule se cer într-o muncă în aparenţă atît de facilă. Cîte greşeli în plus cînd nu ţi se dau corecturile. Citez cazul articolului meu *Despre ilis în Transilvania,* publicat în „Anuarul Institutului de Istorie Naţională din Cluj", la care deşi eram prezent, nu mi s-au dat corecturi. Desigur intenţionat. E plin de greşeli la fiecare pas.

O greşală supărătoare chiar în textul, atît de rar, al prestaţiilor vecinilor din Ţara Făgăraşului. Copistul a scris în context de două ori *vetesin* în loc de *vetsin,* şi o dată am tradus literal semănătură în loc de vecin, creînd un echivoc, cînd doar tocmai cu două rînduri mai sus am amendat transcrierea cu un (!) şi am tradus cu vecin. V. *Boieri şi vecini,* p. 239; *Urbariile Făgăraşului,* I, p. 50, 707-708.

O alta în „Prezentarea introductivă" a aceluiaşi volum. La p. 34 spun: „Revenind la starea generală a celor trei domenii, luînd pentru domeniul Făgăraşului cifrele de la 1640, care cuprind şi starea boierilor şi a preoţilor, iar pentru domeniile Porumbacului şi Comănei menţinînd pe cele de la 1637, vom avea următoarea situaţie : urmează repartiţia animalelor pe cele trei domenii. Eroarea : pentru toate trei domeniile s-a pornit *de la cifrele din 1637*! Temei legitim şi repartiţia corectă, rezultate deplin demonstrative, dar deplasate în timp, nu cu mult, dar deplasate. S-a întîmplat că am făcut mai întîi feluritele calcule de pe

paginile 21-35 şi după aceea am intercalat comentariile şi aci am făcut această eroare. în fond ea nu schimbă situaţia, calculul e tocmai cel legitim din greşală e tocmai cel corect, greşala trimiterii însă rămîne. Chiar dacă „Prezentarea introductivă" e numai o improvizaţie, provizorie, nesupusă rigorilor cercetării ştiinţifice, eroarea rămîne, cel puţin formal, inadmisibilă.

Tot acolo, pe pagina 36 jos, o medie greşit calculată, neobservînd că sumarul de la p. 256 a inclus iobăgimea şi a Porumbacului şi Comănei, dar nu a inclus în suma censului şi censul lor. Şi ar fi trebuit să-mi bată la ochi din anomalia rezultatului.

Sau iată cum şi numai o simplă greşală de tipar, o simplă inversiune de două cifre poate să compromită întreagă socoteala. *Răscoala lui Horea,* II, p. 542. în loc de 134292, 39 fi. greşit: 1342/9, 39 fi. care a compromis adunările şi orizontal şi vertical, şi aceasta s-a întîmplat desigur la ultima corectură, care se face în tipografie.

Ne lipseşte tot mai mult critica istorică, acest control necesar, care stimulează calitativ, incită mereu la mai bine. Vegetează din plin superficialitatea, maculatura, impostura. Se practică tot mai mult substituirea, istoria prin mîna altuia, acest mod supărător de a crea istorici. Tot mai obişnuită e cercetarea indirectă, prin mîna, prin munca altuia, contrafacerea, pastişarea, răstălmăcirea sau intervenţia în textul altuia, trunchind, intervenind, stricînd. Sufere mult tehnica de cercetare, rigurozitatea. O insuficienţă esenţială : slaba pregătire în metodică, în ştiinţele auxiliare. încă n-am ajuns în stadiul de a socoti şi ştiinţele auxiliare, ştiinţe istorice de sine stătătoare sau de a le pune pe acelaşi plan cu orice muncă de construcţie istorică.

Lipsindu-ne o critică istorică, ne lipseşte un control necesar, un control de care toţi avem nevoie în munca noastră, un stimul indispensabil de rigoare, de calitate. Critica e menită nu numai să fie control necesar, ci şi să stimuleze calitativ, să ducă disciplina însăşi înainte.

Istoria face progrese mari, sub ochii noştri, îşi lărgeşte mereu cîmpul de investigaţie, îşi diversifică mereu problematica, e tot mai mult „pluridisciplinară". Dar tocmai prin aceasta e expusă primejdiei diluării, pierderii într-o vastă diversitate, tot mai greu de stăpînit. îţi cere tot mai mult lărgirea orizontului istoric, a tot mai multe discipline sau cel puţin o tot mai largă orientare în cît mai multe sau tot mai largă colaborare între ele. Mai rău e cînd istoricul se hazardează în toate fără să fie stăpîn pe nici una. Un corectiv necesar apare chiar sub ochii noştri, se revine la virtuţile monografiei. Fără să se renunţe la cuceririle pluridisciplinarităţii, la colaborarea cît mai largă a tot mai multe discipline, dar temperînd tot mai mult din avîntul teoretic. Avîntul nou al istoriei e spectaculos, uimitor, dar tocmai prin aceasta incită şi la prudenţă, la modestie.

Colaborare, colaborare cît mai largă între specialişti, dar cît de grea e punerea de acord, sudarea disciplinelor obişnuit de sine stătătoare, ca să nu mai vorbim şi de cazurile cînd sunt străine unele de altele. Să ne mulţumim cu această largă deschidere a orizontului, de acest spectaculos progres. (1988)

Multidisciplinaritate în istorie : lărgirea mereu a cîmpului de investigaţie pînă a i se dilua contururile şi a nu mai putea fi prelungite decît prin diletantism. Revenirea la monografie, la restrîngerea cîmpului de investigaţie, pătrunderea în adîncime. (1989).

* *

încă o lecţie pentru noi istoricii, mai presus pentru mine, nu ne slăbeşte, preţioasă şi aceasta. „Istoria a revenit la rosturile sale fundamentale" (ca şi cînd acum n-ar fi fost!) v. „Flacăra", 23 iulie 1982[30]. „Istoricilor le-a revenit sarcina de a înnoi concepţiile şi metodele superioare celor factologice, evenimenţiale, narativ-monotone, înlocuindu-le cu concepţii şi metode moderne : istorie cantitativă, istorie serială, structuralistă, istoria mentalităţilor, etnoistorie, demoistorie, geoistorie ş.a.m.d."

Să ne băgăm deci minţile în cap : gata cu factologia, cu istoria narativ-monotonă, ele au fost înclocuite cu ... cu ce cumul de sarcini, care de care mai sonore, şi cîte altele se vor mai ascunde în acel cumulativ ş.a.m.d.! Ceea ce dumnealui face, singurul care le face pe toate. Şi încă mai înainte de a fi stăpîn pe fapte, pe instrumentele istoriei. Dacă am înţeles bine din textul său, istoricilor le-a revenit sarcina de *„a înnoi concepţiile* ji *metodele superioare celor factologice"* etc. Adică cum, pe acestea superioare trebuie să le înlocuim ? ... Grea sarcină de istoric ! Altfel şi dumnealui are în perspectivă nu mai puţine de 12 volume de factologie în cinstea bicentenarului răscoalei lui Horea, şi altele şi altele, care de care mai voluminoase, ca de obicei munca altora sub nume propriu. Bine că e a altora, căci altfel ce-ar ieşi ? Nu putea lipsi nici de astă dată săgeata pentru mine: istoria *factologică, narativ-monotonă!* Am înţeles lecţia. Ce-i drept, dumnealui reuşeşte des să facă istorie multidisciplinară *amuzantă !* Oare cît va mai dura această impostură ? Va mai dura, căci şi ştiinţa istorică românească, ca şi poporul român e răbdătoare.

Mai nou au început să ne apară numele în publicaţii fără să mai fim întrebaţi. Nu mult înainte m-am trezit drept coautor la un volum istoric în limba engleză, destinat Statelor Unite. S-a luat fără vreo altă explicaţie capitolul final din „Răscoala lui Horea". Mai întîi n-aş fi fost de acord cu această apariţie ruptă, fără explicaţii. Şi mai ales cu schimbarea arbitrară a titlului în „Răscoala condusă de Horea, Cloşca şi Crişan", a titlului meu de „Răscoala lui Horea". Şi-apoi nici traducerea nu o pot controla.

O altă atribuire abuzivă. într-o zi primesc un telefon de la Regionala de Partid, secţia Cultură, că sînt solicitat la Bucureşti cu o comunicare la simpozionul de la Ateneu de a doua sau a treia zi, în legătură cu pregătirea Unirii, alături de profesorul Platon de la Iaşi. Am refuzat, asemenea sarcini depăşindu-mă fizic: nu pot nici călători şi nu pot nici să-mi iau sarcini peste povara lucrărilor mele de acum şi nici să mă documentez sau să improvizez într-o altă specialitate decît a mea. Am găsit că pentru aceasta e foarte bine ales profesorul Platon. Am rugat pe interlocutor să comunice cele spuse la Bucureşti.- N-a trecut mult şi alt telefon, acum de la Bucureşti, tov. Neagoie, cu aceeaşi solicitare. în care răspunsul a fost acelaşi. Totuşi m-am trezit în presă ca făcînd comunicare la Ateneu atribuindu-mi-se textul lui Platon. Involuntar l-am expropriat. îi cer iertare.

Iată şi seria de volume cu documentaţia răscoalei lui Horea sub numele său mare pe foile de titlu, chipurile că ar fi garanţia valorii lor ştiinţifice, lăsînd pe al doilea plan pe autori. Metodă care se încetăţeneşte tot mai mult şi în istoriografia românească. Ce e mai grav e că e tot mai mult acceptată şi tot mai mulţi se pun în serviciul ei, că a devenit o cale de vieţuire, de ridicare. Ceea ce e şi mai grav e suprasolicitarea.

Fiind vorba de documentaţia răscoalei lui Horea un exemplu dintre altele, în nr. 10 al „Revistei de Istorie" 1984, se poate citi o dare de seamă asupra seriei „Izvoarele răscoalei lui Horea" semnată de Constantin Şerban, el însuşi un

coautor al unei monografii a răscoalei. Mai întîi d-lui *nu menţionează pe autori,* numai pe redactorul de frunte acad. prof. Ştefan Pascu, „a cărui activitate asiduă, efectuată în *biblioteci si arhive din ţară şi de peste hotare (Budapesta, Viena)* a început să-şi dea roadele mult aşteptate, în ultimii doi ani făcînd-şi apariţia primele patru din cele 14 volume proiectate".

în realitate materialele publicate toate sunt din fonduri interne. Cercetate nu de dumnealui, ci de autorii volumelor. Dumnealui nici măcar n-a văzut documentele, "necum să le fi cercetat, a văzut doar textele pregătite ba şi traduse gata pentru tipar, de către autori (cîţ va fi văzut), necum să fi făcut chipurile cercetări şi în arhivele din Budapesta şi Viena. Sunt arhivist de o viaţă, dar eu încă nu l-am văzut într-o arhivă nici la noi, necum peste hotare. L-a văzut dumnealui ?

Dar aşa merg lucrurile la noi. Şi aceasta după ce istoriografia românească a făcut atîtea eforturi pentru a se ridica la o etică ştiinţifică, la înălţimea ştiinţei istorice în genere. La noi tot mai des se practică substituirea. Sarcina cea mai mare şi cea mai necesară pe care o aşteaptă istoriografia noastră e introducerea criticii istorice, a controlului, a eliminării moravurilor degradatoare. Nu numai nivelul ei ştiinţific, ci în aceeaşi măsură trebuie să ne preocupe nivelul ei inferior, etica, degradarea, spălarea ei de impostură. Sau cel puţin să se înfiereze lichelismul. Şi cînd se vor elimina substituirile, această plagă a vremurilor noastre, care bîntuie şi în meseria noastră ? Cînd se va elimina exemplul capital, care sfidează necontrolat şi iresponsabil toate eticile ?

Cu cît va fi contribuit la prestigiul naţional şi internaţional a nenumăratelor volume de materiale documentare, pe care nici nu le-a văzut ? Norocul lor, căci intervenind strică.

Mă gîndesc ce neşansă pentru Ion Moga să cadă în plină putere de muncă, cu toată perspectiva înainte. Ce neşansă pentru istoriografia noastră oficială. Era şi el foarte ambiţios, avid de ridicare politică. El ar fi fost azi pe acest prim plan. Cu totul alta ar fi fost faţa acestei istoriografii, la nivelul ei cîştigat ştiinţific. N-ar fi trebuit să ne ascundem azi de ruşine.

Lucrez cu tot mai multe greşeli. Scade memoria, scade atenţia, cu^ deosebire atenţia. Lupt împotriva lor, lupt zadarnic, de greşeli nu mai scap. în materia mea, social-economică, cu noianul ei de amănunte, de date de cifre, de calcule, în labilitatea extraordinară, negînd orice uniformitate, a economiei agrare, eşti expus la fiecare pas la lapsusuri, la erori. Mai ales cifrele sînt terenul clasic al erorilor posibile, omeneşte atît de greu de combătut. E o muncă ingrată, descurajantă, o muncă brută, interminabilă, istovitoare, dar necesară, trebuie să lupte cineva cu ea, asumîndu-şi toate riscurile ei. Importantă e deschiderea drumului, punerea problemelor ei, pentru a putea fi dusă mai departe. Rectificările vor veni cu cercetările în continuare, cercetarea istorică e nu numai o continuă descoperire, o continuă completare, reconsiderare, dar şi o continuă rectificare. Erorile înşile incită şi ele cercetarea.

întreprinzînd o muncă mai vastă, de defrişare, n-am putut ajunge încă nici la metode sigure, nici la rezultate „definitive". Specialitatea însăşi abia de acum încolo urmează să-şi perfecteze, să-şi precizeze instrumentele. Am imaginat zadarnic colectivul care să le precizeze, am povestit-o în altă parte de ce nu s-a putut.

în istoria economiei agrare stimul şi ajutor mi-au fost cu deosebire originile mele rurale, practica economiei agrare, originile anterioare iobăgeşti. îndreptarea spre această specialitate era indicată şi ca o datorie faţă de propriile origini.

Sub ambiţia de a se menţine la suprafaţă prin circulaţia numelui său şi prin cantitate, a acaparat toate subiectele mari, revoluţia din 1848, corespondenţa Bariţ, unitatea naţională, documentaţia medievală a Transilvaniei, documentaţia lui Horea, istoria ştiinţelor, istoria învăţămîntului, istoria ţărănimii ... Iar acum mai nou şi vasta operă a Şcolii Ardelene ... înhamă la carul său tot ce e valid, în Institut, Facultate, Biblioteca Academiei, paralizează orice altă activitate personală, degradînd un întreg centru ştiinţific. Se ambalează ca redactor sau altfel în toate soiurile de tratate generale. Noroc că intervine puţin în această muncă a oamenilor căci intervenind numai strica poate. A reluat rolul fie iertatului Roller, dar şi mai ambiţios. A reuşit să stropească cu numele său istoriografia română pe toată întinderea ei, „multidisciplinară", să o calce în lung şi în lat necontrolat de nimeni. E vremea lui.

Cît mă priveşte ar trebui să lupt cu morile de vînt. Cine ar putea înţelege azi istoric o asemenea situaţie cînd chiar acesta-i climatul ? împins pe dinafară încă de Daicovici, lipsit de doctorate, pînă şi de titlul de consultant, duşmănit, oamenii să nu-şi pericliteze cariera, mă ocolesc, se apropie doar cu teamă. Eu însumi nu încerc să-i atrag din aceeaşi teamă. Şi astfel întreaga activitate istorică aici trebuie să înoate în acest marasm. Trebuie să mă socotesc bucuros, la această vîrstă, să-mi mai pot căuta de lucru, să mai fac ce pot cu mîinile proprii.

Masă rotundă la „Tribuna" cu „Voivodatul Transilvaniei", nr.-ele 14, 15, 16 din aprilie 1987.

Mă grăbesc să-mi iau lecţia, să nu mi-o ia alţii înainte :

...„în istoria pe plan internaţional, metoda narativă sau factologică, evenimenţială, nu mai oferă satisfacţie, de aceea, istoricii din toată lumea aş putea spune, caută alte căi, alte metode, alte mijloace care să ofere rezultate concludente în cercetarea istorică". Şi iarăşi povestea cu cărămizile care nu devin edificiu decît prin iscusinţa proiectantului, arhitectului ...datele singulare încă nu sunt istorie, sunt pe jumătate, sau poate mai puţin de jumătate istorie adevărată. Şi strădania de integrare în istoria universală ... Păcat de care suferă şi „Răscoala" recte „Revoluţia lui Horea" ...

Dacă tratăm evenimentul izolat, însemnătatea şi valoarea sa e sensibil scăzută, dar, dacă se integrează în istoria Europei din acea vreme de *la Atlantic pînă la Urali,* cu totul altfel apare ...-Luptă cu unii *„robi ai documentului".* Luptă şi iar luptă pentru a ne învăţa ce e istoria ... Asta i s-a urcat rău la cap ! Şi ce tupeu are ! Teribil de preocupat de prestigiul lui în istoriografia română, îşi face spaime, nu-l concurează doar nimeni în unicitatea lui de la Atlantic pînă la Urali !

Biata noastră istoriografie a căzut într-o zodie nefericită, e tot mai vizibil dominată de diletantism, de incompetenţă. Şi oficial n-are cine să o vadă. în posturile responsabile, decisive tot mai deliberat se impun incompetenţa, ignoranţa. Un val cumplit aştiinţific închide drumul oricărei competenţe, condamnă la eşec orice deschidere spre adevăr. O nouă şi stăruitoare imunitate s-a creat, o imunitate inatacabilă, indestructibilă se impune tot mai categoric. Cel uns cu puterea poate să cumuleze toate posturile cheie, rosturi internaţionale, preşedinte de secţie la Academie, preşedintele istoricilor, şef de catedră, director de institut, preşedinte de Filială, director de bibliotecă a Academiei, preşedinte de felurite societăţi ...

să promoveze după propriile interese să ridice ori să coboare pe scara valorilor necontrolat de nimeni. Poate să mobilizeze în propriul serviciu, spre meritul propriului nume orice nouă valoare, să scadă orice merit de care s-ar simţi concurat. Poate să cumuleze toate demnităţile cu care să-şi cultive aureola, numele de cel mai mare istoric. Poate lovi pe oricine îl contestă. Poate să cultive din plin, fără teama sancţiunii, substituirea. Imun, deplin înarmat în faţa oricărei tentative de critică. Suveran, imun, invulnerabil. Ce blestem!

Multă vreme am trăit cu iluzia că lucrurile se vor demasca de la sine, vor fi observate pe parcurs şi se vor trage consecinţele. Aş, dimpotrivă, ne eliminăm noi, neputincioşi, asigunndu-le triumful. Un triumf lamentabil. Se va mai amortiza vreodată acest stigmat ?!

A nimerit în zodia cea mai bună, într-un antiintelectualism pe toată linia, cînd intelectualul de adevărat e ocolit, detestat, duşmănit, e preferat conformismul întocmai, e preferată nepriceperea, duşmănită pretenţia intelectuală. Nimic nu ameninţă ignoranţa, nepriceperea, impostura -, deocamdată dimpotrivă, ele sunt în ascensiune. Deci nici o teamă. Teama rămîne deplină, dar pentru noi, pentru prestigiul desciplinei noastre.

O nouă recidivă. Iată problematica reînnoită, luînd sub ochii noştri o nouă fază, într-o nouă formă. Resuscitată nu demult iarăşi istoric, de o nouă reluare, sub o formă mai voalată a tezelor cunoscute într-o nouă lucrare istorică sub egida Academiei Maghiare, difuzată desigur larg pe toate căile. O lucrare ce se anunţă reeditată în diferite limbi. Lucrare la care noi am răspuns doar prin presa noastră, sporadic şi stîngaci. Şi-apoi la un semn politic am tăcut.

Iat-o reînviată într-o formă neaşteptată, neprevăzută, stîrnită acum de noi, cu sistematizarea satelor, cu „omogenizarea" naţiunii, cu vastul program de concentrare şi urbanizare a satelor, de desfiinţare şi amalgamare a satului istoric, reducînd la un anumit număr satele ţării sub nume de centre agroindustriale. Concentrare şi omogenizare în care ungurii văd intenţia de a desfiinţa naţionalităţile şi deci o gravă primejdie naţională.

Sîntem în această fază de întinse controverse nu numai pe plan naţional, ci chiar pe plan european, pe plan mondial chiar. Aştâptăm evoluţia în continuare. (1988 nov.)

Una din marile probleme ale viitoarei istoriografii e sudarea completă a istoriei poporului român, sudarea spaţiilor, regimurilor sale deosebite, cuprinderea lor într-o sinteză a istoriei poporului român, excluzînd orice limitare, refuzînd titlul limitativ de *Istoria României.* Sudarea înainte de toate a istoriei provinciilor sale istorice. Sudarea mai ales a istoriei Transilvaniei, plasarea ei la acelaşi nivel cu al Ţării Româneşti şi Moldovei, insistînd chiar cu deosebire asupra rolului său istoric, supus adesea contestaţiilor, accidentelor istorice, expusă încă discuţiilor, disputelor politice. Să-i învăţăm la acelaşi nivel istoria. Să nu mai fim expuşi la discuţii ca la redactarea *Istoriei României,* să mi se ceară să explic în note unii termeni specifici istoriei Transilvaniei, ca fiind străini de înţelegerea cititorului român. Am sărit ca ars : cum istoria Transilvaniei e istoria Coreii, trebuie să ne-o însuşim cu dicţionarul: cum adică, cum noi ne căznim cu beilicurile, mucarerurile, peşeheşurile, liudele voastre, voi nu puteţi învăţa ce e un cens, un dat, o slujbă, trebuie s-o explicăm special. în genere ne vedem siliţi să facem observaţia de un fel de abţinere a istoricilor de dincoace faţă de istoria Transilvaniei, ca „străină" oarecum de preocupările, de înţelegerea lor. Deşi cîte s-ar putea învăţa prin amalgamare ? Să dau doar un singur exemplu, mai grav. Problema dijmei. Noi suntem surprinşi cînd citim de simplul enunţ că dădeau dijmă. Cine, cui, din ce, în ce proporţii, cum se strîngea dijma, în natură, răscumpărată în bani. Dacă era o dijmă bisericească, din ce, în ce proporţii ? Dijma e una

din cele mai complicate probleme, r obiect de complicaţii legislative. Noi toate acestea Ie tratăm în vaste lucrări de specialitate, N-aveţi documentaţie, documentaţie de specialitate. Tocmai de aceea trebuie să vă onentaţi în problematica ei, în complicaţiile acestei problematici, ca să puteţi interpreta acest fapt capital istoric dominînd întreaga istorie a Europei din mai puţinul material documentar care vă stă la dispoziţie.

Ce să mai vorbim de monopolurile senioriale : crîşmărit, măcelărit, mori, vămi, întreprinderi ? Ce teren vast de conlucrare ? Ş.a.m.d.

Cît de necesare sunt sudarea Banatului, Maramureşului, Bucovinei, Dobrogei, romaniilor sud-dunărene. Nu avem nimic de spus la flagrantele dicriminări acum în numele tratatelor peste capul nostru sau în numele omogenizării socialiste ?

O istorie cît mai închegată a poporului român. Vom scrie istoria mai nouă a poporului român fără Basarabia ? Cum vom putea include şi pe românii de peste hotare, aportul lor de toate felurile la masa naţiunii ? Mă gîndeam Ia Banat cu deosebire răsfoind lucrarea merituoasă a lui Nicolae Bocşan[31]. Ce să mai vorbesc de lucrările lui Radu Popa asupra Maramureşului şi ţ^rii Haţegului[32]. Cum ar putea lipsi Bucovina ? Vrem Istoria Românilor.

Nu contenesc a îndemna generaţia care ne urmează să-şi întoarcă privirile înapoi spre primul secol de libertate şi unitate naţională, spre acea explozie precipitată a unei vieţi în sfîrşit libere sub toate raporturile, pe care generaţia mea a avut fericirea să o trăiască plenar. N-a ţinut mult, nici măcar o jumătate de secol din plin. Dar de ajuns pentru a ne da măsura virtuţilor, puterii de creaţie, în deplină libertate, sub toate raporturile. Am avut din plin prilejul de a demonstra ce suntem în stare noi de noi într-o viaţă deplin liberă, ce potenţial promitem pentru viitor sub toate raporturile : politic, social, cultural. Noi care le-am trăit nu uităm viaţa parlamentară, pasiunea presei, publicisticii, revuisticii de toate naturile. Nu uit nerăbdarea cu care le aşteptam zilnic, cu care ne pasionam comentîndu-le, entuziasmul juvenil cu care ne încercam noi înşine aripile. Ne uimeşte cu deosebire zborul ştiinţei, culturii, artei, exuberanţa unei vieţi culturale fără precedent şi fără urmare imediată, dar cu depline promisiuni pentru viitor. Ne vom mai vedea vreodată în casa noastră a-tot-cuprinzătoare, în statul nostru naţional deplin ? Să nu pierdem nădejdea.

întorcîndu-ne la Academie. Cînd se va mai ridica la prestigiul, la strălucirea, la bogăţia activităţii ei de atunci, cînd va mai întruni atîtea nume ilustre, reprezentînd cu adevărat elitele, vîrfurile culturii naţiunii ?

Cît pentru istorie, să parcurgem doar lucrarea mai nouă a lui Alexandru Zub, *Istorie şi istorici în România interbelică,* (Edit. .Junimea", Iaşi, 1989, 412 p.) ca să-i parcurgem, să-i intuim belşugul, perspectivele în condiţiile propice, şi interne şi externe, ale dezvoltării sale. Acum s-au ridicat, au activat mari istorici, vîrfurile istoriografiei române, Xenopol, Iorga, Pârvan, Gheorghe Brătianu, acum a luat avînt ştiinţa fundamentală a istoriei neamului, o producţie prodigioasă în toate provinciile. Catedre, institute, cercetători de toate ramurile se ridică văzînd cu ochii. O emulaţie se dezlănţuie în toate sensurile, îmbogăţind această disciplină primordială a oricărui popor. O istoriografie la nivelul timpului, în consens sau în apele istoriografiei europene, bucurîndu-se din plin de mijloacele necesare de investigaţie. Şcoli, studii peste graniţe, fără îngrădire : fără îngrădiri limitative, favorizate de un liberalism ştiinţific.

Ca să nu vorbim de o dezvoltare şi o producţie literară prodigioasă.

Probleme în continuare ale istoriografiei noastre naţionale. S-a vorbit în timpul din urmă de reeditarea la un nou nivel a Tratatului nostru de istorie. S-au iniţiat şi colective. S-au făcut şi repartiţii pe volume. Colectivului meu i s-a repartizat volumul V.

în privinţa noului Tratat îmi permit cîteva sugestii:

Noul Tratat să fie încredinţat noii generaţii de istorici care au venit de atunci în urma noastră. Noi ne-am făcut într-un fel datoria, am rămas prea puţini şi vom fi rămas şi ştiinţific în urmă.

Noul Tratat să nu se mai numească „Istoria României" ci „Istoria poporului român" cuprinzînd în aria lui întreg poporul român, indiferent de graniţele care l-au divizat, recompus după vicisitudinile istoriei care l-au fragmentat, dispersat chiar şi în alte părţi ale lumii decît teritoriul numit politic propriu. E vorba de vitalitatea şi rostul lui în istoria şi civilizaţia umană, nu strict de spaţiul care i s-a destinat temporar de istorie.

Noul Tratat trebuie să facă un pas înainte în sudarea părţilor sale componente şi mai ales a cadrelor provinciilor istorice, peste graniţele lor vremelnice. Trebuie să punem mai grav accentul pe istoria Transilvaniei, care s-a dovedit din nou cea mai expusă contestaţiilor, revendicărilor, discuţiilor. Ne trebuie o integrare a ei cît mai bună în istoria generală a ţării.

Pentru Tratatul nou am mai cerut o răsturnare a filiaţiei teoretice: producţie, agricultură, meşteşuguri etc şi numai după aceea urmînd omul, clasele sociale, suprastructura etc. Am zis: ca şi cînd aş citi din *Biblie,* în capitolul întîi, al „Facerii", că Dumnezeu în prima zi a făcut agricultura şi numai în a şaptea zi pe om.

La temelia istoriei e omul, cu el deschidem istoria.

Trebuie redusă şi teoretizarea, polemica la istoria propriu-zisă, care singură demonstrează şi motivaţia istorică. Concepţia trebuie să derive din materia istorică însăşi.

Şi pentru noul Tratat trebuie întreprinse noi cercetări, noi studii monografice, în funcţie de golurile care se ivesc în tratare.

O problemă fundamentală e cea a arheologiei, a pune în ordine istorică descoperirile multe care s-au făcut mereu. Ba nu avem încă nici azi cuprinse într-o publicaţie pe măsură a capitalelor descoperiri din Munţii Orăştiei. (1989)

[Povestea lucrărilor mele]

Povestea *Răscoalei lui Horea* e mai lungă. Subiectul l-am urmărit, cînd mai mult cînd mai puţin, toată viaţa. începutul făcut cu *Răscoala lui Horea în comitatele Cluj şi Turda,* de la un timp s-a născut gîndul de a scrie odată toată istoria răscoalei. La realizare n-am ajuns totuşi decît tîrziu, chiar prea tîrziu. S-a interpus acea perioadă de frămîntări, de agitaţii neprielnică întreprinderilor mari. Au intervenit apoi preocupările mai largi de istoria iobăgiei.

Am schiţat mai întîi o lucrare *Robota în Transilvania în secolul al XVIII-lea,* care nu mă putea mulţumi şi n-am publicat-o. Era şi greu de înţeles fără antecedente. Aşa am scris lucrarea de ansamblu *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea* pe baza materialelor documentare existente în ţară. Spre completare am avut şansa să obţin o hlnă şi jumătate pentru cercetări în arhivele Budapestei. Atunci, parcă am avut o presimţire că nu mă voi mai bucura curînd de o asemenea favoare, am luat parte în cadrul schimbului, parte cu bani, un bogat material urbarial nu numai pentru secolul XVII, ci şi pentru XVI, material cu care lucrez şi azi. Socotind că nici secolul XVII nu poate fi înţeles fără cel al XVI-lea, am trecut la studierea acestuia. Ba ni s-a conturat planul mai vast de a cuprinde

într-un ansamblu întreagă iobăgia din perioada grea a serbiei, pînă la 1848. Aşa, am început studierea secolului XVI, amînînd publicarea secolului XVII pînă cînd voi putea completa lucrarea cu materialele aduse. Secolul XVI l-am publicat apoi, al XVII-lea însă s-a amînat, abia acum lucrez la completarea necesară. Cît pentru secolul XVIII, cu urmarea pînă la 1848, nu-mi mai pot face iluzia că l-aş mai putea trata pe acelaşi plan larg, materialul e imens şi vîrsta nu iartă. A trebuit să renunţ tocmai la secolul pe care-l cunosc mai bine, să mă mulţumesc cu o schiţă generală a problemei iobăgiei, cu care am ajuns pînă la conscripţia Czirâky. *Tratatul de Istoria României, Supplex Libellus* au fost de asemenea motive de amînare. în sfîrşit, firul răscoalei a fost reluat în legătură cu planul mare de a cuprinde documentaţia răscoalei într-un corpus. Speram ca în legătură cu acesta să mi se deschidă posibilitatea de a face cercetări şi peste hotare. Ba noua Academie de Ştiinţe Sociale şi Politice,[33] chiar fără să mă întrebe, m-a înscris anticipat cu o monografie a răscoalei lui Horea. M-am explicat că ceea ce am putut face pînă aci pe baza materialelor interne e cu totul insuficient, nu se poate scrie monografia fără arhivele Vienei şi Budapestei. Promisiuni prompte, amînări şi iarăşi amînări ca de obicei. Abia după trei ani am obţinut o lună la Viena, şi atunci numai prin Miron Constantinescu, dar fără vreun fond pentru microfilmare. Cu ajutorul pe care l-am primit a trebuit să ne executăm manual. Aşa în arhiva Consiliului de Război n-am putut extrage decît regestele, iar Arhiva cameralâ n-am ajuns nici măcar să o văd. Mi-au trebuit apoi alţi doi ani pînă am obţinut o lună la Budapesta. Aici n-am ajuns să văd arhiva Cancelariei aulice a Transilvaniei, iar microfilmele a trebuit să le cumpăr. Ce sunt două luni pentru imensitatea materialelor răscoalei şi fără mijloace? A trebuit să lucrez astfel cu totul riesistematic, făcînd şi refăcînd mereu. Lucrarea a trebuit să crească astfel nefiresc, problematic, trecînd prin cîteva refaceri, întocmită pe baza materialelor Arhivei Istorice a Filialei Academiei, completată treptat cu arhivele Zlatnei, apoi cu arhivele din provincie. După Viena s-a refăcut, după Budapesta s-a refăcut din nou. Cîtă muncă în plus care nu se contabilizează nicăieri, cîtă risipă de timp. din această muncă în etape. Cîtă cheltuială cu dactilografierile, cu microfilme, fotocopii, extrase, căci eu lucrez numai cu două mîini, fără vreun ajutor şi totul trebuie să plătesc. Pe puţin m-a costat pînă acum 60000 lei. Şi cît va mai costa? Cine să înţeleagă toate acestea?

în sfîrşit lucrarea s-a născut cu cît am putut şi cum am putut în condiţiile de excepţie în care trebuie să lucrez, cu mijloacele care mi s-au dat şi mai ales cu cele care nu mi s-au dat. Stau ca pe spini acum să o pot tipări. Mă gîndesc cu groază la ce i s-ar putea întîmpla rămasă în urma mea netipărită. Ce mină pentru alţii o asemenea muncă.

în tot cazul sper că am demistificat răscoala, am dezbrăcat-o de bănuieli de amestecuri din afară şi am aşezat-o, fără echivoc, pe picioarele proprii. Sper să fi scutit-o de această căutare cu orice preţ de autori din afară, de aventurieri, de puteri oculte, redînd meritul întreg, fără nimic diminuat, ţărănimii însăşi. Nu mai sunt de căutat cred hîrtii secrete în cele nimicite de Horea, el arunca în foc desigur nu probele implicaţiilor streine, ci pe ale sale proprii în răscoală şi nimic mai mult. (1978)

Răscoala, lui Horea a fost primită peste aşteptările mele. De unde mă temeam că nu va fi lizibilă decît deschisă ici-colo, s-a scris mult şi cu entuziasm despre ea. Nu ştiu să se fi scris atîta şi în acest chip despre vreo carte de istorie în cei treizeci şi atîţia de ani de regim nou. Se vede clar, se simţea nevoia unui

suflu nou de etică istorică. Plăcut surprins nu numai de mulţimea cititorilor nespecialişti, dar mai ales de aprecierile literare care i s-au făcut. Nimic mai măgulitor. Mă gîndesc să continui să o îmbunătăţesc, la bicentenarul răscoalei să o scot, dacă parcele mă vor păsui, într-o nouă ediţie. Sau dacă nu, să o ţin, cît mai pot, la curent pentru viitor, făcîndu-mi iluzia că o vor mai scoate odată alţii. Acum de curînd am primit şi microfilmele din arhiva Cancelariei aulice şi voi încerca şi din această latură completările necesare.

La tipar a intrat cu oarecare teamă, e de un realism şi o sinceritate care nu intră întocmai în baremul nostru patriotic. A avut însă norocul să dea la Editura Ştiinţifică peste un băiat de aur. Marcel Popa, redactorul meu de carte, şi un om bun şi inimos, Mircea Mâciu, directorul Editurii, care au luat-o de suflet şi-apoi de Dumitru Ghişe,[34] care i-a netezit cu curaj calea. Un cuvînt cald de recunoştinţă.

Noua monografie, *Răscoala lui Horea,* istoricului nostru nu-i mai lasă odihnă. Două mari probleme îi stau de acum în faţă, deopotrivă de stringente: diminuarea, sau minimalizarea noului operat şi a autorului său, restituirea istoriei şi măreţiei evenimentului lezat, supralicitarea viziunii proprii. „Ştiinţific" subiectul trebuie spălat de minimalizarea la o simplă răscoală ţărănească, trebuie repus în măreţia sa, ridicat istoric la înălţimea noilor concepţii.

Dar să pornim la drum sistematic, chiar de la temeliile unei asemenea întreprinderi istorice. Să învăţăm chiar de la mentorul nostru.

Citez din „Cuvînt explicativ" cu care-şi recomandă propria operă restitutivă[35]: „Dacă generaţiile mai vechi se mulţumesc, de exemplu (?) cu istoria *evenimenţială, factologică,* generaţiile vremii noastre nu se mai mulţumesc cu însuşirea faptelor şi datelor, oricît de interesante ar fi ele, ci pretind interpretarea lor, printr-o analiză ştiinţifică, *dialectică.* Generaţiile zilelor noastre *nu se mai mulţumesc cu stivele de cărămizi, oricît de frumos ar fi lucrate acestea, ci vor construcţia, care, avînd la temelie cărămizile, pentru a fi durata este absolută nevoie de constructorul, arhitectul care să le rînduiască după un anumit plan, pentru a deveni o construcţie cît mai frumoasă, cu o funcţionalitate cît mai armonioasă"* (Sublinierile noastre!) Ce savant sună! Am înţeles. Dar oare de ce a mai fost şi de astă dată nevoie de lecţie? Era suficient să pună în locul *Răscoalei lui Horea,* încărcată de asemenea păcate, imaginea model, imaginea adevărată, la adevăratul nivel ştiinţific pretins de istoria noastră nouă, „o construcţie *cît mai frumoasă, cu o funcţionalitate cît mai armonioasă* (cum ale noastre nu sunt!). Ne puteam convinge şi ne-am fi putut pune cenuşă pe cap din comparaţia cu modelul desuet. Nu mai era nevoie să fie băgat în ochii cititorului. Ar fi fost limpede şi pentru el că a fost nevoie de asemenea reparaţie, mai ales acum cînd comemorăm marele eveniment. Iată în sfîrşit adevărata istorie, deplin ştiinţifică, constructivă, frumoasă, cu funcţionalitatea-i armonioasă, a „revoluţiei" lui Horea.

Ce repede se născu o nouă monografie. Cît de repede cînd mă gîndesc la zecile de ani în care a trebuit să strîng, să frămînt un material imens, ca totuşi să-l ratez, să încropesc un edificiu inform la care a lipsit arhitectul ca să poată fi frumos, „cu o funcţionalitate cît mai armonioasă".

Ce repede s-a născut în loc o *supermonografie,* înzestrată cu toate virtuţile de care cea prezentă e lipsită, spălată de toate păcatele de care aceasta s-a făcut vinovată. .

înainte de toate în viziunea noastră răscoala e în esenţa ei, o răscoală a *iobagilor români.* Ea a cuprins realmente părţile de sud ale Transilvaniei, nominal Munţii Apuseni, Zarandul, comitatele Alba, Hunedoara, Arad, ţinutul Haţegului, în intenor arectînd părţi din comitatele Turda şi Cluj. Tangenţial şi comitatele hmitrofe.

Istoricul nostru, supralicitîndu-şi sentimentele democratice, îi dă generos un alt cuprins activ: pune pe acelaşi plan masa tuturor popoarelor ţării, români,

unguri, saşi, secui, implicînd chiar şi adeziunea solidară a românilor din Ţările Române.

Aria ei de acţiune o lărgeşte considerabil, întinzînd-o asupra întregii ţări.

Cu cîtă uşurinţă pune pe hîrtie chiar în versiunea franceză a *Istoriei Transilvaniei:* „Revenus de leurs illusions, Ies paysans, *a l'appel de Crişan* adresse au nom de Horea, *se groupent en armes* (sublinierea noastră) *sur toute l'etendue du pays: a Sălaj, Crasna, Bihor, Maramureş, Turda, Cluj, Someş, Alba, Sibiu, Făgăraş, Braşov, Arad, Timişoara, au pays des Sicules". (Breve histoire de la Transylvanie,* 1965, p. 159). Spectaculară ridicare generală, de care istoria n-a aflat! (Puţin a omis, şi poate numai dintr-o scăpare din vedere, din toată întinderea ţării). Şi Crişan realmente — ridicase doar Zarandul şi o parte din Hunedoara. Din zel patriotic a asociat la ea şi ţărănimea din Ţările Române.

Ba pentru a-i da o aureolă mondială, îi extinde ecourile de la Atlantic pînă la Urali sau chiar ţinuturile scandinave.

în studiul său *Aspecte din situaţia şi lupta maselor populare din Maramureş în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea." ^Studii",* X, 1957, nr. 2, p. 132-133), din simpla circulară care anunţa şi comitatului Maramureş, ca tuturor comitatelor, apariţia unui nou conducător, *Frunzilla,* adică *Firţală din Comitatul Hunedoarei,* a şi inventat o întreagă răscoală în *Maramureş* a ţăranilor şi tăietorilor de sare sub conducerea lui Frunzilă, răscoală „de care nu se ştie absolut nimic pînă acum". „Ţăranii iobagi şi lucrătorii de la ocne se răscoală şi ei, în frunte cu o căpetenie cu numele Frunzilă." îl presupune ţăran iobag sau lucrător la ocne. „Tulburările au luat proporţii tot mai mari. Pentru *înăbuşirea* lor a fost nevoie de patru companii de soldaţi din regimentele lui Preiss (de fapt, *Preysach,* Preiss era doar comandantul suprem al armatei din Transilvania), care au fost aduse în Maramureş, şi două companii din regimentul Altonison (de fapt Alton), care au fost aduse la Satu Mare, unde de asemenea *populaţia s-a răsculat".* Iată răscoală şi la Satu Măre, despre care iarăşi nu se ştie absolut nimic. De fapt nu se ştie nici azi nimic nici despre una nici despre alta, din simplul motiv că n-au fost! „Rolul acestora (al minerilor maramureşeni) a fost deosebit de preţios nu numai prin aportul lor ca elemente luptătoare, dar şi prin armele şi praful de puşca luate din mină (Oare de ce arme în *mină!)* şi folosite în răscoală, ca şi *prin aurul şi banii confiscaţi din casele de bani,* care au fost de mare folos răsculaţilor în procurarea celor necesare în ducerea luptelor. Alungînd paza pusă la casele de bani ale cămării, sau alăturîndu-şi chiar şi pe cei însărcinaţi cu paza bunurilor ei, răsculaţii maramureşeni au luat... ş.a.m.d." Nici după înăbuşirea în sînge a răscoalei şi prinderea căpeteniilor, liniştea nu a fost restabilită în Maramureş, frămîntările şi agitaţiile continuă şi în luna februarie 1785. De aceea este trimis în "Maramureş însuşi vicepreşedintele înaltei camere din Viena, Iosif Mâjlâth, care, întrunind la 16 martie, într-o şedinţă la Sighet, pe toţi slujbaşii Cămării de sare din Maramureş, discută cu aceştia măsurile hotărîte de Curtea din Viena în legătură cu răscoala condusă de Horea şi cu pătrunderea ei îif Maramureş". Rău de tot s-au complicat agitaţiile profesionale de mai înainte şi de după ale tăietorilor de sare din Maramureş cu răscoala ţăranilor departe de ei, aducîndu-le conducător pe Frunzilă drept din Hunedoara! Să poftească cineva să se mai îndoiască.

Supralicitare, o întreagă fabulaţie proprie dintr-o elementară neînţelegere a textelor. Frumoasă probă de cercetare istorică, cu frumos rezultat. Ce credit mai vrei?

Supralicitează spectaculos răscoala însăşi, temeiurile ei active. Iată o probă: „Cuvînt înainte" la lucrarea „Oastea lui Horea" de Colonel dr. Constantin Ucrain.

Nu e cazul să ne oprim asupra lucrării în sine, se pare chiar lucrarea de doctorat a autorului şi poate susţinută chiar la dînsul. Cel puţin aşa s-ar părea după aglomerarea de elogii la adresa lucrărilor sale în materie, citate la fiecare pas, şi cu deosebire la adresa „monografiei" sale *Războiul ţăranilor din 1784 de sub conducerea lui Horea, Cloşca si Crişan.* Nu la lucrarea omului ne oprim deci, ceva de şcoală militară actuală, ci la preceptele de strategie şi tactică, cu limbajul specific pe care le aplică oastei ţărăneşti: bazele organizatorice, organizare, comandanţi, structura socială a oastei, înzestrarea cu *armament* etc.

Remarcă osteneala completată cu pasiune, amîndouă întregite de dragostea şi înţelegerea cu care col. dr. Constantin Ucrain s-a aplecat şi a pătruns subiectul cărţii sale. Fără asemenea calităţi un asemenea subiect nu poate fi înfăţişat *în profunzimea sa, în toate articulaţiile şi implicaţiile sale în împrejurările complexe ale vremii, ale societăţii din ţara Transilvaniei, ale evenimentelor revoluţionare din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea din această ţară* (Sublinierile mele).

Şi peroraţia în vînt continuă...

Remarcă apoi în detalii meritele lucrării: mobilizarea, steagurile, valoarea numerică şi combativă, repartizarea pe arme, aprovizionarea, principalele obiective de atac ale oastei, atacarea *cetăţii* Deva, organizarea şi deplasarea forţelor pentru atacul de la Galda de Jos, annistiţiile, planuri ofensive şi lupte de apărare, luptele, *asediul* de la Cîmpeni, etapizarea acţiunilor oastei, alegerea momentului începerii acţiunilor de luptă, proporţionarea justă a scopului urmărit cu forţele avute la dispoziţie, alegerea corespunzătoare a obiectivelor de atacat, concentrarea forţelor pentru desfăşurarea acţiunilor ofensive, gruparea forţelor principale în apărare pe direcţiile importante de atins, alegerea şi folosirea cu pricepere a terenului, simultaneitatea în desfăşurarea acţiunilor...

Război în toată legea! Numai hârtiile de război şi planurile de acţiune, tunurile mai lipseau. Lucrarea însăşi în acest fel putea fi intitulată mai curînd „Armata lui Horea". Şi toate acestea fără nici cea mai mică cercetare de materiale documentare în plus faţă de informaţiile culese din lucrările de pînă acum, dar îmbrăcate copios în limbajul patriotic curent.

în realitate mobilizarea a fost cu totul alta, mult mai simplă: porunca împăratului, porunca lui Horea de a prăda, de a ucide pe unguri, pe nobili. Ameninţări crunte cu tragere în ţeapă în faţa casei, aprinderea casei pe ai săi. Şi alte variante simple, asemănătoare, cu totul departe de imaginaţiile militare savante, moderne ale autorilor noştri.

Sau-una mai complicată reţinută de Borbâla Gotffy poate mai dichisită şi de ea: „porunca vestită de judele satului de a prăda şi ucide pe unguri, sub ameninţarea: oricare român a ascuns ungur sau va ascunde de acum încolo şi l-ar hrăni cu mîncare şi băutură, îndată ce se va afla, va fi tras în ţeapă, care se va ridica înaintea casei sale, iar ai casei românului vinovat împreună cu ungurul ascuns vor fi închişi în casă, uşile şi ferestrele bătute pe dinafară cu pari, pe casă li se vor pune încă o dată ^tîtea paie cîte sunt şi i se va da foc, ca ungurul să piară cu românii casei care i-au fost mai credincioşi lui decît lui Horea".

Echipamentul ţărănesc de acasă, arme, uneltele proprii, securi, topoare, furci şi tot ceea ce oferă la îndemînă aprovizionarea de acasă sau din pradă. Totul spontan, improvizat, semne distinctive din prăzi, din proprie invenţie...

Ceea ce vrem să reţinem însă sunt aprecierile istoricului academician pentru aportul ştiinţific al lucrării, aprecieri de înaltă tensiune, pentru aspectul militar al acţiunii ţărăneşti, „fără cunoaşterea căruia multe laturi ale marii răscoale ţărăneşti sau *război ţărănesc* rămîn neînţelese sau mai puţin înţelese. Motive ce nu numai că justifică osteneala completată cu pasiunea, amîndouă întregite de dragostea şi înţelegerea cu care col. dr. Constantin Ucrain s-a aplecat şi a pătruns

subiectul cărţii sale. Fără asemenea calităţi un asemenea subiect nu poate fi înfăţişat *în profunzimea sa, în toate articulaţiile sale în împrejurările complexe ale vremii, ale societăţii din ţara Transilvaniei, ale evenimentelor revoluţionare din ultimele două'decenii ale secolului al XVIII-lea din această ţară"* (sublinierile mele).

Şi peroraţia proprie continuă:

„A *mobiliza* o oaste ţărănească, din sate diseminate pe văi şi dealuri, munţi şi şesuri, din sate cu case dispersate sau de-a lungul drumului, din sate îndepărtate unele de altele sau la distanţe mai mici între ele (află toate acestea iubite cititor dacă nu le-ai ştiut!) fiind nevoiţi oamenii să înfrunte ostilitatea oficialităţilor feudale şi habsburgice nu era lucru nici uşor şi nici lipsit de semnificaţie..."

Şi-apoi din aprecierile istoricului aflăm că „Horea şi căpitanii lui, principali şi mai mici, fără să fi învăţat "arta războiului" şi nici „arta" tacticii şi strategiei la şcoli înalte sau din tratate savante, ci din marea şcoală a vieţii şi a răspunderii tot atît de mari, *au ştiut mai bine decît ofiţerii imperiali şi nobilii* cu pretenţii de vitejie, să organizeze cete sau oşti ţărăneşti, precum şi să le conducă la lupte victorioase..." *„In fond, fiecare luptător revoluţionar de acum 195 de ani putea deveni un comandant, mai important sau mai modest, pus în situaţia de a comanda şi organiza oşti şi cete revoluţionare".*

„O asemenea oaste, cu o asemenea structură şi organizare, comandă şi înarmare a atacat curţi şi castele, *cetăţi* şi conace, cu succes de cele mai multe ori, fără succes cînd ostile duşmane erau superioare, numeric, în organizare şi armament, s-au înfruntat cu ostile nobiliare şi chiar cu cele imperiale, iarăşi cu succes de multe ori, fără succes alteori, *au angajat adevărate bătălii,* ca cele de la Rîmeţ, Brad, Lupşa, Mihăileni, Cîmpeni etc. unde răsculaţii au dovedit pe lîngă vitejie şi organizare militară". „Succesele răsculaţilor şi nu dorinţa de *pace liniştită* (!) i-a determinat pe nobili şi imperiali să angajeze discuţii cu răsculaţii..."

Şi iarăşi pledoarii pentru calificarea răscoalei de „război ţărănesc", acum după revelaţiile lucrării şi mai convingător. Răscoala şi ca „organizaţie *militară pe arme* (!) căpitan suprem, căpitani secunzi, căpitani de cete şi alţi „comandanţi", *cu steaguri, cu planuri gîndite de acţiune",* Superioară apoi ca „arie geografică de cuprindere". Ca demonstraţie o întinde iarăşi în toate direcţiile cardinale: „din Banat pînă în Maramureş, din Bihor pînă pe Mureşul mijlociu". Cu legături din „cetatea de piatră" a Munţilor Apuseni pînă în Ţara Românească şi Moldova, cu răsunetul european, de la Atlantic pînă la Urali, din Peninsula Apenninică pînă în cea Scandinavă etc".

Spectacular! Copleşitor!

Aşa vede istoricul academician lucrarea în cauză, „axată pe o problematică importantă, *în prea mare măsură neglijată* (să ne punem cenuşă pe cap!). Autorul merită toate aprecierile, după ce şi el venerează în eruditul istoric, în operatele şi în „monografia" sa, înscrisă în fruntea „marilor realizări istorice închinate răscoalei şi neînfricaţilor conducători ridicaţi din rîndul ţăranilor iobagi", autoritatea protectoare a operatului său.

Iată-ne introduşi, graţie istoricului academician şi colonelului doctor în toată profunzimea, articulaţiile şi complexitatea vremii şi societăţii din ţara Transilvaniei etc, de care noi nu ne-am dat seama!

Organizarea militară superioară - conducător suprem ascultat şi urmat - Horea -, alţi căpitani sau căprari, uneori cnezi, numiţi de căpitanii principali sau aleşi de sate, unii dintre ei superiori din punct de vedere al înţelegerii rosturilor lumii şi societăţii, *oameni învăţaţi şi instruiţi din cărţi şi mai ales din viaţa,* în

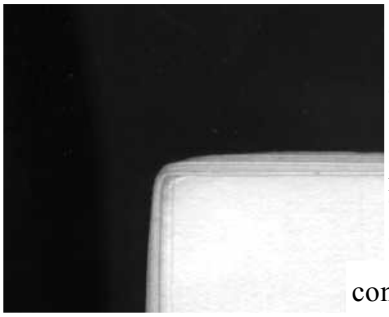

frunte cu Horea însuşi, *cu alţi cărturari care l-au consiliat,* între care secretarul său Chendi, „consilierul" Salis şi alţi „căpitani" ce-şi fac apariţia din loc în loc, în toiul luptelor, între care şi acel Petru Munteanu din Ţara Românească şi Mihai Popescu tot de acolo, precum o categorie de preoţi, foarte mulţi la număr, oameni *cu învăţătură şi cunoaştere a ideologiei luminilor* şi a mersului evenimentelor; programul foarte radical, cel mai radical din Transilvania acelei vremi şi nu numai din Marele Principat al Transilvaniei, solidaritatea cu masele populare din Transilvania a ţărănimii din celelalte două ţări româneşti: Moldova şi Muntenia, pregătite să-şi ajute fraţii în lupta de eliberare socială şi naţională..." (Revoluţia populară de sub conducerea lui Horea, p. 27-28.).

Supralicitare, o întreagă fabulaţie proprie dintr-o elementară neînţelegere a textelor. Frumoasă probă de cercetare istorică, cu frumos rezultat. Ce credit mai vrei?

Supralicitează - s-ar putea? - pe Horea însuşi. Toţi ştiam că e numai ţăran. Dînsul îi face „portretul *intelectual".* „Horea — conclude dînsul — era un intelectual în accepţiunea largă a noţiunii, un ţăran destul de cultivat, mai cultivat decît mulţi nobili ai vremii chiar. („Magazin istoric", 1967, nr. 1, p. '58). Şi nu se lasă nici pe urmă, dimpotrivă.

Citiţi în „Scînteia" din 15 oct. 1980: „Un om mai luminat şi mai *învăţat* între semenii săi, care din cauza vicisitudinilor acelor vremuri şi a răutăţii stăpînilor acestor locuri erau neştiutori de carte, dar înţelegeau însemnătatea învăţăturii şi-i preţuiau pe acei care o stăpîneau, i-au încredinţat, de aceea, lui Horea de patru ori plîngerile şi revendicările lor pentru a le prezenta împăratului la Viena". *Horea învăţat!* Oare unde îşi va fi făcut studiile?! Ba acum e într-un adevărat turneu pentru a-şi spăla eroul intelectual de erorile noastre. Nu lasă nici măcar să fie frînt cu roata de jos în sus, cum spuneam unanim noi toţi, împreună cu sentinţa, *ci de sus în jos! (Ibidem).* Şi ca să nu ne îndoim o repetă în publicistică. Ca să le pună vîrf la toate, şi în monografia sa scrisă cu prilejul bicentenarului. A reuşit evident, să se deosebească net de toţi cercetătorii de pînă acum ai răscoalei. Şi are toate şansele să se deosebească definitiv!

„Frăţia de cruce pe care o frecventa Horea la Viena i-a fost bun sfătuitor şi preţios ajutor. Salis acel personaj „enigmatic", se conturează ceva mai clar şi pe temeiul ştirilor tot mai numeroase se poate crede că el a fost în munţi în momentul izbucnirii şi desfăşurării mişcării..."

„Horea, organizatorul şi conducătorul principal al revoluţiei, ţăran-intelectual, autodidact, în stare să formuleze atît de clar programul revoluţiei, n-a putut fi nici analfabet şi nici incult, nici neştiutor şi nici necunoscător rînduielilor lumii şi societăţii — cum *din lipsa înţelegerii juste a noţiunii de om cultivat îl mai consideră unii istoriografi.* Ţăran incult, analfabet - etichetări şi caracterizări folosite de *necunoscători sau neprieteni ai lui Horea şi ai poporului român* — dar dezminţite cu uşurinţă nu numai de agerimea minţii lui Horea şi de puterea de pătrundere a realităţilor vremii, dar şi de numeroasele mărturii şi dovezi concrete la îndemîna celor ce le caută".

Răscoala însăşi trebuie *adusă la un 'nou nivel.* Nu e numai răscoală, e o „Revoluţie populară", marea frămîntare provocată de revoluţie *în societatea Transilvaniei în întregimea ei si de asemenea în Europa întreagă de la Atlantic pînă Ia Urali;* bucuria şi adeziunea maselor populare - ţărănime, lucrători de la mine şi ocne, sărăcime a oraşelor - în primul rînd româneşti, dar în unele locuri şi maghiare, secuieşti şi germane, teama şi duşmănia claselor dominante, în primul rînd maghiare, dar şi germane şi *române...*

„Pe temeiul unor asemenea argumente generalul locotenent dr. Ilie Ceauşescu, Ion Popescu-Puţuri, Mircea Muşat, Ion Ardeleanu ş.a. au optat fără rezerve pentru a caracteriza în mai multe rînduri, drept *revoluţie* evenimentele din 1784

din Transilvania. Aceştia şi alţii îşi întemeiază caracterizarea pe obiectivele promovate şi forţele participante, pe organizare şi desfăşurare, pe răsfrîngerile sale în cuprinderea ţării, trăsături ale unei revoluţii, adînc ancorată în cerinţele înaintării societăţii româneşti pe traiectorii moderne.

Faţă de aceste judecăţi atît de diverse în raport cu caracterizarea evenimentelor de la 1784, formulate timp de două secole, se cuvine un răspuns la întrebarea: Cum poate şi cum trebuie caracterizată marea mişcare a românilor de la 1784? Răscoală ţărănească, răscoală populară, război ţărănesc, mişcare revoluţionară, revoluţie? Nici una din aceste caracterizări în fond nu e greşită, deoarece din fiecare încorporează unele caracteristici. Dar fără nici o îndoială a fost cea mai mare mişcare cu caracter social şi naţional din **ţările** române de pînă atunci: mase participante — *zeci de mii de oameni, ţărani,* mineri, plebe orăşenească, români, secui, maghiari; cuprinderea geografică atît de vastă, din Munţii Apuseni pînă în Banat şi Maramureş în spre sud-vest, nord-vest, pînă în părţile Albei, Sibiului şi Odorheiului în spre sud-est; *organizare militară superioară,* oameni învăţaţi şi instruiţi din cărţi şi mai ales din viaţă răsunetul neobişnuit de mare stîrnit în toată Europa; desfiinţarea servitutii personale în Transilvania ca urmare a revoluţiei. Toate aceste trăsături definitorii îndreptăţesc caracterizarea evenimentelor, de la 1784 mai mult decît o răscoală ţărănească, fie ea şi mare. A fost cea dintîi revoluţie românească pentru dreptate socială şi naţională a epocii moderne, căreia-i va urma, la trei decenii şi jumătate, la 1821, cea din Ţara Românească, de sub conducerea lui Tudor Vladimirescu. Amîndouă au urmărit aceleaşi scopuri, proprii perioadei de trecere a societăţii româneşti spre epoca modernă. A fost o revoluţie, aşa cum o caracterizează, cu pătrunderea esenţei evenimentelor istorice, *tovarăşul Nicolae Ceauşescu* în magistrala Expunere de la 1 Decembrie 1983, cu prilejul aniversării celor 65 de ani de la Unirea cea Mare: „Cauza unităţii s-a împletit strîns cu acţiunile revoluţionare, cu întreaga luptă socială a maselor populare. Revoluţia din Transilvania de la 1784, condusă de Horea, Cloşca şi Crişan şi revoluţia din 1821, din Ţara Românească, condusă de Tudor Vladimirescu, au pus puternic în evidenţă atît marile resurse revoluţionare ale maselor populare, cît şi năzuinţa imperioasă spre unitate a celor trei principate româneşti". (Ştefan Pascu, *Revoluţia populară de sub conducerea lui Horea.* Bucureşti, Edit. Militară, 1984)

Calificarea răscoalei? A ales formula cea mai nefericită: *revoluţie populară.* A reuşit să se distingă nu numai de noi, ci de toţi istoricii. Ultimatul de la Deva e revoluţionar. Numai că nu e programul răscoalei, atotprezent. E doar o apariţie de moment, fără valoare general activă, fără să fie steagul de luptă în acţiune. Şi nu are nimic cu „Frăţia de Cruce". E imaginat local spre cinstea proprie, fără implicaţii imaginare. Să nu scădem imaginar un act capital localizat şi nominalizat. Iar dacă ar fi *luminist* nu e revoluţionar. Luminismul e *reformist.*

Alta: „în colegiul de redacţie sau redactor responsabil la marile colecţii naţionale de izvoare aflate în curs de publicare..." Marea lui contribuţie, a academicianului e că nu intervine cîtuşi de puţin în texte, că adică nu strică, că rămîne doar musca la arat, intervenind el nu poate decît să strice munca oamenilor, cum ar face dacă ar interveni.

Sunt arhivist de o viaţă, dar nu l-am putut vedea nici măcar o dată în vreo arhivă, nu l-am văzut nici făcînd studii de cercetare, nici publicînd materiale documentare. Ba da, ceva extrase tipărite din ziare italiene pe care nu le putem controla, sau o scrisoare franceză în „Anuarul de Istorie" (1943-1944, IX, p. 363) în care plasează prin lectura sa la *Salonta* (!) răscoala în loc de Zlatna.

Ba a scos şi broşuri în care jonglează cu epitetele de revoluţie, război ţărănesc, revoluţie populară şi altele contribuind substanţial la confuzia de termeni în circulaţia de azi.

„Bibliografia răscoalei lui Horea", opera sa, are iarăşi o poveste simplă. E zelul de mulţi ani al lui Gheorghe Bartoş, ajuns pe masa dumnealui cu rugămintea de a-i înlesni publicarea. După un respectabil timp de aşteptare, omul s-a trezit cu ea publicată pe 20 de pagini, de protectorul său sub nume propriu, în revista americană de studii româneşti,[36] după obiceiul său, fără să mărturisească sursa. Coincidenţă? Am insistat apoi asupra tipăririi lucrării lui Bartoş, care s-a şi făcut.[37]

Şi asemenea procedee la dînsul nu sunt excepţii, ci drepturi pe care şi le ia suveran singur, fără ruşine.

A sosit ediţia nouă a „Răscoalei lui Horea". A apărut în condiţii neaşteptat de bune, legată în pînză, cu o supracopertă spectaculoasă. La apariţie a fost o surpriză. Marcel Popa are o mînă binecuvîntată, iar directorul Mâciu e numai suflet.

A apărut în tiraj mai mic decît ediţia I. Motivul: nu o cer librăriile din Ardeal. Ce se întîmplă aci nu ne dăm bine seama. Şi doar e vorba de aniversarea a două sute de ani a unui eveniment capital de istorie a Transilvaniei, de istorie naţională. Ce-i drept în condiţiile de acum piaţa cărţii$_A$ a scăzut considerabil, scăderea condiţiilor vieţii o simte în primul rînd cartea. în plus ceea ce e vădit compromis e tocmai sentimentul naţional, gustul pentru istoria patriei, prin această turnare cu nemiluita, pe toate căile, pe toate tonurile, pînă la saturaţie, pînă la repulsie, pînă şi în muzica uşoară. E compromis din păcate chiar adevărul, e bănuit şi el de neadevăr. E ceva însă şi cu librăriile din Ardeal, o mafie care ar merita cercetată. Trecînd pe la librăriile din Cluj, afli că monografia nu e nicăieri anunţată în vreun fel, nici în vreo vitrină, nici pe standurile de cărţi expuse, peste tot e dosită în loc de expunere.

Mi-aduc aminte de întîmplarea de la apariţia primei ediţii. Librăria Universităţii ceruse iniţial doar zece (!) exemplare, ca să vîndă pe loc numai la lansare vreo 70-80! Iar în librărie nu ştiu să fi fost expusă nici după aceea mai mult de o jumătate de zi.

Să nu mai pomenesc soarta primei ediţii a lui *Supplex Libellus.* Depusă toată ediţia la aceeaşi librărie pentru a o pune în vînzare n-a văzut-o nimeni, iar după un răstimp, interesîndu-ne de ea, nu s-a mai găsit nicăieri, fusese dată la topit desigur, fără să mai putem afla de cine şi din a cui dispoziţie.

Nu ştiu cîte exemplare vor fi cerut din ediţia întîi a „Răscoalei" librăriile din Alba Iulia şi Aiud. Ştiu numai că localnicii din Alba s-au plîns că acolo au fost prea puţine exemplare, ca să avem după un an şi jumătate surpriza să găsim la librărie nu mai puţine de 12 exemplare nevîndute, cînd cartea era căutată peste tot. Iar la Aiud şi peste doi ani mai îndrumam pe solicitatori să o caute, acolo încă mai era. Nu se pricep librarii şi se lasă manevraţi de cei care se pricep? Acestea în locurile cheie ale răscoalei.

S-a scris şi această lucrare în condiţiile vitrege din vremea noastră, recte în condiţiile vitrege la care sunt condamnat personal, redus la posibilităţi minime de documentare, condiţii care pentru arhivist sunt şi mai greu de îndurat. Dar pentru a ţi se da această posibilitate trebuie să întruneşti şi alte calităţi decît cele de cercetător. Mă gîndesc cu durere la lipsurile unei astfel de lucrări. Dar să mă resemnez la ceea ce s-a putut.

Mai nou m-am trezit în „Flacăra", care înşirînd succesele istoriografice româneşti ale anului, pune *Răscoala lui Horea* şi *Supplex Libellus Valachorum* într-un context şi o tovărăşie de mai mare dragul, lucrările noastre apărînd nu în comemorarea bicentenarului răscoalei, ci în cinstea Congresului partidului! Nu mi-am asumat asemenea merite. Ba apar şi printre premiaţii anului în aceeaşi tovărăşie: Arimia, Ilie Ceauşescu, Ştefan Pascu, David Prodan. Biata mea muncă de zeci de ani pusă în coadă şi după acest cum să-i zic? Nelipsitul Pascu!

Ni s-a tăiat şi posibilitatea de a ne propaga ştiinţa peste hotare. Pentru ediţia nouă a Răscoalei lui Horea trimisă la bibliotecile mari, la specialiştii de peste hotare din Statele Unite, din Germania, din Ungaria, n-am primit decît o singură confirmare de primire, de la Fr. Kellog de la Universitatea din Texas, din 28 august 1984 şi acum suntem în ianuarie 1985. Primesc dimpotrivă confirmări că nu s-au primit. N-am primit confirmări nici pentru ediţia întîi. Ce se fac bietele noastre cărţi, cum se subtilizează, cine ar putea afla? In ce hal am ajuns!

Ce să mai vorbesc, cu ani înainte am trimis volumul mare de pictură românească cu text englezesc, în America, ca nici după un an şi jumătate să nu ajungă la adresă. Reclamaţii, degeaba. A fost nevoie de o reclamaţie din America chiar, ca să se găsească, în sfîrşit, undeva, un exemplar.

Documente privind istoria României. Opera în sine, pornită dintr-o ambiţie de grandoare (o numeam piramida lui Keops!), şi-a dat însă roadele sale. Contribuţia ştiinţifică a lui Roller a fost desigur nulă, mai curînd strica decît dregea prin intervenţiile sale. Dar el a fost stimulatorul, biciuitorul ei, cel care a înţeles să-i asigure şi o bază materială.

Colecţia se lărgea, creştea rapid, volumele apăreau unul după altul şi de tot mai bună calitate. Erau înhămate la ele cele mai bune competenţe ştiinţifice, în frunte cu P.P. Panaitescu, care erau scoşi din activităţi oficial ca reacţionari. Colecţia a devenit o adevărată şcoală. Mai ales că după moartea lui Roller au putut fi modificate şi principiile de editare.

Am participat la şedinţele de elaborare a acestor principii şi am acceptat să fac parte dintr-un „comitet de coordonare" a colecţiei. Pe primul volum apărut însă iarăşi supriză: mă văd alături de Oţetea ca redactor responsabil în fruntea unui comitet de redacţie. I-am explicat atunci lui Oţetea că nu aşa am înţeles şi i-am cerut să rectifice. Noroc că între timp s-a ivit Pascu, care m-a eliminat din proprie putere şi chiar din comitet şi s-a pus în loc pe sine. Acesta tupeu!

Aşa am păţit şi cu „Bibliotheca Historica Romaniae". După moartea lui Daicovici, Miron Constantinescu a insistat mult să fiu alături de el responsabil al colecţiei. Am refuzat, firește. I-am spus că e o treabă care mă depăşeşte, eu nu mai am timp pentru judecarea a zeci de lucrări, mai ales în versiuni streine. Mi-a răspuns că e suficient dacă vin la şedinţele rare, anuale, de coordonare a muncii sau de dare de seamă asupra activităţii. Am răspuns iarăşi că sînt principial împotriva figuraţiei (îndurasem destul de pe urma ei!), nu-mi pot pune numele decît pe muncă efectivă şi colecţia cere multă atenţie şi mare răspundere. Aş putea să fac parte doar dintr-un comitet ajutător sau de coordonare - mă gîndeam că voi putea propune uneori pentru traducere lucrări din cele apreciate de mine ca demne de a fi transpuse şi în limba streină. Iarăşi surpriză: pe foaia de gardă a primei traduceri apărute îmi citesc numele de redactor responsabil alături de Miron Constantinescu. I-am scris numaidecît o scrisoare, refuzînd din nou aceasta calitate. Am scris şi redacţiei sau biroului colecţiei cerînd rectificarea.

N-am primit răspuns. Noroc însă că şi în acest caz s-a ivit Pascu, care tacit m-a şters şi m-a înlocuit cu propria-i persoană.

N-am înţeles însă, deşi era uşor de înţeles, de ce şi la volumele de documente a trebuit schimbat numele „comitetului de coordonare" în „comitet de redacţie", cînd volumele îşi au redactorii proprii şi comitetul său face operă de redacţie, de ce a trebuit să cadă în eroarea sau abuzul combătut şi înlăturat al seriilor anterioare? Şi n-am înţeles, firește, motivul excluderii mele din comitet: sunt doar arhivist de o viaţă, am activat mulţi ani în colectivul de documente şi sunt eu însumi editor de documente. Adică am înţeles: ce puteai aştepta mai mult de la mintea lui Pascu?

Era un timp cînd se împărţeau responsabilităţile trecînd peste competenţa omului. Am fost cîţiva ani responsabil la şantierul arheologic de la Moreşti,[38] şantier condus efectiv de Horedt.[39] Mă socoteam cu totul incompetent şi mi-am redus rolul la simplă figuraţie. Cercul era tineresc, vesel, mă simţeam bine acolo. Am putut şi lucra bine la ale mele. Acolo am scris în bună parte „Robota în Transilvania în secolul XVIII",[40] chiar într-o cameră a castelului ruinat, în care era improvizat ceva sumar: un pat, o masă de scînduri, un scaun.

Tratatul de Istoria României. O întreprindere mare, cu mobilizare largă de istorici, socotiţi cei mai competenţi, fie ca membri în comitetul de redacţie, fie ca responsabili de volum, fie ca elaboratori, fie ca ajutoare din afară, cu studii ajutătoare. Discuţii, para-discuţii, şedinţe, discutarea capitolelor în colective, discuţii generale la fiecare volum. Durata, vreo zece ani. O muncă stăruitoare, spre a âa maximul pe care-1 putea da atunci noua istoriografie altoită pe cea veche.

Am fost cooptat responsabil adjunct la volumul III, secolul XVIII, alături de Mihail Berza[41], responsabilul volumului fiind Andrei Oţetea[42]. Eu răspundeam de istoria Transilvaniei, scriind-o singur în cea mai mare parte. în atmosfera de zel marxist de atunci nu era deloc uşor să-ţi impui propriile vederi. Discuţii, rezistenţe, amendamente în colectivele de discutare a capitolelor scrise. Un punct nevralgic al istoriei Transilvaniei era istoria naţională, care trebuia scrisă cu menajamente. O altă problemă spinoasă era regimul austriac, care trebuia acuzat de toate asupririle mistificînd răspunderile. Cum? Favorabil iozefinismului, lui Iosif II, care a ucis pe Horea? Ştiu că în discuţii m-am cam aprins. Imprudent am replicat, da, a condamnat pe cei trei conducători la moarte, dar noi în 1907 am ucis 11 000 şi erau ai noştri! Sunt sigur că s-a notat la activul meu.

Vederile, mai ales la început nu mergeau neted, critici, calificări, acuzaţii. Nu mergea mai ales rolul bisericii, cu deosebire Inochentie Micu, cap bisericesc, portretul istoric pe care i l-am făcut e un panegiric, neistoric. A trebuit să mai treacă anii. A mai intervenit şi diferendul cu Oţetea. Am rezistat însă, ba menţinîndu-mi cu încăpăţînare textul, ba amenînţînd cu retragerea de la Tratat. Aşa că semnez tot ce am scris. Ceea ce semnez şi azi cînd trenează problema noului Tratat de Istoria României.

Tratatul scris la nivelul cunoştinţelor noastre de atunci, în lumina noilor concepţii, a fost un efort serios, muncit. Azi însă depăşit. De fapt, aşa l-am conceput, ca istoric la nivelul de atunci, prin noi ediţii, ţinîndu-1 la curent cu progresul disciplinei.

Azi trenează de ani de zile problema reeditării, fără să ajungă la un capăt. Discuţii de la început, dacă trebuie să scoatem în nouă ediţie Tratatul existent sau să scriem un altul. Punctul propriu de vedere, pe care l-am lansat a fost

să-l scoatem cum am conceput atunci, o nouă ediţie. Mai ales dacă e vorba că menţinem vechile responsabilităţi. Noi care l-am scris nu-l putem scrie acum altfel. Un nou Tratat numai dacă generaţia nouă de istorici, crescuţi în regimul nou îşi ia singură sarcina, impunîndu-şi vederile proprii. S-a lucrat, s-au pregătit şi texte pentru tipar, de apărut însă n-a apărut nici măcar volumul I.

Sunt responsabil, împreună cu Pompiliu Teodor şi Florin Constantiniu la voi. V (sec. XVIII). S-a şi lucrat la acest volum, cu mai mulţi colaboratori din afară, materialul însă stă pe loc. Mi-am menţinut în genere capitolele din tratatul vechi, punîndu-le doar la curent cu progresele făcute de atunci încoace. Ca responsabil am ţinut însă să-mi impun şi concepţia proprie în structurarea materialului, în filiaţia dezvoltării istorice.

La o şedinţă de discuţii m-am ridicat împotriva ordinii factorilor de dezvoltare: agricultură, meserii etc, ajungînd treptat la structură socială, stat, cultură. Nu mi se părea deloc marxistă această succesiune mecanică. Ziceam, marxist care sunt mobilurile istoriei? Forţele de producţie şi relaţiile de producţie care sunt înainte mergătoare? Forţele de producţie. Ce sunt forţele de producţie? Omul şi uneltele sale. Atunci de ce nu deschidem istoria cu omul, cu potenţialul uman? Era de faţă şi Miron Constantinescu. Nu putea să nu fie de acord. Zicea numai că aceasta e mai greu de expus. La volumul pregătit am aplicat-o. L-am deschis cu „Potenţialul uman".

*Povestea unei colecţii: „Urbariile Ţării Făgăraşului".** Cu vreo şapte ani în urmă a trebuit să fie schimbat, nu e locul aci să spun din ce motive, responsabilul vechii Arhive Istorice, *cu un personal* cu totul nou. Au fost numiţi, ca de obicei, fără să fiu întrebat, doi tineri absolvenţi proaspeţi ai Facultăţii de Isorie, soţii Liviu şi Măria Ursuţiu. Aveau bune recomandaţii, mi s-au dat asigurări asupra calităţii lor, de care am fost bucuros.

Problema nu era deloc uşoară. O arhivă de varietatea şi masivitatea acesteia cu redusele ei mijloace de orientare, nu putea fi cunoscută subit, de nişte începători fără nici o experienţă, fără nici o continuitate. Ea cere un personal cît mai devotat, cît mai experimentat şi cît mai durabil. Şi acum trebuia totul luat de la început. Cum eu însumi eram legat trup şi suflet de soarta arhivei şi prin calitatea de fost arhivist al ei, şi prin cercetările mele ştiinţifice, ca şi prin responsabilitatea pe care o aveam din partea Filialei Academiei, m-am gîndit cum aş putea să-i interesez pe noii numiţi mai bine, să-i leg de noua lor ocupaţie, de nevoile arhivei. Am socotit că orientarea treptată cu mijloacele obişnuite în material nu e suficientă, că trebuie găsit un mijloc mai tentant, care să-i intereseze direct în noua muncă, să-i iniţieze în acelaşi timp într-o viitoare muncă de publicaţii documentare. Am iniţiat atunci ad-hoc o publicaţie de documente mai mare din cele colecţionate sau studiate de mine mulţi ani, peste patruzeci de ani în şir pînă aci, în legătură cu lucrările mele, dintr-un domeniu propriu de cercetare; lucrasem în domeniu mulţi ani şi pentru Meteş. Scrisesem şi o importantă lucrare: *Boieri şi vecini în Ţara Făgăraşului.*

Urbariile Ţării Făgăraşului, plănuită în trei volume mari, cu o mie de pagini fiecare, am pus în lucru materialele mele, mi-am amînat lucrările proprii, ei avînd doar să transcrie brut şi să dactilografieze materialul, ajutîndu-mă cu ei la colaţionări, corecturi. Eram demult acasă în subiect şi îmi făcusem subiect de cercetare pentru mine. Eram de-acum cunoscător de fond al subiectului. Mă

* Las în urma mea aceste note lămuritoare drept răspuns Ia un memoriu adresat Academiei de cei în cauză, de care ştiu, dar pe care nu-l cunosc, ca să răspund la obiect.

socoteam competent a iniţia şi pe alţii. Şi, firește, rezervîndu-mi tratarea într-un studiu propriu introductiv. Aveam şi un mare avantaj, făcusem liceul în ungurește şi m-am putut instrui bine, în limba veche ungurească a textelor. Şi eram deacum stăpîn şi pe ştiinţele auxiliare pe instituţiile istorice şi pe limba latină a textelor. Un avantaj de plecare aveau şi ei, soţia era jumătate maghiară, de limbă maternă maghiară. Şi nici soţul nu era străin de o elementară limbă comună maghiară de care se putea ajuta la transcrierea brută sau dactilografierea textelor maghiare, pe care apoi să le colaţionez şi rectific pentru publicare. Bucuros de aceste condiţii de pornire. Aveam mai ales mult material adus de mine, plătit chiar de mine de la Budapesta, fără să mai pun costul la socoteală. Credeam că asociindu-i să transcrie, colaţionînd cu ei transcrierile, treptat vor prinde gust pentru astfel de muncă, atît de instructivă pentru meseria de arhivist. Mergînd mai departe cu gîndul, am socotit că pînă la urmă vor prinde gust ca pe viitor să întreprindă şi singuri publicaţii proprii de documente. Ba vor prinde poate gust pentru cercetarea ştiinţifică. De acum le-am indicat şi teze de doctorat din acelaşi domeniu de cercetare, dintr-un domeniu în care însumi eram interesat să-i ajut, trasînd liniile de parcurs prin largi prezentări interpretative ale materialului. Voiam să le revizuiesc împreună cu ei, cuvînt de cuvînt, lucrările ca să fie publicabile. Voiam să insist însumi pentru publicarea lor. Mă gîndeam la crearea în arhivă a unei comunităţi de muncă binefăcătoare pentru noi toţi. Pe parcurs mi-am dat seama că nu au perspective de excepţie ştiinţifice, dar tocmai aceasta m-a încurajat: se vor lega mai mult de arhivă.

Pornind de la aceste gînduri le-am obţinut şi păstrat tot timpul regim de favoare în cadrele Bibliotecii, regim de „personal ştiinţific", ceea ce nu erau. Amintesc că le-am asigurat chiar două treimi din onorarul editorial al lucrării reţinîndu-mi integral numai onorarul prezentării introductive, muncă strict personală.

în condiţiile pe care am reuşit tacit să le obţin, Arhiva Istorică a putut face în genere o excepţie, invidiată pe drept cuvînt de bibliotecari, în cadrul Bibliotecii, cu comodităţi în muncă şi libertăţi în disciplină, ferită de rigorile muncii bibliotecăreşti, cu o muncă în sine deosebită, comodă, fără răspundere. Regim de excepţie, pregătire comodă, plăcută, alături de un cunoscător încercat în materie, interesat însuşi în această muncă, disponibil pentru asemenea muncă, situaţie de doctoranzi, de coautori la o masivă publicaţie a Academiei, posibilităţi frumoase de cîştig bănesc în plus în orele de serviciu. Muncă minoră. Şi totuşi ... E rău şi cînd oamenii nu mai pot de bine!

Editarea în colaborare a primului volum a devenit deosebit de dificilă. Colaţionarea de trei-patru ori a textelor, cu ei, fără ei, în manuscris, în dactilografie, în pagini, în revizii, cu rectificările, corecturile şi paracorecturile cerute de o asemenea muncă.

Studierea, prezentarea interpretativă a materialului, transformarea unui material brut în material publicabil, girul ştiinţific, toate au rămas în sarcina mea. Ba m-am izbit şi de neglijenţe costisitoare şi de muncă şi de bani. Volumul a intrat la tipar cu unele corecturi afirmativ făcute, dar nefăcute, făcute apoi mecanic pe text fără confruntarea cu materialul documentar, tot pe parcursul volumului. Muncă în plus şi pentru mine şi pentru tipografi, nervi, cheltuială de multe mii de lei. Am avut însă şansa, de care şi acum mă mir luînd în mînă volumul de 1 000 de pagini, de a rezista pînă la capăt la asemenea încercare fizică, luptînd luni de-a rîndul fără răgaz cu asemenea texte în limba veche maghiară, în latină. I-am pus capăt însă cu o criză, cu o intrare în spital şi cu o operaţie care, cum eram extenuat, putea să iasă rău ...

I-am rugat atunci ca la volumul II să mă scutească cel puţin de una din operaţii, să-mi dea posibilitatea colaţionării şi revizuirii pe materialul dactilografiat. Ceea ce au promis.

La publicare, dintr-un exces de bună intenţie însă am făcut ceea ce socotesc azi după cele întîmplate o mare imprudenţă. Socotind să-i încurajez pe noul drum, şi pentru viitor, i-am trecut pe foaia de titlu pe amîndoi coautori pe acelaşi plan cu mine. Ceea ce pentru moment i-a flatat.

Am pregătit al doilea volum. La acesta mi-au făcut într-adevăr serviciul cerut de a-mi da pentru colaţionare şi revizie materialul dactilografiat. Le-am citit prefaţa pe care am scris-o, unde li se recunoştea munca. Cerîndu-mi doar o rectificare, pe care am făcut-o pe loc, s-au arătat de acord cu textul şi volumul a fost trimis la Editură. A şi fost acceptat şi trimis la tipografia din Cluj, unde urma să apară. Aşteptam liniştit începerea lucrului.

Numai în acest moment am aflat ce se petrecea în dosul meu. Acest avans ştiinţific, apariţia subită a numelui lor abia ieşiţi de pe băncile şcolii ca autori pe o mare publicaţie ştiinţifică de mii de pagini chiar la Academie alături de un academician s-a dovedit rău sfătuitoare. Au început în dos insinuările la adresa probităţii mele: ceea ce am făcut nu e de-ajuns, ei nu sunt numai „colaboratorii" sau coautorii mei, sunt mai mult, lucrarea e mai mult lucrarea lor, ei duc greul, mie mi-e uşor că eu cunosc lucrurile, că ei ar trebui să continue, chiar ei, lucrarea. Şi alte asemenea. Ba cuconiţa (cea cu mai puţină răspundere în munca noastră) a ajuns, cum mi s-a spus, pînă la a profera că ea nu poate lucra, eu îi „fur" ideile. Măcar zău, nu ştiam unde le ţine. Şi nici nu ştiam că le are! S-a trezit cunoscătoare în materie de istorie agrară, cu idei personale care să mă ispitească după o viaţă de muncă proprie în această specialitate, cunoscător de acasă în materie de economie agrară, fără ca dumneaei să fi văzut, cred, în viaţa ei un snop de grîu.

Dimpotrivă făcusem iarăşi un exces de generozitate. Cum le indicasem drept teze de doctorat, unuia *Iobăgia pe domeniul Porumbac în secolul al XVII-lea* celuilalt *Iobăgia în domeniul Comănei* pe baza acestor materiale, la al doilea volum am renunţat la comentarea propriilor materiale din volum, privind domeniile, tocmai pentru a le lăsa posibilitatea să anticipeze ceea ce eu cunoşteam şi studiasem dinainte. Ba mi-am amînat propria-mi lucrare *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea,* scrisă cu mulţi ani înainte, spre a le lăsa posibilitatea să anticipeze. Cum subiectele n-au fost acceptate din ranchiunele profesorului conducător de doctorat, lui Liviu Ursuţiu i-am indicat teză de doctorat: *Iobăgia pe domeniul Gurghiu în secolul al XVII-lea,* inclusă în proporţii corespunzătoare şi ea în lucrarea-mi pomenită, iar soţiei *Urbariul domeniului Hunedoarei.*

Ajungînd cîrtelile la urechile mele, am chemat numaidecît pe Ursuţiu să-l anunţ că în asemenea condiţii am sistat colaborarea. Volumul fiind prezentat va rămîne aşa, scoţînd doar din *Prefaţă* cuvîntul „colaboratori" care i-a putut supăra. Dumnealui însă m-a surprins cu o negaţie completă: nimic nu-i adevărat, totul e invenţie. Eu nu vă anchetez, nu sunt în drept să o fac, - i-am răspuns - eu în asemenea caz îmi iau măsurile de precauţiune: sistez colaborarea. Eu n-am înţeles colaborarea decît în perfectă loialitate, ar fi fost suficientă o simplă insinuare după tot ce-am făcut ca să o sistez. Şi pot să o sistez chiar şi fără motiv, e dreptul meu care nu nedreptăţeşte pe nimenea. Să ne căutăm de acum înainte în linişte de treburile noastre, fiecare.

Am hotărît atunci să nu mai apar alături de ei ca autori nici pe volumul prezentat. Am făcut un memoriu, prezidiului Academiei în acest sens, consultînd şi Secţia de istorie, cerînd să hotărască una din două: volumul sau să apără numai sub numele meu, menţionîndu-le munca de transcriere şi dactilografiere în *Prefaţă* şi remunerînd-o la valoarea ei din onorarul lucrării, sau să nu apară deloc, nicicînd, personal nemaifiind de acord să le mai apară numele ca autori alături de al meu pe foaia de titlu. Academia la cererea mea, a decis prima alternativă.

Au făcut, după cîte am auzit, şi ei un contramemoriu. Nu cunosc cuprinsul memoriului lor, nu mi s-a comunicat. Doar acum tîrziu aflu ecoul pe care l-a avut în Editura Academiei, care s-a arătat consternată de cum am putut fi în stare de asemenea *„satrapie"!!*

Să rămînă măcar explicaţiile pe care le-am dat aci drept „justificare" a „satrapiei" mele. Iată unde au ricoşat generozităţile mele. Nu se poate o lecţie mai bună!

Ce neşansă! Chiar mie mi se întîmplă, care am atîta scrupul în materie de corectitudine ştiinţifică.

în jurul meu totul a luat foc: duşmănii, ameninţări, implicînd acum şi pe celelalte două noi arhiviste. Riposte, plînsete, justificîndu-mi încă o dată hotărîrea.

S-a mai şi exagerat poate, cum se întîmplă în asemenea istorii, în acuzaţiile reciproce au apăsat poate şi unii şi alţii şi eu trebuia să mă resemnez la ceea ce aflu. Dar nu atît proporţiile pe care le-au luat lucrurile m-au afectat, cît faptul în sine, afrontul la propria-mi probitate, ricoşul accidentului. Am socotit că cel mai înţelept lucru e închiderea incidentului.

(P.S.) Ursuţiu la un moment dat, nu mai ştiu exact la cît timp, m-a asigurat că el îmi va demonstra că merită să-mi recîştige încrederea. Nu mai ştiu dacă am redat exact cuvintele. Va demonstra-o viitorul - am zis. Azi mi-e cu adevărat de mare ajutor şi prin munca şi priceperea sa, şi prin atitudinea sa: nu se lasă ispitit de duşmănia turbată pe care mi-o poartă nemernicul nostru „director".

După ani de lucru iată volumul I al Iobăgiei în *Transilvania în sec. XVII* gata de tipar şi prezentat la Editura Academiei, încă din iunie, iulie anul trecut, mi se pare. Socoteam că va fi bucuroasă de o asemenea lucrare fundamentală. Mă bucur de o amînare mereu cu răspunsul. în sfîrşit surpriză: în zilele acestea (20 ianuarie) aflu din adresa Editurii că lucrarea e la Prezidiul Academiei pentru aviz din 8 august anul trecut. După şase luni încă nu are aviz de primire. Şi cine ştie cît mai are de aşteptat. Acum la sfîrşit de carieră ştiinţifică Academia trebuie să mă supună la asemenea verificare. Să mă jignească în acest chip! Editura doar ştia bine de la prima ediţie a *Răscoalei lui Horea* că tocmai pentru a evita o asemenea blasfemie am dat-o în altă parte. Şi acum putea să o dea pentru aviz Academiei de Ştiinţe Sociale, să nu mi-o expună la asemenea situaţii. Adică ce se întîmplă: lucrarea ajunge pentru aviz la Secţia de istorie, adică la preşedintele ei Ştefan Pascu. Acest impostor în materie care mă are ca sarea în ochi să-şi dea avizul asupra valorii lucrării mele, să o amîne cît vrea, să o mai şi braconeze poate după mîrşavul lui obicei, anticipînd în lucrările sale. Aflînd acum de soarta ei am retras-o. De acum ştiu să nu mă mai adresez Editurii Academiei. (23 ianuarie 1985).

Bucuros de apariţia, în sfîrşit, a volumului I din *Iobăgia în secolul al XVII-lea.* Dar în ce condiţii? La redactare, bucătăria tipografică, toată grija, împreună cu recunoştinţa mea redactorului, aceluiaşi devotat Marcel Popa. Execuţia tipografică însă, ce decădere. Hîrtie de mai multe neamuri, economie de cerneală, tipar spălăcit. Copertă săracă, supracopertă frumoasă dar nelăcuită, se şterge, curînd se face cîrpă. Nu are nici măcar obişnuitele, necesarele colontitluri, umblînd prin carte nu ştii nicicînd unde te găseşti. Cădem văzînd cu ochii. Dar, bucuros că a apărut. Recunoştinţă Editurii, (mai 1986).

Mă apropii de sfîrşit cu volumul II. Ce soartă va avea? N-a fost uşor. O primă versiune a întregii lucrări a fost scrisă înainte cu vreo 30 de ani. A fost nevoie însă de refacere radicală: s-au înmulţit materialele, a evoluat autorul. A fost nevoie de o restructurare, de o regîndire, de o schematizare a problemelor. Să fie într-un ceas bun! (19 octombrie Î986)

Nu e deloc uşor să lucrezi împotriva vîntului, numai cu cele două mîini ale tale. Cu un cîine care ţi s-a pus deasupra capului să-ţi otrăvească munca şi zilele ce ţi-au rămas. Şi n-ai de unde-1 apuca, în lumea noastră n-ai cui te adresa. Cine ar putea înţelege?

[Istorie şi politică]

Curios că totuşi continuăm să-i atribuim burgheziei marele merit istoric, pe care şi-1 atribuie ea, crearea statului naţional modern, clasei care în esenţa ei e cea mai puţin naţională dintre clase şi care nici puterea nu şi-a cucerit-o cu braţele proprii ; capitalului, banului, mărfii, cele mai puţin naţionale ca aparteneţă, cele mai puţin dispuse să respecte îngrădirile în graniţele naţionale. Şi după constituirea statului naţional, capitalul bancar, comercial, industrial e cel mai puţin naţional ca apartenenţă, e în proporţii masive, covîrşitoare, pe mîini nenaţionale. Naţiunea în accepţiunea europeană nu e cîtuşi de puţin problemă numai de marfă-bani, de clasa care vehiculează, care numeric reprezintă o mică proporţie în corpul naţiunii. Naţiunea e o noţiune complexă, incomparabil mai cuprinzătoare, atotcuprinzătoare. Temelia ei e masa imensă a ţărănimii jos, 80%, 90%, clasa boierimii sus, cele legate organic de pămîntul ţării. Ele reprezentau autohtonia, stabilitatea, masa naţiunii în raport cu labilitatea burgheziei. Naţiunea se naşte şi creşte istoric, indiferent de termenul care o numeşte, organic, cuprinzînd mereu ansamblul social al unui popor, în toate stadiile lui de creştere, ca şi acum în stadiul ei proletar. în fond poporul în totalitatea lui e naţiunea, trecerea de la o noţiune la alta nu e o schimbare calitativă, e doar o evoluţie, o ridicare pe o treaptă nouă, acum în condiţii economice, evoluate şi ele, în condiţiile capitalismului în speţă.

De unde totuşi această atribuire funciară a naţiunii, burgheziei ?

Evident din asocierea celorlalte clase, angrenarea cu deosebire a ţărănimii prin liberalizarea proprietăţii. Şi înainte de toate din asocierea intelectului, înglobarea lui de burghezie în propria clasă. Numai intelectul a putut cuprinde conceptual tot ansamblul naţiunii, de sus pînă jos, tot complexul ei material şi spiritual pe deasupra claselor sociale, pe deasupra cosmopolitismului capitalului, banului, mărfii. Desigur numai intelectul ridică la o nouă potentă ideea de naţiune, formulează teoretic şi practic statul naţional. Drepturile omului şi ale cetăţeanului, statul naţional care le asigură sunt concepte intelectuale, le-a conceput acea parte care nu e în esenţă burghezie, ca de altfel şi statul naţional în faza lui socialistă.

Meritul burgheziei nu e crearea naţiunii şi statului naţional, decît de a le fi dat noi temeiuri economice, de a-şi fi recunoscut bine şi cu deplin profit interesele, de a-şi fi asociat în virtutea legilor democraţiei celelalte clase şi categorii sociale, şi mai ales de a fi recunoscut valoarea şi necesitatea elitelor, de a le fi chemat chiar în funcţiunile de conducere ale statului. Meritul de a-şi fi recunoscut

în statul naţional o casă solidă, sigură, bine apărată de întreaga naţiune, din care să-şi exercite în deplină siguranţă şi avantajos funcţiunile şi din care să-şi proiecteze tentaculele şi în afară.

Dar, firește, nu numai aceasta e vina. Ea trebuie căutată mai adînc, în atitudinea noii clase faţă de cultură, în politica generală a culturii. N-am ajuns încă să concepem deplin funcţionalitatea ei, rostul ei major, locul omului de ştiinţă în noua societate. Facem încă mult cultură pentru că asta e o distincţie, un titlu de superioritate în lumea modernă. Dar în emulaţia cea mare punem accentul pe cultura cantitativă, statistică : cifre spectaculare de alfabetizare, de titluri ştiinţifice, de pagini tipărite, plasîndu-ne prin aceasta pe treptele superioare ale culturii ? plasare de care facem atîta caz. Progresul e spectacular fără îndoială, dar nu şi decisiv. Nu e suficientă numai o cultură cantitativă, cifrică, de masă, deosebit de necesară pe plan interior, e nevoie şi de o înaltă cultură, prin care te impui în cultura vremii, de o ştiinţă în mersul înainte al societăţii. Ba de calitatea acestei culturi majore depinde doar şi calitatea culturii de masă.

Dar pentru aceasta trebuie schimbată însăşi atitudinea faţă de omul de cultură, de omul de ştiinţă. Nu o discriminare, o plasare a lui în rîndurile burgheziei şi punere a lui în opoziţie de clasă cu omul muncii. Nu o subordonare a lui, ci asocierea lui, reaşezarea lui în demnitate, în funcţiunile lui în viaţa naţiunii. Omul de ştiinţă e mai puţin omul muncii ? Ba el, ridicat prin calitate, face mai mare şi mai valoros efort decît omul obişnuit. Şi îl face din propriu îndemn, prin vocaţie. El n-are multă nevoie de stimul, are nevoie mai curînd de condiţiile de muncă pe potriva îndemnului propriu, de demnitatea care i se cuvine. Nu e şi el interesat în progresul poporului său, în bunăstarea lui, în prestigiul lui, în rolul lui în lume ? Ba este, şi încă mult mai conştient, cum s-a dovedit totdeauna. Şi atunci de ce trebuie discriminat, ca burghez, subordonat ?

în definitiv ce e burghezia ? înainte de toate capital şi muncă salariată, angrenînd societatea într-o nouă structură, într-o nouă mentalitate. Şi în acest raport, fizic nu e nici intelectualul decît un salariat. Burghez organic e numai cînd e angrenat fizic în capital, ceea ce el în societatea noastră nici nu poate fi. încolo e un salariat, ca şi semenul său proletar.

Care a fost tăria burgheziei ? Faptul simplu că a înţeles să-şi asocieze intelectul, să-şi conceapă, să-şi organizeze, să-şi conducă revoluţia prin intelect, sa cheme în urma victoriei intelectul să-i lumineze drumul ascensiunii, să-şi integreze chiar intelectualitatea ca o necesitate organică în propria clasă. Iar noi, nesocotindu-ne interesele, în loc să o ataşăm în mod firesc nouă, continuăm să o lăsăm, să o clasăm acolo, să o excludem principial de la cîrma societăţii. Şi aceasta acum, cînd unealta supremă a producţiei, cheia magică a progresului e ştiinţa, acum cînd e mai mult decît evident că ştiinţa a revoluţionat şi revoluţionează spectacular, sub ochii noştri, munca, producţia, viaţa umană. Acum cînd ceea ce se caută cu deosebire pe glob sunt creierele. Noi însă continuăm să prelungim, să întreţinem, tacit sau deschis, discriminarea, să încurajăm deliberat neîncrederea, ca să nu spunem chiar adversitatea omului muncii faţă de intelectual, să-i diminuăm în faţa lui valoarea. Cînd e ştiut doar că intelectualul, în sensul propriu al cuvîntului, s-a plasat şi se plasează totdeauna, spontan, funcţional în fruntea progresului, se ataşează de la sine de preferinţă clasei laborioase, îi luminează calea. Revoluţia proletară însăşi e concepută doar intelectual, de Marx, Engels şi tot şirul de teoreticieni ai socialismului, e condusă de intelectuali (prima gardă bolşevică, în frunte cu Lenin). Oare Marx cînd a imaginat regimul

proletariatului, 1-a imaginat văzînd intelectualul, sau pe el Marx subordonat, ca intelectual, ca burghez, proletarului eliberat ? L-a imaginat ca să fie pus pe al doilea plan în noua societate ? Nici cel mai comunist intelectual din lume nu s-ar împăca sincer cu subordonarea. Şi cu atît mai puţin Marx, omul culturii, care întrevedea în final stăpînirea determinismului istoric prin puterea ştiinţei, culturii.

Omul de ştiinţă, raţional nu numai că nu trebuie respins, ci trebuie integrat cu preferinţă în omul muncii, prin ceea ce i s-ar corecta şi atitudinea. Dar, dimpotrivă, ne îngrijim mereu să-şi simtă inferioritatea. Probă supremă Academia Română, cea mai veche şi cea mai înaltă instituţie de cultură a ţării. Ea este şi cea mai vitregită.

Ba mergem cu această discriminare pînă şi în defavoarea proletarului în fiinţa sa. Fiul său devenit intelectual e discriminat ca intelectual, urmaşul lui trebuie să tragă ponoasele intelectualului, e supus îngrădirilor fiului de intelectual. Transpunerea principiului discriminator *rasă* pe planul originii sociale nu e lipsită nici ea de consecinţe. O experimentăm doar zilnic, nici originile sociale nu-1 dezbracă pe om de deprinderile morale umane. în societatea fără clase n-ar fi mai indicată mai curînd o ierarhizare a calităţii ? (1964)

* *

Acum cînd culturalizarea se face în masă, cînd totul se automatizează, se ştiinţifizează menţinem, accentuăm artificial demarcaţia între munca fizică şi munca intelectuală, întreţinem discriminarea, o încurajăm în conştiinţa publică, unde se accentuează încă.

Transpunem principiul calităţii rasă pe plan social, deşi acum cînd afirmativ s-au desfiinţat clasele, ar fi mai indicată transpunerea pe plan calitativ, etic. Experimentăm doar zilnic neajunsurile rigidităţii principiului. Originile de clasă, dezbracă prea puţin pe cel ridicat de înclinaţiile speţei umane. (1964)

* *
*

După o perioadă de risipă o supărătoare perioadă de economii. Şi cum reuşim, ca întotdeauna, să nu ţinem măsura, economia, din mijloc de a normaliza viaţa omului, s-a transformat în scop. Instrucţii, sfaturi, calcule, ameninţări cu sancţiuni ne complică viaţa de toate zilele. Gaz, electrică, apă sunt probleme care nu-i lasă linişte cetăţeanului. Ba ne şi întrecem în a supralicita. Dar dacă ar fi nuinai atît. Economia o înţelegem nu ca înlăturare a risipei, reducerea trebuinţelor reale cel puţin minime ale omului, ci coborîm mereu sub ele. Ceea ce duce la consecinţe inverse. Cîteva grade de căldură sub nivelul normal în birouri, lucrul se reduce la jumătate. Economia de un vînzător la Aprozar dublează coada. Pe măsura economiilor cresc mereu cozile, zi de zi sunt tot mai spectaculoase, sporind acest aspect penibil de lipsă mult peste lipsa însăşi.

Dar catastrofa nu se reduce numai la atît. Unde se contabilizează enorma scădere din timpul de muncă nu numai a salariatului, ci şi a cetăţeanului de orice speţă în genere ? Şi să mai adăugăm şi înclinaţia firească a lui de a prelungi absenţa de la muncă prilejuită de nevoile sale. Marea noastră economie s-a transformat într-o imensă risipă de timp util de muncă. Cît din timpul de muncă al poporului român se iroseşte astfel ? Ar fi interesant de calculat şi de raportat la valoarea economiilor materiale.

Cît timp îi iroseşte cetăţeanului apoi lipsa în sine ? Căci în economia noastră de toate zilele se progresează în două sensuri : creşterea mereu a lipsurilor, de-

gradarea mereu a bunurilor. La noi preţurile cînd nu cresc nominal, cresc static prin degradarea mărfii. O marfă bună lansată azi, rămîne la acelaşi preţ, dar nu mai e de aceeaşi calitate mîine. Şi aşa la noi nu cresc preţurile ! Degradarea porneşte de la stat şi o continuă, profitînd de ea, frauda, care creşte pe toată linia, la proporţii naţionale. Aproape nu mai există întreprindere lucrativă în care să nu bîntuie. Şi de-acum organizat. în sistemul nostru s-a redus considerabil posibilitatea de control, un control riguros aproape nu mai e posibil, fraudulosul împarte cu controlorul, său, acesta cu superiorul său ş.a.m.d., urcînd scara şi complicîndu-se într-o ţesătură pe care n-o mai poţi destrăma cu nici un fel de bună intenţie. Da, controlul se face, dar în cadrul acestui aparat şi în interesul acestui aparat, nu în al starului. Controlul se face pentru o .justă" împărţeală a profitului între beneficiari. O adevărată reţea subsidiară se organizează de la sine într-un angrenaj ascuns, greu accesibil controlului real.

Dar apar întreprinderile individuale, autonome, mai ales cele copios lucrative, care pot neutraliza, cumpăra organe administrative, martori falşi la nevoie, care se ridică la profituri destul de mari ca să se poată achita la o condamnare, rămînînd şi cu profit.

Şi-apoi corupţia din aparatul administrativ, feluritele mijloace de a pompa profituri ilicite. Ca să nu mai vorbim de aparatul superior sau de aparatul de stat, care nu se pot împăca cu condiţiile noastre comune de viaţă. Şi firul posibilităţilor de diferenţiere se poate întinde mult, se nasc, se înmulţesc sub ochii noştri, nu numai prin muncă şi prin economie, mai ales nu prin muncă şi economie stări de excepţie. Pe o cale sau alta, licit sau ilicit, diferenţierea se reface, se accentuează. O deosebire însă, o bună parte din mijloacele pe care le socotim azi ilicite, burghezia le-a clasat la „afaceri", care erau legale.

De asemenea mijloace beneficiază şi cetăţeanul în noua penurie alimentară. Se descurcă alături, pe o cale sau alta găseşte, încă nu poate fi înfometat. Ba la primejdie cumulează el cu nemiluita, ca niciodată, cămări frigidere, congelatoare încărcate. Dar cîtă alergătură, cu cîtă cheltuială.

Ca om de ştiinţă, pus în acest context, cîtă alergătură de la un loc la altul, cît timp, cîţi nervi trebuie să cheltui din ceea ce trebuie să cheltui în folosul ştiinţei ? La cîte suferinţe cotidiene nu numai materiale, ci şi etice, te supune ?

Lipsurile vin, firește, nu numai din atitudinea omului nou faţă de muncă, în care el personal nu mai e direct interesat, din îngrădirea libertăţii muncii, ci şi din ritmul nostru de industrializare, mai ales din acesta, un ritm depăşind mult puterile noastre. Industrializarea s-a făcut totdeauna şi pretutindeni cu mari sacrificii. Orice industrie nouă începe prin a fi deficitară. Şi oricît s-ar face „independent" nu e deloc scutită de dependenţa de economia mondială, nu se poate deloc lipsi de resursele ei tehnice sau financiare. Şi acestea acum nu se mai mulţumesc cu profitul învechit. Capitalul mondial nu ne poate exploata direct prin investiţii în interior ? Ne exploatează cumplit prin preţuri, prin valută. Nevoia de valută, necesară înzestrării noii industrii cere un export nemăsurat, de o desfacere adesea deficitară a noii industrii. Proletarul astfel e pus într-o situaţie paradoxală, tot ce produce el bun produce pentru lumea dinafară, implicit pentru riimea capitalistă. Acest produs bun al său lui nu-i este accesibil. îi este penibil apoi să ştie că nici după atîta timp de regim al său el trebuie să îndure, de pildă, lipsa de carne şi să vadă că ea se reduce la căzături sau la resturi, la nişte orori în măcelării, în mezelarii şi că tot ce e bun pleacă masiv, sub ochii lui, peste graniţă şi că nici după 35 de ani de răbdare nu se arată o îmbunătăţire, dimpotrivă. Industrializarea e desigur spectaculară, dar omul de rînd îşi vede Imai întîi condiţiile de viaţă de toate zilele şi numai după aceea spectacolul realizărilor. Şi desigur se gîndeşte că nu e nevoie să scazi decît cu un procent redus ritmul industrializării ca să răspunzi unei nevoi elementare a vieţii. Socoteşte desigur

că industrializarea trebuie să vină în întîmpinarea nevoilor omului, bunăstării lui, şi nu să fie scop în sine. Ba se întreabă, industrializarea, expusă masiv pieţii externe, are o perspectivă atît de sigură încît trebuie să se facă cu asemenea sacrificii ? O facem pentru generaţia următoare, care va fi recunoscătoare şi mai bună ? O vede ridicîndu-se sub ochii săi, dar nu o vede deloc mai bună. Şi-apoi cine ne autorizează să sacrificăm o generaţie pentru alta ? Se face pentru proletarizarea în masă cu orice chip ? Trebuie să mergem atît de departe cu privaţiunile pentru toate acestea ? Nu viaţa omului primează ? întrebările lui vin de la sine.

Aceasta în societatea fără clase ! Şi mai descriminatoriu e văzut ţăranul. Mecanizarea i-a uşurat fără îndoială munca. în măsura în care nu a fost proletarizat şi el, adică transformat în muncitor salariat. Şi acum, dar cu deosebire în faza iniţială a fost ţinut la mare distanţă: cote mari, salarii mici, cu totul disproporţionate, pensii ridicole. Lipsit de elementele cele mai active economic sub nume de chiaburi, a fost supus aproape consecvent incompetenţei şi eticii ţăranului „sărac", care numai cu greu s-a acomodat. Nevoia politică de a proletariza pe ţăran, economic n-a dus la rezultate scontate. Această fază durabilă a cooperării agricole ne arată destul de clar cît de dificilă e trecerea de la interesul individual la cel colectiv şi mai ales în asemenea condiţii, după ce a trecut prin faza proprietăţii depline şi libertăţilor economice care l-au atras spre burghezie. Lupta lui de totdeauna pentru proprietatea deplină a pămîntului a izbutit doar pentru o perioadă de vreo sută de ani. Rezultatul: indolenţa, furtul care s-au generalizat. Salvatoare poate fi doar ajungerea la etapa finală, agricultura uzină de stat, cu lucrători salariaţi la acelaşi nivel şi ea, ca orice altă uzină. Aceasta însă doar în momentul cînd uzina industrială va putea absorbi mîna de lucru devenită de prisos în agricultură. Investiţiile disproporţionate în agricultură au trecut-o pe plan secundar, au dus la anomaliile la care asistăm an de an, şi tot mai mult. S-a distins cu deosebire anul acesta, care s-a nimerit să fie şi climatic nefavorabil. Avînd o ţară deosebit de dotată cu condiţii agricole, cu adînci tradiţii, va trebui să ajungem să ridicăm agricultura la acelaşi nivel cu industria, să ne bucurăm din plin de virtuţiile solului românesc. (1980).

*

* *

Viaţa de toate zilele se degradează văzînd cu ochii. Oraşul e literalmente inundat de oameni, de maşini, de camioane, de murdărie. Străzile mişună la orice oră. Oamenii alergînd de la o coadă la alta, obsedaţi de lipsurile de tot felul. Cozi la fiecare pas, interminabile. Nu atît de mari cît e teama oamenilor să nu rămînă nemîncaţi. Strîng peste trebuinţă, consumă parcă mai mult decît oricînd, să nu lipsească, să nu se strice.

Ceea ce se degradează mai mult e ceea ce se numeşte civilizaţie. E copleşită văzînd cu ochii civilizaţia urbană, cîtă s-a putut crea pînă aci, s-a înecat în marea masă nou iscată. O masă trecută subit şi în proporţii neprevăzute, de la sat. Satul îşi avea viaţa lui închisă, cu legile sale scrise şi nescrise, convenienţele sale, etica sa, cultivate de veacuri, normele de viaţă în comunitate obligatorii. Cetăţeanul acestei comunităţi transplantat subit într-un alt mediu, se găseşte deodată dezbrăcat de toate convenienţele, nu se mai simte obligat faţă de nimeni, nu mai cunoaşte norme de respectare a bunurilor comune, de etică, de respect faţă de noii săi semeni, le calcă te calcă cu plăcere.

S-a petrecut rapid un fenomen nou, industrializarea a descompus clasa de bază de pînă aci, masa covîrşitoare a naţiunii, ţărănimea. A împărţit-o în două, partea cea mare, tot ce a fost mai valid a fost absorbit de industrie, a aglomerat

debordant oraşele, triplîndu-le, cvadruplîndu-le, s-au golit satele de mîna de lucru validă sub nevoi, suferind agricultura, pînă la această penurie alimentară. Industrializarea grăbită a dus numai la o schimbare a feţei ţării, dar îşi arată tot mai evident şi negativul. Politica agrară, exproprierea, colectivizarea forţată, distrugerea elementului economic celui mai dinamic în numele luptei de clasă sub nume de chiaburi şi înlocuirea lui cu ţăranul sărac a dus la confuzii, parazitism, descurajare. Discriminarea în retribuţia muncii, eliminarea sau îngrădirea resortului esenţial, care e interesul individual, a dus la indolenţă. Pomparea continuă a agriculturii în interesul industriei, a ţăranului în favoarea muncitorului a produs un fenomen grav, a condamnat pe ţăranul rămas să trăiască din furt, a generalizat acest flagel pînă la degradare.

Agricultura prin mecanizare s-a schimbat radical desigur, a eliminat munca chinuitoare de ieri, satul s-a schimbat în toate condiţiile de viaţă. S-a schimbat mai ales satul angrenat în industrie, satele din preajma întreprinderilor. S-a schimbat muncitorul sătean în salariat al industriilor. Retribuţia muncii agricole a ajuns însă la cvantumuri de-a dreptul neverosimile, la pensii ridicole, plătite sau neplătite şi unele şi altele. Indolenţă, demoralizare, superficialitate, ocolirea muncii, prada uneltelor, animalelor. S-a ajuns la o cvasigrevă, rezistenţă pasivă, tacită cu care nu se mai poate trata.

în schimb satul vărsat la oraş n-a ajuns încă să închege o clasă proletară adevărată, cu o practică a asociaţiei colective, cu o înaltă conştiinţă de clasă, cu mîndria muncii sale, cu demnitatea deplină a profesiunii sale. Se complace încă în neglijarea muncii, în sustrageri dacă se poate. O societate în plină prefacere la jumătate de drum, greu încercată de criza în care a intrat şi din care nu se văd încă perspectivele de ieşire.

Un fenomen social cu totul nou : o adevărată invazie de ţigani. Bărbaţi, femei cu copii în legături, cu străiţi enorme, cu fel şi fel de mărunţişuri de comerţ, ţigani, ţigănci populînd pînă la refuz prăvăliile de bijuterii. Plin de ei, de ele la fiecare pas, plină piaţa. Cumpără de toate, ei cumpără trufandalele. Personal sunt mereu acostat să-mi cumpere pălăria din cap ! Nu stau la coadă în rînd cu ceilalţi oameni, se obrăznicesc, te blestemă cu toate obscenităţile, fără posibilitate de apărare, nu intervine nici un sergent. Nu ştie nimeni pe ce căi se descurcă, nu-i vezi angajaţi la vreo muncă. Ei nu sunt trimişi nici la munci agricole, ci numai elevii, profesorii, studenţii. Trăiesc o viaţă interlopă ocrotită de stat, în rînd cu monumentele naturii, colaborează cu statul, cu aparatul lui, în colectarea valorilor metalice. După statute nescrise, dar care totuşi le asigură imunitatea. Această eflorescentă pune vîrf acestui nou peisaj uman.

O problemă a Transilvaniei ne lipseşte, mai cu seamă în politica de stat. Cine să o reprezinte în organul de conducere ? Un Moghioroş, un Fazekaş sau al doilea Fazekaş ? Creşte în jurul nostru văzînd cu ochii noua constelaţie a dreptului nostru asupra Transilvaniei, se îngrămădesc din toate părţile constelaţiile, săgeţile, se toarnă tot mai stăruitor „argumentele" de toate naturile, se debitează enormităţile şi noi ne resemnăm neputincioşi. Izbucnim din cînd în cînd, scurt, ca un foc de paie pe care chiar noi repede îl stingem spre a nu prejudicia „bunele relaţii", ne resemnăm pînă şi la umilirile la care am fost supuşi în Transilvania de Nord să nu stînjenim aceste „bune relaţii".

Ca istorici suntem primii conştienţi de primejdiile pentru viitor. încercăm să parăm, să reparăm prin ştiinţa noastră ceea ce putem. Stăruim în studii de specialitate, asaltăm Editurile. Dar cu tot mai puţin succes. Suntem paralizaţi şi ca documentaţie, şi ca informare ştiinţifică. De mult nu mai avem acces la literatura

de specialitate. Ba tot mai puţin şi la documentaţie. Arhivele fundamentale ale Transilvaniei sunt la Budapesta. Nu ne-am învrednicit să le revendicăm cînd se putea în urma Tratatului de la Trianon în care repatrierea era prevăzută. Iar azi sporesc zi de zi dificultăţile. Nu ne-am învrednicit nici să creăm o permanenţă de cercetări la Budapesta. Iar cînd recidivează din cînd în cînd problema, dăm în gropi, improvizăm, cădem în diletantism, incompetenţă. Şi-apoi ne liniştim bucuroşi că primejdia a trecut. Recădem în aceeaşi vinovată nepăsare. Trebuie să ne resemnăm neputincioşi la ceea ce putem improviza. Ba avem neşansa de a fi reprezentaţi pe teren de o competenţă ştiinţifică mai mult decît vulnerabilă. Ceea ce tare le convine, tare le uşurează combaterea. (1987).

Alba Iulia. Oraşul unirii românilor, oraşul unităţii naţionale, oraşul încoronării primului rege al României întregite. Oraşul primei uniri sub sceptrul biruitor al lui Mihai Viteazul, rămas simbol al ideii de unitate. Cultul însuşi al lui Minai Viteazul s-a format, s-a cultivat, a crescut în Transilvania. E prezent în *Cronica* lui Gheorghe Brancovici, în *Cronica* din Şchei, în *Plîngerea mănăstirii Silvanului,* în memoriul lui Aron Budai de la 1804, în istoria lui Ion Budai-Deleanu, în pana lui Damaschin Bojincă, şi mai presus în istoria lui Aaron Florian, profesorul lui Nicolae Bălcescu, care pornind de la preamărirea de către profesorul său 1-a monumentalizat şi 1-a impus drept simbol al unităţii naţionale.

Alba Iulia însă a rămas în mintea poporului cu numele ei slav de *Bălgrad,* însemnînd Cetatea Albă, cum se pare s-a numit de la început, reamintind vechea perioadă slavo-română a lui Anonymus şi nu ungurescul Alba Iulia *(Gyulafehervdr),* după ducele ungur *Gyula.*

în istoria nouă s-a întipărit definitiv ca oraş al unirii, oraşul încoronării primului rege al tuturor românilor.

Nu s-a bucurat nici sub regimul nostru liber de ieri de toată atenţia. Frumoasa biserică de încoronare improvizată pentru acest istoric moment nu s-a bucurat de atenţia cuvenită, zidurile sale înconjurătoare plănuite să fie construite după tradiţiile noastre istorice în piatră de talie au rămas improvizate, şi-au trădat curînd improvizaţia prin tencuiala şi prin surpăturile sale. Răstimpul suficient de lung al libertăţii noastre n-a fost de-ajuns pentru această „reparaţie".

Dar loviturile din plin oraşul le-a primit din partea regimului nostru, sub nume de oraş al încoronării. în politica noastră de construcţii, de industrializare, a fost deliberat lăsat mulţi ani pe dinafară. Ca apoi construcţiile precipitate, industrii, urbanizare să nu uite de ştergerea sau cel puţin camuflarea trecutului de ieri, ocolit de noi. S-a industrializat pripit, s-a construit mult contratimp, nu numai neţinînd seama de istorie, dar deliberat împotriva spiritului ei. Clădiri masive, moderne, bulevarde împotriva imaginaţiei noastre. Mult ne-am gîndit cum s-ar putea face în continuare din Alba-Iulia peste oraşul Unirii, oraşul marilor serbări istorice ale unităţii naţionale, de la răstimpuri mari istorice, concentrînd masele poporului român în număr spectaculos, în număr de mii şi mii, sute şi sute'de mii, potrivit numărului şi ponderii sale, importanţei sale mereu în creştere. Cum s-ar fi pretat vastul teren deschis în faţa catedralei, pe care am văzut defilînd poporul român într-o masă şi ordine în toată varietatea fiinţei şi costumelor sale la aniversarea de zece ani a Unirii. E un teren deschis cu margini înclinate parcă anume destinat de natura însăşi pentru asemenea desfăşurări de mase. Cum nu s-ar fi putut plănui străzile, bulevardele cu această orientare, spre vastul amfiteatru care se oferea (Idee a unui simplu bibliotecar, Şt. Petruţiu de la Biblioteca Universitară). Dar poate am avut în gînd şi aceasta, în contratimp. O aparentă preocupare e chiar parcul larg lăsat în faţă. în tot cazul nu ne-am sfiit ca sub pretextul „sistematizării" să cinstim cu buldozerele (?) căci a fost o clădire solidă, chiar clădirea (hotelul) în care s-a urzit în faţa Marii Adunări proclamarea Unirii!.

Na s-a putut ocoli în nici un fel afrontul ?

Nu s-a putut găsi modalitatea cinstirii marelui act, mai mult decît istoric ?! Ce insolenţă ! Unirea cea Mare am proclamat-o, poate, noi comuniştii!

încîntaţi de această trezire la conştiinţă din Basarabia. O făclie aprinsă în întunericul care ne-a cuprins. Semnal de lumină, n-a adormit nici conştiinţa virtuţilor, n-a adormit nici curajul. Vor renaşte, să nu disperăm. Vom descoperi şi noi desigur că avem români şi peste hotare şi nu numai în Basarabia şi Bucovina, ci şi în statele balcanice. Că avem împrăştiaţi mulţi şi peste hotare, în tot largul lumii. Că numărul românilor pe glob e mult mai mare decît îl mărturisim. Suntem un popor mult mai numeros decît recunoaştem noi înşine. Şi mult mai valoros decît ne recunosc duşmanii.

Trăim o lume de coşmar. Trăim iarăşi în persj)ectiva unei conflagraţii mondiale. De-acum însă la o mare răscruce a istoriei. In faţa armelor sale nu se mai pune numai perspectiva unui război cu învingători şi învinşi, e de prevăzut o prăbuşire de perspective incalculabile, nebănuite. Se găseşte la o răscruce soarta civilizaţiei însăşi, care e în perspectiva de a se îneca în propriile virtuţi. Tot mai adînc se cufundă în bunăstare, comodităţi, tot mai vizibil scade în virtuţile sale vitale.

Stările din acest moment tare seamănă cu cele din preajma celui de-al doilea război mondial, alergarea după mori de vînt, după tratate de siguranţă, chit că se crede tot mai puţin în ele. Cînd e evident de acum, că tratative, tratate nu sunt decît amăgiri, forme de informaţie, de sondare a intenţiilor adversarului, de camuflarea intenţiilor proprii. Totalitarismul a venit şi aici cu o mare inovaţie : a introdus şi în relaţiile dintre state strategia şi tactica de pe cîmpul de luptă, sistemele de informaţie şi de camuflare a intenţiilor din războiul armelor. Fiihrerul ne-a dat o lecţie cum nu se poate mai clară.

Şi totuşi lumea se complace în iluzii, îşi caută siguranţa în tratative, în tratate. Ba duce o luptă la lumina zilei, dezvelindu-şi intenţiile, armele, mărturisindu-şi nu numai virtuţile, ci şi slăbiciunile. Se complace în a-şi căuta siguranţa în lupta pentru dezarmare, pentru pace, o luptă cît se poate de nobilă, în timp ce înarmarea se exteriorizează. Cine nu doreşte dezarmarea, dezarmarea nucleară, dar ?

Civilizaţia se complace în virtuţile sale, în bunăstare, în comoditate, din care nu înţelege să rişte. Eurorachetele, de pildă, ţie olandez, belgian, norvegian etc. nu-ţi sună ? Se mai pot închipui pe glob zone imune de puterea nucleară ? Ne legănam în iluzii!

Creşte civilizaţia, creşte bunăstarea - scade seva vitală, gustul luptei. Să privim un singur exemplu: ne-am putea închipui la noi rezistenţa Afghanistanului ?

Istoria merge înainte în genere în linii mari previzibile. Avem precedentul capital al civilizaţiei antice. Creştere, diluare, prăbuşire, regenerare. O nouă sevă vitală. Un nou flux uman dinspre Răsărit spre Apus. Sau din lumea a treia !

Dar aceasta în secolele următoare ?!

Propaganda noastră disparentă în raport cu ceea ce se toarnă împotriva noastră pe toate căile pe piaţa externă. Suntem tot mai absenţi pe toate planurile. Practicăm o politică dimetral opusă celei ungureşti. Ungurii au împânzit universităţile americane cu profesori, tot atîţia propagandişti ai intereselor maghiare. Emigranţii pentru ei sunt tot atîţia misionari pe care-i cultivă, prin care propagă ceea ce nu pot de acasă.

Noi, pe ai noştrii dimpotrivă, îi tratăm drept dezertori şi îi urmărim ca atare. Deşi ei refuză regimul, nu naţiunea. Ne-ar putea servi şi ei în propagarea naţiunii.

Propaganda ungurească a recidivat gros, pe toate căile, pe toate meridianele, în Statele Unite cu deosebire, clădind pe ignoranţa cetăţeanului de acolo şi folosindu-se de proporţiile pe care le-a luat minciuna, dezinformarea în lumea politică nouă. Şi cum principiul modern alcătuitor de stat e indiscutabil pentru noi, ne ademenesc pe teren discutabil, istoric şi văd că noi ne lăsăm uşor atraşi în cursă. Iar aci terenul e larg deschis pentru orice eşafodaj.

O discuţie cu ei la obiect e imposibilă. Şi mai ales în lumea nouă cînd se minte gros, deschis sau camuflat. Mai ales că ei nu răspund decît la ceea ce le convine şi unde le convine. Şi, fireşte, eu spun una, el spune zece toarnă pe toate căile şi pe toate meridianele. Toate enormităţile !

Unde e tineretul ? Tineretul pe care istoria îl ştie mereu în avangardă, neconformist, contestatar, privind înainte, găsindu-se mereu în primele rînduri în orice mişcare revoluţionară.

Pentru prima dată în istorie e nepăsător, conformist, fericit în a-şi exploata pînă la moarte părinţii, de a le nesocoti munca, sacrificiile făcute pentru ei, de a-i înfrunta socotind că totul le compete, că pot risipi fără răspundere ceea ce s-a agonisit cu trudă. Vrea confort, comoditate, apartament, maşină. îşi înfruntă, îşi terorizează la nevoie părinţii. Abundă anomaliile, ciudăţeniile, infracţiunile.

Iată marea noastră eroare de ieri. Eroare născută din disperare. Eram atît de copleşiţi de nerăbdare, de durere, de neputinţa noastră, că nu mai puteam vedea înainte. Toată explozia, tot miracolul istoric a izvorît din această nerăbdare, din această neputinţă, din disperare. O disperare, la capătul răbdării, care a răbufnit într-o minune istorică. De necrezut, dacă nu s-ar fi întîmplat. Tineretul ne-a dezminţit, ne-a pus inima la loc, ne-a trezit dintr-o sfîntă eroare, ne-a readus în istorie, în istoria noastră, în familia mare a neamului Europei. Ne-am făcut reintrarea triumfală sub ochii de admiraţie a lumii.

Trăim o virulentă recidivă a deznaţionalizării după ce prin noile libertăţi ne-am socotit eliberaţi de ea. Exagerăm, mistificăm. In Bulgaria nu mai există români, nu mai există turci şi nici alte naţionalităţi. Soarta istorică a unei masive părţi de ţară s-a hotărît printr-o tranzacţie între Ţar şi Sultan.

Ba o parte masivă din moldoveni nu mai sunt români, sunt numai, „moldoveni", chipurile un alt popor. în Ungaria forţăm trecutul, forţăm statistica, recensămîntul, umflam cifrele. Forţăm chiar virtuţile istoriei. Transilvania a fost stăpînită atîtea veacuri de cele trei „naţiuni" constituţionale : ungurii, secuii şi saşii. Acum tindem să suprimăm una din ele, a secuilor, înglobîndu-i în naţiunea maghiară.

Au reînviat cu o nouă virulenţă toate tezele de ieri, se toarnă pe toate căile, în to£te formele. Suntem aruncaţi iarăşi la începuturi. Lupta trebuie luată iarăşi de la capăt. S-au înmormîntat toate atrocităţile de ieri. Nici nu le-au făcut ungurii, ungurii nu pot face aşa ceva, le-au făcut „hortiştii". S-a uitat istoria, excluderea poporului român din rîndurile cetăţenilor ţării. S-a uitat munca imensă pe care s-a clădit un stat, o cultură, virtuţile istoriei ale unei clase care a răsplătit această muncă cu tot dispreţul de care e capabilă, cu tot orgoliul ei proverbial. Noroc că istoria nu se întoarce şi nici nu face subit din 10 milioane 20. Decît doar dacă, Doamne fereşte, va recidiva şi un nou „hortism" ! Sau un nou Arpad cu cetele sale de „cuceritori" şi făuritori de eterne şi imuabile drepturi istorice. Căci drepturile istorice imunabile nu s-au cucerit nici prin prezenţă, nici prin autohtonie, nici prin sudoarea frunţii cum ne închipuim, ele s-au înscris pentru vecie în copitele cailor lui Árpâd !

în formula noastră dinainte: „români, maghiari, germani şi alte naţionalităţi" nu suntem încă un stat naţional, ci multinaţional şi, după cum ne juxtapunem în stat, toţi suntem naţionalităţi.

Să ne gîndim la ignoranţa din lumea largă, la cei care nu cunosc realităţile etnice de la noi. Ne-ar putea bănui că şi ca pondere suntem pe acelaşi plan. Mai mult, ne-ar putea bănui că nici nu suntem, ne-am pus în frunte numai fiindcă suntem stăpîni. Cînd în realitate România e poporul român în prelungire cu un număr de naţionalităţi: maghiari, germani şi alte naţionalităţi, care, prin ponderea lor redusă nu sunt în măsură să schimbe realitatea de stat naţional românesc al României.

E bine că s-a renunţat la ea.

O întîmpinare. Citesc cu indignare în „Adevărul în libertate" din 13 ianuarie scrisoarea deschisă a unor biete profesoare că sunt somate, ca şi alte cadre didactice româneşti, să părăsească cu elevii lor români, numaidecît, acum în plină iarnă, localurile naţionalizate şi deci şi localul fostului liceu piarist, uitînd că revoluţia, tineretul a sîngerat pentru democraţie, nu pentru revenirea la privilegii şi la asemenea maniere, nu pentru reintrarea în Ardealul de Nord! Ba acum seamănă a reintrare în întreg Ardealul. Au uitat că legea naţionalizării culturii nu e operă ceauşistă, s-a născut dinainte, cînd erau şi unii şi alţii socialişti sau comunişti, că ea nu a venit ca o asuprire, ca o nedreptate a noastră, a venit ca o reparaţie istorică necesară, o amortizare pe cît se poate a anomaliilor unui lung trecut. Aţi uitat că şi noi suntem „minoritari" nedreptăţiţi decît infinit mai numeroşi şi nu numai ieri, alaltăieri ci de sute şi sute de ani, voi mîndrindu-vă cu măreţia culturii voastre, noi îndurîndu-i infinitele-i sarcini, voi cu opulenţa, noi cu mizeriile. Dacă vă mîndriţi cu măreţia edificiului, nu vă întrebaţi şi pe ce muncă se întemeiază, unde contabilizăm enorma noastră muncă de sute şi sute de ani în servitute de masă, scoasă în afara istoriei, exclusă de la cetăţenia ţării, tolerată doar pînă la bunul plac al naţiunilor stăpîne, ungurii, secuii şi saşii. Nu v-aţi gîndit că orgoliul vostru de naţiune de cultură are drept temelie mai ales imensitatea muncii noastre, că opulenţa clasei voastre stăpînitoare purtătoare a mîndriei edificiului s-a clădit pe o muncă nesfîrşită în servitute a celeilalte „minorităţi" golită de drepturi, ţinută departe de cultură sub nume de rasă inferioară,

incultă, incapabilă de cultură, de intruşi rătăcitori, toleraţi doar pînă la bunul plac al „cetăţenilor" ţării. Nu vă gîndiţi cît am avut de îndurat consecinţele acestor halucinaţii. Să le îndurăm mai departe în vecii vecilor?

Un orgoliu ridicol dacă nu ne-ar fi otrăvit istoria, dacă n-ar fi tragic în consecinţele sale pentru noi, ţinuţi veacuri la rînd în servitute, departe de cultură sub nume de rasă inferioară, incultă, incultivabilă cu toate străduinţele de veacuri ale naţiunii maghiare.

Da, avem în faţă o măreaţă cultură, instituţii vestite de învăţămînt superior, licee, teologii, biblioteci de profil european, o intelectualitate beneficiind direct de luminile Apusului.

Da, edificiile pe care le-aţi indicat sunt măreţe. Dar unde se contabilizează munca imensă, suferinţele de secole pe care s-au ridicat ele? Da. Biblioteca Batthâyany din Alba Iulia e impresionantă. Numai că ea nu e opera culturii voastre, a fost achiziţionată întreagă din străinătate, adusă gata pe corăbii. Iar domeniul pe care şi-a clădit episcopia de toate au fost satele româneşti iobăgeşti din jur. E impresionantă şi Biblioteca Teleki din Tîrgu Mureş, dar oglindă şi ea înainte de toate a domeniilor mari ale familiei de magnaţi Teleki, între care se distinge domeniul mare românesc al Chioarului. E impresionant şi edificiul cultural al „Muzeului Ardelean" insinuînd cine e cultura în Ardeal. Dar se întemeiază înainte de toate pe opulenţa vîrfurilor aristocraţiei ardelene. Are şi o extrem de valoroasă arhivă istorică. Dar păstrînd nu numai virtuţile acestei aristocraţii ci şi imensitatea servitutii şi muncii noastre. Iar la sfîrşit întrebarea: această cultură cu care vă mîndriţi e numai apanajul vostru? Unde contabilizăm imensa muncă de veacuri a noastră, nesfîrşitul sarcinilor noastre pe care ea s-a clădit? Pe aproape 3/4 din iobăgimea lor, care e românească.

Naţionalizarea bunurilor acestei culturi e chiar atît de nedreaptă ca să vă alarmaţi? ca să ne excludeţi din nou de la ea? Naţionalizarea nu e ceauşism, e o mare reparaţie istorică. Avem şi noi cum vedeţi, revendicări de „minoritari", şi încă incomparabil mai grave. Nu suntem destul de generoşi cînd ne resemnăm la numai această reparaţie? Cînd vă oferim localurile statului, personal, întreţinere, absolută libertate pentru toţi de a beneficia de valoarea lor indiscriminant sub înalta garanţie a celei mai înalte instituţii de cultură a ţării. De ce vreţi să le închideţi în vechile ziduri. De ce vreţi iarăşi să vă izolaţi? Cu ce scop? Şi cu ce drept? De ce socotiţi că învăţăceii noştri trebuie expulzaţi din lăcaşurile de cultură la care au trudit şi moşi de moşii lor fără a putea beneficia de truda lor? Adică în loc să atenuăm disensiunile, suspiciunile, să le accentuăm? Nu vreţi să renunţaţi la revendicările voastre? Nici noi nu renunţăm la ale noastre. Să le lăsă prin urmare hotărârilor legale, constituţionale, dezbaterilor democratice ale naţiunii.

Şi încă o dată, în revoluţie am sîngerat pentru revenirea la democraţie, la eliminarea suspiciunilor, la repararea pe cît se poate a nedreptăţilor flagrante ale istoriei, nu să le accentuăm. Sau aşa socotiţi să vă faceţi dreptate?

Unde aţi văzut privilegiu să facă dreptate, să însemne echitate? Să deschidem dicţionarul universal Larousse, la privilegiu: *avantaj exclusiv* „La Revolution remplâţa Ies privileges par le droit commun". Iată ce înseamnă privilegiu. Iată ce aduce Revoluţia. Fără comentarii.

Revoluţia noastră readuce discriminarea? Sau să ne înfrăţim şi să ne bucurăm împreună fericindu-ne cu ce am cules fiecare din istoria comună, unii de minoritate de latifundii, de privilegii, de neimpozabilitate, de cultură, de mărire, ceilalţi de majoritate, de servitute, de muncă, de sarcini, de excludere din constituţia ţării, de drepturile de fii ai patriei, de incultură şi ne înfrăţim de mai mare dragul, dacă şi aceasta mai e democraţie şi înfrăţire.

Sunt drepturile noastre cîştigate. Să ne bucurăm frăţeşte de ele. Să ne sfidaţi mai departe cu flagranta moştenire istorică, intangibilă, sfîntă şi indiscutabilă. Izolaţi-vă iarăşi în spectaculoasele voastre edificii. Istoria să stea pe loc.

De fapt nu înţelegerea e scopul, ci diversiunea cu orice preţ. Oricît le-ai da, din principiu ei trebuie să fie nemulţumiţi. Trebuie întreţinută revanşa. Orice înţelegere îndepărtează de ţintă, e primejdie de slăbire a iredentei, a ţintei finale. Nu se sting luminile reaprinse de Ardealul de Nord şi nici iluziile reînvierii unui trecut oricît ar fi de iluzorii. E o obsesie patologică.

Noi doar de aceea am sîngerat ca să satisfacem înainte de orice revendicările minorităţilor maghiare, revenirea la priorităţile lor istorice!

„Huliganismul" de duminecă 18 februarie de la Bucureşti nu se arată a fi un simplu joc al luptelor politice, vreo manevră a partidelor politice. Caracterul, participanţii, instrumentarul, faptele, mostrele de participanţi, de făptaşi de cea mai joasă speţă violentînd sedii, scripte, armata însăşi, denotă mai mult decît opozanţi politici. E prea evidentă o compromitere a revoluţiei poporului român însuşi. Revoluţia poporului român prea a stîrnit admiraţia lumii. Trebuia veştejită. Iată de ce-i capabil realmente acest popor! Resorturile merg mult mai departe. E poporul incapabil de a se aclimatiza singur în Europa civilizaţiei. Trebuie strunit, condus. Trebuie convinsă lumea de aceasta. De cine să fie condus? O adiere de neîncredere vine chiar din Statele Unite, unde nu lipsesc ispitele.

Universitatea maghiară. Revendicările minorităţii neapărat în primă urgenţă. Şi cît mai repede, pînă nu s-au stins flăcările revoluţiei, pînă cînd nu s-a potolit entuziasmul generos, gata de a-şi deschide larg braţele tuturor revendicărilor. Grabă, grabă, pînă-i fierul cald şi problema gravă a statului democratic neprevenit. Nici mai mult nici mai puţin decît o universitate maghiară completă mai înainte de a-i cîntări necesitatea, ponderea sau cheltuielile pe care le implică şi mai ales stricta necesitate. Da, de înţeles o strictă necesitate a culturii naţionale, dar insolubilă în cadrele date. Dar chiar o universitate completă, cu toate sarcinile pe care le comportă şi fără răgaz pentru cîntărirea lor?

Mai întîi fără o cîntărire elementară a necesităţii ei, fără un recensămînt de populaţie sever pe care să se întemeieze, să o justifice. Nu avem asemenea cifre, dar putem să le aproximăm. Noi avem o universitate la 9-10 milioane de locuitori. Şi o vrem la un milion şi jumătate. Exagerăm, vor fi poate mai mulţi, dar o bună parte a lor frecventează universităţile româneşti în vederea plasării oriunde în ţară. N-au să vină la universitatea lor din Cluj studenţii unguri sau secui din Bucureşti. Şi de acolo vor fi poate cei mai mulţi.

Da, înţelegem pînă la un loc dorinţa unui învăţămînt superior de disciplinele umaniste legate de cultura naţională. Dar şi acesta relativ, din nevoia de a proteja cultura proprie de contaminare. O cunoaştere a culturii poporului alcătuitor de stat, a poporului cu care convieţuieşti nu ţe scade în nevoile vieţii şi mai ales a convieţuirii cetăţeneşti.

Mai spinoasă e problema unei universităţi complete, de toate specialităţile. Partea comportînd cheltuieli deosebit de mari, încărcînd bugetul ţării, bugetul tuturor, deci al întregului popor. Şi cu ce cîştig? Mai curînd cu o mare pierdere pentru absolvenţi: ei pot fi plasaţi numai în mediul propriu naţional. Sau vreţi să puteţi fi plasaţi oriunde pe cuprinsul ţării? Te-ai aştepta mai curînd la o

revendicare inversă: cît mai mulţi în universităţile româneşti. Ar fi o nedreptate flagrantă să luaţi pe lîngă locurile proprii şi locurile altora pentru care în plus nu aveţi şi pregătirea pentru funcţiile şi limba populaţiei. Şi cum să delimităm asemenea zone cînd sunteţi dispersaţi în toată ţara? Dar în oraşe, în Capitală? O dificultate fundamentală şi flagrant nedreaptă. Mai ales că în concurenţa pentru posturi se nasc şi multe rivalităţi, nu numai între absolvenţi ci şi între universităţi, care numai la armonie nu duc. Mi-aduc aminte de un moment: în 1945 cînd ne-am întors am găsit Facultatea de medicină populată pînă şi cu elevi de 4-5 clase de liceu ca să fie ocupată.

în tot cazul extinderea învăţămîntului universitar naţional şi la masa tuturor ştiinţelor nu numai încarcă enorm sarcinile tuturor, dar crează dificultăţi insurmontabile şi mai curînd dăunătoare decît salutare. E adevărat, această comunitate crează fatal şi apropieri dintre tineret, vine şi cu primejdii de căsătorii între studenţi.

Să ne daţi exemple de asemenea extinderi chiar în Europa. Interesul comun nu e discriminarea, distanţarea ci utilitatea tuturor oriunde în stat. O strictă necesitate a distanţării obişnuit nu merge mai sus de un învăţămînt mediu sau de obişnuitele forme de asociere. în Statele Unite trăiesc, mi se pare, peste 13 milioane de germani fără să aibă o universitate proprie şi fără să o ceară. Cîţi polonezi, dar cîţi unguri trăiesc azi acolo fără să ceară o universitate. Greşesc poate, e posibil, dar cred nu prea mult. Că e nevoie de aceasta la noi pentru întreţinerea iredentei, spiritului de revanşă, subversiunii. Dar să le întreţinem tot noi şi pe acestea? Nu ne cereţi asemenea generozitate.

Cer universitate proprie, maghiară. Dar şi aceasta ca nicăieri în statele civilizate, nu numai pentru disciplinele culturii naţionale, ci pentru toate disciplinele, şi pentru cele care implică interesele generale ale societăţii, ale statului. Ei trebuie să fie neapărat stat în stat, neobligaţi la nici un fel de încadrare, la nici un fel de convieţuire cetăţenească. Ei să nu fie obligaţi în nici un fel la cunoaşterea culturii majorităţii limbii statului, dar totuşi să poată fi plasaţi oriunde în stat. Lor nu le sunt de-ajuns instituţiile proprii naţionale: biserică, teatru, presă, edituri, în stat nu proporţionalitate, ci nelimitare. Nu ei să fie obligaţi la limba statului ci statul la limba lor.

în statul ungar nici vorbă de instituţii naţionale de stat, de universitate, nici măcar de licee de stat în limba naţională. Noi populăm licee maghiare, germane, în chiar şcolile primare. Am făcut o clasă la şcoală primară, liceul în ungureşte la liceul Kunn din Orăştie, populat în bună parte de elevi români. Am crescut în limbă, în gramatică, în literatură, în cultură maghiară şi nu ne-a căzut steaua. La universitate doar o amantă de catedră de limbă şi literatură română şi un neînsemnat învăţămînt religios. Şi voi vreţi tot. Vreţi să nu vă contagiaţi în nici un chip, în orgoliul vostru să rămîneţi fără asemănare.

Să nu implicăm istoria. Frumos. Adică tot ce aţi acaparat în istorie, toată munca popoarelor pe care le-aţi supus şi pus în serviciul statului, culturii voastre cu care azi ne sfidaţi, să vă aparţină numai vouă, să ne excludeţi de la orice beneficiu al ei, sfidîndu-ne de la înălţimea a tot ce aţi cîştigat. Iar noi să vă îndurăm la infinit orgoliul, insolenţa, privilegiul.

Reţinem punctul 8 din declaraţia intelectualilor români şi maghiari de la Budapesta din 19-20 martie.

In cadrul dezbaterilor s-a insistat asupra necesităţii de a separa argumentele istorice de decizia politică şi de acţiunile culturale, astfel încît momentele critice ale trecutului să nu mai afecteze prezentul.

Adică tot ce s-a cîştigat prin istorie rămîne privilegiul vostru intangibil. Adică două treimi din munca de veacuri a altora ramîne dreptul indiscutabil al vostru.

Autonomizarea judeţelor Harghita şi Covasna a luat foc. Dezbateri aprinse în cele două camere, cu învinuiri reciproce. O exacerbare în care să ne căutăm mai întîi noi vina: cercetări infinite, de mai bine de un an a exceselor de la Tîrgu Mureş, prelungite din Secuime, cercetări fără capăt, şi fără rezultat concret, avînd meritul de a prelungi, de a complica lucrurile, lăsînd timp din belşug pentru a le mistifica. Ba ce e mai grav, pentru a umple Europa, toată lumea cu imagini devenite incontrolabile, de a alimenta noi înşine, pe cheltuiala noastră o propagandă mistificatoare, ostilă.

Iar în asemenea cazuri un stat suveran răspunde prompt, scurt. Şi chiar dacă greşeşte, e mai uşor de pus capăt unui conflict simplificîndu-l în loc de a-l complica. Din capul locului drepturile unui stat suveran nu trebuie puse în discuţie, trebuie afirmate cu deplină răspundere. Şi în nici un caz nu în funcţie de intervenţii străine, mai ales cînd sunt de interese străine.

Cunoscînd ţinta ultimă, totdeauna să fim atenţi la ceea ce concedem, să ne întrebăm *cui prodest* ? Mai ales cînd sunt implicate scopuri ultime, dinainte ştiute. Mai ales în cazuri istorice în care istoric am fost confruntaţi. Să fim atenţi cînd introducem calul Troiei în cetate. Să nu ne lăsăm amăgiţi. Mai bine să exagerăm în prudenţă, decît să fim neprecauţi. Paza bună înlătură primejdia rea.

Să fim atenţi mai ales la concesii, la generozităţi, la latura lor negativă. Să fim atenţi la aşa-numitele „autonomii", la laturile sau scopurile lor nocive. Ele pot fi doar mai mult decît necesităţi practice sau raţionale, pot fi doar „cuiul lui Pepelea", din care să se facă obstrucţie, să se submineze unitatea de stat.

Am avansat doar anumite teze cheie.

Fiinţa şi unitatea noastră de stat, demnitatea noastră de stat nu se discută prin Budapesta.

Dreptul nostru sub soare nu se discută, se afirmă. Drepturile minorităţilor nu se tîrguie la întîmplare şi la revendicări fără limită, trebuie obţinut un statut internaţional al minorităţilor aşa ca şi pentru drepturile omului, şi nu lăsate la voia tîrguielilor sau revendicărilor arbitrare.

1 Decembrie 1990. Iată şi ruşinea naţională şi chiar după eliberarea noastră, revoluţia noastră, o Alba Iulie aniversară. Alba Iulia proclamată prin Parlamentul ţării sărbătoarea naţională a naţiunii fără prezenţa poporului român, redusă la o meschină demonstraţie politică. Regimul Ceauşescu sancţionase Alba Iulia ca oraş al încoronării, desfiinţîndu-se amfiteatrul enorm din faţa catedralei, compromiţînd acel amfiteatru enorm atît de indicat pentru marile sărbători ale naţiunii. Statuia lui Minai Viteazul însăşi în loc să fie amplasată în faţa catedralei de încoronare, a fost amplasată în spate, în faţa unei cazărmi, afirmative fost cîndva palatul princiar al lui Gabriel Bethlen.

Alba Iulia, traducere a ungurescului *Gyulafehervăr,* tradusă la rîndul său din româno-slavul Bălgrad. Aşa am numit-o noi popular totdeauna. N-a cunoscut niciînd alt nume. N-am cunoscut încă, de origine din anturajul oraşului, alt nume decît Bălgrad. Acest unguresc Gyula a apărut istoric prin adăugare la Bălgrad (Fejervâr) a unui demnitar ungar Gyula, atestat în ierarhia regelui ungar numelui

reprezentantului în Transilvania al regelui Ungariei, pe care acesta aici îl reprezenta. Menţinem această filieţie, şi tocmai la oraşul simbol al unităţii noastre naţionale ? (1991).

Idei directoare. La temelia poporului român, la temelia statului său trebuie să aşezăm o permanenţă, o *idee forţă* pe care clădim, de care ne călăuzim, pe care ne afirmăm şi pe care nu o discutăm. Suntem un popor european, romanic, multimilenar, sedentar. Popor român, reprezentăm romanitatea de Răsărit, dacoromânismul, care porneşte din Transilvania, rădăcină a poporului român, care iradiază de aici prin descălecarea în ambele sensuri, cuprinzînd treptat, istoric, toată întinderea spaţiului românesc, tot poporul românesc şi spaţiul său vital, virtuţile sale istorice, permanenţa sa indiscutabilă. Suntem cel mai mare popor din această parte de lume. Să ne afirmăm ca atare cu tărie şi indiscutabil. Fiinţa şi greutatea poporului român, o tărie pe care nu o discutăm cu nimeni, o afirmăm cu tărie de cîte ori e necesar- ca de la sine înţeles, nicicînd discutabil.

Poporul român aici în Răsăritul Europei, o santinelă a latinităţii cu arma pe umăr.

Romanitatea de Răsărit. Dunărea ne uneşte nu ne desparte.

Testamentul meu de istoric. Poporul român o tărie, viitorul lui o credinţă imutabilă.

Gînduri de istoric înainte de plecare. O credinţă şi un adevăr psihologic.

lin marginea textului, cu intenţia de a fi intercalate :/un uriaş copac cuprinzînd în umbra sa un mare popor latin, un mare suflet uman. Că sunt parţial şi discutabile nu prejudiciază acest tot, tăria fizică şi morală a poporului român în totalitatea lui certă. Mohamedanismul, de pildă, e sută la sută adevărul ? Dar ce idee forţă constituie ?

cu o structură şi limbă impresionant de compactă, de unită de o structură categoric latină, de o psihologie, cultură spirituală comună.

Nu ne tîrguim dreptul sub soare. O idee forţă care chiar dacă nu e sută la sută adevărată e o tărie, o permanenţă, ca mahomedanismul, budismul.

[La capătul drumului]

Iată-mă şi la 80 de ani. Optzeci de ani! Cum a trecut, pe nesimţite, vremea. Nici nu-mi dau seama cum au trecut anii. Curios, timpul trece tot mai grăbit, numai cît a început săptămîna şi iară e duminică. Şi totuşi uitîndu-mă înapoi, cîte nu s-au petrecut în optzeci de ani. Nu mă pot deloc plînge, am trăit perioada cea mai spectaculară a istoriei noastre, a istoriei umane în genere. Am trăit acesta explozie fără precedent a energiei umane, dar şi a spiritului uman. Cîte nu s-au petrecut pe care nici nu îndrăzneam să ni le imaginăm, nici măcar utopic.

Ziua de 13 martie am petrecut-o în cercul nostru intim al bibliotecarilor, respective al bibliotecarilor şi a celor doi amici ai noştri de la Editura Ştiinţifică, directorul Mircea Mâciu şi Marcel Popa, precum şi a „mătuşii" din America, Cornelia Bodea. Intimitate, veselie spontană.

La acest popas de drum trebuie să mă socotesc mulţumit. N-au lipsit omagiul, elogiile, cum se întîmplă în asemenea momente, la superlativ. Mă bucur

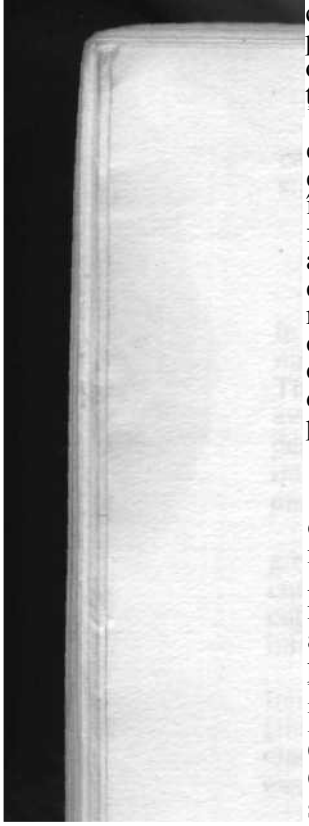

chiar de privilegiu, mai rar, de a nu le fi cumulat doar convenţional. Cum nu port nici o demnitate, oamenii sunt prea puţin interesaţi. Omagiile la adresa omului, la adresa operei. Păcat că s-a petrecut în acest moment de umilire naţională, care-mi viciază totul.

Opera vieţii nu e mare, doar la atît am izbutit. După cum s-a observat însă, ea are o omogenitate, e concentrică, cuprinzînd o perioadă de timp sub laturile ei esenţiale, social-naţionale. E foarte avansată şi completarea: iobăgia ardeleană în sec. XVII şi XVIII. Lipseşte din ea doar o temă esenţială, care ar fi rotunjit fericit ciclul: revoluţia din 1848 în Transilvania. Era şi ea în gîndurile mele. Am avut însă neşansa să fiu judecat eliminatoriu tocmai pentru această temă din cursurile mele: naţionalist, primejdios pentru educaţia tineretului... Am fost eliminat atunci din învăţărnînt, de la Institut. Cînd s-a revenit mi s-a schimbat catedra, am fost trecut la istoria medie. Aş fi vrut să o cuprind încă o dată, cît mai real şi mai ales să o scot din sofismele care se cheltuie în jurul ei, din dependenţele ei de revoluţia maghiară. Dar pentru a o reconstitui în toată complexitatea ei mi-ar fi trebuit iarăşi zece, douăzeci de ani. (1982).

*

Acum, la această vîrstă privind înapoi, sunt fireşte departe de a fi mulţumit de stadiul istoriografiei româneşti. Ea a fost departe de a evolua în condiţii normale, departe de posibilităţile ei virtuale, departe de a-şi putea da măsura. Am însă bucuria de a vedea că generaţia nouă de istorici, care ne urmează s-a născut şi e în plină prosperitate. Nu la măsura posibilităţilor sale, dar în plin avînt, într-un avînt peste aşteptări în condiţile date. Se pot cita nume de prim plan în toate trei centrele universitare, Şerban Papacostea, Florin Constantiniu, Radu Popa, Paul Cornea şi alţii la Bucureşti; Alexandru Zub, Victor Spinei, Gh. Buzatu, Gh. Platori la Iaşi; Pompiliu Teodor, Wurel Răduţiu, Nicolae Bocşan la Cluj. De ajutor deosebit în unele răstimpuri ne-au fost profesorii Naum, Bezdechi. Ca să nu pomenesc decît cîteva nume luate din şirul lor lung. Ba a început să se afirme şi o nouă generaţie, generaţia următoare, ducînd mai departe sub ochii noştri firul. Tabloul creşte, se diversifică mereu, diversificînd disciplina însăşi. Plină de nume de cercetători de toate specialităţile şi provincia. Probă publicaţiile provinciale. E suficient să se redeschidă porţile ca să facem un adevărat salt de recuperare a timpului pierdut. Privesc cu mare încredere înainte.

Din naţionalităţi în frunte s-au plasat mai ales Sigismund Jako, Ştefan Imreh, Gustav Giindisch.

Se disting apoi o serie întreagă de arheologi.

Personal mă bucur de ducerea mai departe, pe plan mereu mai larg, a celor două căi capitale, lărgirea şi adîncirea celor două teme fundamentale pe care le-am cultivat; istoria ţărănimii şi istoria devenirii naţiunii române.

Scriitorii, oameni de prim plan Ana Blandiana, Ion Lăncrănjan preţuiesc pe Augustin Buzura. M-am bucurat de preţuirea şi prietenia lui Ion D. Sîrbu, Liviu Rusu.

Dintre criticii literari m-am bucurat de prietenia lui Mircea Zaciu, colaborator şi continuator al prietenului meu Ion Breazu. De a lui Ion Breazu şi Ion Chinezu înseşi. De a lui Vasile Băncilă.

Recenzenţi favorabili o serie întreagă, mărturie stînd extrasele din publicistică. Aprecieri în anuare, reviste, mai mult decît mă aşteptam. Mi s-au remarcat consecvent probitatea, obiectivitatea, limba, stilul chiar, de care m-am bucurat.

Acum cînd văd întinderea eforturilor profesorului Silviu Dragomir pentru a reconstitui marele act istoric al revoluţiei noastre din 1848 în Transilvania, simt

încă o dată marele regret de a fi trebuit să părăsească subiectul. Cît aş fi profitat mergînd pe urmele lui, cît ne-am fi putut completa. Cu cît aş fi dus mai departe luminarea în acest hăţiş. E unul din regretele mari ale activităţii mele. Revoluţia noastră va trebui desprinsă ca o revoluţie proprie din revoluţia maghiară, ca o finalitate a propriei istorii. (1982).

* *
*

A sosit, în sfîrşit, şi marea distincţie[43]. O merit sau nu, vine ca o recunoaştere a unei munci de o viaţă. Viaţa îţi poate aduce, cum văd, şi asemenea surprize, şi de unde nu te aştepţi. Vine în amurgul ei ca atunci cînd soarele se mai uită o dată înapoi de a apune. O viaţă care nu s-a irosit totuşi în zadar. A fost nevoie de ea sau nu? Să mă flatez personal că da. în tot cazul cînd privesc înapoi şi mă gîndesc de unde am pornit şi unde am ajuns aş fi un ingrat să nu mă mulţumesc de ea. N-a sclipit, dar nici n-a Iîncezit. Mă întorc cu gîndul la nefericirea mamei mele plecată în floarea vîrstei, la 28 de ani, mai înainte de a se bucura de pornirea mea pe noua cale. Cine s-ar fi bucurat mai mult decît ea de orice pas al meu înainte?

Aş fi dorit mult să onorez noul titlul cu o nouă lucrare, anume *Iobăgia în Transilvania în secolul XVII.* Era cît pe ce să reuşesc. Volumul I a apărut la timp. Al doilea, prezentat şi el gata pentru tipar s-a împotmolit la mal şi în aşteptarea lui n-am difuzat nici pe primul. Am rămas în pană tocmai acum cînd aveam mai mare nevoie. Ce pot face decît să mă resemnez. (7. IX. 1986).

* *
*

A sosit şi „Luceafărul"[44]. Băieţii s-au întrecut în elogii. Evident se şi ostentează: vrem adevăr istoric - destul din această vegetaţie de istorie patriotardă care ne-a invadat. Mai şi exagerăm desigur: cine ar putea fi apropiat realmente de un colos ca Braudel? O revenire la instrumentele istoriei a devenit însă imperios necesară, (aprilie 1987).

Cresc mereu infirmităţile, cresc durerile. Scade mereu echilibrul. Mi se voalează pe nesimţite vederea. Citesc cu lupa şi tot mai puţin. Scade înainte auzul. Cine a inventat bătrîneţele? La ce mă mai pot aştepta la 87 de ani? (1989 sept.)

Iată-mă în al nouăzecelea an al vieţii. O vîrstă nesperată în tinereţele mele. Am fost relativ slab dotat fizic. La 22 de ani am început-o cu sanator de trei luni şi cu toate precauţiunile medicale de rigoare. Ajutorul şi nădejdea mea cea mare a fost draga mea soţie, care a fost pavăza vieţii, sănătăţii şi muncii mele timp de 60 de ani de convieţuire, pînă la sfîrşitul vieţii ei în 29 ianuarie 1991, la vîrsta de 88 de ani. Mulţumesc din suflet destinului care mi-a dăruit-o.

Se numea Floarea (Florica) Vlădescu şi era de naştere din judeţul Teleorman, comuna Tudor Vladimirescu. Tatăl, Ion Vlădescu. Casă cu mulţi copii, doi băieţi şi patru fete, soţia mea fiind cea mai iriică.

N-a avut o viaţă deloc uşoară. După moartea tatălui care a lăsat în urmă o avere frumoasă, a căzut şi ea împreună cu celelalte surori sub tutoria fratelui mai mare, Marin Vlădescu, ofiţer de cavalerie. Pe fete nu le-a dat decît la şcoala normală, iar pe ea, mai puţin agreată, care îl înfrunta, numai la o inferioară şcoală profesională.

O primă tinereţe chinuită, sarcinile casei, prafurile maşinii de treierat, morii, prafurile cumplite de rigoare.

„Floare fui, floare trecui".

Intrată de la început în profesiune a bătut an de an noroaiele satelor ca învăţătoare.

Prietenia şi convieţuirea noastră a început de pe la 30 de ani. Aceeaşi viaţă chinuită, aceleaşi peregrinări. Lăsase mult în urmă anii cînd se mai putea încînta de farmecul cîntecului bănăţean:

„Bună dimineaţa nană Spune-mi
mie cum te cheamă? Or te
cheamă Salomie Ca să-mi fii tu
dragă mie, Pe mine mă cheamă
Floare Cine mă iubeşte moare
Iubeşte-mă dumneata De vezi îi
muri ori ba"

Din păcate pe ea o aştepta cu totul altă viaţă, deloc uşoară. Iar la 1940 ne-am căsătorit. Un moment trist, chiar în ziua cedării Transilvaniei de Nord. Cununia la Someşeni, numai cu preotul şi notarul. Un mic diferend: cine să plătească pişcotul cu miere, semn al cununiei.

Momentul greu, de cedarea Transilvaniei de Nord, refugiul, greutăţile plasării, acomodării.

Anii refugiului cu greutăţile lor. Concentrări, absenţe dese. Pentru soţie cumul de sarcini şcolare, cu cantină mare pentru şcolari, numai cu ajutorul elevelor.

O altă complicaţie, o altă primejdie a vieţii noastre: mobilizarea, concentrările lungi, la Alba Iulia, la Timişoara, la Sibiu.

Un moment de mare primejdie: la Alba Iulia la un moment dat inclus în compania de marş care trebuia să plece pe frontul rusesc. Un noroc orb. întîi o contramandare a plecării, moment în care am avut norocul să se ceară la Corpul de armată, chiar din Sibiu, un „furier". Şi comandantul nostru de birou m-a indicat pe mine. Mare noroc, nu numai că mă întorceam acasă, dar am scăpat şi de plecarea pe front, plecare asupra căreia s-a revenit încă de a doua zi. Compania plecată a avut pierderi mari, cîţiva chiar din camarazii de birou au căzut. Iar eu, norocos, am scăpat.

Foarte curînd apoi complicaţii pentru mine prin amestec în mişcarea de scoatere a României din război, cu arestări, proces, cu greutăţile alimentării noastre, pe care şi le-a luat ea asupra sa.

Turnura războiului, apariţia armatelor sovietice, primejdiile pentru noi cei care, sub nume acum de „activişti", trebuia să venim seara de la şedinţe. Excesele armatei care se înmulţeau mereu.

Plecaţi din Sibiu la Cluj, locul în camera noastră 1-a luat colegul arhivist, Duzinchevici, a cărui aventură cu armata sovietică am povestit-o în altă parte.

Sosiţi la Cluj alte surprize, alte dificultăţi. Atmosferă grea, confuză, abundenţă de noi „comunişti", convertiţi din hortyşti.

O primă mare încercare pentru soţie încă înainte de cedare. O apendicită perforată, cu peritonită. Operaţie, imobilizare de o lună şi jumătate, pentru mine.

La un transport de echipament de la Sibiu la Cluj, un accident grav de camion. Scăpat ca prin minune cu cîteva fracturi de oase faciale. O altă mare problemă, o altă mare grijă pentru soţie, pentru devotamentul ei. Cu grija ei am • reuşit să trecem, în timp, şi acest accident.

Dar suntem abia la începuturi. Nu bănuia biata ce suită de greutăţi îi rezervă viaţa, ce primejdii pentru viaţa noastră, pentru viaţa ei însăşi. începeau dificultăţile mari politice.

O primă mare încercare: alegerile din 1946, în care partidul a expus pe intelectuali. Le-am executat într-o circumscripţie cu groază. Rezultatul adus - 85 % Maniu. Partidul s-a arătat mulţumit.

Am făcut cu acest prilej şi o mare experienţă, conştiinţa impresionantă a poporului român, rezistenţa lui masivă.

Dar m-am ales şi cu o hotărîre, ieşirea cu orice preţ din activitate. Nu mi-am luat carnetul de partid care se pregătise şi mi-am anunţat ieşirea din activitate în scris. Stăruinţe, ameninţări. Dar şi favoruri menite să ademenească la revenire, inclusiv alegerea de membru corespondent în Academie. Hotărîrea a rămas însă neclintită. A trebuit să o treacă cu vederea şi partidul. Eram, se pare, între cazurile unice de „demisie din partid". Dacă nu chiar unicul.

N-au întîrziat însă consecinţele, judecăţile, „abaterile de dreapta", excluderea din Facultate, din Institut, cu tot calvarul lor, cu perspectiva închisorilor.

Şi soţia a trebuit să le îndure, să le înfrunte alături de mine (momentul îl povestesc în altă parte). Intra tot mai mult în calvarul vieţii ei. Ba chiar de la cei douăzeci şi ceva de ani ai ei a trebuit să-şi înceapă viaţa de infirmieră, regimuri speciale, diete cu consecinţele lor, colite, o primă operaţie de apendice perforat, peritonită, o lună şi jumătate de tratament, de temeri. O lună şi jumătate de iarnă, o alergie de ochi cumplită, recalcitrantă la orice tratament, mă făcuse monstru. A trebuit să mă resemnez, să o las să treacă de la sine. Ba şi o Zona Zoster.

N-a trecut nici ea în acelaşi timp de primejdii de moarte. Una pentru noi doi împreună. întîrziasem în pădurile Bihorului *La Huţa.* La coborîre ne-am trezit fără omul care să conducă drezina. Am pornit la vale cu drezina condusă de doctorul care ne însoţea. Coborîrea creştea mereu în viteză. La un moment dat ni s-a defectat frîna. Viteza creştea primejdios amenînţîndu-ne cu prăbuşirea. Un noroc orb: după stăruite opintiri doctorul a reuşit să redreseze frîna, salvîndu-ne de la moarte sigură.

Operaţiile următoare, vreo patru mai comune. Dar apoi una excepţională, de prostată, cu infecţiile de rigoare, cu primejdie de moarte. M-a salvat numai devotamentul şi sacrificiul ei fără seamăn. Devenise ca o umbră. Dar a reuşit să mă scape de la o moarte sigură.

între timp o neaşteptată primejdie de moarte sigură, acum pentru ea, la mare. Se depărtase puţin de noi pe nisip, pe plajă. Un val răzleţ, neaşteptat s-a năpustit pe plajă luînd-o cu nisipul de sub ea. O luă din nou şi al doilea val. Disperată, n-avea de ce se prinde. în sfîrşit, norocul orb, o despărţitură în preajmă de plaja lui Nicolae Ceauşescu, de care s-a putut prinde. Era să se înnece în faţa mea. îmi amintesc şi azi, după mulţi ani, cu groază, momentul.

Primejdia avea să ne vină tot de la scumpa noastră mare. Preşedintele Academiei, prietenul Miron Nicolescu ne avertizase că marea nu mai e de noi. Dar prea eram seduşi de farmecul ei. Ne-a prevenit chiar ea la un moment dat, printr-un moment de slăbiciune la urcarea soţiei spre etaj. Gazda noastră nu s-a încumetat să ne servească cu o cameră la parter. Am rămas la etaj, dar de acum cu hotărîrea de a nu ne mai întoarce la mare.

Un alt avertisment acasă. Eram preocupat cu nu ştiu ce fără să-i observ absenţa. Am aflat pe urmă, ea fără să-mi spună, de primul ei şoc. Se găsea în

pivniţă sortîndu-şi, aşezîndu-şi în ordine zarzavaturile, cînd i s-a făcut rău. S-a tîrît cum a putut, prinzîndu-se de bară pînă sus fără să se plîngă. Eu, neatent, nici n-am observat nimic. Un telefon la nepoata din Ocna Mureş a alarmat-o. Alergînd aceasta la Cluj, descoperire: un prim accident vascular. Alarmarea doctorului: internarea în spital.^Nu-i uit plecarea din casă: se va mai întoarce oare? După un timp tulbure, surpriză, revenise. Nu uit bucuria întoarcerii ei în casă. Muţi de emoţie, am uitat cuvintele de bucurie, îmi venea să-i cad mut la picioare. Ne-am mai bucurat apoi de revenirea la viaţa noastră de toate zilele. Dar şi tot mai mult obsedaţi de temerile pentru viitor, de scadenţele vieţii care ne stăruiau în gînd tot mai obsedant pe măsură ce infirmităţile ei se accentuau. Stăruia tot mai obsedant întrebarea fatală: care înainte? Elanul vital, durerile de discopatie tot mai stăruitoare. Cît de neputincios mă găseam în faţa semnelor care se arătau tot mai vădit: oboseala, neputinţa ei tot mai vădită de a-şi face înainte datoria. Creşteau durerile, se îngreuiau mişcările, nisipul se scurgea lent dar implacabil în clepsidră. Cuvîntul moarte se repeta tot mai stăruitor. O cădere cu lighianul de rufe m-a alarmat. Zadarnic însă. Mă găseam tot mai neputincios. Nu ştiam dacă e mai bine să-mi ascund îngrijorarea, să nu o alarmez. Nu ştiam cum să mă comport mai liniştitor în faţa semnelor vădite de scadenţă. Devenea tot mai absentă.

Şi-apoi tristeţea ei de neuitat' de ziua ei de naştere, din ianuarie, gestul uşor de refuz-a sărutului meu pe frunte cu urarea de rigoare: la mulţi ani! Era cu gîndul departe, absentă, îngrijorată. O presimţire? Catastrofa n-a întîrziat mult: o precipitata chemare (era la televizor la o piesă de Gorki). *Mi-e rău,* puls nebun. - Ai luat ceva? Două nitroglicerine. - Să aşteptăm puţin să-şi facă efectul! Subit pulsul s-a oprit. Şi-a dat drag sufletul ei în mîinile mele, nu în mîini streine. Am strigat-o disperat: nu mi-a mai răspuns. Trecuse în lumea cealaltă. Se gîndea uneori să aibă şansa să moară în somn, ca sora ei, să fie scutită de groaza morţii. N-a fost să fie aşa. Cît va fi fost de îngrozită în acest suprem moment?

Catastrofa a căzut scurt, fulgerător, lăsîndu-mă neputincios, disperat. A fost ceva scurt, doar de vreun sfert de minut.

De astă dată a plecat definitiv, fără întoarcere, fără să se mai uite înapoi să vadă ce a lăsat în urma ei... A plecat în cea mai bună şi mai mîndră ţinută, frumoasă, senină, primăvăratică, frumoasă ca nici-odată, luminată de o ultimă rază de soare. Un ultim sărut pe fruntea rece, pe mîinile ei dragi, îngheţate, o promisiune să mă întorc, dacă vreau să-i fac cinste, la masa mea de lucru. I-am promis pentru viaţa de veci să vin alături de ea, căci noi doi nu mai putem fi decît împreună, şi în viaţă şi în moarte. Ne vom reuni definitiv, fără să ne mai poată nimeni despărţi niciodată.

Prăbuşire cumplită: am pierdut tot ce am avut mai scump în viaţă, fiinţa ei, devotamentul, sacrificiul ei de o viaţă, pavăza sigură a vieţii şi muncii mele de totdeauna, mîna mea dreaptă, sufletul ei neasemuit, îngerul meu păzitor.

Te plîng zi de zi nemîngîiat, cu îndoiala dacă am meritat cu adevărat toată jertfa sufletului tău fără asemănare.

Grosul activităţii mele ştiinţifice cade mai ales în cei 35 de ani de pensionare de la catedră, singuri pe cele două mîini ale noastre, pensionare începînd cu 700 lei lunar, plafonată apoi la 1200, la care nu numai a consimţit, dar a şi înfruntat-o, în faţa scumpului nostru rector şi promotor al actului, „prietenul" nostru Constantin Daicoviciu.

Am închis uşile pentru a intra în lumea datoriei.

Cu uşile închise şi cu un efort comun s-a născut ceea ce se vede.

Cît îţi datorez ţie, sacrificiului vieţii tale din activitatea mea, din urmele pe care noi le-am lăsat în trecerea noastră prin viaţă, din prestigiul muncii noastre, prestigiul meu personal. Cine ar mai putea face separaţia? Să împărţim frăţeşte şi meritele şi mîndria, cum am împărţit o viaţă şi bucuriile şi amarurile.

îmi rememorez mereu lunga noastră viaţă împreună, în detaliile ei, pe care le-am povestit şi în amănuntele ei. Nu ştiu cum să-i fiu recunoscător destinului care mi 1e-a dat. Mă judec doar dacă te-am meritat sau nu cu adevărat, dacă am meritat atîtea sacrificii, jertfa ta de o viaţă. Mă chinuie lacrimile pentru plecarea ta, dar şi remuşcările pentru tot ce n-am ştiut să-ţi mărturisesc în viaţă fiind. Am fost şi am rămas ţăranul în viaţa căruia tandreţea, sentimentele tăinuite, ascunse în adîncul sufletului se confundă indistinct în viaţa, în munca de toate zilele, de care nu-ţi dai seama cu adevărat decît în momentul cînd s-au prăbuşit.

Mă chinuie mai cu seamă neputinţa de a-ţi fi putut veni în vreun fel în ajutor, în anii care se scurgeau ameninţător, în scadenţa vădită a vieţii noastre, a ameninţărilor care se insinuau tot mai insistent la orizont. Asistam zi de zi la scadenţa clepsidrei, neputincios de a găsi cuvintele de mîngîiere, de împăcare cu destinul. Şi mai ales neputinţa de a-ţi mărturisi toată recunoştinţa pentru sacrificiul vieţii tale, mărturisire care şi ea te-ar fi alarmat. Ne-am lăsat neputincioşi în voia sorţii.

Viaţa mea fără tine nu mai e viaţă. Eu supravieţuiesc să te plîng, să-ţi păstrez cît oi fi în amintire chipul tău de la despărţire, frumos, senin ca niciodată, neumilit, neîntinat de hidoşenia morţii. Eu supravieţuiesc în cultul drag sufletului tău!

Iar azi, cînd nu mă mai vezi, nu mă mai auzi, îţi cad la picioare pentru tot ce ai făcut pentru mine o viaţa de om, pentru infinitul tău devotament. Voi fi alături de tine, aşa cum ai dorit, ne vom supraveghea somnul, aşa cum făceam şi în viaţă. Vom pleca împreună pe drumul fără capăt al destinului nostru pe pămînt. Şi poate, imaginar, în lumea umbrelor vom regăsi şi pe mama mea, plecată în plină tinereţe, la 26-28 de ani. Şi cine va fi mai fericit decît noi?

Nefericite iluzii omeneşti! (1991).

Note

1. *Muzeul Ardelean (Erdelyi Muzeuni),* fondat în anul 1859 din iniţiativa contelui Miko Imre, a devenit cea mai importantă instituţie de ştiinţă şi cultură a maghiarilor din Transilvania, cu o activitate impresionantă ca devoţiune a unei cauze; organizatoric a funcţionat în patru secţii: filozofie, lingvistică şi istorie; ştiinţele naturii; medicină; drept şi sociologie. De-a lungul anilor şi-a creat o bogată şi valoroasă arhivă istorică, dublată de o bibliotecă necesară valorificării acestui patrimoniu ca şi de alte valoroase colecţii de arheologie, mineralogie, zoologie şi botanică.

.. 2. *Andrei Veress* (1868-1953), istoric, doctor în istorie al Universităţii din Cluj, a funcţionat ca profesor la Deva, apoi ca bibliotecar la Biblioteca Universităţii din Cluj, stabilit după 1915 la Budapesta; este autorul unor impresionante serii de ediţii de documente privitoare la istoria românilor.

3. *Ludovic Kelemen* (1877-1963), istoric şi arhivar, director al „Muzeului ardelean"; a editat
numeroase izvoare privind istoria Transilvaniei căreia i-a consacrat paralel studii referitoare mai ales
la domeniul culturii.

3. *Balogh Edgăr* (n. 1906), scriitor şi ziarist de limbă maghiară, afirmat în perioada interbelică;
activist în mişcarea comunistă.

3. *Biblioteca Blajului,* întemeiată de episcopul unit Inochentie Micu în anul 1738 cu prilejul
stabilirii noii sale reşedinţe la Blaj. Ea s-a îmbogăţit continuu cu lăsămintele urmaşilor săi în scaunul
episcopal ca şi ale călugărilor şi profesorilor de_ la mănăstirea şi şcolile din localitate, printre ei
bibliofili de faima europeană, ca Timotei Cipariu. între colecţiile bibliotecii de o importanţă deosebită
sunt colecţia de carte românească veche şi colecţiile de manuscrise, manuscrisele româneşti (ale lui
Samuil Micu, Gheorghe Şincai, Petru Maior, Timotei Cipariu, Ion Micu Moldovan etc.) formînd o
comoară nepreţuită din tezaurul culturii naţionale.

3. Ruperea legăturilor cu Vaticanul şi desfiinţarea bisericii greco-catolice din Transilvania prin reintegrarea la biserica ortodoxă s-au făcut în cîteva momente succesive în perioada 18 iulie —21
octombrie 1948.

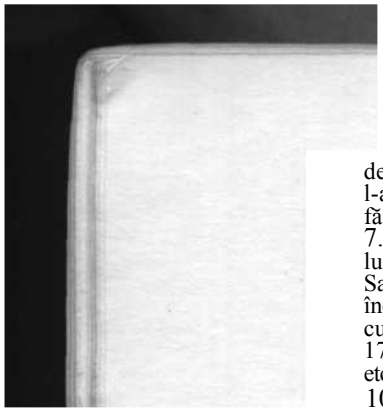

7. Guvernarea Petru Groza: 6 martie 1945-2 iunie 1952.
7. *Timotei Cipariu,* (1805-1887), lingvist şi filolog, de o rară erudiţie, profesor la liceul din
Blaj, editorul primei reviste româneşti de filologie; şi-a creat o bibliotecă de mare valoare pentru
epoca sa compusă din manuscrise şi documente vechi româneşti, cărţi de filologie şi istorie, lucrări
de orientalistică, manuscrise arabe şi persane pe care s-au întemeiat propriile sale studii ce l-au
făcut celebru încă din timpul vieţii.
7. Un catalog din 1923 (Iacob Radu) descrie 287 de manuscrise, printre care scrieri ale lui
Samuil Micu, Gheorghe Şincai, o bogată corespondenţă a reprezentanţilor Şcolii Ardelene, începînd
cu ale episcopului unit Inochentie Micu, acte referitoare la *Supplex libellus Valachorum* din 1791
etc.
10. *Biblioteca de la Satu Mare,* a aparţinut fostei Episcopii romano-catolice de Satu Mare,
cuprinzînd incunabule, tipărituri vechi în ediţii rare, carte veche maghiară.
10. *Colecţia Sion,* cuprinde o bogată colecţie de carte românească veche, printre care şi unicate,
colecţii valoroase de stampe şi desene, medalii şi monede, constituită de scriitorul şi bibliofilul
Gheorghe Sion (1822-1892) şi intrată în patrimoniul Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj, după
reorganizarea acesteia în cadrul Universităţii româneşti.
10. *Mircea Maliţa* (n. 1927), matematician şi eseist, profesor la Universitatea din Bucureşti,
autorul unor lucrări de prognoză socială, istoria civilizaţiei şi a diplomaţiei, membru al Academiei.
10. *Iosif Chişinevschi,* înalt demnitar al Partidului Comunist, membru în Biroul Politic, secretar
al CC, şeful secţiei de propagandă.
10. *Miron Constantinescu* (1917-1974), sociolog, militant comunist, a deţinut funcţii importante
în conducerea partidului comunist, iar, după 1944, şi în aparatul de stat, cu un rol deosebit în
domeniul ştiinţei şi culturii : ministru al învăţământului, rector al Academiei „Ştefan Gheorghiu",
preşedinte al Academiei de ştiinţe sociale şi politice; a fost membru al Academiei.
10. *Biblioteca Batthyaneum* de la Alba Iulia, cu caracter documentar, a fost fondată în anul
1794 de către Batthyâni Ignat (1741-1798), episcopul romano-catolic al Transilvaniei; cuprinde mari
colecţii de manuscrise, incunabule şi carte rară, dintre care unicate în bibliografia universală.
16. *Cîmpul Libertăţii,* numit astfel în urma marii adunări populare ţinuta acolo la care au
participat cea 50000 de oameni în zilele de 15-17 mai 1848, prilej cu care au fost proclamate
ideile şi programul emancipării sociale şi politice ale românilor din Transilvania, inclusiv respingerea
„uniunii" acestei provincii cu Ungaria.
16. *Raluca Ripan* (1894-1975), universitar de prestigiu, ştiinţific şi didactic, specialistă în
chimia anorganică şi analitică, a onorat toate treptele unei depline cariere didactice la Universităţile
din Iaşi, apoi din Cluj, de la asistent la rector; a fost directorul Institutului de chimie şi preşedinte
al Filialei din Cluj a Academiei Române.
16. Editura Junimea, Iaşi, 1989, 412 p.
16. *Ion Chinezii* (1894-1966), critic literar de mare prestigiu şi autoritate morală, redactorul
revistei „Gând românesc" (1933-1940) şi mentorul ei spiritual, omul care „şi-a zidit sufletul" -
după cum scrie D. Prodan -, în acest minunat edificiu spiritual care a fost revista clujană.
16. *Vladiyslaw Stanislaw Reymont* (1867-1925), prozator polonez, laureat al premiului Nobel
(1924) pentru literatură cu romanul „Ţăranii", inspirat din bogăţia vieţii rurale poloneze.
16. *George Călinescu* (1899-1965), critic şi istoric literar, poet, prozator şi dramaturg, fervent
cronicar în publicistica vremii, personalitate debordantă în viaţa culturală a epocii sale, profesor la
Universitatea din Bucureşti, membru al Academiei, autorul monumentalei şi unicei ca stil a „Istoriei
literaturii române de la origini pînă în prezent" (1941) şi a numeroase alte volume în domeniile
enumerate.
16. *Alexandru Tonta* (1875-1954), poet de orientare „realist-socialistă", versificator pe teme
„romantic-revoluţionare", membru al Academiei.
16. *Şcoala română din Roma,* instituţie de ştiinţă şi cultură inaugurată în anul 1922, sub
auspiciile Academiei, sub direcţiunea lui Vasile Pârvan; a funcţionat cu două secţii: de istorie (in-

cluzînd şi arheologia, filologia şi istoria artelor) şi artistică (arte plastice şi arhitectură), din nevoia
şi cu scopul de a realiza un mai bun contact al ştiinţei româneşti cu ştiinţa şi cultura occidentală.
Şi-a recrutat membrii dintre studenţii facultăţilor de litere din ţară, care făceau un stagiu de perfecţionare
la această şcoală de doi ani. A editat două prestigioase publicaţii ştiinţifice: „Ephemeris Dacoromâ
na" I-X (1923-1945) şi „Diplomatarium Italicum", I-IV (1925-1940).

16. *Nicolae Buta,* istoric şi ziarist (redactor la „Patria"), fiu de ţăran, student eminent' al
Universităţii clujene, a fost elevul lui Silviu Dragomir; ca istoric s-a remarcat prin studiile despre
Avram Iancu, căruia i-a consacrat şi o monografie (Cluj, 1924, 112 p); elev al Şcolii române din
Roma, colaborator la „Diplomatarium Italicum"; în aceasta perioadă (anul 1925) este unul din co
respondenţii aflaţi în străinătate ai publicaţiei „Societatea de Mâine", cu articole din care răzbat
accente de simpatie la adresa fascismului italian ca ideologie şi a lui Benitto Mussolini. După
eliminarea din Şcoala de la Roma îl aflăm la Paris (1927) de unde continuă a semna „corespon
denţe" la revista amintita.

16. *„Şcoala Ardeleană",* grup statuar, înfăţişînd pe Samuil Micu, Gheorghe Şincai şi Petru
Maior, aşezat pe strada Kogâlniceanu, în faţa clădirii centrale a Universităţii din Cluj-Napoca.

26. *Ana Blandiana, Poezii,* cu o prefaţă de Eugen Simion, Edit „Minerva", Bucureşti, 1989,
în colecţia/„Biblioteca pentru toţi".
26. între timp au apărut postum (I.D. Sîrbu a murit la 17 septembrie 1989): *Jurnalul unui*
jurnalist fără jurnal - glosse, I, 1983-1986, editat de Marius Ghica, Edit. „Scrisul Românesc",
Craiova, 1991, 271 p; *Adio Europa!* (roman), voi. I, Cartea Românească, 1992, 437 p.
26. *Liviu Rusu* (1901-1985), absolvent al Facultăţii de litere şi filosofie a Universităţii din
Cluj, doctor în psihologie, parcurge toate treptele didactice universitare la această Universitate pînă
la, inclusiv, aceea de profesor (1938) la catedra de estetică, conferit în urma doctoratului în această
disciplină, la Sorbona în anul 1935, cu lucrarea *„Essai sur la creation artistique. Contribution a*
une esthetique dynamique".
26. *Troccsănyi Zsolt* (1926-1987), istoric şi arhivist maghiar, mai mulţi ani şeful secţiei pentru
arhivele din Transilvania aflate la Arhivele Naţionale Maghiare de la Budapesta, specialist în istoria
Transilvaniei în sec. al XVIII-lea şi al XlX-lea, căreia i-a hărăzit cîteva lucrări fundamentale.
26. Articol semnat: Ştefan Pascu.
31. N. Bocşan, *Contribuţii la istoria iluminismului românesc,* Edit. Facla, Timişoara, 1986,
428 p.
31. R. Popa, *Ţara Maramureşului în veacul al XTV-lea,* Edit. Academiei, 1970, 305 p.; Idem,
La începutul evului mediu românesc. Ţara Haţegului, Edit. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti,
1988, 324 p; reputatul arheolog şi istoric s-a stins din viaţă în februarie 1993.
31. *Academia de Ştiinţe Sociale si Politice* creată în anul 1970, a preluat de la Academia
Română îndrumarea şi controlul în domeniile de specialitate respective, inclusiv institutele la
care se desfăşurau asemenea cercetări, fapt ce a însemnat o mai accentuată subordonare la comenzile
ideologice oficiale.
31. *Dumitru Ghise* (1930-1990), profesor de filosofie, pe atunci (1979), vicepreşedinte al Con
siliului culturii şi educaţiei socialiste.
31. Şt. Pascu, *Revoluţia populară de sub conducerea lui Horea,* Edit. Militară, Bucureşti, 1984,
535 p.
31. Şt. Pascu, *The Publication of Sources concerning Horea's Revolt,* în „Romaniafl Studies",
1970, 1, p. 149-172.
31. Gheorghe Bartoş, *Răscoala lui Horea. Bibliografie analitică.* Cuvînt înainte de D. Prodan,
Edit. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1976, 152 p.
31. *Moreşti,* s. jud. Mureş; pe locul numit „Podei" din hotarul localităţii a funcţionat şantierul
arheologic în campania de săpături din anii 1952-1953, urmele recuperate din săpături conducând
la concluzia unei aşezări dacice cu continuitate de viaţă şi în timpul stăpînirii romane şi după, pînă
în sec. VI e.n.
31. *Kurt Horedt* (1914-1991), arheolog şi istoric, profesor la Universitatea din Cluj, autorul
a numeroase studii privind epocile istoriei vechi şi prefeudale printre care şi al studiului referitor
la aşezarea de la Moreşti; *Die Siedlungsbauten des 6. Jhs. n. Z. aus Moreşti Kreis Mureş,* în
„Dacia", N.S, XVIII, 1974, p. 177-188.
31. Lucrare publicată sub titlul: *Despre condiţiile în care se făcea robota,* în „Studii şi referate
privind istoria României", I, Edit. Academiei, Bucureşti, 1954, p. 841-857.
31. *Mihai Berza* (1907-1978), reputat istoric, profesor de istorie universală medievală la Uni
versitatea din Bucureşti, membru al Academiei, director al Institutului de Studii Sud-Est Europene.
31. *Andrei Oţetea* (1894-1977), reputat istoric, profesor de istorie universală modernă la Uni
versitatea din Iaşi, din 1948 la Universitatea din Bucureşti, membru al Academiei, director al In
stitutului de istorie „Nicolae Iorga" din Bucureşti în anii 1947-1948 şi 1956-1970.
31. Este vorba despre alegerea sa în 1986 ca membru onorific în „Asociaţia Istoricilor Ame
ricani". Scrisoarea de răspuns, cu data de 10 septembrie, la *Anexe,* V.
31. Se referă la numărul 1298 din 28 martie 1987 în care se reproduce textul scrisorii aca
demice din partea „Asociaţiei Istoricilor Americani" semnată de preşedintele acesteia, N. Degler,
prin care David Prodan a fost ales membru onorific al „Asociaţiei". Textul scrisorii e însoţit de
un scurt editorial intitulat „După Braudel, David Prodan" ca şi de articolele închinate operei isto
ricului român, semnat de Florin Constantiniu, Ion Lăncrănjan, Vasile Netea, şi Vasile Vetişanu.

32. V

[Confraţii]

Dintre istoricii contemporani mie, am preţuit în mod deosebit, fireşte pe P.P. Panaitescu[1], pentru ştiinja-i vastă, temeinică, mereu răscolitoare de materiale noi, de teme noi. Avea un prestigiu mare şi-i plăceau afirmaţiile categorice, care apoi se impuneau fără replică. Cît de greu a fost de eliminat teza sa privind producţia feudală de marfă generatoare a legăturii lui Mihai. Fusese cîndva legionar fervent, făcuse figura de tristă memorie la moartea lui Iorga, care a rămas ca un stigmat pe numele lui. A tras apoi consecinţele, îi-a mai ajuns nici la catedră, nici la Academie, a trebuit să îndure mulţi ani în şir umilinţa muncii în acord.

Mai apropiat mi-a fost Andrei Oţetea. Mă atrăgea nu numai orientarea lui largă, universală, istorică, ci mai ales spiritul lui format la raţionalismul şcolii franceze, stilul lui direct, clar, fără echivocuri. Nu eram întru totul de acord cu tezele lui de domeniul istoriei ţărănimii.]

Avea o excelentă pregătire şi orientare în istoria universală, problematica ţărănimii române i-a venit însă pe urmă, după ce posibilităţile cultivării ştiinţifice a istoriei universale aproape s-au închis.

Un cui în raporturile noastre s-a ivit din domeniul istoriei ţărănimii, anume din problema „iobăgiei a doua". Nu eram de acord cu teza lui, dar nici n-am discutat-o. I-au discutat-o Maciu şi alţii. La Discuţiile în jurul Tratatului, la o şedinţă, ridicîndu-se problema în contradictoriu, cum eu prezidam, a trebuit să spun un cuvînt. N-am spus mare lucru, am zis doar: fiindcă aplicarea termenului e discutabilă încă, eu la Transilvania, de care răspund nici nu-1 aplic, n-ar fi mai bine să renunţăm la termen, lăsînd expunerea aşa cum e, fără introducerea lui mai ales că nici la Transilvania nu apare. Prin aceasta nu se schimbă nimic, toate rămîn la locul lor. Oţetea n-a răspuns. Bănuitor, după şedinţă m-am dus la el în birou să-1 întreb ce-i de făcut ? Era întunecat, concluzia pe care a tras-o : ai dat apă la moară lui Maciu şi alor săi! Atîta a trebuit, ricoşul a venit curînd : mi-a luat capitolele din urmă scrise pentru Tratat, a luat şi pe băieţii săi, Şerban Papacostea şi Florin Constantiniu, i-a dus la Căciulaţi, şi acolo mi le-au „stilizat" aproape să nu le mai recunosc. M-am dus la Bucureşti, ne-am judecat deschis vreo trei ore, între noi, de faţă fiind doar Berza şi secretarul Fotino. - Cum v-aţi închipuit aşa ceva, că pot fi tratat la vîrsta mea, la titlul meu, în materia mea, ca un liceist ? Ş.a.m.d. Să nu fiţi în eroare, par numai blînd, supus, dar în fond sunt tot atît de încăpăţînat ca şi d-voastră, deosebirea dintre noi e doar că d-voastră sunteţi mărginean, iar eu moţ. Problema pentru mine se pune doar în două alternative : sau rămîn aşa cum le-am scris, sau retrag totul şi mă retrag de la Tratat. Nu s-a decis în acel moment. A trebuit să cer şi arbitrajul preşedintelui Academiei, în faţa căruia Oţetea a cedat: da, dar rămîne pe răspunderea d-tale ! Perfect, e exact ceea ce am vrut.

De-atunci am rămas în cele mai bune relaţii. Mi-am zis că e bine că ne-am lămurit. Nu ştiu să-l fi preţuit cineva mai mult, mai sincer decît mine. în timpul din urmă ne luasem angajamentul, el să scrie „Revoluţia lui Tudor", eu „Răscoala lui Horea". Ne-am ţinut de angajament şi unul şi altul, s-au născut lucrările amîndouă. Păcat că a mea a întîrziat şi n-a mai ajuns să o vadă.

într-un singur moment i-am mai simţit îndoiala, la ultimele alegeri din Academie. Cum era de acum foarte bolnav, mi-a încredinţat prezidenţia Secţiei pe acest moment. Se gîndea încă, sînt sigur, să mai păstreze prezidenţia şi aşa bolnav. Ţinea mult la demnităţi. Refuzînd eu prezidenţia secţiei, care mi s-a propus, zadarnic l-aş fi propus pe el în continuare, nici unul din Mironi n-ar fi fost de acord. Mai ales Miron Constantinescu, după raporturile în care se găseau, ar fi respins categoric propunerea. Şi cum i-am spus pe urmă : v-ar fi convenit să vă ştiţi respins de Miron Constantinescu ? Şi de ce să nu o spun, nici personal nu eram de părere să continue să se agite în starea în care se găsea, socoteam că cel mai indicat lucru pentru el e liniştea, apărarea sănătăţii cîtă i-a mai rămas. Căutam să-l conving: de ce trebuie să vă mai agitaţi pentru asemenea lucruri cînd aveţi atîta nevoie de linişte ? Vedeam că-l roade. Şi l-a şocat mai ales prezidenţia lui Pascu. Zadarnic îi explicam care-i rostul ridicării lui, rostul schimbat al Academiei. Mă gîndeam că totuşi e mai bine aşa, dacă nu-şi apără singur liniştea să i-o apărăm noi. N-a mai durat mult. Şi astfel, durase peste prevederi, s-a dovedit, ajutat şi de grija devotată a familiei, de o vitalitate excepţională. N-am vrut să-l văd mort, am preferat să-i păstrez imaginea vie. I-am făcut pe urmă un scurt necrolog omagial în „Siidost-Forschungen". Şi rămîn preţuitorul şi admiratorul lui. I-am prefaţat în urmă un volum de studii îngrijit de „băieţii" săi, foşti colaboratori apropiaţi, Şerban Papacostea şi Florin Constantiniu *(Anexe,* IV).

Pe Giurescu[2] personal l-am cunoscut tîrziu, după intrarea în Academie. A insistat el ca eu să-i răspund la discursul de recepţie. I-am zis că de ce nu Oţetea ? Era tocmai ceea ce nu-i convenea, nu prea cunoşteam animozităţile dintre ei. Am primit pînă la urmă, dar nu prea bucuros. Nu pentru că n-aş fi apreciat marea-i activitate, marea-i operă şi calităţile ei. Aveam doar anumite rezerve asupra unor ingratitudini ale sale, asupra unui anumit orgoliu al său. Să declari mereu sus şi tare că n-ai învăţat nimic de la Iorga, cine te poate crede ? Cine n-a învăţat de la Iorga, cine s-a putut sustrage influenţei sale ? Ca istoric pe Iorga trebuia să-l simţi şi în aerul pe care-l respirai.

I-am spus pînă la urmă că da, dar să nu se aştepte la vorbe mari care nu-mi sunt de obicei şi pe care le spui atunci cînd ai prea puţin concret de spus. Prefer să las să vorbească masa operei sale. Am mers pe linia bogăţiei, căutaţilor operei sale, valorii ei educative nu numai a generaţii şi generaţii de studenţi, de profesori, de intelectuali, relevînd rolul ei educativ naţional, evitînd controversele, nerecunoştinţele unei cariere norocoase, premature, de care se bucură mai puţini[3]. El s-a declarat „mulţumit". Desigur cu rezervele sale, pe care nu mi le-a spus. Aşa spunea şi Berza, că s-a declarat mulţumit, el Berza însă poate n-ar fi fost mulţumit. A trebuit să tac, firește şi activitatea sa publică, pentru care a fost sancţionat.

Eram aproximativ de aceeaşi vîrstă, el s-a născut în 1901 eu în 1902. Istoric nici nu existam cînd el străbătuse toate treptele, toate onorurile meseriei, cînd el se găsea între arbitrii ei. Un prim contact cu „Revista Istorică Română"[4] n-a fost deloc norocos. Se ocupase el anume de sistemul fiscal moldovenesc, între altele susţinînd originea tătărască a „ilişului" moldovenesc. Cu mijloacele mele de arhivist i-am demonstrat copios cu probe din diferite părţi că e precis ardelenesc, însemnînd hrană, merinde, victualii, prezent şi azi în limbă. M-am străduit degeaba.

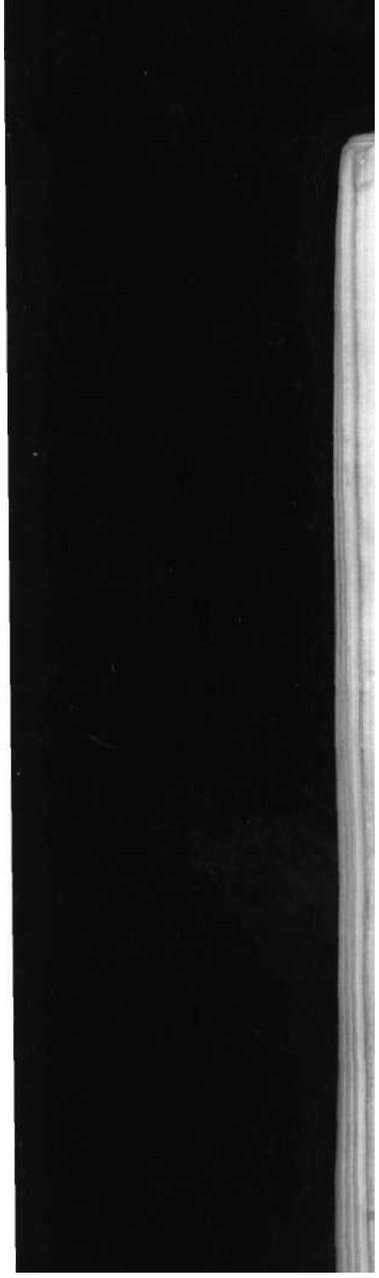

Trimisă cercetarea nici nu mi-a răspuns, nici n-a luat notă de ea în revistă. A trebuit să apară pe urmă plină de greşeli în *Anuarul* nostru, unde prietenii mei au ţinut să nu-mi dea corectură. Mi-a primit în revista doar recenzia la lucrarea lui Vuia.[5]

S-a bucurat de un succes timpuriu, de o publicitate şi de o notorietate înainte ca eu să însemn ceva. Se ridica, se distanţa mereu.. Făcea şi o carieră politică pe care b apreciam mai puţin. A lăsat o operă bogată, de mare circulaţie, larg apreciată, asupra căreia am avut prilejul să mă pronunţ în răspunsul meu la discursul său de recepţie ; nu mai repet aici aprecierile de acolo. In tot cazul de atunci mi-a arătat prietenie pînă la sfîrşit. înainte de a muri ne-am mai întreţinut o dată la o masă numai în doi într-o bună înţelegere. îl văzusem în plină vigoare, în plin elan de muncă, ne-am întreţinut de treburile istoriei ca şi cînd nimic nu ne-ar paşte. Alarmat şi el de abuzurile lui Pascu. Viaţa însă ne rezervă surprizele sale. Norocul lui Pascu : după Daicovici, Oţetea, pleca acum şi Giurescu.

Dintre cei de prim plan am preţuit mai ales pe Mihail Berza, nu numai pentru prestigiul, ci şi pentru stilul ştiinţei sale. Iarăşi spre norocul lui Pascu a plecat şi el.

Un riguros medievist văd în Francisc Pali. Dintre arheologi, istorici ai antichităţii pe Nestor[6], Pippiddi,[7] Radu Vulpe[8] şi pe Daicovici. Şi fireşte, preţuirea nu se opreşte aici, şirul e lung, de vechi şi mai noi. Dintre unguri preţuiesc cu deosebire ştiinţa lui Sigismund Jakd, Şt. Imreh.

Mă bucur de noua generaţie de istorici, care se ridică sub ochii noştri, mulţi, tot mai mulţi şi tot mai bine pregătiţi, ducînd mai departe firul. Mă bucur şi de cei care activează, se ridică în preajma mea, români, dar şi unguri, saşi. Nu le înşir numele, lista e iarăşi lungă. Numesc doar cei doi care-mi sunt mai apropiaţi, Pompiliu Teodor şi Aurel Răduţiu, unul ducînd mai departe preocupările mele de istoria naţiunii prin istoria culturii, celălalt mergînd mai departe pe urmele mele chiar în istoria ţărănimii. Cîte nume noi, la Bucureşti, la Iaşi: Şerban Papacostea, Florin Constantiniu, Radu Popa, Alexandru *iub,* Victor Spinei şi alţii şi alţii. La Cluj, un excelent profesor, Camil Mureşan. Nu lipsesc nici numele feminine, ca Măria Holban, Cornelia Bodea, ş.a

M-am bucurat în genere de bune raporturi cu toţi istoricii, sau aproape cu toţi, bătrîni şi tineri, aş zice chiar de prietenia lor. în tot cazul nu m-am simţit duşmănit. Am evitat şi eu cît am putut fricţiunile. Excepţie cei doi, tocmai cei la care nu le-am stat nicăieri în cale, dimpotrivă, le-am lăsat mereu loc, Daicovici şi Pascu.

în cariera ştiinţifică mi-a prins bine stăpînirea limbii maghiare. Nu mi-a fost greu să deprind apoi şi limba maghiară a documentelor. Cu ajutorul limbii maghiare mi-am asigurat o mişcare mult mai sigură în mediul istoric al Transilvaniei, în literatura istorică necesară. Am cunoscut pe mulţi din istoricii maghiari, chiar dacă ştiinţific ne găseam pe poziţii divergente sau opuse, ne-am respectat ca oameni de ştiinţă. în mod deosebit am preţuit mai ales pe doi, pe Szabo Istvân şi pe Melyusz Elemer, primul chiar de specialitatea mea, istoria ţărănimii, şi de la care am putut învăţa direct, al doilea un medievist de mare prestigiu, de o etică impresionantă a disciplinei. La un moment dat i-am zis : domnule profesor, tare vă caut greşelile. - De ce răutatea asta ? - Pentru că mereu ni se spune că greşim, greşim, să pot răspunde atunci că pînă şi profesorul Melyusz greşeşte ! Nu era prietenul nostru, era în tabăra opusă, eram atras însă de prestigiul omului de ştiinţă.

Erau amîndoi pe dinafară cercului, primul izolat la Universitatea din Debreţin. A trebuit să insist de vreo cîteva ori pînă am fost condus să-l văd la locul lui de muncă. Al doilea nici în Academie, nici profesor, dar deosebit de respectat de specialişti. Am ţinut mult la T6th Zoltân, care a făcut facultatea la noi, ne cunoştea bine istoria. M-a devansat chiar şi în problema naţională românească, şi în problematica istorică a Munţilor Apuseni, lucrările lui mi-au fost de mare folos. A avut un sfîrşit tragic, a căzut victima nevinovată a rebeliei din 1956. I-am dus o floare pe mormînt. Am cunoscut bine pe Makkai Lâszld, prolificul şi talentatul istoric, care şi el a făcut şcoală la noi. Preţuiesc dintre cercetătorii noi cu deosebire pe Varga "Jânos. Recunoştinţă deosebită îi port arhivistului Tr6csânyi Zsolt, neîntrecutul cunoscător al arhivelor ardelene, care mi-a venit de multe ori în ajutor în cercetările mele şi din ale cărui lucrări am avut atîta de învăţat. Are o operă care se distinge mai ales prin acea adîncire în vastitatea materialului documentar, pînă la epuizare. L-am chiar încondeiat în faţa profesorului Melyusz, unde eram invitat cu soţia şi era invitat şi el. Am zis : Trocsânyi nu vrea să respecte un frumos precept medieval, numit „droit de parcours", în virtutea căruia n-aveai voie să culegi spicele în urma ta cînd seceri, să tai griul mai jos, ca să laşi spice, paie şi săracilor, ca un drept al lor. Unde seceră Trocsănyi totul rămîne pustiu. Pentru cunoştinţele mele printre istoricii unguri, ar trebui să fac o listă lungă.

Dintre istoricii cehi am cunoscut personal pe Macurek, încă de cînd era tînăr cercetător în arhivele noastre, l-am servit la Arhivele Statului.

Dintre istoricii francezi am cunoscut personal numai pe Marcel Emerit pe cît de devotat istoriei şi ţării noastre, pe atît de victimă a ingratitudinii noastre. L-am propus de două ori membru corespondent al Academiei noastre, şi propunerea a fost primită mai mult decît favorabil în Secţie, ca să nu iasă nimic. Bănuiesc, nu fără temei, că Daicovici, după ce a fost de acord în Secţie s-a făcut forte, ca de obicei, să nu reuşesc. L-a propus mai pe urmă şi Giurescu, după cum i-a scris, dar n-a avut nici el succes. Nu l-am învrednicit nici de vreo omagiere. Lipseşte şi în Dicţionarul nostru enciclopedic. Să sperăm că măcar la împlinirea vîrstei de 80 de ani ne vom repara în vreun fel. Personal am şi scris un articol pentru acest prilej, care să apară în „Revue Roumaine d'Histoire".

Nicolae Iorga : un cuvînt de închinare

Generaţia noastră de cultivatori ai istoriei, tineri sau mai în vîrstă, am avut fericita şansă de a evolua în umbra atotcuprinzătoare a omului singular care a fost Nicolae Iorga, a omului trăind printre noi, dar depăşind toate măsurile date speţei noastre. Nu încetăm să rămînem uimiţi în faţa dimensiunilor sale.

Dar şi omul integral, monolitul masiv, care nu se lasă decît cu greu despicat, compartimentat în nemărginita şi nepotolita sa activitate. Cine ar mai putea face distincţii precise între istoricul şi omul de cultură Iorga, între savant şi omul de acţiune ? Cine s-ar încumeta să-l disece, să-l pună la măsurile noastre comune ?

Cît pentru opera sa, spre a o măsura trebuie să recurgem iarăşi la vocabularul naturii. Ea echivalează cu o adevărată erupţie, secondată de o vastă inundaţie, neocolind nici unul din domeniile istoriei, ba din domeniile culturii în genere. Cine le-ar mai fi putut pune stavilă, nu numai în marginile spaţiului nostru, ba pe continentul nostru ? Bibliografic opera sa de toate naturile se ridică la cifre uluitoare. Ea a reuşit să pună în cauză însăşi ştiinţa istorică, să-i înnoiască instrumentarul, să-i lărgească orizontul, să-i adîncească concepţiile.

Cît pentru istoria propriului popor, e în plină emulaţie cu producţia noastră istorică contemporană lui în genere. Imensitatea materialelor puse de el în miş-

1

care, numărul nesfîrşit al temelor mari şi mici atacate de el, al studiilor şi sintezelor sale, numai cît n-au inundat istoriografia română a timpului său, a răscolit-o, a pus-o în mişcare pe tot cuprinsul ei. Care din ramurile poporului român a fost lăsat în umbră ? Care din ramurile culturii sale n-a beneficiat de luminile sale ? Cine n-a beneficiat de imensitatea ştiinţei sale ? Cine nu s-a înfruptat din imensitatea documentaţiei sale, din avalanşa de fapte şi idei care se revarsă impetuos din nemărginita-i operă ? A pretinde că n-ai învăţat nimic de la el ? Cine te crede ? în lumea istoricilor te contagiezi de înţelepciunile risipite de el şi cu aerul pe care îl respiri.

O activitate precipitată, aglomerată, aruncîndu-şi tentaculele simultan în mai multe direcţii, în cît mai multe, creînd acea tentă complexă care ne uimeşte azi, hăţişul care face atît de dificilă compartimentarea.

în ce întinderi şi pe cîte laturi ne apare istoria însăşi^ la ce adîncimi ne conduc sondajele sale, ce infinite implicaţii îi descopere ? In cîte feţe ale sale ne apare cultura umană, filosofie, literatură^ artă sub toate dimensiunile şi laturile lor. Cum se împleteşte cu istoria însăşi ? în cazul lui nu te mai întrebi în cîte direcţii îşi întinde tentaculele, ci dacă şi ce a putut lăsa pe dinafară ?

Dar ceea ce ne uimeşte în primul rînd e întinderea istoriei şi culturii româneşti, pătrunderea în toată diversitatea şi adîncimile ei, vibraţia nicicînd absentă în faţa a tot ce aparţine poporului român, şi neapărat temeliilor lui vitale care a fost *ţărănimea* cu virtuţile ei de totdeauna, ţăranul plugar dar şi ostaş la nevoie, cu virtuţile gliei, cu munca braţelor sale, la adăpostul satului său, la căldura căminului său de lemn şi lut, şi aceasta opera mîinilor şi artei sale. Satul şi căminul în care s-a născut şi a crescut miracolul unei culturi inconfundabile, sufletul neamului însuşi, pe care Nicolae Iorga îl purta cu sine ca nimeni altul. Cine a preţuit mai mult ca el sufletul, a adîncit mai mult creaţia, arta ţăranului român, gustul, iscusinţa degetelor femeii sale ? Şi în genere munca în toate formele sale, a tuturor cultivatorilor ei, prima virtute a omului. Prilej de adevărat elogiu adus muncii, pe care el a cultivat-o ca nimeni altul, o viaţă de om.

Şi toate se împletesc cu omul de acţiune, în toate sensurile. A înţeles nu numai să scrie, ci şi să facă istorie. Timpul e tot mai neîndestulător, nu mai lasă răgaz, e în plină cursă cu el. Drumeţii, arhive, biblioteci, muzee, galerii, monumente istorice, biserici, mănăstiri. îndatoririle cresc, se precipită, se încalcă. Scris, vorbit, cursuri de vară de iarnă, conferinţe, din drum, în ţară, peste hotare, academie, ziare, reviste, muncă organizatorică ... Scrie mereu, oriunde, pe vapor, în tren, scrie de toate, istorie literară, îşi încearcă însuşi imaginaţia literară ... Cît ar fi trebuit dilatat timpul ca să-i ajungă ?!

Activitate politică, viaţă parlamentară. Activitate politică în genere, luptă politică cu toate vîltorile şi patimile sale. Mai presus de toate însă lupta politică majoră, în problematica internă şi externă a neamului său, a durerilor sale mari şi mici. îl găsim mereu în primele rînduri, sau chiar în frunte, ca în capitala luptă pentru întregirea naţională, pentru făurirea şi consolidarea statului unitar. Ba la un moment dat chiar în fruntea ţării. Dar unde nu-l găsim pe acest om atotprezent, atotcuprinzător, acest spirit neastîmpărat, neodihnit ?

într-o singură ipostază, într-un singur loc nu : odihnindu-se în tihnă, bucurîndu-se de frumoasele noastre staţiuni de odihnă, uitîndu-şi de sine, uitîndu-şi

condeiul. Şi totuşi pretinde că se odihne

a „normal", ca toţi oamenii !

Mi-aduc aminte de un moment de la începuturile noii noastre Academii, într-un grup, preşedintele Traian Săvulescu ni se adresa istoricilor: cînd vom reconsidera pe Nicolae Iorga ? Tovarăşe preşedinte - i-am spus - cine dintre noi se socoteşte în măsură să dea certificate lui Nicolae Iorga ? Iorga are nevoie de certificatele noastre ? La ce i-ar putea servi ? Nu e mai cuminte să revenim pocăiţi în albia ştiinţei sale, să continuăm tacit să beneficiem de imensitatea

operei sale, fără să ne încumetăm la o „reconsiderare" care ne depăşeşte ? Spre cinstea noastră nici nu s-a produs deliberat o asemenea insolenţă, beneficiem mai departe, fără un asemenea „liber", de opera sa.

Personal nu mă pot mîndri că am citit mult din Iorga. Dar şi dacă aş spune că am citit mult, înseamnă tot puţin faţă de imensitatea operei sale. Totdeauna l-am citit greu, meditativ, copleşit de avalanşa ideilor şi aglomerarea stilului său, totdeauna m-am simţit mic, mic ucenic, intimidat în faţa dimensiunilor sale. N-am avut nici norocul să-l ascult direct, pe viu, să mă bucur de volubilitatea, impetuozitatea verbului, umorul chiar al oratoriei sale, decît un moment, la Cluj. Un moment unic, tocmai de aceea de neuitat.

Se reeditează mereu excerpte din opera sa, creşte mereu numărul volumelor, dar sigur fără nici o nădejde de a ajunge vreodată la capăt. A scris doar preţ de o bibliotecă întreagă. Şi cît ar mai fi crescut dacă nu cădea în plină putere de muncă, la apogeul vîrstei de istoric ?

A căzut fulgerat de cea mai monstră nerecunoştinţa umană, torturat, schingiuit, umilit, ucis mişeleşte, lăsînd în urmă o pată de naştere în istoria neamului său, în istoria umană însăşi. Un crunt sfîrşit, preîntîmpinînd poate un altul rezervat şi lui de „justiţia" lumii noastre marilor demnitari de ieri ai ţării, vîrfurilor societăţii însăşi. Lui cu deosebire, care cu temperamentu-i exploziv, nu era omul deprins să îndure cu resemnare loviturile inumane ale sorţii. Martiriul său, fie de „dreapta", fie de „stînga", trebuia să fie la măsura dimensiunilor sale.

Nu ne facem decît o pioasă datorie de învăţăcei reaşezîndu-l acolo unde dintru început îi era locul: *în inima neamului său.* (1989).

[Portretul unui istoric: Constantin Daicovici]

Pe doi din confraţi, din păcate, trebuie să-i pomenesc deosebit, să stărui asupra lor ceva mai pe larg: Constantin Daicovici şi Ştefan Pascu. Au fost strîns legaţi, cel din urmă a crescut în umbra celui dintîi; împreună mi-au afectat într-un fel sau altul şi viaţa. Nu eu am avut de împărţit cu ei, ei au avut cu mine. Ba sunt tocmai cei la care le-am lăsat loc, ca să merit apoi răsplata lor cum va urma.

Pe Constantin Daicovici la împlinirea vîrstei de 60 de ani mie mi-a revenit sarcina de a-l parenta.[9] Adică sugerase el altora dorinţa ca eu să o fac. După cum tot la dorinţa lui, sugerată pe ocolite, am fost şi printre iniţiatorii volumului său omagial. N-am avut reticenţe. Eram printre preţuitorii lui cei mai sinceri, şi din imediata apropiere. Am mers atunci, cum se obişnuieşte la asemenea prilejuri, pe latura meritelor, calităţilor, care-l distingeau în peisajul nostru ştiinţific. Neuitînd nici calităţile lui umane, vitalitatea, comunicativitatea, plăcerea de a trăi printre oameni, spiritul său ascuţit, farmecul lui personal. M-a chemat numaidecît la Rectorat să-mi mulţumească. Cu umorul său prompt mi-a zis : „Ţine-o, că va fi bună şi la înmormîntare". ^I-am răspuns : nu. Şi uite de ce. Anticii spuneau „de mortuis nihil nisi bene". în lumea noastră despre *cei vii* nu poţi spune decît bine, cînd mori o schimb.

N-am să schimb ceea ce am spus atunci. Decît doar voi arunca o privire necesară şi asupra reversului efigiei. Căci oamenii, din păcate, îşi au şi umbra lor. Şi oamenii mari o umbră cu atît mai mare. A fost fără îndoială un om cu o dotaţie nativă excepţională, minte ascuţită, pătrunzătoare, promptă. El nu lucra cu picioarele în apă ca mulţi din noi. N-a avut însă şi stăruinţa pe măsura posibilităţilor sale. Mă întreba odată cineva ce cred despre Daicovici, a fost mare sau nu ? A fost mare fără îndoială - am zis - dar din păcate mare mai ales prin ceea ce ar fi putut, ceea ce ar fi trebuit să facă decît prin ceea ce a făcut.

Da, a fost arheolog mare, precum şi istoric mare, de la care însă se aşteaptă mai mult decît a făcut. în alocuţiunea mea, de la 60 de ani i-am legat de suflet ce mai aşteptăm de la el, o nouă sinteză a „Transilvaniei în antichitate"[10], mai amplă şi la nivelul cunoştinţelor de azi şi o prezentare amplă a Sarmizegetusei dacice, de la Grădiştea Muncelului, care a stîrnit atîta interes în lumea arheologică, nu numai la noi ci şi peste hotare. Nu s-a născut nici una nici alta, s-a mulţumit să rămînă în urma lui ca cea mai mare lucrare a sa un volumaş cerut cîndva de Ministerul Propagandei, „Transilvania în antichitate", şi studiile răzleţe, strînse apoi în volum,[11] mărturisindu-i şi unele şi altele posibilităţile ştiinţifice, promiţînd lucrări de amploare, sinteze largi, care încununează obişnuit o viaţă de om de ştiinţă.

A ilustrat o catedră, a practicat, a animat cercetările arheologice zeci de ani, a creat o şcoală arheologică în jurul său, dar s-a realizat mai puţin pe sine. Am zis s-a *mulţumit* cu... Nu e exact. Cred că a fost suferinţa vieţii sale în faza din urmă : conştiinţa supărătoare de a lăsa prea puţin în urma sa în raport cu ceea ce ar fi putut să facă, în raport cu alţii mai puţin dotaţi decît el. Căuta să se mîngîie cu ce-1 complimentase un străin, că din volumul lui a înţeles mai mult decît din volume mari de studii. Dar cred că nu-i ţinea de cald. Ceea ce explică în bună parte şi animozităţile sale din această parte a vieţii.

Supărător cu atît mai mult cu cît a fost dotat şi fizic excepţional. Viguros, sănătos, de o vitalitate debordantă. Rezistent la mîncare, la băutură (dar cu cumpăt), la seri prelungite în veselie, în hazuri. Era un excelent causeur, colector şi debitor nesecat de bancuri, putea să întreţină, dominant, o societate întreagă. Şi-a cheltuit o bună parte din viaţă făcîndu-şi plăcerea acestei dominaţii.

îi plăcea în genere să domine, şi oficial, şi în particular. Avea ceva de senior feudal în el. îi plăceau raporturile dintre stăpîn şi supuşi. Era generos cu supuşii, îi plăcea să-i simtă dependenţi de el, să-i ajute, să-i îndatoreze, să le simtă supunerea, recunoştinţa. Cîte numiri n-a făcut, cîte aranjamente în favoarea oamenilor ? Dar îi plăcea şi să le dea ordine, să strige la ei, să-şi audă vocea poruncitoare. Pentru blazonul de nobil îi lipsea doar esenţialul nobleţei: vitejia. Nu prea era viteaz. Pe faţă ataca obişnuit pe cei fără apărare sau care nu se apărau, pe cei de care nu-i era teamă. Cînd avea însă în faţă pe cineva cu vreo putere oarecare, sau vreo influenţă, sau îl înfrunta fără teamă, repede se lăsa păgubaş. Iar pe cei supuşi îi cultiva cu asiduitate. Nu cu sinceritate, nu cunoştea valori superioare lui, o făcea din oportunism, şi de teamă, şi ca să-i meargă bine. Caracteristice pentru acestea erau raporturile lui cu Roller. Cîndva, cînd nu ştia încă ce putere are omul, pe un şantier arheologic, şi-a dat drumul în felul său. Şi cînd îşi ieşea din fire Daicovici era fără control, striga, insulta : ce ştie el, un ignorant, de se amestecă în această ştiinţă ş.a.m.d. Nu pierdea pe urmă nici un prilej de a-1 cultiva, de a-1 flata. Cînd mergeam la Bucureşti împreună, nici nu ajungeam bine şi primul lucru pe care-1 făcea era să ia telefonul, să-1 salute , să-1 întrebe de sănătate pe tov. Roller, să-i caute favoarea. N-a reuşit să-şi repare greşeala deplin niciodată. Roller, orgolios şi el, nu era iertător.

Avea un orgoliu al său, tare-i plăcea să se remarce, să pozeze, să fie remarcat, îşi avea mersul său, ţinuta capului, aruncat cînd în dreapa cînd în stînga, îl recunoşteai de departe. Cînd era la studii în Italia făcuse careva remarca, flatantă, că seamănă cu Mussolini şi nu uita să-i imite ţinuta, elocinţa. Nu orgoliul îngînfării, care e odios, avea mai curînd ceva pueril în această poză, trezind mai curînd ilaritate decît odiu.

Tare-i plăceau funcţiile, autoritatea, tare se complăcea în postura de director, de şef de catedră, de rector, să fie mereu la suprafaţă în orice împrejurare. Rectoratul l-ar fi ţinut şi prin urmaşii săi, pînă la ultima suflare. Se complăcea

în administraţie, în care se afla ocupat. îşi găsea desigur şi o scuză intimă pentru ce nu poate avea o muncă ştiinţifică susţinută.

îi plăcea, căuta cu orice preţ popularitatea, nu pierdea prilejul de a şi-o cultiva, tare-i plăcea să-şi audă numele, să-i meargă vestea, pretutindeni, oriunde.

Ţinea mult la popularitatea printre tineret, printre studenţime. Epoca rectoratului a fost poate cea mai plăcută parte a vieţii sale din ultimele decenii. S-a despărţit destul de greu de el şi nu fără urmări.

în genere îi plăcea nespus să fie mare, să fie temut. Se iscase şi un banc. *Bate la* poarta raiului profesorul Roşu! Sf. Petru tare bucuros : chiar bine c-ai venit, că am aici doi nebuni care tot timpul se ceartă care-i mai mare, Dumnezeu ş\ cu Daicovici.

în intimitatea sa avea păreri superlative despre sine, spirit unic, inegalabil-, incomparabil, cea mai strălucită minte românească, nu găsea în jurul său valori care să i se compare. Ţinea mult la acel „cel mai", cel mai mare arheolog, cel mai mare istoric, cel mai mare profesor. Nu se temea că-1 egalezi, avea prea sigure păreri despre sine, dar era suficient să te bănuiască, să presupună numai că ai ambiţia să-1 concurezi ca să nu te cruţe. Te lua la ochi şi numai dacă auzea vorbindu-se de asemenea comparaţii.

Ca om de ştiinţă îşi avea mărimile, dar şi micimile sale. Nu erai om de ştiinţă cu adevărat dacă nu ştiai ceea ce ştie el, dacă nu ştiai latineşte ca el. Iar dacă ştiai altceva decît el, te bănuia de pretenţios.

Era omul specialităţii sale, în care excela fără îndoială, cultură umanistică însă avea mică, prea mică, n-a frecventat cu adevărat nici filozofie, nici literatură (îi plăceau mai curînd romanele poliţiste), nici artă, nu-1 vedeai nici la spectacole, nici la concerte, nici la expoziţii de artă. Nu preţuia, mai curînd dispreţuia, pe cei cu asemenea „pretenţii". Nu cred însă că nu se ascundea în dispreţul său şi invidia. încerca şi el uneori forma literară, sentimentul, dar tare fără acoperire, tare sunau fals, repede cădea în bombastic. Patriot, român bun fără îndoială, dar nu fără limite, nu peste cît trebuie. Caracteristică era părerea lui despre Ion Chinezu, de pildă, care avea o cultură de care el nu se putea apropia. „E un om cu capul în vînt". Lasă că nici Chinezu nu-i rămînea dator în aprecierile sale.

Din viaţa din afara ştiinţei e de remarcat mai ales performanţa lui ca om politic, care 1-a dus pînă la glorificare. Nu era un om cu idei politice, cu problematici sociale care să-1 oblige în comportamentul său. Realmente era omul unei singure politici, a propriei persoane. în fond regimurile sunt bune în măsura în care îţi merge ţie bine, sau pe oricare să-1 cultivi să-ţi meargă bine. A pontat cîndva pe liberali, care se pare îi promiseseră să-1 facă prefect la Cluj. Cel puţin aşa am aflat dintr-o izbucnire a lui într-o împrejurare cîtuşi de puţin propice. Eram împreună cu el şi nu-mi mai aduc aminte cu cine alţii la o bere seara la Belvedere (pe Cetăţuie). La un moment dat nu i-a plăcut cum îl serveşte chelnerul. A izbucnit atunci în felul său, grobian, necontrolat. Nu 1-a scos din dobitoc şi alte asemenea. Nu ştii tu cine-s eu ? Eu era să fiu prefectul Clujului şi tu, un dobitoc etc. etc. Interminabil, penibil. Omul tăcea umil. Să ne băgăm în pămînt nu altceva.

Nu ştiu dacă a încercat şi alte partide. Ştiu însă că a cultivat, după revenire, şi mâi ales după luarea puterii, pe Carol al II-lea. A reuşit şi să-1 ducă în 1934 la inaugurarea săpăturilor sale de la Sarmizegetusa, flatîndu-i grandoarea.

L-a primit acolo ca pe un al doilea Traian. Ba nu, ca mai presus de Traian. Traian a fost distins de antici cu epitetul de „optimus" (cel mai bun), iar Carol e „melior Traiano" (mai bun decît Traian). Citez din cuvintele lui de primire, sincere, cum însuşi le califica, rostite atunci: „Strămoşii ce zac în acest pămînt Vă văd şi Vă binecuvîntă, pietrele Vă simt şi se cutremură de prezenţa Majestăţii

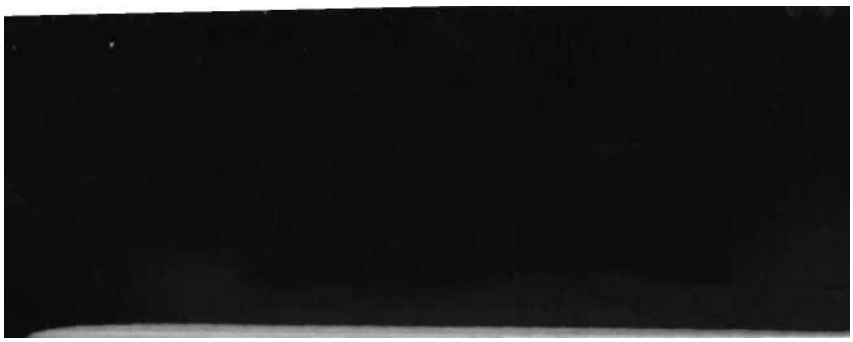

Voastre, poporul românesc Vă aclamă cu entuziasm, iar noi, arheologii şi tineretul universitar din Dacia Traiană, ne plecăm frunţile în faţa Majestăţii Voastre, mul-ţumindu-Vă pentru opera ce o îndepliniţi în această zi". („Revista Fundaţiilor Regale", iunie 1940). Mutatis mutandîs, ascultîndu-l poate i-aş fi spus ceea ce mi-a spus şi el în urma cuvîntării mele la 60 de ani ai săi: ţine-o că va fi bună şi pentru viitor, n-ai decît să înlocuieşti numele. A păstrat şi fără asemenea îndemn stilul. Aud că odată, (să fie adevărat ?) pe Ceauşescu l-ar fi flatat într-o alocuţie cu „împăratul nostru". *Si non e vero e ben trovata.*

Dacă a purtat şi uniforma albastră a Frontului Renaşterii Naţionale, adică a partidului regal nu mai ştiu. Dar în acest Front, după cum proclama Ioachim Crăciun, „se înscriau şi munţii" şi el, mai ales el, nu putea să lipsească.

Cu venirea legionarilor a fost văzut la o solemnitate universitară şi el în cămaşă verde. Eu nu l-a'm văzut, adică n-am fost la acea solemnitate, eram mobilizat. Am fost întrebat şi eu cîndva, cînd se făceau cercetări în jurul său, dacă l-am văzut în cămaşă verde ? - Nu, nu l-am văzut. Dar ce importanţă are ce cămaşă politică a purtat Daicovici, - am zis -, oricare ar fi fost ea, n-a purtat-o serios, el le schimbă ori de cîte ori e nevoie, serios el nu poartă decît propria-i cămaşă. Şi nici legionarii nu-l puteau lua subit în serios. El e în orice împrejurare omul regimului şi cît timp e regim comunist nu e nici o primejdie de trădare, puteţi fi siguri de tot devotamentul său. Pe timpul lui Antonescu a fost fireşte antonescian, bun, activ, decan. Şi mai nutrea gînduri de cultivarea raporturilor cu nemţii pentru eventualitatea victoriei lor. Pe timpul procesului nostru de la Sibiu, din noiembrie 1943, era încă în tabăra adversă. „E chiar atît de ticălos Prodan ?" - întreba pe un prieten. în 1944 cînd începuse să bată vîntul invers, şi-a luat curajul să semneze memoriul intelectualilor pentru scoaterea României din război. Probabil şi la îndemnul prietenului său Petrovici. Iar după 23 august a fost printre primii care au făcut saltul de-a dreptul în partidul comunist, pe care 1-a servit apoi/ cu exces de zel şi cu teamă. Dar şi răsplata meritată i-a venit: nici un partid nu i-a acordat atîta credit cît i-a acordat Partidul Comunist.

Aurel Decei, peste hotare îl încondeiase într-un articol „Cameleonul" ca pe unul care-şi schimbă după nevoie culoarea. Socotea că Daicovici sufere de daltonism, confundă culorile. I-am replicat cînd s-a întors că nu mi se pare că are dreptate, Daicovici a fost cel mai consecvent din noi toţi, a fost totdeauna omul celui de la putere, s-a distins tocmai printr-o consecvenţă nedezminţită.

Pentru noul regim era fără îndoială foarte indicat. Avea un trecut „pătat", chiar cît trebuia pentru a executa totul fără replică, era foarte activ, făcea tot excesul de zel necesar, era prezent peste tot, exagerat în limbaj, sărea peste cal în declaraţiile sale de dragoste pentru partid, pentru clasa muncitoare. Nu i se cerea lui sinceritate, nici nu era nevoie de ea, era suficient zelul. N-aveau valoare ostentaţiile lui pentru mai puţinii care-l cunoşteau ? Aveau însă pentru cei mulţi care nu-1 cunoşteau. Vorbea pe ton înalt, viril, cu voce de stentor, categoric, fără echivocuri, doar exagerarea mai lăsa de simţit falsul.

Mi-aduc aminte de un moment la Academie, cum s-a repezit la tribună, cum a debitat o scurtă pledoarie de devotament, pe tonul său. A venit apoi lîngă mine în sală, m-a întrebat numaidecît cum mi-a plăcut ? - Ştii cum mi s-a părut ? Că ai luat un brici de acela lat rusesc şi hîrşe, hîrşe, te-ai bărbierit de mai mare dragul. A rîs, avea mult umor.

Tare-i plăcea să cultive pe cei mari, să-i cunoască personal, să le intre în voie, să-i încînte în spiritul său, să-i întreţină cu bancurile sale. Printre bîrfele care se debitau în jurul lui mi-a ajuns la ureche şi epitetul de „măscăriciul Comitetului Central". Nu apărea un personaj politic, nu se ivea un nou secretar de partid să nu fie el primul care să-1 salute, să-1 omagieze, să-i caute prietenia.

Tare jinduia demnităţile înalte, ministeriatul. N-a avut norocul decît de un trecător minister al aprovizionării. Nu era desigur ministerul preferat, dar la nevoie era bun oricare. Tare se complăcea ca membru al Consiliului de Stat, demnitate care i-a revenit în calitate de rector. Şi-apoi distincţiile, decoraţiile. S-a numărat printre cetăţenii cu cele mai multe. Ironia sorţii, şi cu ordinul „Tudor Vladimirescu", cu care nu avea nimic de împărţit. A avut şi o înmormîntare spectaculară, de erou al muncii socialiste, pe care, ar fi fost flatat să şi-o vadă.

Şi-acum despre raporturile noastre personale, care din păcate fac parte din umbrele sale. Raporturi ciudate, de prietenie pe faţă şi în public; de subminare în taină. Ciudate mai ales pentru că nu eram de aceeaşi specialitate, nu-l concuram ştiinţific în nici un fel, nu i-am stat nicicînd în cale nicăieri, cum se va vedea din cele ce urmează. Dimpotrivă.

înainte de toate prietenia sa mi-a acordat-o totdeauna condescendent, de la mai mare la mai mic. Prietenia noastră de la început cred că a avut un viciu de formă : el îi tutuia pe toţi din jurul său, la care ei răspundeau cu dumneavoastră. Eu, mai apropiat ca vîrstă, îi răspundeam tutuindu-l. N-a făcut niciodată vreo aluzie la această intimitate, dar nu cred că în sinea lui nu mi-o obiecta, prea insinua pretenţia de egalitate şi el nu recunoştea vreo. egalitate.

încrezător în oameni, multă vreme nici nu i-am simţit ostilitatea. Socotea desigur că nu e înţelept să şi-o arate. Am simţit-o doar treptat, cu mare întîrziere. Aşa am aflat că nicicînd nu mi-a iertat că am intrat înaintea lui în Academie. Ca şi cînd eu aş fi făcut-o. în 1955 a intrat de-a dreptul titular, dar în acel moment am fost făcut şi eu titular, ceea ce desigur i-a viciat un pic bucuria. Direcţia Institutului de Istorie care-mi revenea în urma intrării mele în Academie am ocolit-o aşa fel încît să-i revină lui prin unificarea Institutului de Studii Clasice cu cel de Istorie. M-am mulţumit cu postul de şef de secţie -în Institut. Socoteam că i-am pus inima la loc. Ca director însă a avut grijă să acapareze tot ce a socotit bun în absolvenţii Facultăţii pentru sectorul său, vreo 15 ani n-a numit nici un picior la istoria medie. Avea ambiţia să se spună că numai el face elevi, alţii nu.

Ca şef de catedră nu înceta să mă ţină sub supraveghere, să nu fac abateri, să nu încalc disciplina. A făcut odată tapaj şi numai pentru că am întîrziat cinci minute de la curs. Ar fi fost pe bună dreptate dacă pentru prieteni, pentru neamuri ar fi arătat aceeaşi severitate. Dar arăta indulgenţe de te mirai. S-a întîmplat cîte odată să fiu bolnav şi să dau asistentului să-mi citească cursul. Ba la cursul special asupra lui Ştefan cel Mare, lui Husar i-am lăsat cîte un curs de istoria culturii să-l facă el şi pentru că îl ştia face, dar şi ca introducerea necesară în meserie. Tapaj iarăşi: îmi exploatez asistentul.

[v] Asistenţii mei care s-au perindat mi s-au dat, fără să fiu întrebat. Doar pe cel dintîi, pe Surdu Bujor[12], dacă mi-aduc aminte, l-am primit după preferinţă. Tot aşa şi pe Husar, dar pe el nu prin şeful de catedră, ci prin Roller. Iar la urmă mi-am arătat preferinţa dintre candidaţi pentru Ion Bratu, din ceea ce apoi i s-a iscat omului calvarul. De la început, de la primire, Daicovici 1-a examinat fără să mă cheme, fără să-mi spună măcar. Trebuia să fie asistentul meu şi eram doar de altă specialitate. A insistat, fireşte, asupra ceea ce socotea că nu ştie (latină mai ales) şi i-a făcut afrontul de rigoare. Nu interesează aci dacă avea dreptate sau nu, ci gestul în sine, să te substitui profesorului, şi încă de altă specialitate, fără să-l anunţi măcar, de aşa ceva cred că numai el era capabil. Nu ştiu cum s-a întîmplat că totuşi 1-a acceptat, dar apoi nu 1-a slăbit. în schimb celorlalţi nu le-a făcut mizerii.

Iată şi un prilej mai mare: abaterea de dreapta din 1953. Procesul era politic şi pornea de sus. Dar apoi a coborît pe scară în jos şi s-a extins şi asupra altor sectoare, de activitate. Consecinţe grave în perspectivă, teamă, groază. Dar şi

prilej de răsturnări în favoarea proprie, de a lua locul altora, de a sălta pe scara universitară a celor care nu puteau altfel. Aflu cu vreo două zile înainte prin indiscreţia unui binevoitor că voi fi acuzatul nr. 1. Adică eu am făcut abaterea de dreapta care n-am activat!

Cum s-au petrecut apoi lucrurile am povestit în altă parte. Repet aici doar atitudinea lui Daicovici. In a treia judecată, mai mare, cu judecători şi de la Bucureşti, sub prezidenţia prim-secretarului de partid, eram încă tot duşmanul nr.l. Procurorul Pavel Apostol, secondant şeful de catedră, Constantin Daicovici. Curgeau acuzaţiile din partea procurorului şi-apoi din toate părţile. Ba cosmopolit, ba naţionalist, ba reacţionar, primejdios pentru educaţia tineretului, duşman al clasei muncitoare...

Mai violent Daicovici: cu vocea ridicată, tăioasă, supralicita. Se autoacuza, se mira cum de n-a fost destul de vigilent. Printre acuzaţii răzbătea una gravă de tot în acel moment: „acum cînd noi ne străduim în toate chipurile să învăţăm limba rusă dumnealui o dispreţuieşte, nici nu vrea să audă de ea, nici nu dă pe acolo !" Şi acestea le striga într-un asemenea moment de gravă scadenţă generală, cînd o astfel de acuzaţie nu ştiai unde te poate duce.

Doar la sfîrşit un mic pai de salvare, să încerc să mă îndrept, poate nu e totul pierdut!

Nu-i era nici lui bine, după cîte am aflat mai tîrziu, era vorba de o curăţenie mai mare în rîndurile universitarilor, de care nu se ştia în acel moment, plutea doar o teamă generală în aer. Striga să se salveze pe sine, apăsînd pe altul, care s-a nimerit să fie tocmai cel care trebuia !

Surpriză însă. în cursul judecăţii a început o deplasare neaşteptată, dinspre mine spre acuzatorul meu, Pavel Apostol. Am început să fiu neglijat, uitat. Din acuzaţii în acuzaţii, Pavel Apostol a ajuns să se acuze singur, pînă a se declara însuşi duşman al Uniunii Sovietice ! Daicovici a făcut atunci subit un salt spectacular de 180 de grade, acuzîndu-se acum grav de lipsă de vigilenţă, cum de n-a văzut atîta timp veninul din preajma sa ? (cultiva asiduu prietenia cu P.A.) ş.a.m.d.

Consecinţele pentru mine totuşi au rămas : hotărîrea partidului, pe care am aflat-o prin indiscreţia lui Petrovici care a fost: scos de la catedră, scos de la Institut, rămas cu muncă în acord. Nu ştiam ce să cred. Mă încăpăţînam să-1 scuz în gîndul meu în numele unei necesităţi de salvare personală. M-a surprins la un moment dat, după trecerea furtunii, adică după ce am rămas pe loc, cu cinismul: ai văzut cum ţi-am luat apărarea ? Nu-i lipsea nici tupeul.

în tot cazul nu m-am gîndit nici un moment la vreo ripostă. Dimpotrivă. La judecata mare de la Academie/ de vreo trei ore, unde am înţeles, în sfîrşit, rostul apăsării mele, m-am făcurîorte să-i iau apărarea. Cum eram cam dificil în materie de etică, am fost apăsat cît mai adînc ca în schimbul salvării să fac o anumită operaţie la Cluj, ceva asemănător cu ceea ce făcuse Dumitru Macrea cu filologii la Bucureşti. Şi ţinta era înainte de toate chiar Daicovici! Am bravat: cred că azi e cel mai mare arheolog român. Da, aşa crezi dumneata ? Sunt şi alţii mai buni decît el ş.a.m.d. Ce crezi despre conducerea, despre activitatea Institutului ? Răspuns asemănător. Da, e adevărat, nu suntem încă pe deplin edificaţi în noua concepţie istorică, dar facem eforturi, şi el împreună cu noi, de adaptare. Ş.a.m.d. Ai curajul să pui tot ce ai spus aici pe hîrtie ? Da. Ai curajul să le ^şi dai publicităţii ? Da. Atunci dimineaţă să le pui pe hîrtie şi să le dai tov. Pîrvu să le dactilografieze. Zis şi făcut. Le-am dat. A treia zi m-am dus la tov. Pîrvu să-1 întreb dacă s-a făcut şi să-mi iau manuscrisul. S-a cerut şi manuscrisul - mi-a răspuns. Nu miroase a bine. Nu peste mult un telefon al tov. Roller : textul e la el, să mă duc să-1 văd înainte de a-1 da la tipar. Nu era greu de ghicit după judecată ce modificări a suferit. Era mai greu acum de evitat

afrontul în situaţia în care mă găseam. O înfruntare chiar în Comitetul Central - mă gîndeam - e mai gravă, far dacă se publică fără consimţămîntul meu, am o scuză morală faţă de mine însumi. Trebuia încercată mai întîi o stratagemă, mai puţin „vitează", dar poate salvatoare. Da, vin astăzi. Am amînat pînă spre ora 3, cînd socoteam că Roller a plecat, am luat telefonul: cu tov. Roller aş dori să vorbesc. A plecat a fost răspunsul secretarei. Am luat atunci şi eu trenul şi am plecat la Cluj. Şi riscam acum doar propria-mi salvare şi aceasta pentru Daicovici!

între timp am aflat că s-a revenit: nu am fost scos nici de la catedră, nici de la Institut, decît am fost mutat de la Istoria modernă la Istoria medie. Sunt chemat acum la Bucureşti sub nume că trebuie întocmit acolo programul de cursuri al catedrei. în cursul lucrului apare, cum era de aşteptat, tov. Roller. Mă cheamă la o parte: n-ai venit să vezi textul. Am. vrut să vin, dar erai plecat şi eu ayeam biletul luat. Acum e la „Contemporanul", la tov. Breazu, te duci acolo să-1 vezi. Da, mă duc, să terminăm numai lucrarea. Acelaşi procedeu: către 3 ceasuri iau telefonul: vreau să vorbesc cu tov. Breazu. A plecat. Şi am plecat şi eu. Nu-mi mai aduc aminte, am mai fost o dată chemat sau nu. Doar atîta ştiu că am reuşit să amîn publicarea vreo jumătate de an. Roller n-a mers pînă la publicarea fără consimţămîntul meu şi nici nu m-a executat. A pus pe Barbu Câmpina să scrie. Dar de-acum valul se calmase, momentul prielnic răsuflase. Se mai estompase şi ascuţişul atacurilor şi Daicovici a rămas director mai departe. Nu merita, evident, să mă expun pentru el, mai ales că eram în ripostă şi oricare altul i-ar fi plătit-o. Dar în etica mea nu intra apăsarea altuia pentru a mă sarva pe mine, nici măcar în asemenea ipostază. E cu totul inutilă întrebarea: ce-ar fi făcut Daicovici în asemenea situaţie?

Fireşte, Daicovici nu se simţea obligat la vreo recunoştinţă, nu cobora pînă acolo. M-a surprins doar cu cinismul: ai văzut cum te-am apărat?! Trebuia, poate, să-i fiu eu recunoscător.

Şi totul a continuat mai departe, în aceeaşi prietenie pe faţă şi aceeaşi subminare în taină. Am aflat mai tîrziu că nu scăpa prilejul să mă încondeieze. Chiar dacă ştiam n-aş fi ripostat, el avea intrare pe multe uşi, inaccesibile mie. Şi nici nu-mi era în fire să bat la uşi. Putea să continue deci fără teamă.

Puteau să continue şi sîcîielile pe faţă. Obişnuit nu-i dădeam prilejuri, le găsea el. La catedră îmi făceam datoria, îmi pregăteam, îmi scriam conştiincios cursurile. îţi găsea însă pricină pentru te miri ce.

Ca el să fie neapărat cel mai bun profesor şi să demonstreze că la el toţi studenţii ştiu, curgeau notele de 10. La un colocviu al asistentului, asistînd un moment, am aruncat o ochire peste notele studenţilor prezenţi, ale căror carnete erau pe masă, la istoria veche, date de el. Ştiu că am rămas uimit: din vreo şase cîte am deschis vreo patru aveau nota 10 şi 2 nota 8. Aceasta nu numai îi conferea titlul de cel mai bun profesor, dar şi făcea dificultăţile scontate urmaşului de la istoria medie. Ba în această atitudine îl secondau docili şi colegii săi de la anul I: Lasă-1 că şi aşa va cădea la Prodan!

La mine într-adevăr căzeau, chiar şi de cei cu note mari în anul I. îmi făceam scrupule, căutam cît puteam să pun umărul la menţinerea cît de cît a unui nivel universitar în valul de diluare care creştea mereu. Trebuia să-i trimitem doar în învăţămînt unde erau în perspectivă de a nenoroci generaţii după generaţii de elevi. Şi aşa eu ieşeam cel rău, expus studenţilor care nu erau la nivelul universitar. Cum să cadă el care a fost apreciat de cel mai mare profesor! Nici nu-ţi trebuia mai mult ca să întreţii, să încurajezi tacit o asemenea ostilitate, venea de la sine, era suficient să nu o descurajezi. Şi dreptatea rămînea oficial de partea lui Daicovici, stîlp de nădejde al Partidului în Universitate.

Ba a început să-mi facă şi un alt afront. Eram mirat că mă trezeam în anul IV, ba chiar la examenul de stat şi cu cei care ştiam că au căzut în anul II o dată, de două ori fără să mai vină la corigentă. Ca să aflu că el îi trimitea la Pascu, care se pretează la orice, să-i reexamineze. Iau un caz al unuia pe care-l ştiam sub orice nivel, iar acum îl văd nici mai mult nici mai puţin la examenul de stat, şi mă duc la el ca rector să reclam. E în regulă - a fost răspunsul. Ba a venit să asiste şi la examen. La mine a căzut din nou, firește. Aici n-a obiectat. La istoria universală însă, unde era şi mai ignorant, ostentativ îi aruncă profesorului: dă-i bine! Cred că l-a şi scos pe undeva absolvent al Facultăţii, căci eu nu l-am mai văzut.

Intervenea în notele profesorilor. în ale mele mai puţin, cum am spus, le rezolva altfel. A reuşit însă pînă la urmă să mă scoată de la examenul de stat. Era vorba de ceva rudă a doamnei Vaida pe atunci primul secretar la regiune, care venea la examen de stat fără să-l fi văzut înainte, nu ştiu pe unde va fi făcut examene, pe undeva, pe la spatele nostru. A venit la mine să mă prevină că el nu cunoaşte istoria culturii, deci să nu-i pun asemenea întrebări. Nu se poate renunţa la un examen de stat la aceasta, şi la examen tragi subiectul şi el poate fi printre altele şi de istoria culturii. Ba se trezeşte şi soţia mea cu un telefon de la o cunoştinţă care o prevenea că respectivul trebuie să treacă şi mă sfătuieşte să-l trec altfel nu va fi bine. La examen ghinion: a tras un subiect de istoria culturii. Nimic, nici un cuvînt despre cultura românească (atunci numai m-am dumirit că era ungur, vorbea însă de nerecunoscut româneşte). Aşa nu se poate. A căzut, firește.

M-am nimerit în zilele următoare la Bucureşti cu Daicovici. M-a întrebat cînd plec la Cluj? I-am spus că mîine dimineaţă. El a plecat atunci seara şi dimineaţa numai decît a convocat comisia de examen şi a schimbat notele. Ca să nu fie prea ostentativ părtinitor, le-a schimbat şi altora. Respectivul întîlnind pe stradă pe doamna cu ameninţarea jubila: n-a mai fost nevoie de presiune, ne-a trecut Daicovici pe toţi! Firește, m-am dus la el să protestez.

N-ai fost aci şi trebuia dat rezultatul.

Ba am fost aci. întîmplător găsisem bilet seara şi plecasem la Cluj. Atunci a întors-o: te superi, nu te superi, dar pentru mine a fost o necesitate politică...

Pentru mine însă e o necesitate etică: cum să trec la examen de stat pe cineva
care nici nu vrea să audă de o cultură românească, şi nu vreau să înţeleg ase
menea procedee. Trag consecinţele: nu voi mai intra nicicînd în examen de stat.

Şi n-am mai intrat: tocmai asta voia. Şi-a putut apoi satisface „nevoile politice"
în voie.

O altă întîmplare, nu mai ştiu înainte sau după. Ţineam curs. în faţa uşii apăruse un grup de studenţi gălăgioşi, se postaseră acolo, în dreptul ferestrei, şi nu mai conteneau. Am trimis un student să-i roage să plece de acolo că nu pot ţine în asemenea condiţii cursul. Răspunsul a fost că s-au făcut şi mai gălăgioşi. I-am rugat şi eu, fără rezultat. Am suspendat cursul şi m-am dus la el, ca rector, să-i relatez cazul. Ripostă neaşteptată: ce, eu sunt pedel, eu să-ţi fac ordine, de ce nu strigi la ei. Zic: m-aşteptam să fie sancţionaţi oficial, căci altfel la ce ne putem aştepta? Studenţii au văzut că m-am dus să reclam şi că am făcut- o fără rezultat. Au simţit, firește, şi acum, ca şi în alte împrejurări, în care parte bate vîntul. Indignat, dar neputincios.

Atîta însă n-a fost de-ajuns. La^ şedinţa mare de reunire a celor două universităţi de la Casa Universitară, în prezenţa ministrului învăţămîntului Athanase Joja şi prezidată de Nicolae Ceauşescu a găsit momentul să facă tapaj tocmai pe această întîmplare, denaturînd: el are profesori care refuză să facă educaţie, relatînd întîmplarea şi riposta lui că nu e pedel etc. A avut succes. Ministrul a fost şi el de opinia că nu ne trebuie astfel de profesori. Daicovici, bănuind poate

că aş putea fi în sală şi aş putea riposta, nu mi-a pronunţat numele. Şi nici Ceauşescu, nici ministrul nu i-au cerut. întîmplător eram în sală şi dacă aş fi fost provocat nominal, cum făcea în această împrejurare, cam dramatică Ceauşescu, trebuia să ripostez. Eram gata să o fac şi drept răspuns să-l felicit mai întîi pe Daicovici pentru succes, să rectific întîmplarea, să declar că nu înţeleg să trag consecinţele. Găsesc că tov. Rector cu asemenea atitudine instigă public studenţimea să ne înfrunte. Nu mi s-a pronunţat numele. Poate şi dacă mi se pronunţa numele, şi nu eram direct provocat, nu ripostam acolo public, cum îmi umbla în acel moment prin gînd, mă lăsam iarăşi, ca de' obicei, păgubaş. I-aş fi spus-o doar personal tovarăşului ministru şi poate-i ofeream şi profesoratul.

Ceea ce nu-i convenea lui Daicovici era „concurenţa". N-ar fi propus la Academie pe un Bezdechi, pe un Naum, pe Nicolae Lascu. De Nicolae Lascu[13] a şi fost vorba să-l propunem, m-a şi întrebat la un moment dat. Dar apoi nu l-a propus şi propunerea trebuia să.vină din partea arheologilor. L-a preferat pe Pascu (!). Asta nu-l concura, şi-i putea servi de lichea.

Un subiect al meu, de o viaţă, a fost „Răscoala lui Horea". Am vrut mereu în plan o monografie a ei, reluînd materialul documentar însuşi. Mă gîndeam, firește, şi la editarea materialului documentar într-un corpus cu ajutorul unui colectiv, în care să fiu cel care îl organizează, îl prelucrează, îl notează, îi face prelucrările introductive. Am şi transcris personal mult, am şi plătit cantităţi însemnate de transcrieri. Ca să-mi torpilez planul, Daicovici m-a surprins cu hotărîrea chiar a Comitetului Central: să-l editez împreună cu Pascu. Mi-a lovit în cap planul, de-acum e compromis.

Adică eu să împart o lucrare a mea de bază cu Pascu, să-l asociez la o muncă în care eu să lucrez şi el, care e incapabil să transcrie un text, să fie musca la arat, adică să-l vehiculeze la o serie lungă de volume. Daicovici cunoştea bine omul şi ştia bine, ticălosul, ce face şi de aceea m-a pus în faţa faptului împlinit din cea mai înaltă hotărîre.

Ce era de făcut? La întocmirea planului de lucru am zis că eu nu înţeleg să ciuntesc în nici un fel din meritele altuia şi nici altul să răspundă solidar de greşelile mele, să răspundem fiecare sub nume propriu de munca noastră, să separăm deci sarcinile. Eu deocamdată vreau să iau asupra mea arhiva comisiei Jankovich ale cărui microfilme le-am cerut încă de mult, de la Toth Zoltan. Pascu, mic la suflet, ranchiunos cum e, a înghiţit-o firește, dar nu mi-a iertat afrontul. Daicovici nici el n-a putut zice nimic împotrivă. Am lucrat mai mult timp la această arhivă, am pregătit o parte aproape gata de tipar (textele latine colaţionate împreună cu Mihail Dan), cel puţin două volume pot fi gata oricînd, stau în loc numai în aşteptarea momentului cînd nu se mai cenzurează textele documentare, la care ca istoric nu pot consimţi, ştiinţific o socotesc inadmisibilă şi dăunătoare. Daicovici cred că s-a felicitat în sinea lui de succes. Cu aceasta nu m-a putut împiedica însă să scriu monografia răscoalei pe baza ansamblului, a imensului material documentar. Păcat că n-a ajuns să o vadă.

Şi aşa trenau toate între prietenie şi subminare. N-am înţeles să mă schimb, continuam să-mi fac datoria şi Ia Institut şi de profesor aşa cum credeam, cu seriozitatea necesară, la cursuri, la examen. Cădeam) firește, pe cei sub nivel minim universitar, chiar şi în cazul că la rector aveau notă mai mare, sau 10. Ulei pe foc. Studenţii simţeau şi ei, mai ales ei, încotro bate vîntul, cei slabi, simţindu-se încurajaţi, şi dacă nu de-a dreptul, făceau atmosferă. Şi făceau desigur la partid unde eu. nu aveam acces. Iar Daicovici o făcea desigur şi el pe unde putea şi o putea pe foarte multe locuri, avea multe uşi de intrare. Şi se folosea desigur de atuul său: acum el era mai comunist decît mine, membru de nădejde al partidului, ceea ce eu nu eram.

Cînd a venit scadenţa m-am trezit cu totul descoperit, adică bine încondeiat, nu s-a mai ridicat oficial nici un deget în favoarea mea.

Căci a venit într-o bună zi scadenţa. Era prin anul 1959, sau şi mai devreme, mi se pare. Căzuseră la examen vreo 20%. Examenul după obiceiul meu îl făceam şi în scris şi în oral. La scris dădeam obişnuit trei subiecte, esenţiale, pe care studentul din capul locului trebuia să le ştie ca să treacă. Iar din acestea îi lăsam latitudinea să-şi aleagă unul şi trei ore pentru scris. Examenul în scris era deci un indiciu sigur asupra pregătirii lui. Şi venea apoi examenul oral, iarăşi cu trei subiecte, trase de el. Cădeam riu numai de cei care erau cu totul sub nivel, ci şi de cei care mai ştiau, dar cu totul confuz, plecînd de la ideea că asemenea elemente nu sunt deloc indicate pentru învăţămînt, unde se cere înainte de toate cap limpede. La corigentă în toamnă, nu s-au dezminţit. Au căzut iarăşi, mai mulţi. Rectorul, împotriva regulamentului sau uzanţelor, mi-a cerut să-i examinez încă o dată, abia după vreo săptămînă. Adică m-am trezit cu un lot intrînd la mine, în frunte cu unul Sărac, care insolent mă provoacă pe un ton ireverenţios: venim de la tov. rector să ne examinaţi, ne examinaţi sau nu? Nu, plecaţi.-Acest Sărac, cu totul incapabil, nici nu învăţa nimic, se întemeia doar pe viţa lui politică. Era frate cu prim-secretarul de partid, mi se pare, al regiunii Arad. A venit la mine să mă impresioneze chiar fratele său cu insigna în piept. Se arăta contrariat că fratele său nu ar putea face faţă, cînd el a reuşit atît de bine. Mi-a fost uşor să-i răspund că de aceasta nu mă îndoiesc şi sunt bucuros, numai că eu din păcate nu-1 examinez pe dînsul, ci pe fratele său.

Nu ştiu cum s-au petrecut apoi lucrurile în spatele meu, cum am fost încondeiat la partid. Rectorul era desigur lovit în orgoliul său. Era deci un moment prielnic. Mi-a cerut tezele pentru control, fără să fie materia lui. Fără să-mi comunice şi mie rezultatul controlului său, 1-a comunicat desigur unde trebuia. Agitaţie printre studenţii căzuţi, mi-au ajuns la urechi (prin profesorul Dan) şi ameninţările lor că mă vor bate, mi-au venit şi sfaturi binevoitoare să nu mă expun. Nu mi-era teamă de bătaie, cei care ameninţă deschis obişnuit nu o fac. Rectorul, cu tonul obişnuit al prieteniei, mi-a zis să trec pe la Rectorat să schimbăm o vorbă, să aplanăm lucrurile. La ora indicată la Rectorat, surpriză: mă aflu deodată în faţa unui plan de judecată, cu profesori, cu secretarul organizaţiei de bază, cu cîţiva studenţi din an, plen în frunte, firește, cu tov. Rector. Discuţii, insinuări, justificări. Nu socotesc - ziceam - nici legală, precum şi inutilă încă o examinare. Nu cred că aceea ce n-au putut într-un an şi jumătate sau în şcoala medie vor putea acum într-o săptămînă. Reţin o perfidie a tov. rector. La un moment dat îmi pune întrebarea dacă am făcut-o cu conştiinţa curată? îmi punea întrebarea chiar el, care era cel mai puţin indicat. Am răspuns mecanic da. Deşi era cazul să răspund: daţi-mi voie să nu răspund la o asemenea insinuare. Insistenţe pentru încă o reexaminare. Studenţii prezenţi au avut un comportament demn, au recunoscut că au căzut cei care trebuiau să cadă. Ba Danilescu, care avea ceva responsabilitate în an nu i-a scos din gunoaie, de care sunt bucuroşi că au scăpat. Doar Edroiu a fost de părere că totuşi ar mai trebui încercată o dată reexaminarea. Şi s-a hotărît reexaminarea. Nu ştiu de ce am avut în acel moment o slăbiciune să mă resemnez. Ar fi fost cazul să trag pe loc consecinţele. Trebuia să-mi depun pe loc profesoratul. Am ieşit însă hotărît ca aceasta să fie ultima încercare.

Reexaminarea s-a făcut, în aceleaşi condiţii, şi studenţii, eram sigur, m-au confirmat, au căzut şi a treia oară pînă la unul. Corifeul, Sărac, la subiectul pe care şi 1-a ales din cele trei, a reuşit să scrie cam o treime de pagină în trei ore, în deplină ignoranţă. La asemenea cazne era supus profesorul! S-au văzut siliţi să repete anul aci sau în altă parte. Se duceau de preferinţă la Iaşi.

Atmosfera devenise penibilă, profesorul expus la judecata şi ostilitatea, la ameninţările studenţilor slabi, la ostilitatea oficialităţii, era nedemnă nu numai pentru profesor, ci şi pentru titlul de academician pe care-1 purtam. Nu aveam nici arme suficiente pentru a o înfrunta şi nu eram nici dispus să bat la toate uşile pentru & mă menţine pe linia de plutire. Şi nici nu înţelegeam un profesorat universitar profesat în acest chip. Nu eram printre profesorii care să-şi cerşească demnitatea.

Şi iată cum cîteva căzături studenţeşti hotărăsc soarta unui profesor, academician, sub patronajul marelui profesor, academician, „prieten", Constantin Daicovici!

Am aflat că pe urmă am fost judecat şi în şedinţă de partid, şi vorba unuia din ei: ce nu mi-au făcut. M-au încărcat cu de toate. Reţin mai ales una : sunt încruntat, nu zîmbesc. Am lansat replica : după cît ştiu a zîmbi era condiţia pentru curve nu pentru profesori. Cred că va fi ajuns unde trebuia.

Am plecat tacit. A trebuit să simulez o infirmitate oarecare ca să obţin o pensionare de boală, am stat în clinică, m-am prezentat la comisie, am obţinut o pensionare temporară pe 6 luni, apoi iarăşi pe 6 luni şi ş.a.m.d., iar la împlinirea vîrstei de 60 de ani am cerut pensionarea definitivă. N-a fost deloc greu. Rectorul a semnat-o fără nici un cuvînt. (Şi eu care am avut naivitatea să mă tem că poate nu va semna !) Ministerul nici el nici un cuvînt.

N-am auzit din nici o parte oficială nici măcar un românesc „mai staţi pe la noi" care nu obligă la nimic. Se vede tare se temeau nu cumva să rămîn. Adică, da, de la Minister totuşi m-a întrebat cineva pe cînd eram încă pensionat de boală, prin decanul de atunci Nicolae Lascu, dacă am cumva de gînd să mai revin, ca să poată completa postul. Abia atunci mi-am dat seama cu adevărat de întinderea plasei din jurul meu. N-a avut nici un cuvînt legănat de spus nici tov. rector, „prietenul" Daicovici putea să se felicite de succes deplin, am fost dislocat şi în locul meu a putut aşeza pe preferatul său neasemuitul Pascu. Mi-aduc aminte cum îl mîngîia la masa dată în cinstea noilor intraţi în Academie, fericindu-se de cît a făcut pentru el!

Am fost înmormîntat în cea mai deplină tăcere, fără coroane şi fără discursuri.

Atîta însă n-a fost deajuns. Trebuia să fiu înmormîntat definitiv, şi pentru viitor. N-am fost socotit vrednic nici de profesor consultant, nici să primesc doctoranzi. A trebuit să renunţ la gîndurile mele în legătură cu specialitatea de cercetare. Mă gîndeam să fac ceva asemănător cu ceea ce a făcut profesorul Domanovszki în Ungaria, să dau o serie de lucrări de doctorat în istoria ţărănimii sau istoria rurală, să lucrez strîns cu candidaţii învăţînd şi eu din această muncă împreună. Nu toţi se ridică cu adevărat la nivelul ştiinţei, totuşi cel puţin o treime pot deveni specialişti care să ducă mai departe specialitatea la alt nivel decît pînă aci. Şi mă gîndeam, firește, la istoria problemei naţionale. Trebuie să mă mulţumesc cu ajutorul pe care-1 pot da individual celor care vin la mine oarecum pe ascuns sau cu încurajările pe care le pot da în jurul meu.

Nu-1 avea bine nici pe Oţetea, îl stînjenea şi el cu activitatea lui. Ce, a scris şi el o lucrare proastă !(E vorba de „Renaşterea şi Reforma"). Pentru a-1 sîcîi era bun acelaşi Pascu. S-a făcut forte să-1 introducă în Academie prin indicaţii de sus. Şi a reuşit. Voi povesti mai încolo cum s-au petrecut lucrurile. Nu pierdea nici un prilej să-1 ridice, să-1 impună. El 1-a impus şi pentru premiere, alături de Pali, pentru o activitate în colectivul de documente, unde nu era de nici o utilitate, dimpotrivă numai strica. La decoraţiile cu „Meritul ştiinţific" a reuşit să mă pună la ci. II pe aceeaşi linie cu Pascu. îl aprecia în mod deosebit ? Aş. Daicovici nu se aprecia cu adevărat decît pe sine. Pascu era însă o slugă care se arăta impecabilă, şi putea să enerveze cu el mai ales pe Oţetea şi pe

flpp
|JilR

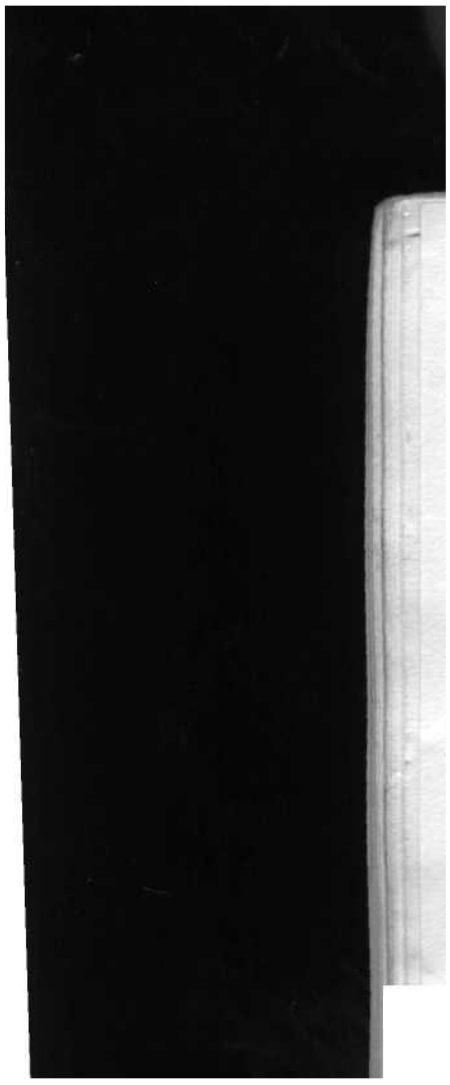

Prodan. Nu-mi păsa prea mult, n-are decît să-1 cultive, îşi va da certificat sieşi prin ademenea preferinţă. Şi aveam o presimţire că într-o bună zi se va căi amar, sluga nu se dezminte.

îl supăra, fireşte, şi faptul că ţineam la Oţetea că-1 preţuiam în mod deosebit.

Un prilej de a ne face afront amîndurora a fost doctoratul lui Armbruster.[14] Oţetea a fost cel care-i sugerase acestuia subiectul şi-i era conducătorul ştiinţific. Mă rugase să fiu şi eu printre referenţi. N-am fost la nici un doctorat, eu nici nu aveam dreptul la doctorat. Am făcut o abatere numai pentru Oţetea. Simţea, desigur, că Daicovici îi va face afront şi ţinea să-i fiu alături. Doctoratul s-a ţinut în faţa unei comisii de nume respectabile : Oţetea, Berza, eu, Şerban Papacostea. Daicovici însă a respins lucrarea categoric, calificînd-o de „execrabilă" mi se pare, şi fiind şi în comisia de diplomă, a refuzat să-i acorde omului doctoratul, a reuşit să-1 ţină pe loc peste vreo doi ani. Atacînd şi competenţa comisiei de doctorat, mi-a făcut cinstea să nu-mi pomenească numele. Lucrurile n-au mers neted. Oţetea nici el nu s-a lăsat călcat. Ba Daicovici a atacat între timp şi pe Şerban Papacostea, care pornind de la un text medieval afirma o continuitate a conştiinţei romanităţii la poporul român. O afirmase mai înainte, în Tratat, şi Daicovici. Acum însă o nega, şi încă pe un ton nimicitor, refuzîndu-i omului orice competenţă, tratîndu-1 ca pe un oarecare ilustru necunoscut, de a cărui nume nici nu auzise. Dăduse amarnic greş. Papacostea era printre cei mai bine pregătiţi din generaţia lui. I-a răspuns, înfruntîndu-1 chiar şi cu propriile-i argumente de ieri. Intervenind Daicovici, care era şi în comitetul de redacţie, revista „Tribuna" în care scrisese a refuzat să publice răspunsul. A trebuit intervenit la forurile superioare ca publicarea să se facă. I-a răspuns în trei rînduri. N-au fost publicate însă decît două articole, unul, cel mai tare, n-a mai fost admis. îi alătur textul aici. (Vezi: *Anexe,* II)

Cît de departe putea merge Daicovici, un fapt de nimic, pînă şi un titlu banal, ca cel de „doctor docent", s-a îngrijit să nu mi se acorde, 1-a făcut uitat. Nu amintesc acest lucru pentru că l-aş fi dorit. Dimpotrivă, îl socotesc destul de ridicol. îl amintesc numai pentru a remarca de ce aiureli era capabil.

Daicovici s-a gîndit desigur nu numai la dislocarea din Facultate, dar şi că cu asemenea procedee mă va demoraliza. Numai că în psihologia mea aleg calea inversă : asemenea procedee, dimpotrivă, mă îndîrjesc. De atunci aproape nu-mi mai părăsesc masa de lucru. Auzeam că a avut cinismul să-şi facă un merit din aceasta, el m-a ajutat astfel în munca mea ştiinţifică.

îşi făcuse o adevărată manie din a contaria, de a controversa orice propunere făceam, trebuia cu orice preţ, să nu am dreptate. Ca să reuşesc ceva ar fi trebuit să propun contrarul. Dar de asemenea cinism nu eram în stare. Ţineam mult la Biblioteca şi la colecţiile Blajului, le închipuisem temelia Bibliotecii Filialei Academiei şi a Filialei Academiei însăşi. Prietenii noştri tare ar fi vrut să o scoată din Cluj, să o trimită înapoi. Acolo e locul culturii româneşti nu în Cluj ! A trebuit dusă o luptă lungă pentru ţinerea ei pe loc, în primul rînd cu Daicovici care le ţinea hangul. A reuşit, convingînd partidul, recte pe prim-secretarul regiunii Vaida, să arunce Biblioteca Blajului, în dep0zitele Bibliotecii Universitare, să nu mai stea la vedeală. Să o trimită la Blaj îiisă n-a mai reuşit, cu toate opintirile sale, am găsit mereu sus oameni care să înţeleagă blasfemia.

A rămas să o mai vînture din cînd în cînd urmaşul său, Pascu.

Nu l-am mai văzut apoi decît rar de tot, şi numai de la distanţă, raporturile noastre s-au încheiat definitiv. Nu i-a mai mers nici lui multă vreme bine. îi începuse şi declinul politic. Rectoratul nu şi 1-a putut prelungi prin Pascu cum şi-a închipuit. Cît era de inteligent, făcuse un calcul greşit. Şi era uşor doar de

ghicit că sluga care se pretează la acest fel de ridicare, care-ţi serveşte ranchiunele cît depinde de tine, într-o bună zi îţi poate face figura şi ţie. Ajungînd în vîrful clăii, făcîndu-şi cîrlige politice, a început să-1 înfrunte. Daicovici a luat foc, dar de-acum prea tîrziu. încerca zadarnic să ne solidarizeze împotriva lui, oamenii nu se mai expuneau. Se tînguia, firește, în toate părţile: „pe cei care i-am ridicat îmi întorc acum spatele, dau cu copitele". Cum nu vorbeam cu el, lansam cît o vorbă să-i ajungă la urechi. El - ziceam - ştie doar vorba românească : omul îşi face singur, cu mîna lui, usturimea curului, şi 1-a vîrît în cur acuma să-1 suporte.

într-un tîrziu s-a gîndit, se pare, să revină asupra ticăloşiei la care s-a pretat. La împlinirea vîrstei de 70 de ani, colegii voind să mă omagieze în Secţie, a socotit să nu lipsească nici cuvîntul lui. îi plăcea şi să facă faţă generoasă în asemenea moment. Dacă ai ceva cu el e doar din vina ta. Mi-a scris cîteva rînduri scuzîndu-se că nu poate veni la şedinţă, dar omagiindu-mi activitatea ştiinţifică, desigur nu fără gîndul de a încerca terenul pentru o revenire sau cel puţin pentru a căuta o scuză în refuzul meu. N-am primit să fiu omagiat, am mulţumit doar colegilor pentru bunele lor intenţii. Cît pentru Daicovici şi intenţiile lui de revenire am lansat iarăşi, răspunsul meu : nu mai avem mult nici unul nici altul, dincolo vom avea timp să ne înţelegem, pe lumea asta ne-am spus tot ce am avut de spus. I-am lăsat iarăşi prilejul să se scuze cu refuzul meu: a avut intenţia bună de a reveni dar am refuzat-o. Aşa a şi făcut.

Mult m-am gîndit, şi mă mai gîndesc şi azi ce 1-a putut face pe Daicovici să mă urmărească cu atîta perseverenţă. Nu l-am duşmănit, nu l-am înfruntat, nu mi-aduc aminte să-1 fi jignit cu ceva. Nu l-am apăsat nicăieri. Dimpotrivă, m-am expus pe mine apărîndu-1 pe el. De unde atunci micimile astea ? Mi se spunea că poate-pentru „concurenţa" în Facultate, sau pentru că eu stau pe scaun şi el nu poate, .că-1 supără „virtuţile" mele, că nu mă „compromit" şi eu ca el. Paradoxal, oamenii îţi urăsc uneori mai mult virtuţile decît umbrele ! în tot cazul m-a surprins într-un moment, radios : în sfîrşit, te-ai compromis şi tu **din** plin. Fusesem pus la ceva şedinţă comemorativă în Academie să omagiez meritele armatei sovietice în eliberarea patriei noastre, după textele oficiale, firește, cum se obişnuia. I-am spus că dimpotrivă,- sunt gata să vorbesc oricînd despre performanţa armatei sovietice, decît doar altfel, şi mai bine decît o fac textele oficiale.

Aveam tovarăş de excursie pe prietenul lui bun, Emil Petrovici. Dar Petrovici n-a scos niciodată nici un cuvînt despre relaţiile noastre şi nici eu nu i-am pus vreo întrebare. Doar într-o şedinţă de partid am auzit că ar fi pomenit marea nemulţumire a lui Daicovici în legătură cu Academia. Refuzam mereu să cred că poate fi atît de meschin, atît de perfid cum era, că poate fi capabil de asemenea micimi. Azi mă gîndesc că în mărimea lui Daicovici avea totuşi şi ceva neisprăvit, neînţeles, insesizabil. Românește spus îi lipsea undeva o doagă. Literalmente.

Lumea crede în genere că am fost bucuros de plecarea lui. Nu. Dimpotrivă. Dacă e vorba de partea mea de răutate, aş fi dorit tocmai să trăiască cît mai mult să-şi ispăşească şi greşelile. Să-şi îndure şi moştenirea pe care a lăsat-o, spre fericirea şi a noastră, şi a ştiinţei noastre istorice, pe creatura sa, Ştefan Pascu, care merită, şi mai mult decît Daicovici să i se schiţeze portretul pentru cei care nu-1 cunosc sau îl cunosc mai puţin, dar şi pentru urmaşi care trebuie preveniţi asupra eticii sale, şi umane şi ştiinţifice. Dar şi pentru a şterge o pată umilitoare pentru ştiinţa noastră istorică, în istoria Transilvaniei înainte de toate.

Ştefan Pascu : Schiţă de portret

Paradoxal, s-a ridicat treptat, necontrolat, pe treptele ranchiunelor dintre istorici. Mai întîi unealta lui Ion Moga, care se străduia să mă ţină departe de Institut, de învăţămîntul universitar. Daicovici apoi, nu putea şedea pe scaun şi ura pe cei care puteau, mai ales pe Oţetea şi Prodan. Instrumentul docil, totdeauna la îndemînă: Ştefan Pascu. Nu-l aprecia, ciim era şi firesc, îl detesta. Dar nimic mai util: era tocmai unealta de care avea nevoie, slugoi recunoscător şi mereu la îndemînă. îl impunea prin Comitetul Central şi trebuia acceptat.

Nu uit momentul intrării lui ca membru corespondent. Mergeam cu soţia spre şedinţă. El ne iese, umil, în cale. Involuntar mi-a venit în minte cuvîntul rîmă; flatîndu-mă cît aş putea face pentru istorie la Cluj. în şedinţă Oţetea i-a făcut un rechizitor nimicitor, propunînd în schimb pe Francisc Pali. Daicovici i-a luat apărarea: intrînd în Academie îşi va da seama, poate se mai îndreaptă. Eu, ştiind că e hotărît de Comitetul Central să intre, am încercat o manevră nefericită: Ce-ar fi să intre cu o cale amîndoi. Daicovici de acord. Ca la votare să ne facă supriza, împreună cu Condurachi,[15] să-l voteze numai pe Pascu, omiţînd pe Pali. Mînie zadarnică, lovitura s-a făcut.

Ca titular a intrat în acelaşi lot cu Elena Ceauşescu, în schimb nici unul din cei patru votaţi ai noştri, Berza, Nestor, Pippidi, Maciu. Intrări selecte. Era de acum clar: Academia nu mai e Academia noastră! Cum ţineam locul lui Oţetea, bolnav, m-am întors de la prezentarea aleşilor - spun colegii - negru de mînie. Mi-am dat seama de acum de rostul Academiei. Pornit, am bravat, am refuzat categoric, împotriva tuturor insistenţelor, prezidenţia secţiei de istorie, impunîndu-l cu mînie pe noul uns. Nu l-au acceptat decît după mari stăruinţi nici preşedintele Academiei, Miron Nicolescu şi nici reprezentantul Partidului, Miron Constantinescu. Şi de atunci n-am mai dat pe la Academie. Excepţie doar la insistenţele lui CC. Giurescu de a-i răspunde la discursul de recepţie.

N-am reuşit să-l potolesc mai ales pe Oţetea care ar fi dorit să rămînă în fruntea secţiei şi grav bolnav cum era. Ar fi fost respins cu siguranţă. între cei care aveau să decidă era şi Miron Constantinescu pe care nu demult îl jignise. Cred că a plecat nemîngîiat.

Pascu abia de-acum începe saltul spectaculos nemaisimţind nici o margine avîntului său, degradîndu-ne pe parcurs toată istoria, reducînd-o la o iremediabilă impostură cu care ne umileşte ca istorici. S-a plasat pe sine drept în frunte, drept mentor al ei. în discursul său de recepţie, în care evocăm obişnuit pe înaintaşul pe care îl înlocuim, el a invocat drept înaintaşi pe toţi istoricii care s-au perindat, cu Iorga în frunte, plasîndu-se în vîrful piramidei. Iar elogiul i 1-a făcut un chimist, uimit de cît aur a descoperit în opera celui uns.

Ne-a degradat mai ales Clujul, reuşind să-l pună drept în coadă.

Roller II, incomparabil mai abuziv, de un tupeu fără seamăn, acaparînd pentru sine cele mai felurite teme, şi cît mai cuprinzătoare, mobilizînd sub numele său cît mai multe braţe de muncă. Refuză careva, îşi riscă situaţia. Sistemul substituirii a luat proporţii necunoscute înainte, activităţi spectaculare, serii de volume de felurite specialităţi istorice cu mîinile altora. E atotştiutor. Se pricepe la toate la fel şi la nimic, se împănează cu cele mai felurite nume străine, cît mai sonore. Credeam că fie iertata epocă Roller I s-a cufundat în uitare, dar iat-o reînviată cu o nouă virulenţă, necontrolată, necontrolabilă. Pornind acum de la istoria Transilvaniei, un fel de tabu îl imunizează, îi ocroteşte abuzurile, aberaţiile. Cînd i se vor dezveli superficialităţile, pretenţiile, enormităţile? Cînd ne vom elibera de lecţiile sale cum se face istoria? în ceea ce face cu mîinile altora are şi un merit personal cînd nu intervine în texte, căci intervenind, inevitabil strică. La ce nivel ştiinţific a căzut istoriografia românească ardeleană după lun-

gile eforturi pe care le-a făcut, după nivelul ştiinţific pe care 1-a atins? Şi mai ales la ce nivel etic a căzut! Şi el se erijează în arbitrul istoriografiei româneşti. Omul bine plafonat. El e măsura ultimă a înţelepciunii. Nu poate admite că ar putea trece ceva peste mintea lui. El ştie tot, singur ştie tot. El singur deţine toate virtuţile ştiinţei istorice. Ne dăscăleşte mereu pe toţi, ce e istoria, cum se face istoria. Trebuia să mă simt mereu primul vizat. Nu e greu de recunoscut adresa. Marota lui e istoria *multidisciplinară.* O primă condiţie pentru aceasta e doar să fii stăpîn măcar pe una din discipline. Dar el pe care? Are omul un tupeu mai mare decît el şi şi-a făcut pavăză bună, pe potriva-i, îi merge. După atîtea eforturi biata noastră ştiinţă istorică merita o soartă mai bună.

Fapt e că azi e promovat de regim drept arbitru oficial al istoriografiei române. în publicistica istorică română e cel mai circulat nume, de nimeni controlat! Nu e funcţie istorică pe care să nu o cumuleze, preşedinte de secţie a Academiei, preşedinte al societăţii istoricilor, preşedintele Filialei Academiei-Cluj, directorul Institutului de Istorie din Cluj, şef de catedră la Facultatea de Istorie, profesor şi peste limita de vîrstă, directorul Bibliotecii Filialei Academiei etc, preşedinte la felurite societăţi. Şi desigur mai vrea. A reînviat cumplit cumulul de funcţii. Şi a coborît totul la nivelul său. Ştiinţific, prezent în comitetele de redacţie a nenumărate reviste, publicaţii de documente, de corespondenţă, bibliografii, lucrări colective, „redactor" pe felurite munci ale altora. Doctorate cu nemiluita. Atotprezent în colocvii, simpozioane, congrese în ţară şi străinătate. E sarea în bucate nelipsită a noii istoriografii româneşti. E mentorul, diriguitorul ei, autoritatea oficială necontestată, arbitru oficial al unei întregi ştiinţe. Lamentabilă soartă!

Cum ar mai putea fi descompusă o asemenea mistificare? Cine ar putea întreprinde un control în lipsa criticii istorice de la noi? Unde sunt organele diriguitoare care să poată înţelege? Controlul nostru de calitate nu merge mai departe de producţia industrială. în organele responsabile nici un cunoscător. Controlul în mic, tocit, se consumă în intimitate, în neputinţă, în ridiculizare. E mai hotărîtoare complicitatea. Şi stările, abuzurile merg înainte sub pavăza sigură a incompetenţei. Sub această pavăză omul nu mai cunoaşte frînă. Faţă de o asemenea imunitate cine ar fi publicat la noi o încercare de demascare?

Menţinerea lui Ştefan Pascu în toate demnităţile, în toate funcţiile pe care le-a cumulat şi acum peste limitele legale de vîrstă. Vedem că şi acum e tot o nevoie de primă şi neapărată necesitate. Omul aleargă cu limba scoasă să nu-i scape nimic şi vedem că-i merge. Nu ştim ce necesitate naţională îl reclamă pretutindeni. Ieri mentor al istoriei naţionale oficiale preamărind cuplul prezidenţial, frate de colaborare cu Ilie Ceauşescu şi desigur şi coautori mărturisiţi dar şi nemărturisiţi, favorit al soartei care 1-a perpetuat în cumulul de funcţii mult peste limita legală de vîrstă, pînă în zilele noastre, cu putere de perpetuitate deplin valabilă încă, perpetuînd în funcţii din graţia Elenei Ceauşescu şi desigur a generalului cu cultura, Olteanu.

Şi aşa cu un tupeu singular a pus stăpînire pe toate funcţiile active ale istoriei. Bănuiesc că nici el nu şi le poate enumera pe toate. Ferească sfîntul Doamne fereşte de o moarte, că necrologul trebuie să fie extins şi pe verso ca să le poată cuprinde pe toate. Nu ne-am mira să fie şi la societatea de pomină „cioclopedică".

Prezent în toate comitetele de redacţie ale revistelor de istorie române sau streine (franceze) zonale, comitete de edituri, colecţii mari felurite, de documente la care e „musca la arat". Nici nu poate mai mult, căci la editare de texte e prăpăstios. Sunt arhivist de o viaţă, dar încă nu l-am văzut într-o arhivă. Comitete de redacţie în care s-a numit singur. Bibliografii, lucrări felurite prin munca altora. Şi-a pus numele ostentativ pe munca grupului de documentaţie medievală,

ta care au lucrat zeci de ani oameni de specialitate, medievişti ca Francisc Pali, latinişti ca profesorii Teodor Naum, Ştefan Bezdechi şi alţii, pe corespondenţa Bariţ, pe documentaţia Răscoalei lui Horea. Acum şi-a extins tentaculele „colaborării" la Şcoala ardeleană în aceeaşi manieră de „colaborare". La „Răscoala lui Horea" vreo zece volume nevăzînd nici o piesă documentară decît în transcriere şi traducere ca să le poată „prefaţa".

Nefastă e mai ales atitudinea d-lui pentru istoriografia în sine. S-a făcut stăpîn pe oameni, loveşte pe cei care nu „colaborează" cu el.

Şi-a dezvelit treptat toată impostura. Toată insolenţa de om lipsit nu numai de pregătirea necesară, dar şi de o elementară etică umană. A compromis'totul literalmente. Dar mai ales a împiedicat mersul înainte al disciplinei, punînd-o deliberat în serviciul său.

Loveşte mai ales pe cei capabili, de teamă să nu-1 concureze. Din ceea ce a rezultat starea de azi: istoriografia Clujului rămasă mult în coadă în concurenţa dintre centrele noastre istoriografice.

Cît cu activitatea personală a degradat-o pînă a ne umili, a ne ruşina mai ales în faţa străinilor. Nici o cercetare personală, nici un domeniu propriu de ' cercetare în care el să fie mai întîi acasă. Cunoştinţe tehnice puerile, cunoştinţe economice, sociale, prăpăstioase. Bucuroşi adversarii să-1 aibă partener în polemici.

E marele nostru inovator în demografia istorică, exportat şi peste hotare: preşedinte al sectorului de demografie istorică la congresul mondial al istoricilor. Rîd prietenii noştri minoritari.

Ce să mai zicem de rest? Măsuri prăpăstioase, date-economice nici măcar elementare.

' Altfel marota lui e multidisciplinaritatea. Nu pierde nici un prilej să ne dăscălească,, să mă dăscălească cum trebuie făcută istoria? în multidisciplinaritate o primă condiţie e doar să fii stăpîn măcar pe una din ele. El pe care? E inutil să mai insistăm. Un nivel istoric, care ne umileşte ca istorici.

O etică prea scăzută şi umană şi ştiinţifică. Supărător de umil cînd solicită, insolent cînd te înfruntă.

Ceea ce nu 1-a împiedicat să ne dezmintă pe toţi, dimpotrivă, să-şi ia avînt şi pînă la urmă să-1 înfrunte şi pe Daicovici însuşi.

Daicovici la pleţare socotind să-şi prelungească rectoratul a crezut că o poate face prin devotatul Pascu. Licheaua, cum era de aşteptat, nu s-a dezminţit. Instalat în scaunul de rector a început să-1 înfrunte, să-1 nesocotească. Daicovici foc. Se plîngea în dreapta şi în stînga: l-am ajutat şi acum dă cu copitele. Ar fi vrut să revină, să ne asocieze împotriva insolenţei. N-a mers: suportă-1, acum, dacă ţi l-ai vîrît în...

Cît mă priveşte îmi poartă o ură de moarte, mi-ar da foc. Deşi nu-1 tulbur nicăieri, atîta doream să n-am nimic cu el, să nu aibă nimic cu mine. Cu cîtă nerăbdare îmi pîndeşte sfîrşitul. Ar mai creşte cu un cap să mă vadă întins. De cînd cu alegerea americană a turbat literalmente, sustrage, nimiceşte orice urmă. Ar avea serios nevoie de un tratament antirabic. Ce se petrece în capul omului ăstuia? Ce cap o mai fi şi ăsta?

Academia şi mai ales secţia de istorie a fost mîndria noastră, secţia marilor noştri istorici, Xenopol, Pârvan, Iorga, Onciul, Bogdan. Mai ales aci n-avem voie să facem concesii. Nu ne vom putea ridica la înălţimea ei, dar cel puţin să nu o umilim. Sub regimul de ieri a căzut ca din pod, ba printr-o neşansă chiar în impostură. A căzut pe mîna lui Ştefan Pascu, omul clanului Ceauşescu, care i-a prelungit omului nostru stăpînirea mult peste vîrsta legală de pensionare, stăpînire, de care se bucură şi azi în continuare, paralizînd mai departe o întreagă ştiinţă. A reînviat pe Roller, dar incomparabil mai abuziv, n-a lăsat nimic pe dinafară:

funcţiuni, publicaţii, institut, catedră, Filiala Academiei, Biblioteca Filialei Academiei. Nici el, poate, nu ştie cîte demnităţi cumulează. Lucrează prin substituire, a pus mîna pe oameni, pe publicaţiile mari de documente, fără să aibă o pregătire măcar elementară, şi-a pus numele pe serii de volume la care n-a tras nici măcar o linie. Activitate proprie catastrofală, plin de greşeli elementare, ridicole... Unele serii bune, dar numai dacă nu intervine, că atunci strică. Vreo zece volume de documentaţie pentru Răscoala lui Horea fără să le vadă, măcar, fără să vadă vreun text decît în transcriere şi traducere să-1 înţeleagă şi el. într-un scurt text francez a plasat răscoala în *Salonta* (!) în loc de Zlatna. Şi cîte altele? A fost o adevărată catastrofă. Şi graţie lichelismului său continuă să fie.

Iată şi isprava aceasta a academicianului. S-a întîmplat ca americana noastră în drum spre nişte colocvii internaţionale în Estonia, în Uniunea Sovietică, să profite şi să treacă şi pe la noi pe o zî^ să ne vadă, să ne aducă medicamente şi desigur şi cu gîndul de a-mi aduce personal vestea că am fost cooptat între cei douăzeci de membri de onoare ai Societăţii Istoricilor americani. A stat la hotel, ne-a văzut peste zi, s-a întors la hotel şi dimineaţa a plecat mai departe.

Academicianul, care nu ştie ce dificultăţi să-mi mai facă, care nu se poate nicicum împăca cu gîndul că încă exist a hiat foc. Scandalizat: *o persoană de la Bibliotecă s-a întîlnit cu o persoană străină, fără autorizaţie!* E vorba de profesoara de la Universitatea din Baltimore, Katherine Verdery, care a fost ani de-a rîndul printre cercetătorii americani la noi în baza convenţiei noastre de schimburi ştiinţifice cu America, de care am fost totdeauna bucuroşi să-i putem ajuta - suntem doar atît de puţin şi de rău cunoscuţi acolo. Nu, s-a comis un act neîngăduit şi el va acţiona! Şi a acţionat... la Securitate, care a ricoşat la cea din Alba Iuliâ, implicînd pe nepoata din Ocna Mureş, cea care vine săptă-mînal o zi să ne ajute. Eram doar eu de 84 de ani, soţia de 83, cu infirmităţile noastre; soţia chiar cu un accident vascular, bucuroasă doar că se mai poate mişca prin casă şi să ne mai putem ajuta cumva.

Nepoata tocmai ceruse paşaport pentru a-şi putea vedea fata căsătorită cu un cercetător american înainte cu zece ani prin Consiliul de Stat, şi nu-şi mai văzuse fata şi nepoatele de peste cinci ani.

Acum întîmpinare neaşteptată: Ce caută ea mereu la Cluj? Ce caută americana, care ei ştiu că e antropolog, la unchiu care e istoric? Ce caută cercetătorii americani în România? De ce nu se duc să facă cercetări în Anglia sau altundeva, nu la noi? Ştiu ei ce caută! De ce a învăţat româneşte? Să ştie că ei sunt ultimul for: nepoata nu va primi paşaport. Audienţe la colonel, sfaturi să renunţe. La secretarul regional de partid: e un denunţ că e amestecată într-o *afacere de spionaj!!* A acţionat bine spurcăciunea. Bate departe. N-ar fi mirare ca în loc de o înaltă recunoaştere ştiinţifică să mă trezesc părtaş la o „afacere de spionaj". Unde am ajuns la 84 de ani, după o viaţă de muncă!

Ce-i drept, nu e cazul să ne mai sfărmăm noi, să ne riscăm reputaţia în-cercînd să ne facem cunoscuţi. în Statele Unite ungurii au numai profesori universitari, după cîte ştim 92, avem deci cine să ne facă cunoscuţi! (29. III. 1986)

* *
*

Drept urmare adresa cu distincţia americană nu mai sosea. Uşor de înţeles. Cum trebuia să sosească pe adresa Bibliotecii Filialei am înţeles, nemernicul a pîndit-o şi desigur a nimicit-o. Am scris în America prietenei noastre care a anunţat pe preşedintele Asociaţiei, iar el a înţeles. A repetat adresa, şi acum, înţelept, a adresat-o direct prin Academie şi chiar prin preşedintele Academiei personal, desigur pentru a evita orice accident. Aşa o am.

Cînd cu demonstraţiile de la Timişoara a apărut şi la Cluj Ilie Ceauşescu pentru a lua măsuri de prevenire - a fost oaspetele lui, s-a grăbit şi el să proclame pe răsculaţii de acolo „huligani", „duşmani ai poporului" etc. Iar de atunci aleargă neobosit, cu limba scoasă să se vîre sub pielea oricui pentru a-şi demonstra democraţia. Dat afară pe uşă, se întoarce pe fereastră. Nu-l vor studenţii, îi vrea el. Răsturnat de la direcţia Institutului de Istorie, revine cu de la sine putere şi scoate-l afară dacă poţi. La Academie nu numai se menţine, dar chiar el operează repopularea secţiei vidate.

Ştefan Pascu, cariera ştiinţifică

Ştefan Pascu îşi inaugurează cariera ştiinţifică nici mai mult nici mai puţin decît cu „Istoria Transilvaniei" (1944), (în acelaşi an cu „Petru Cercel"), în toată întinderea ei. începîndu-şi cineva cariera ştiinţifică cu o lucrare de sinteză, care obişnuit trebuie să o încununeze, eşti lămurit: omului îi lipseşte răspunderea. Cu atît mai mult cu cît istoria Transilvaniei era unul din subiectele cele mai dificile, cele mai- nestudiate.

De unde ştiinţa? Simplu: din cursul special de istoria Transilvaniei ţinut ani în şir de profesorul său Ioan Lupaş, desigur cu gîndul de a o şi scrie. E o pastişare a cursului după notele luate, cu un îndoielnic dres (?) propriu care să-i confere titlul de operă „personală". A doua caracteristică a debutului său: măsluirea muncii altora. Sunt prezente deci de la început cele două caracteristici dominante ale întregii sale cariere ştiinţifice.

Dar să zicem că acesta e un păcat pe care l-au mai făcut şi alţii. Omul îşi va da seama şi se va îndrepta. Cîtuşi de puţin. Lipsa de scrupule, superficialitatea continuă, cu pregătirea de bază superficială pe care o face, cu graba de a fi se agravează chiar.

După 23 august a făcut şi el schimbarea la faţă. După ce mai întîi s-a erijat în secretar al gărzilor Iuliu Maniu, s-a aruncat în partidul social-democrat.

Cel care s-a străduit mai mult să mă ţină departe de Institut, de Universitate a fost Ion Moga. După revenirea Universităţii la Cluj şi luînd el catedra de Istoria Românilor, rămînea vacantă cea de Istoria Transilvaniei. Primejdie să o iau eu. Instrumentul era la îndemînă: acelaşi Pascu, pe care-l voi avea apoi, într-un fel sau altul, mereu în coastă pînă la capăt. Amicul meu Alexandru Roşea mă surprinde cu propunerea lui Moga să împart catedra cu Pascu, sub motiv că aceasta e o necesitate politică, Pascu, noul social-democrat, trebuie neapărat gratificat. Moga era sigur că mă jigneşte şi că renunţ. Lui Roşea i-am tăiat-o scurt, iar povestea catedrei s-a rezolvat spre stupefacţia lui Moga altfel. Intrînd eu la Academie şi el nu, şi desfiinţîndu-se catedra de Istoria Transilvaniei, în urma noului .titlu a trebuit să împartă el cu mine catedra de istoria României, adică mi s-a dat, independent de el, catedra de Istoria modernă a României, el rămînînd cu istoria medie. Şi Pascu, unealta sa, a rămas „nesatisfăcut". Şi-apoi deodată cu partidul său adoptiv a fost vărsat în partidul comunist. Şi iată-l subit comunist. Şi mcă ce comunist!

Pascu a făcut subit schimbarea la faţă necesară şi în ştiinţa sa. Ba, supralicitînd, s-a găsit chiar mai materialist istoric, mai revoluţionar decît trebuia. în lucrarea „Răscoalele ţărăneşti în Transilvania. I. Epoca Voivodatului" (1947) a descoperit în evul mediu chiar mai multe răscoale ţărăneşti de cîte au fost. A menţinut însă superficialitatea. Cu cîtă uşurinţă plasează drept *în secolul XIV* asemenea imagini:

„Iobagul era silit să muncească proprietarului de pămînt cîte 4 pînă la 6 zile pe săptămînă; să-i dea *acestuia a 9-a şi a 10-a parte din recoltă,* quinquagesima din oi; din porci, din stupi de obicei *jumătate,* alte daruri de cîte trei ori pe an etc." Iobagul era supus arbitrului şi justiţiei domnului feudal, care-l

fi

putea închide, bate, ba chiar omorî, ştirbindu-i astfel vechile drepturi şi libertăţi cetăţeneşti. Trimite k. Rusu-Şirianu, *Iobăgia,* Arad, 1906 (recte 1908), p. 265-267. Deschizi acolo, altceva! îl încarcă cu propria înţelepciune!

Şi ca să nu rămînem cumva cu impresia că nu e aşa, abia peste o pagină (p. 13), repetă:

„Cînd nu *li se luau moşiile,* iobagii erau supuşi unor obligaţii *fiscale* (!) (subl. n.) din cale afară de grele. Iobagul era silit să muncească domnului *feudal 4 pînă la 6* zile pe săptămînă; era obligat să mai dea acestuia darea de pămînt *(terragium),* apoi a 9-a şi a 10-a parte din recolta sa *(nona* şi *decima);* o oaie cu miel din cincizeci *(quinquagesima ovium), jumătate* din porci şi din stupi şi alte daruri de trei ori pe an" (acum după A. Kurz, *Magazin,* II, p. 368). Deschizi acolo; textul celei de a două convenţii a ţăranilor din 1437. Nimic altceva decît plata de 1 fl., trei daruri, *o zi de lucru pe an,* judecarea iobagului. îi atribuie iarăşi omului tot eşafodajul propriu.

Confuzii flagrante între fiscal, feudal, bisericesc, care continuă şi în rest, grave anacronisme sărind peste secole, pentru care pe studentul din anul II îl execuţi fără cruţare. Patru şi şase zile de robotă pe săptămînă în secolul XIII-XIV! *jumătate* din porci şi dm stupi şi alte daruri de *trei ori pe an".* Frumoase daruri! Şi acum era doar la maturitate (33 de ani). După asemenea mostre pentru mai departe să lăsăm controlul altora.

Calificat fiind ca „marele specialist al ţării noastre în istoria răscoalelor ţărăneşti de dincolo de Carpaţi" (Cristofor Simionescu, în *Răspuns* la discursul său de recepţie", deschid ici-colo operatele sale de istoria răscoalelor, şi în genere de istoria ţărănimii. De pildă „Urbariul satului Cetan din prima jumătate a secolului a4 XVin-lea".[16]

Ştiinţific la publicarea unor texte documentare e indicat un comentariu sau o valorificare a materialului publicat. Comentariul de aci însă se vrea mai mult, pune la contribuţie şi alte materiale, merge şi la generalizări independente de materialul publicat. Citez:

„Ţăranii iobagi din Cetan trebuiau să presteze pe seama *oraşului 3* zile de robotă săptămînal, aşa cum prestau de altfel şi ceilalţi iobagi, de pe moşiile feudalilor laici, şi cum fusese stabilită robota şi prin ordonanţa din 1747 şi prin patenta #in 1769 *(Certa puncta)* ale Măriei Tereza. Pe lîngă această muncă gratuită datorată de fietare *poarta* (subl. n.) în parte, întreaga obşte era datoare să mai semene 291 mierţe de grîu de toamnă şi 101 mierţe de grîu de primăvară şi *porumb.* Din produse, cele 46 familii trebuiau - la 1750 să dea $295^{3/4}$ cîble de grîu şi 256 cîble de porumb şi alte cereale, ceea ce le revenea la 15 cîble de cereale de familie adică *60* de ferdele. Aceasta dacă e vorba de cîbla mică, căci dacă e de cîbla mare trebuie socotit de două ori atîta! Apoi 266 care de fîn, adică aproape 6 care de fîn de familie." Confuzii şi iar confuzii: sarcini senioriale, dare, semănături!

„Darea în bani pe la 1755 era de 213 florini şi 35 creiţari, ceea ce înseamnă

circa 3 fl. şi 50 cr. de familie. în general sarcinile feudale ale

ţăranilor iobagi de pe domeniul oraşului Dej sînt aceleaşi cu ale celorlalţi ţărani iobagi din Transilvania, de pe moşiile particulare". Trimite la D. Prodan, *Teoria imigraţiei,* p. 8-108, precis!

înainte de toate, cum pentru tot pasajul nu are altă trimitere, ar putea crede cineva că sursa datelor şi judecăţilor ar putea fi lucrarea citată. In ea însă, şi la paginile citate, nimic din toate acestea, satul Cetan nici nu apare. Cititorul, descoperind anomaliile, necontrolat ar putea *si* ţi le atribuie ţie. Mai ales că e trimis să controleze *nu mai puţin de 100* (!) de pagini. Şi cine să-şi ia timp şi osteneală pentru aşa ceva?

Dar să intrăm în textul însuşi. Mai întîi afirmaţia că iobagii din Cetan făceau 3 zile de robotă săptămînal e gratuită, textele urbariilor publicate aci nu o spun

nicăieri. Iar normele oficiale destul de puţin se respectau. Robota din *Certa puncta* apoi e exprimată altfel: iobagul să facă cu palmele 4 zile pe săptămînă, cu vitele „în puterea sa" 3 zile, împreună cu altul 4 zile. *Semănăturile citate le făceau iobagii „pe lîngă această muncă gratuită datorată?"* Atunci în robotă ce făceau? Şi-apoi robota o făceau de „poartă?" Dar poarta era unitate *fiscală,* nu iobăgească, o unitate incomparabil mai cuprinzătoare, incluzînd 5, 8 şi mai multe unităţi iobăgeşti. *Approbatele* stabileau o medie de 10 familii de poartă. Cantităţile indicate le semăna „întreaga obşte"? Cum, în comun? Şi-apoi de unde aceste cantităţi precise, căci textul nu ne dă nici o indicaţie? în textele publicate nu găsim semănăturile alodiale decît într-un singur loc, la anul 1717 *(Anuar,* p. 180). Dar acolo e vorba numai de 30,1 galete, adică 121 mierţe, sau de 35,1 galete, adică 141 mierţe (Aci se pare e şi o greşală de calcul sau de transcriere). E cumva vorba de găleata mare, de 8 mierţe? Aceasta trebuie dovedit, căci calculele urbanilor operează obişnuit cu găleata mică. Dar nici în acest caz nu ies cifrele date. Şi-apoi semănăturile sunt constant aceleaşi? Sau sunt legate de un anume an ca să poată fi la nevoie raportate la numărul iobagilor? Şi anul atunci trebuia indicat.

Dar ceea ce e şi mai de speriat, 46 de familii, pe *la 1750* trebuiau să dea $295^{3/4}$ cîble (galete) de grîu, 256 galete de porumb, 266 care de fîn, adică 15 galete (60 m mierţe) dacă e vorba de găleata mică, căci dacă de cea mare se ridică la îndoit! Şi 6 care de fîn de familie.

Exorbitant! îşi dădeau unii poate toată recolta unui an cu tot fînul. Şi cît mai aveau de dat în dijmă, daturi? (în paranteză fie spus, după cifrele date nu ies 15, ci 12 galete de familie!). Şi apoi pentru 1750 numai cu 2 pagini înainte (p. 172), ne dă 51 familii de iobagi, 10 de jeleri şi 10 de ţigani, şi nu cifra corectă de 46 familii de iobagi, 10 de jeleri şi 7 de ţigani (p. 222-224). Şi-apoi cui trebuiau date asemenea cantităţi? Sunt ceva de permanenţă, temporare, accidentale numai? Nimic. Daturi în vînt. (Darea nici ea nu e calculată corect. împărţită la 46 familii nu dă 3,50 ci 4,38 fi. A inclus şi pe jeleri şi pe ţigani? Nu pot fi puşi pe acelaşi plan fiscal). Mă gîndeam că poate a găsit asemenea cifre în conscripţie din 1750, nepublicată. Dar trimite la cea publicată şi aceea nu e decît conscripţia confesională a lui Petru Paul Aaron, în care mmic de asemenea natură. Şi încă o dată, de unde toate acestea? Pînă la urmă rămîn în socoteala ta, rămîi cu stigmatul, nu-i altă ieşire!

Cît priveşte seria de consideraţii asupra casei, hranei, portului, vieţii ţăranilor în genere, acestea sunt simple „intuiţii" gratuite, nefondate, nepomenite cu nimic în textele publicate, împrumutate din cunoştinţe generale etnografice, potrivite oriunde şi nicăieri, cu totul de prisos într-o asemenea publicaţie. Cît era de bine să comenteze în loc textele, datele privind înzestrarea, economia domenială de pildă, care i se ofereau din belşug. Dar acestea trebuiau cît de cît înţelese.

Cît de ştiinţific sună, în sfîrşit, finalul: „Astfel se înfăţişează, în linii generale, tabloul unui sat transilvan din prima jumătate a sec. XVUI, al ţăranilor iobagi şi jeleri din Cetan, români, unguri şi ţigani. Aceştia au trăit laolaltă, s-au bucurat împreună, dar mai ales au suferit împreună exploatarea stăpînilor nemiloşi, făurind planuri de un viitor mai bun, luptînd alături pentru realizarea acestora". Frumos, înduioşător. Oare ce planuri de viitor vor fi *făurit* împreună, încă şi cu ţiganii? Şi în ce măsură puteau îndreptăţi *acest* tablou textele publicate? Impresionant ştiinţific; o performanţă Cuvier: dintr-un os reconstituit animalul! Dar, mai ales, cît de adînc democratic trecutul!

Progresează şi altfel. îi place să supraliciteze, să ştie neapărat mai mult decît tine, şi în propria-ţi materie. Ceea ce ai spus tu el ştie. Dacă noi vorbim de „Răscoala lui Horea", sau răscoala ţăranilor, el o califică „Războiul ţăranilor". Supralicitând, inventează la nevoie [...][17]

^H

Să mai deschidem ici colo „Istoria Transilvaniei": Productivitatea la grîu (în sec. XVII) ajunge de *circa 8 ori sămînţa,* la orz *între 5-8 ori sămînţa,* la ovăz între *3-5 ori samînţa.* Grînele se cultivau pe suprafeţe şi în cantităţi destul de însemnate, iar producţia era *relativ* (subl. n.) bună. Curată revoluţie agricolă, în sec. XVII.' *(Din Istoria Transilvaniei,* I, ed. *2-a,* p. 182).

O asemenea producţie în acest timp numai *relativ* bună? realmente productivitatea la grîu se mişcă în medie între 2-4 la unu. Dar în zadar ne căznim să o demonstrăm.

„în turnătoria de tunuri de la Alba Iulia în care pe la 1645-1646 lucrau simultan *204 fierari, 47 lăcătuşi, 84 dulgheri, 80 rotari si circa 1300 lucrători* la muncile auxiliare". Ce uzină la această dată! Şi în curs de şapte luni s-au turnat doar 10 tunuri mari! (Ibidem. p. 187). Ce vor fi putut face la asemenea producţie atîţia fierari, lăcătuşi, dulgheri, rotari, atîţia lucrători la muncile auxiliare? Mergînd la sursă aflăm că e vorba de atîtea *zile de lucru* făcute de.fierari, lăcătuşi, dulgheri, etc. împreună!

Dar să deschidem mai bine lucrarea sa de deplină maturitate, una din cele de bază: „Voivodatul Transilvaniei". Mare îndrăzneală, ca să nu-i zicem lipsă de răspundere, să ataci în ansamblul lui un asemenea subiect fără să fii medievist de specialitate, fără rigorile disciplinei. Nimic mai pretenţios sub acest raport decît medievistica. La nivelul de azi al ştiinţei nu te poţi mişca în siguranţă în ea fără o riguroasă pregătire de bază, fără stăpînirea ştiinţelor auxiliare ale istoriei, fără rigorile metodei, textului documentar. Ori tocmai aci e deficient istoricul nostru. Dumnealui nu şi-a făcut nicicînd o pregătire riguroasă, prin toate a trecut cu aceeaşi superficialitate, toate le-a deprins mai mult după ureche şi mai ales medievistica nu iartă. Aşa, pe unde deschizi cartea, te întîmpină aceeaşi nesiguranţă, aceeaşi incompetenţă, aceleaşi erori elementare, aceleaşi aberaţii.

De cum deschizi „Voivodatul Transilvaniei" de la început te surprinde cu o inepţie. Recunoaşte, firesţe, că Transilvania a fost numită aşa de cei care veneau dinspre apus, adică de unguri. Ea a fost numită în texte *Ultrasilva,* apoi *Transilvania.* Şi acum judecata dumnealui:

„Numele unguresc al Transilvaniei nu este altceva decît *o traducere aidoma a numelui latinesc. Ultrasilva, Transsilva,* ţara de dincolo, de peste păduri, de peste codrii (!) în limba maghiară se traduc cu *Erdoe-lu* (erde, el, erdtf - elv) care a devenit Erdely". Adică cum, ungurii cînd au venit au numit-o latineşte şi apoi, mai tîrziu au tradus-o pentru ei, să o înţeleagă, în ungureşte! De unde enormitatea? Din simpla apariţie în cronici, care sunt în limba latină, a numelui latin şi numai mai tîrziu a numelui unguresc. Aşa s-a întîmplat şi cu Siebenbiirgen, tradus (de saşi) din Septem Castra (p. 22). Straşnică toponomastică! („Voivodatul Transilvaniei" I, p. 21).

Nu încerc mai departe un control, mă depăşeşte şi ca specialitate şi ar trebui să restudiezi subiectul însuşi, să seri o nouă carte discutînd erorile care se anunţă groase. Deschid doar ici şi colo paginile privind istoria ţărănimii.

Dar mai întîi o mostră de stil ştiinţific, respectiv de nivel ştiinţific, textul cu care se deschide capitolul „Obligaţiile ţărănimii".

„Asupra ţăranului se îngrămădeau non grei din toate părţile. Statul care se consolida, avea nevoie, (punctuaţia autorului) pentru acoperirea nevoilor tot mai multe şi mai felurite, de oameni pentru armată şi de Jot felul de mijloace materiale. Sporea numărul nobililor şi al clerului care aveau pretenţii tot mai «rari. Crescuse mult numărul acelora care socoteau c& \rebuie să trăiască de pe urma muncii ţăranului. Cînd se dezvoltă, oraşele, feudalul şi biserica putîndu-şi valorifica produsele agricole, pretenţiile acestora cresc şi mai mult, iar, ca urmare, obligaţiile ţărănimii sporesc. Independenţa economică a micului producător, a ţăranului, în condiţiile feudalismului, cu mica producţie caracteristică, este tot mai iluzorie. El *este silit,* pentru realizarea obligaţiilor faţă de stat şi biserică şi a rentei feudale, la *o muncă prin constringere,* clacă, robotă sau dijmă *în forma*

naturală sau bănească, în virtutea *constrîngerii prin lege,* adică extra-economică" (p. 405),

Pentru o asemenea imagine, nu e deloc nevoie să fii medievist, e suficient autorul confuz al unui manual de şcoală. Şi ce limbaj, ce stil şi la ce nivel! Pentru o asemenea compoziţie pe student îl judeci. Şi cît de potrivită imaginea în epocă. Nici mai mult nici mai puţin decît producţie feudală de marfă agricolă! După asemenea introducere la ce te poţi aştepta în tratare?

N-ai să găseşti nici o distincţie clară între sarcini, între regal sau de stat, bisericesc, domemal, comunal, între dare, dijmă, muncă, daturi, între dijma bisericească şi dijmele domeniale, între dijma în înţeles de a zecea şi dijma în înţeles generic de dat. La dumnealui citeşti asemenea texte': „Ţărănimea, pe lîngă *darea* de vin, mai era obligată faţă de *vistierie* la *dare* şi din alte produse agricole şi din animale". Faţă de vistierie! Să te cruceşti!

Nimic precis despre cuprinsul dijmei! în zadar ne căznim să stabilim că în bani se răscumpără de la dijmă nu recolta, ci dijma, partea venită în dijmă. Textul dumnealui sună aşar „oaspeţii germani din Satu Mare se bucurau, la 1230, de aceleaşi privilegii, trebuind *să plătească dijmuitorilor drept dare după clăi (!)* 12 dinari umblători, completînd interpretativ textul latin: *pro capetia duodecim denarios usualis monetae solvere teneantur.* E vorba nu de vreo plată a dijmuitorilor, ci doar de răscumpărarea în bani a dijmei şi nici de o stare privilegiată, răscumpărarea cu 12 dinari e cea curentă, ba chiar mai ridicată. Dumnealui însă repetă, ca să nu rămînem în eroare: „Această *dare* se plătea *după ce rodea pămîntul* sau. după clăi *(pro capetiis)* şi uneori se răscumpăra în bani — 12 dinari pentru o claie, cum precizează privilegiul oaspeţilor din Satu Mare la 1230" (p. 412). De cînd apoi dijma se numeşte *dare?* (Ibim. p. 27).

în zadar dovedeşti că *capetia* nu e claie, e curent două clăi, claia se numeşte *gelima.*

în zadar demonstrezi că românii nu erau obligaţi la dijmă şi că dijma nu e regală ci bisericească, faţă de biserica catolică, citim: „Din două acte de confirmare a privilegiilor pe seama arhiepiscopiei din Strigoniu - unul din 1256 şi al doilea din 1262 - cunoaştem obligaţia faţă de vistieria regală a românilor şi secuilor. Aceştia erau datori la *dijma din vite, mari şi mici,* şi din orice fel de animale *(in decimis percipiendis regalium proventuum ex parte Siculorum et Olacorutn, in pecudibus, pecoribus* (et) *qnimalibus quibus tibet)".* (p. 411). E vorba nu de vreo *dijmă a românilor şi secuilor din animale mari şi mici,* ci de dijma datorată de rege arhiepiscopului din veniturile sale de la secui şi români în animale mari şi mici, adică din *signatura boum* şi *quinquagesima.* Şi-apoi unde va mai fi întîlnit în toată epoca feudală dijmă din animalele mari? Şi totuşi mai departe citim: „Probabil tot a zecea parte erau obligaţi ţăranii şi *din boi şi din alte vite,* după cum rezultă din privilegiul acordat la 1262 arhiepiscopiei va lua darea regală din vite mari şi vite mici de la secui şi de la români, a zecea parte". Tare se mai precizează, de să mai înţeleagă cineva ceva!

Mergînd şi mai departe cu precizarea: „Românii dădeau darea din oi, numită datul oilor, şi consta dintr-o oaie, un miel şi o mioară din 50 de oi, de aceea poartă numele de quinquagesima ovium, dar şi din alte vite, *a zecea parte".* Cui dau a zecea parte? Arhiepiscopiei? Dijmă bisericească? Şi din vite? încurcate lucruri!

„Decretul regelui Ladislau I completează cu amănunte preţioase dispoziţiile cu privire la obligaţia de dijmă faţă de biserică a credincioşilor catolici. Dijma bisericii se lua din *toate bunurile* (!) *(de omnibus),* din grîne şi animale (annonis et bestiis), de la fiecare fel de grîne separat nu amestecat, *dar numai dacă avea peste 10 găleţi"* (!?) Decretul vorbeşte de cu totul altceva. E vorba de»gazda care se dovedeşte că a jurat strîmb în privinţa recoltei sale, aceasta să fie numărată şi dacă gazda e găsită vinovată, să-i rămînă numai a zecea şi nouă părţi să se dea episcopului (Corpus Juris I, p. 64-65).

Şi încă o dată:

„Regele Bela al IV-lea *ceda,* la 1256, arhiepiscopului de Strigoniu dijmele din veniturile cuvenite regelui de la secui şi români *(ex parte Siculorum et Olacorum)* din vite mari şi mici şi din orice fel de alte animale, precum şi din toate celelalte venituri regeşti, apoi dijmele cuvenite regelui din exploatările miniere de aur şi argint; chiar şi din veniturile cămării regeşti *(de lucro camerae)* şi din veniturile monetăriei biserica beneficia de anumite dijme. Regele *ceda* bisericii dijma şi din veniturile vămilor regelui şi reginei"... - (p. 430) (V. mai departe p. 431 întreg alineatul). Acum chiar nu mai înţelegem nimic. Era o dijmă cuvenită regelui, pe care o *cedează* arhiepiscopiei. Nu mai vedem cine, cui dă dijmă, care e bisericească, care regală.

„Astfel că în a doua jumătate a sec. Xffl-lea şi în prima jumătate a celui următor dijma bisericească apăsa în cea mai mare parte asupra ţărănimii şi într-o mică măsură şi asupra nobilimii mici" (p. 431). Asupra întregii ţărănimi? Nobilimea mică nu dădea şi ea a zecea ca ţăranii?

Şi iarăşi: ...„Dijmuitorii episcopului şi ai capitlului vor dijmui bucatele din şuri (hambarele adăpostite în şuri) şi fiecare claie *(capetia)* va trebui să fie răscumpărată şi plătită pînă la sărbătoarea Sf. Martin cu 1 pond de argint bun" (p. 432) Din hambare se lua ori se socotea în căi! Dijma se lua nu din hambare (nu din grînele treierate) ci din căi, aici capeţii, şi se răscumpăraţi nu capetiile de recoltă, *ci cele venite din dijmă.*

Şi încă una privind capetia: „Termenul capetia are două accepţiuni: 1) căi de grîne adică 30 de snopi, şi (inexact, e de două ori âtîta!) şi 2) *bani, a 14-a parte dintr-o marcă"* (p. 433). Capetia ban? Cum a ajuns la această aberaţie? Citind registrul dijmelor episcopiei din Oradea, care le înregistrează mixt în natură sau răscumpărate în bani, a făcut socoteala că termenul de capetia e şi unitate bănească, şi încă precisă: *a 14-a parte din marcă!*

Oare pe ce se întemeiază o asemenea afirmaţie?: „Această *dare* (e vorba de *dijma bisericească* nu de dare!) o datorau, în principiu, toţi locuitorii catolici ai ţării, atît ţăranii cît şi nobilii. Aceştia din urmă ştiau, însă, cum să conducă lucrurile pentru ca şi partea lor să fie plătită tot de ţărani, ceea ce însemna o greutate şi mai mare pe umerii ţărănimii" (p. 434) de unde a mai scos-o şi pe asta?

Familiile de iobagi ai mănăstirii Sîniob dădeau „un bou de trei ani, un porc de un an, o găleată de miere, o vadră de bere, o cîblă de grîne, o găină, două pîini şi 20 de dinari" (p. 437). Trimite la *Documente* veac XI-XIII, voi. I, p. 1-3, unde n-ai să găseşti nimic despre acestea. Cu cîteva rînduri doar, mai la vale, repetă aceleaşi daturi, dar acum ca obligaţii ale „familiilor" mănăstirii de pe Someş, trimiţînd la p. 7-8, care acum corespund. Adică daturile acestea sunt aci, şi numai aci, nu -există în două locuri. Iar cum dă în paranteză şi expresiile latine, trebuia să trimită şi la p. 359. Rămîi însă nedumerit: Cum adică o familie iobăgească dă anual *un bou de trei ani, o găleată* (în al doilea citat o găleată: *cubulum melis)* de miere? (cîbla, găleata) fiind 60-116 kg. (p. 443). O familie să dea un bou şi atîta miere! Să te cruceşti!

Măcar să fi reţinut traducerea: „însă satul este dator să dea în fiecare an bisericii un bou de trei ani, un porc de un an, o găleată de miere, *fiecare casă* cîte douăzeci de dinari, o vadră de bere, o găleată de grîne, o găină, două pîini". Nici măcar nu s-a învrednicit să facă separaţia între ceea ce dă satul împreună şi supusul individual. în schimb a lăsat echivocul şi la satul Şard, în care un bou de trei ani trebuia să dea de fapt *cel care testa neavînd moştenitori,* iar *satul* dădea un bou de păşune anual în contul găzduirii (p. 441-442).

Şi încă o dată, şi mai aberant: „Potrivit privilegiului din 1256, reînoit în 1262, pe seama arhiepiscopiei de Strigoniu, biserica, *în calitate de stăpîn feudal,* lua de la români şi de la secui dijmele obişnuite a se plăti în regatul Ungariei, anume a zecea parte din vite şi din turme, precum şi birul sau darea *(censum vel collectam)* cuvenită visteriei" (p. 440). Progres vădit: acum dijma de la români şi secui arhiepiscopul o lua nu ca bisericească, ci în *calitate de stăpîn feudal* (arhiepiscopul stăpîn feudal al românilor şi secuilor!!) şi mai ia în plus de la ei şi *darea cuvenită visteriei,* nu numai partea cuvenită din veniturile camerale regale. Regele de fapt opreşte numai pe baronii care se găzduiesc să o ceară în numele regelui, regele adică vrea să prevină abuzul. Atît şi nimic altceva.

Despre nonă în zadar s-au scris studii, nu-i cunoaşte rostul: „Prin decretul regelui Ludovic I de Anjou din 1351, dijma se *transforma* în nonă *{nona),* adică în loc de una din zece, ţăranul era dator una din nouă..." „Reforma din 1351 era în primul rînd în avantajul nobilimii mijlocii, mai puţin avută, şi în beneficiul fiscului. Statornicind o dare unică în produse, puterea centrală urmărea împiedicarea oligarhiei, de a atrage pe moşiile ei prin felurite momeli şi făgăduieli iobagi de pe stăpînirile nobilimii mijlocii, ale curtenilor şi de pe cele regeşti" (p. 443-).

S-a *înlocuit* dijma cu nona, adică s-a desfiinţat dijma? Şi nici măcar nu aflăm distincţia netă dintre ele: dijma era bisericească, nona seniorială. Nona nu anulează, se suprapune dijmei. Nu aflăm nici cine trebuie să o dea? (Tot cei supuşi la dijmă). Chiar aşa de generalizată e şi în Transilvania la începutul secolului al XV-lea?

Autorii citaţi probează doar tocmai cît de problematică a fost introducerea ei în Transilvania voievodală şi cu deosebire tocmai pe moşiile nobiliare. Iar ţăranii răsculaţi la 1437 cer înlăturarea ei desigur a ceva peste obicei. Şi doar citează, în alte împrejurări, lucrarea Iui Szabd btván, care stabileşte *mai bine* rostul nonei.

Şi-apoi iarăşi stârnirea asupra *producţiei feudale de marfă* în aceste secole timpurii! Cu ce se va putea proba?!

Prăpăstioase măsurile: „vadra *(cybric) = 10 cîble, 30-40 cupe, 60-80 feli* (jumătăţi de cupe)". Şi cîbla, am văzut, o hotăreşte (p. 443) de 60-116 kg. Atunci vadra ar fi de 600-1160 kg. Straşnică vadră! Şi ce să zicem de bietul contribuabil! Nu înţelegem însă cum e numai 30-40 de cupe, cînd cîbla e de 4 sau 8 mierţe sau ferdele, iar ferdela e de 16 cupe. Cîbla în acest caz e de 54-128 cupe, iar vadra de 540-1280 cupe. Dar să ne întoarcem la vadră. Ea e obişnuit doar de 8 cupe. Şi aceste *cybriones, hidriae* nu sunt nici ele decît vedre de mărimi asemănătoare sau apropiate, cînd nu sunt numiri diferite ale aproximativ aceleiaşi măsuri. Sunt mai mari sau mai mici, va fi vorba de o vadră mai mare, echivalentă cu *ako* (p. 413), în tot cazul însă departe de asemenea exorbitante. Nici să fi căzut din lună!

„Ocaua *(ako)* = 50 cîble de vin", *„akou = mensura cerevisiae, quae vyedro seu okov vulgariter vocatur".* Ako egal astfel cu 50 de cîble. Transpus la gnu egal cu 50 cîble de grîne, adică după socoteala dlui 3000-5800 kg. Să transpunem acum aceasta în viaţă. Ako, o ştim, era datul din grîne pentru stăpîn corespunzînd "dijmei din grîne pentru biserică. Iobagul ca să se achite anual de amândouă *pe cî{i ani ar fi trebuit să-şi dea recolta?* Fără comentarii! De unde enormitatea? Dintr-o neînţelegere elementară a textului citit: *50 cubulos vini cum magno cubulo, qui vulgo ako vocatur,* adică: 50 de cîble de vin cu cîbla mare numită ako. Simplu, ako aci = cu cîbla mare. Ako nu e nici ea decît o cîblă,

o anumită cîblă, o variantă sau o echivalentă a cîblei, galetei sau vedrei, foarte probabil o găleată mai mică sau mult mai mică, iar la vin nu e decît o vadră oarecare, aci o vadră mai mare, şi nimic altceva. Doamne, ce galimatias!

Cred că am dat suficiente mostre din capitolul „Obligaţiile ţărănimii". Nu-l mai urmăresc în detalii, ar fi prea multe de spus. Şi ce compoziţie dezlînată, superficială, lipsă de ordine logică, de o compartimentare de noţiuni, reveniri, repetiţii, .o etalare confuză de date necontrolate, de comentarii străine de obiect.

îşi făcea undeva merite şi a fost remarcat şi oficial că lucrează şi noaptea, ca să-şi poată face datoria de cetăţean ziua. Seamănă într-adevăr a lucrate noaptea! Noroc că în subiect a avut precursori pe Lupaş şi pe Moga de la care a putut împrumuta şi de cele bune. Cît nu le-a tradus la înţelegere proprie.

Cît de puţin scrupulos e în materie de „ştiinţă" o arată şi în cazul soţiei sale. Ea făcuse cumva liceul, iar acum, că soţul ei e istoric, de ce să nu facă şi Facultatea de istorie? Situaţia pentru mine profesor nu era deloc comodă. Trebuia trecută într-un fel. Bietul Surdu, atunci asistentul meu, la examen trebuia să recurgă la o adevărată manevră ca să răinînă ultima în grupă şi deci singură, ca să-i putem da o notă. Şi cu deferenta unanimă a profesorilor faţă de el, a ajuns la examen de stat. Atunci se făcea şi cu lucrare în scris. Teza, fireşte, nu era făcută de ea, ci de el. I-am dat o notă mai mică, să fie verosimil că ea a făcut-o. El a luat-o însă drept un afront. A trecut deci cumva şi examenul de stat. Mare ne-a fost însă surpriza că i-a obţinut numaidecît numirea nici mai mult nici mai puţin decît de *cercetător ştiinţific* la Institutul de Istorie. De tupeul ei nu mă mir, sub acest raport ea era o iresponsabilă. Dar el? Mult n-a durat, ce-i drept, la o primă triere a fost eliminată.

Am fost implicat fără să vreau şi în aceasta. Rapoartele de analiza muncii le făceau şefii de sectoare, nu eu care eram şef de secţie. Nici măcar nu eram aci cînd s-au făcut. Sosind rapoartele la Bucureşti, în şedinţă cine să citească pe al Clujului? Mi-au impus mie ca cel mai ridicat în grad. Dar atunci, vreau să văd înainte textul - am zis. L-am luat, am tăiat cu creionul tot ce nu eram dispus să citesc şi am citit numai restul, destul de inofensiv. Printre declaraţi incapabili în pasajele tăiate era bineînţeles tov. V. Pascu. Cînd colo o altă surpriză, în darea de seamă din „Studii" au apărut tocmai pasajele tăiate, ca fiind textul meu personal. Ba cum redacţia nu ştia că sunt două persoane Pascu la Institut, au socotit pe V. greşală şi a corectat-o: Şt. Pascu. Eu l-am făcut deci incapabil. Doamne fereşte! Eu, dimpotrivă, îl cred foarte capabil şi încă de multe, de prea multe capabil. Nu mi-a zis niciodată nici un cuvînt, deşi pornind de la mentalitatea lui m-a bănuit cred capabil de aşa ceva. Nu i-am zis nici eu nimic nicicînd, dacă a crezut aşa ceva să-i fie de bine. Nu eram deloc dispus să răspund la asemenea bănuieli. Doamna a schimbat apoi specialitatea, adoptînd, cu aceeaşi *competenţa,* etnografia. Fără să mai facă studiile de „specialitate" a devenit personal ştiinţific, urcînd scara pînă la director al Muzeului Etnografic. Azi e un bun director, activ, la nivel de bun custode de muzeu, colindînd străinătatea ca reprezentantă a *ştiinţei etnografice româneşti,* culegînd onoruri şi distincţii şi nu o întreabă nimeni ce ştiinţă a făcut. A colindat Statele Unite pe cheltuiala statului, vreo trei luni de zile mi se pare (spune că cu 40 dolari diurnă!) Şi cîte alte ţări? în cîte ne-a reprezentat? Ba mai nou aud că e trimisă şi la un colocviu internaţional nici mai mult nici mai puţin decît de *demografie istorică,* mi se pare în Norvegia, cu comunicare! Pînă la urmă, se vede, s-a găsit cineva să observe acest abuz porcesc şi să găsească o formulă de refuz. I s-a comunicat doamnei că nu i se va putea plăti călătoria, să meargă, dacă vrea, pe socoteală

proprie. Doamna, contrariată, a refuzat. Ea a bătut destul toate drumurile străinătăţii, nu o mai ispiteşte o nouă călătorie, ceea ce a vrut dînsa a fost să ducă acolo *facla ştiinţei româneşti!* Ce tupeu are!

Personal mă bucur de privilegiul de a fi ignorat ştiinţific de dumnealui. Evită să mă citeze. Sau chiar cînd nu mai poate altfel caută formula de diminuare sau de depreciere sau de compromitere.

E vorba de anumite subiecte preferate de cercetare ale mele, să zicem „Răscoala lui Horea". în prezentarea sa generală la congresul internaţional al istoricilor din 1965 în referatul asupra mişcărilor ţărăneşti din Răsăritul Europei fiind vorba şi de răscoala lui Horea, citează pe Toth Zoltân, pe Georgescu-Buzău şi pe sine. Măcar putea să citeze tratatul de „Istoria României", care nu-1 obliga să citeze numele!

Fiind vorba să zicem de Inochentie Micu, citează pe Decei (iarăşi nu *Tratatul)* ostentativ, fireşte, ca să schimbe data memoriului său mare „Supplex Libellus" în 1744 în loc de 1743 cum îl datasem. Şi totuşi e din 1743! Decei a luat data după momentul înaintării unei copii, fără să se mai gîndească cum ar fi putut avea vreme şi răgaz Inochentie Micu să întocmească un memoriu de asemenea amploare, cînd îndată ce s-a lămurit de ce a fost chemat a luat drumul Romei. Şi-apoi Ionchentie plecase cu gîndul să atace hotărîrile dietei din 1744, de care în memoriu nici pomeneală.

Fiind vorba de „Supplex Libellus Valachorum" în *Compendiu* nu-i atribuie lucrării nici un merit în legătură cu actul în sine, o citează ca studiind doar, „urmările social-politice ale răscoalei lui Horea" (p. 294), ceea ce nu e subiectul lucrării. Mai ales că lucrarea demonstrează tocmai contrarul: Supplex Libellus nu e cîtuşi de puţin urmarea răscoalei lui Horea. Deci îmi atribuie tocmai ceea ce m-am făcut forte să demonstrez dimpotrivă.

Aşa face şi în „Voievodatul Transilvaniei", citează doar vreun amănunt nesemnificativ. Şi desigur asemenea apucături, asemenea deprecieri le socoteşte abilitate!

Obligaţia ştiinţifică de a ţine seama de cercetările dinainte? E prea mult să i se ceară dumnealui o asemenea etică ştiinţifică.

Mă supără că nu mă citează? Nu. Nu sunt deloc de rîvnit aprecierile dumnealui. Dimpotrivă. Supărător e că totuşi uneori, cînd nu mă mai poate ocoli, mă citează. Şi nu există să-ţi redea afirmaţia exact. Ţi-o redă în felul său, cum a înţeles-o sau mai bine cum n-a înţeles-o sau a prins-o în pripă, atribuin-du-ţi-o totuşi ţie. Dumnealui nu are răbdare să citească atent măcar concluziile, riu citeşte se pare nici alineate; nici măcar propoziţii întregi. Mi-aduc aminte de pregătirea *Tratatului.* La economic în sec. XVII scrisese vreo 4-5 rînduri şi despre fierăriile Hunedoarei pe care le studiasem. în cele 4—5 rînduri nu mai puţine de vreo 4 greşeli de afirmaţie.

- Dar le-am luat de la dumneata - mi-a ripostat.

Omul acesta va fi citit vreodată ca lumea o carte? Doar un exemplu „Teoria imigraţiei", mi se mîndrea, a citit-o toată în autobuz de la Sibiu pînă la Cluj. Halal lectură! Nu recomand nimănui să încerce confruntări între ceea ce scrie şi sursele de informaţie. Iar pentru ce fericire e să te citeze, voi da cîteva mostre din lucrările sale de mentor al demografiei istorice.

Altfel nu-şi face scrupule, îţi *braconează* textele imperturbabil. Pregătisem cu multe eforturi, cu discuţii şi paradiscuţii, volumul III al tratatului de *Istoria României.* Daicovici, el, Cheresteşiu[18] au socotit că e bun momentul să scoată

istoria mai scurtă a Transilvaniei, care să apară chiar înaintea tratatului. Ne-au cerut să le dăm textele noastre. Nebănuitori, le-am dat, să-i ajutăm. La prima ediţie au şi spus că s-au folosit de textele noastre. La a **Ii-a** şi la versiunile sale, maghiară, franceză n-au mai suflat nimic. Cînd să punem sub tipar volumul nostru (III) din tratat, surpriză! Ni se cere şi mie şi lui Surdu să ne schimbăm textele pentru că prea coincid cu cele din „Istoria Transilvaniei". Surdu, săracul, s-a executat. Eu am refuzat: cine va crede că eu am copiat pe Pascu n-are decît să creadă. Să fie chemat el la ordine, să tragă el consecinţele. Şi mi-am ţinut neschimbate textele. Nu s-a ivit pînă acum vreo asemenea insinuare decît în lucrarea lui Georgescu-Buzău şi C. Şerban asupra Răscoalei lui Horea[19]. Să le fie de bine!

Notez doar o scenă în legătură cu aceasta. Mă dusesem să-1 văd pe profesorul Lupaş acasă la Bucureşti. Printre altele mă întreabă:

Pascu tot n-a mai învăţat să scrie?

Ba da, şi încă scrie cu nemiluita.

Bine, dar acolo *(Ist. Transilvaniei)* văd frazele dumitale, cum vine asta?

Nu fiţi alarmat, domnule profesor, sunt şi ale dumneavoastră.

Drept mostră dau pasagii din Tratat şi paralel din „Istoria Transilvaniei", (vezi *Anexe* VT) Şi, firește, nu citează Tratatul, ci bibliografia de acolo, lăsînd chipurile impresia că a scris pe baza ei. Şi a reuşit şi să-mi evite numele. Cu asemenea procedee ai fi ieşit în orice istoriografie stigmatizat pe viaţă, dar la noi ce nu merge!

Ba aş zice, dimpotrivă. Istoria aceasta a Transilvaniei şi-apoi compendiul de „Istoria României", traduse şi una şi alta în limbi străine numai cît n-au înmormîntat Tratatul de istorie pe care l-au pastişat. Ele sunt operele de referinţă, ele stau la baza învăţămîntului, ba ele sunt luate de bază şi de cercetători care cei mai mulţi nici nu mai deschid Tratatul. La citirea Tratatului nu mai e obligat nici măcar studentul în istorie, el intră în Facultate cu Compendiul şi iese cu el. Volumul III al Tratatului la care am lucrat nu era vîndut nici după zece ani, se putea găsi la standurile de pe stradă cu preţul derizoriu al cărţilor nevîndute! Trist rezultat după atîta muncă. Acum lucrăm la o nouă ediţie a Tratatului, mă tem să nu păţim la fel.

Cuvîntările lui Inochentie rostite cu diferite prilejuri (!)

De unde le-o fi cunoscînd?

Rezumă, pastişează, presară cîte o înţelepciune, deteriorează stilul.

Şi-apoi, recunoscîndu-i meritele, îl şi dăscăleşte pe Inochentie, îl face nici mai mult nici mai puţin decît retrograd. „Păstrarea «naţiunilor» medievale, încadrarea românilor în rindul acestora, menţinerea breslelor medievale, reducerea şi nu ştergerea completă a robotei, sunt idei care privesc înapoi. Ideologia clericală medievală a constituit o frînă în lupta lui Inocenţiu Micu, a anihilat în mare măsură rezultatele la care lupta sa ar fi putut ajunge dacă ar fi fost fundamentată pe idei revoluţionare şi mai ales dacă ar fi recurs la chemarea la răscoală armată a maselor populare în locul alegerii căii petiţionare la împăratul, la dietă, cele mai reacţionare forţe ale vremii" (Ist. Trans., ed. II, p. 250).

Din ce broşură va fi extras atîta înţelepciune istorică? Ridicarea românilor la naţiune politică, admiterea lor în bresle, reducerea robotei sunt idei „retrograde"? Te cruceşti. Unde l-a găsit pe Inochentie concepînd naţiunea română în sens medieval? Reformismul în genere, e retrograd? Inochentie, episcopul, dacă nu ridică masele, nu e revoluţionar, şi dacă nu e revoluţionar e retrograd. Te trezeşti că e retrograd şi cînd priveşte înapoi spre Traian, spre Dacia, spre originile romane! „Ceea ce n-a cutezat să facă Inocenţiu, au încercat masele populare chiar în zilele în care se sfîrşea lupta episcopului în Transilvania, cînd mişcarea provocată de călugărul Visarion Sărai devenea tot mai ameninţătoare" *(Ibid.,* p. 251). Asta revoluţionar! Inochentie ar fi avut de la cine învăţa, dar n-a învăţat!

S-au ridicat masele în urma apariţiei călugărului în sensul luptei lui Inochentie? Ba mai curînd dimpotrivă. Ce „revoluţie" au făcut acum masele? Nu şi ele una retrogradă?

în raport cu Inochentie cît de revoluţionar e istoricul nostru! Doamne sfinte, ce ne facem cu biata noastră istorie? Cînd te gîndeşti că nici măcar Mihai Viteazul n-a fost revoluţionar, ca să nu mai vorbim de şirul lung, exasperant de lung al ne revoluţionarilor, „retrograzilor" istoriei noastre, care n-au chemat masele la răscoală!

Nu-mi mai caut mai departe textele şi nici pe ale altora, să şi le caute singuri.

Se erijează în istoricul avansat, în mentor chiar în toate curentele inovatoare ale istoriei: istorie cantitativă, istorie de mentalitate, de viaţă de toate zilele, de demografie ş.a. Certat cu temeiurile lor, cu documentaţia necesară, cu rigorile ştiinţifice care duc la ele, „intuind" mai curînd decît cercetînd. în locul cunoaşterii, aprofundării ştiinţifice, atît de pretenţioase, invocă „intuiţia", atît de indulgentă, mai ales cînd o mînuieşti şi fără scrupule.

Nimic mai pretenţios decît aceste inovaţii, se vede doar pe ce cantităţi enorme de materiale documentare se întemeiază, pe ce rigori de etodă.

Să luăm doar *demografia.* E cea mai pretenţioasă sub raportul rigorii ştiinţifice. Nici una dintre noile discipline nu cere atîta documentaţie cantitativă, atîta rigoare, atîtea aparate de precizie, atîtea grafice etc. Toate acestea depăşesc puterea fizică a cercetătorului: pretind maşini de calcul, ordinatoare. Cîte precauţiuni, cîte rigori cer şi studiile de demografie istorică, cîtă documentaţie şi în ce întindere, cîtă critică a izvoarelor. Tocmai pentru că mijloacele ei sunt atît de reduse şi de *falacioase,* cer cu atît mai multă precauţiune şi rigurozitate.

Nu are inovatorul nostru nimic din toate acestea. Nu are nimic din acribia, din rigorile, din etica disciplinei, se mişcă de speriat în lumea cifrelor, le culege fără discernămînt, fără control, face calcule incomplete, inexacte, trage concluzii de suprafaţă, alături de rigorile demografiei. Principiile le culege din tratate de specialitate, dar zadarnic le-am căuta aplicarea. Nu surprind astfel nici aberaţiile, nici „greşelile" şi mai ales luxurianta lor abundenţă. Parcă-i căzut din lună în disciplină!

Iniţiator al unei noi discipline istorice româneşti, inovator? Iniţiator de studii colective, al unei noi publicaţii? Autorii unor studii proprii demografice ar fi putut aştepta mult şi bine cu ele în saltar pînă cînd nu au fost nevoiţi să-i solicite patronajul, să-l „invite" în fruntea publicaţiei. Contribuţia sa postumă e aceasta, care-i amuză.

El nu face cercetări, culege, pastişează cercetările altora, le răstălmăceşte, le strică fără scrupule.

E numai în demografia istorică românească inovator? Puţin zis. E chiar preşedintele secţiei de demografie istorică al Societăţii mondiale a istoricilor. Trebuie neapărat să-i cunoaştem virtuţile de demograf istoric.

Iau pentru control doar cîteva pagini din cele două lucrări, de bază, lucrări de mentor în demografia istorică ale sale, „Demografia istorică" din volumul *„Populaţie şi societate"* şi *„Cercetările de demografie istorica din România în ultimii 15 ani"* din „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca", XX (1977), aceasta prezentată la Colocviul internaţional de demografie.

Şi am ales fireşte mai cu seamă situaţiile pe care le cunosc mai bine şi deci pot avea un control mai bun, şi în care sunt implicat prin cercetările mele de istoria iobăgiei, din care îşi ia cifrele pe care clădeşte, „Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea" şi „Urbariile Ţării Făgăraşului". Se va vedea că pentru exemplificare nu e nevoie de mai mult: Citez din „Demografia istorică" mai întîi date din secolul XVI, luate din „Iobăgia" şi calculate pe suflete de dînsul.

Remarc de la început coeficientul de 4 cu care calculează sufletele familiei iobăgeşti înscrise, ceea ce indică demografic o stare de stagnare şi, firește, stag narea trebuie demonstrată. Că cu acest coeficient calculează nu numărul sufletelor de supuşi domeniali ci *populaţia* întreagă, că face mediile de mărime a locali tăţilor fără să ţină seama că multe din ele sunt numai porţiuni. Remarc de asemeni procedeul dumnealui de trimitere. Ca să nu se „degradeze" repetîndu-mi numele (măcar îl scutea acel salvator *Ibidem)* citează numai o dată, global, lucrarea, şi nu trimite direct la pagină, ceea ce mai are şi avantajul, că îngreunează controlul, şi nu face nici o distincţie între ceea ce ia din lucrare şi calculele proprii,- încît cititorul neavizat, în caz că le găseşte greşite, cum şi sunt, le poate atribui lucrării din care îşi ia informaţiile.

Dar să procedăm la control:

Făcînd procentajul supuşilor domeniului Gyula la 1525 *găseşte 5% cneji.* în realitate e vorba de 40 de români *(cerţi Wallachi) exceptînd cnejii.* I-a făcut pe toţi 40 cneji! *(Demografie,* p. 51). Pentru control, *Iobăgia,* II, p. 86-87.

„în cele 7 localităţi de pe domeniul Cetăţii de Baltă locuiau la 1553 *vreo 55 de familii,* ceea ce înseamnă circa 220 locuitori, revenind în medie peste *30* (corect peste 31) *de locuitori de localitate". (Demografia,* p. 52). *Corect:* cele 7 localităţi au împreună *314 sesii* locuite. Cele 55 de sesii pe care *le împarte în şapte* sunt ale *tîrgului Cetatea de Baltă* singur. *(Iobăgia II,* p. 130-131) şi deci cu calculul dsale ar trebui să fie media de *179 locuitori* de localitate în loc de 30! Şi nu avea decît să se uite peste pagină ca să afle restul!

„Pe domeniul Cehul Silvaniei, potrivit urbariului din 1566-1569, existau 167 localităţi, în care trăiau 2 178 familii de *ţărani contribuabili,* deci vreo 7 800 (!) de locuitori, adică 105 în medie de localitate". *(Demografie istorică,* p.^52). Mai întîi nu e *un urbariu* din 1566-1569, ci sunt două, la cele două date. în primul apar 45 de localităţi, în al doilea *40.* Mai erau ataşate la domeniu în 1569 şi 22 de sate din Bihor. Demograful ia cifrele celor înscrişi la 1569, adică 930+1 248 din care rezultă 2 178 capi de familie de supuşi. Numai că aceştia nu existau în 167 localităţi, ci numai în 62. Şi nici acestea 62 nu sunt toate localităţi întregi, unele (cel puţin 7) sunt numai porţiuni (Iobăgia II, p. 195, 222). Ce valoare mai poate avea media sa de localitate? Mai ales că nici corect calculată ea nu e -105, ci 52! (2 178-4 = 8712 : 167 = 52). Să mai adăugăm că nici înmulţit cu 4 cele 2 178 familii nu dau 7 800 de locuitori ci 8 712 (Greşală de tipar sau de mînă).

Urbariul din 1583 al domeniului Baia Mare nu mai apare în „Iobăgia", ar fi fost cazul să indice sursa pentru control.

„Domeniul Ardud avea la 1566, potrivit urbanului, *83 localităţi,* în care trăiau *vreo* 1 099 capi de familie, adică vreo 4 400 locuitori, revenind *în medie 83* (nu vreo) locuitori unei localităţi" *(Dem. ist.,* p. 52).

Realitatea: la 1566 pe domeniul Ardud urbariul înscrie 59 *localităţi,* nu 83. Din acestea numai *53* au înscrise numele supuşilor. Şi din acestea 6 sunt înscrise numai porţiuni. Cele *47 localităţi şi 6* porţiuni şi *nu 83* au înscrişi 1 099 capi de familie. *{Iobăgia* II, p. 261, 263). Iarăşi ce valoare poate avea media. Mai ales că nici după calculul dsale, corect nu e 83, ci numai 53!

„în urbariul domeniului Tăşnad la 1569 existau *319 familii, adică circa 475 locuitori* (!) (319 familii însumînd 475 locuitori, cam 1 suflet şi 1/2 de familie!), revenind în medie 120 locuitori la un sat" *(Dem. ist.,* p. 52-53).

Realitatea: domeniul Tăşnad la 1569 are înscrise 4 localităţi, un tîrg, Tăşnad, şi 3 sate, avînd împreună *475 înscrişi.* Cele 319 familii *sunt numai ale tîrgului Tăşnad.* Şi atunci media de localitate nu e de 120 de locuitori, ci de 475. Ba nici media dsale corect calculată nu e *120* de localitate ci de *319!* Dar ce valoare poate avea media într-un asemenea caz cînd se iau împreună un tîrg mare de 319 familii şi trei sate însumînd împreună doar 156 de familii. E bine ca la calcularea mediilor să se facă şi o separaţie a satelor de oraşe, de tîrguri.

„Media locuitorilor în cele 9 localităţi aparţinătoare la 1569 domeniului Zalău era mai mică, doar de 80 de locuitori de sat, cuprinşi în *220 familii,* deci în total *480 de locuitori" (Dem. ist.,* p. 53).

Corect: domeniul Zalău după urbariul din 1569 are 1 tîrg şi 4 sate, împreună cu *321 înscrişi.* Cele 220 de familii sunt numai ale tîrguluui Zalău *(lob., II,* p. 339). Şi acestea dau pe cei 480 de locuitori? Şi nici media dsale corect calculată *nu e de 80,* ci *de 98* de locuitori după cele 220 familii, de *62* după 480 locuitori. Cine mai poate înţelege ceva?

„Pe domeniul Seini, urbariul din acelaşi an 1569 consemnează în cele 9 localităţi-118 familii, ceea ce înseamnă *circa* (iarăşi circa) 472 locuitori, adică vreo 62 locuitori în medie de un sat". *(Dem. ist.,* p. 53).

Corect: în 1569 în cele 9 localităţi s-au înscris *189* de nume de supuşi. Scăderile de făcut sunt de cercetat mai insistent pentru a judeca demografic. În tot cazul media de 62 de sat e o eroare. Mai întîi de calcul: 472 : 9 = *52* nu 62. Şi-apoi unele sate înscrise pot fi şi numai porţiuni *(Iobăgia,* II, p. 345).

„în cele 11 sate din Ţara Oaşului trăiau la 1569, potrivit urbanului din acest an, 45 de familii, adică circa 180 de locuitori, revenind unui sat în medie vreo 20 de locuitori (erau cele mai mici sate din Transilvania din această vreme, după datele urbariilor, lucru explicabil" ... *(Dem. ist,* p. 53). Dar dacă sunt numai porţiuni cum se notează în dreptul fiecăruia în urbariul din 1578? *(Iobăgia,* II, p. 355). Şi nici media dsale nu e *20,* ci numai *161*

„în 48 de sate *din jurul Reghinului,* cuprinse într-un fragment de urbariu din 1584, trăiau 227 familii, adică peste 900 de oameni, revenind vreo 20 de oameni de sat şi aici" *(Dem. is,t.,* p.. 53).

Mai întîi urbariul nu e din 1584 ci din 1554. E vorba de un tîrg, Reghinul, şi 48 de sate din diferite părţi ale Transilvaniei, de pe cîmpie, de pe Mureş, de pe Tîrnave. Din Reghin sunt numai cîteva nume, în calcul intră numai cele 48 de sate. Numai că acestea însumează 827 de supuşi nu 227 (eroare de tipar sau mai curînd de mînă?) şi media nu e *20,* ci *17:* Dar abia 9 din sate sunt notate *possessio totalis* sau *tota possessio,* celelalte sunt numai părţi sau porţiuni de sate, şi unele mici de tot. *(Iobăgia,* II, p. 159). Ce valoare mai poate avea sub raport demografic media?

Pentru a fi complet iau şi restul din serie, cu greşeli mai mici:

„în cele 23 de localităţi aparţinătoare domeniului Gherla la 1553 sînt înscrise 771 de familii, adică *vreo 3 080* locuitori, revenind în medie pentru o localitate 130 de locuitori".

Corect calculat: 3 084 locuitori, media, 134. *(Dem, ist.,* p. 52), *(Iobăgia,* II, p. 136).

„In cele 54 sate aparţinătoare la 1553 domeniului Ciceu existau 1 313 capi de familie adică *circa* 4 178 locuitori, revenind în medie *circa 80* de locuitori unei localităţi".

Corect calculat: *5 248 locuitori,* media *97* de localitate. *(Dem. ist* ., p. 52; *Iobăgia,* II, p. 145).

„Urbariul domeniului Chioar din 1556 consemnează în cele 67 localităţi existenţa unui număr de 935 capi de familie, ceea ce înseamnă un total de circa 3 750 locuitori, revenind în medie *vreo 56 locuitori* de localitate".

Corect: urbariul *din 1566,* corect calculat 3 740 de locuitori în 60 de localităţi şi atunci media e 62. *(Iobăgia,* II, p. 178).

La Satu Mare în 1569 cu calculul dsale ies nu *circa* 21 600, ci chiar 21 600 locuitori şi media de localitate nu *120* ci *117.*

Urbariul Beiuşului e chiar de la 1600, locuitorii după calculul dsale trebuie să fie 4 692 (nu *vreo* 4 700), media de localitate nu *vreo 75,* ci *72.*

„Urbariul domeniului oraşului Cluj din sec. XVI consemnează în trei sate 133 de familii, ceea ce înseamnă *vreo* 530 locuitori, adică 180 locuitori în medie de un sat".

Corect calculat: locuitorii *532,* medie de sat *177.* Numai că cifra familiilor e nesigură.

Cum se poate vedea din toată seria nici măcar o poziţie nu e calculată corect. Şi atunci ce valoare mai poate avea generalizarea „Din însumarea acestor date rezultă că în cele 662 de localităţi consemnate în urbariile menţionate trăiau vreo 18 700 de familii, ceea ce înmulţind cu 4 însemnează peste 74 800 de locuitori, revenind în medie peste *110 de locuitori de localitate".* Şi nici nu ştim cum a ajuns la aceste cifre şi aceste raporturi, căci luînd cifrele dsale din alineatul cu pricina ajungem la un total de 752 localităţi, în loc de 662, cu 14 701 familii dînd 55 625 locuitori, *deci 74 de localitate.* Sau dacă includem şi domeniile Siriei, Gyulei şi Hunedoarei din alineatele precedente rezultă 1 051 localităţi cu 19 883 familii dînd 76 475 locuitori, deci *73 de localitate.* Sau rectificînd cifra celor 48 de sate presupusă eroare de tipar ies în primul caz 752 localităţi cu 20 702 familii dînd 55 625 locuitori, deci *74* de sat şi *nu 110 de sat,* localitate; în al doilea 1 051 localităţi cu 25 883 familii, dînd *73 locuitori* de localitate. Poftim iarăşi şi mai înţelege cev*!

Populaţia şi cu indicele de 4 de gospodărie sau de familie totuşi creşte, nu ne spune cum.

La dinamica creşterii populaţiei face aceeaşi operaţie sumară: numărul localităţilor, media localităţii, numărul familiilor, populaţia, decît la alte date şi cu aceeaşi „atenţie":

„Pe domeniul Ardud la 1583 existau 53 localităţi în care locuiau 1 351 de familii, adică *circa* 5 316 locuitori revenind în medie circa 100 de locuitori de sat". *(Dem. ist.,* p. 55).

Corect cifra supuşilor pentru 1583 e dată doar de un sumar şi e 1 354, iar sursa dsale de informaţie nu mai dă şi numărul localităţilor, după care calculează *(Iobăgia,* II, p. 265) Şi după cele 1 351 familii ar trebui chiar cu calculul dsale să vină nu *circa 5 316,* ci *precis 5 404!*

Pe altă pagiriă, 58:

„Pe domeniul Ardud creşterea populaţiei rezultă din comparaţie cifrelor la trei date: 1566 = 4 396 locuitori, media 83 locuitori 4e localitate, 1569 = 5 135 de locuitori, media 97 locuitori de localitate, 1583 = 5 316 locuitori, media 100 locuitori de localitate" (Dem., p. 58). calculele după cifrele din *„Iobăgia",* II, p. 265.

Mai întîi rectificarea calculelor dsale: la 1566 media de localitate nu iese *83* ci *74.* La 1569 numărul locuitorilor nu iese *5135* ci *5136* (se putea să nu greşească măcar o unitate!) şi media de localitate nu iese 97 ci numai 67. La 1583 numărul locuitorilor nu iese *5 316, ci 5816* şi media de localitate *nu 100,* ci *numai 90.* Dar dacă ar fi citit şi rîndurile următoare ar fi aflat că în 1566 n-a fost înscrisă populaţia iobăgească a 5 localităţi. La 1569 s-a înscris nu numai populaţia şi a acestor 5, dar şi a încă 3 localităţi care i s-au adăugat domeniului între timp. Iar la 1583 izvorul dsale de informaţie nu indică şi numărul localităţilor înscrise. Ce valoare mai pot avea procentajele sale de creştere de la un an la altul, 14,5; 3,5; 18? Mai ales că 14,5% reprezintă creşterea numai 3 ani, *iar 3,5^0 în 14 ani!* Şi mai ales că primul procent corect calculat e şi mai mare, 16,8?

Şi poate e mai bine să nu încurcăm şi calcularea procentajelor.

Greşim toţi, desigur, în materie de cifre, de calcule, mai ales nedemografi fiind, la încărcăturile mari erorile de amănunt sunt omeneşte inerente. Şi apoi erorile de tipar. în „Răscoala lui Horea", de pildă, în voi. II la p. 542 o simplă inversiune din prima cifră, 19 în loc de 91 dă peste cap tot tabelul şi orizontal şi vertical! Ne corectăm cînd putem sau suferim cînd nu putem ori ni le descoperă alţii. Dar chiar aşa, ca nu *greşala,* ci *precisul* să fie excepţie?!

Şi încă într-o disciplină de precizie!

Pe domeniul Seini la 1578 găseşte 9 localităţi cu 144 de nume, ajungînd la o medie de 68 de locuitori de sat. *(Ibidem,* p. 55). Nu ţine iarăşi seama că 5 din 9 sunt numai porţiuni de sat *(Iobăgia,* II, p. 345). Şi media dsale corectă ar *&J>4* nu *68.*

în Oaş „în cele 10 sate (la 1578) locuiau doar 39 de familii, adică vreo 156 de oameni, revenind în medie *vreo* 15 locuitori de sat; Oaşul rămîne şi la sfîrşitul secolului al XVI-lea una din regiunile cele mai slab populate din Transilvania" *(Dem.,* p. 55). Dar tocmai la 1578 sunt notate toate satele Oaşului *portio.*

„Cele 5 localităţi de pe domeniul Bocicoiu aveau la 1575, 136 familii, adică *vreo* 544 locuitori, media fiind de circa 100 locuitori de sat" *(Dem.,* p. 55). Cei înscrişi în cele 5 sate sunt *112* nu *136,* şi media locuitorilor atunci iese *89* nu *circa 100 (Iobag.,* II, p. 557). Dar chiar după cifrele dsale media iese *nu 100* ci *110.*

„Domeniul Cluj-Mănăştur, în cele 6 localităţi ce-i aparţineau, număra la 1580 *vreo* 584 de familii, ceea ce înseamnă *circa* 2 336 locuitori, revenind *în medie* 335 locuitori de localitate; în 1588 numărul familiilor sporeşte la 592, iar al locuitorilor la 2 368, crescînd şi media la *circa* 340 de localitate; în 1590 numărul familiilor scade la 549, scăzînd proporţional şi al locuitorilor la 2 196, iar media de sat la 314" *(Dem. ist.* p. 55). Mediile sale corect calculate ar trebui să fie 389 în *loc de 335* la 1580, *394 în loc de 340* la 1588, *366 în loc de 314* la 1590!

„Localităţile-saline din Maramureş, trei la număr, aveau la 1600 *vreo* 431 familii şi *vreo* 1725 locuitori repartizaţi în medie cîte 575 de localitate" *(Dem. ist.,* p. 55). Tot trebuia să apară o eroare, măcar de 1, *1725 în loc de 1724.* Şi-apoi trebuia precizat că e vorba de 3 *tîrguri,* nu de sate.

„Domeniul Oradiei era format la 1600 din 49 localităţi, în care locuiau *vreo* 982 familii, adică *circa* 3 770 locuitori, revenind în medie de localitate *77* oa-

meni" (Dem. ist., p. 55). Numărul locuitorilor după calculul dsale corect calculat e *3 928 în loc de 3 770,* cu o medie de *80 de localitate nu de 70.*

„Cele 50 de localităţi care formau domeniul Şimleu la 1594 erau locuite de 1 866 familii şi de *aproape* 7 500 oameni, însemnînd *circa* 150 locuitori de sat" *(Dem. ist.,* p. 55). Iată un calcul aproximativ corect, numai că unele localităţi sunt iarăşi numai porţiuni. Şi repet, *în toate cazurile* cifrele nu ne dau dreptul la calcularea *populaţiei întregi,* ci numai la *populaţia supuşilor domeniali.*

Ce valoare poate avea ,după toate acestea iarăşi, concluzia: „Suma satelor de pe cele 9 domenii ajungea, în ultima pătrime a sec. al XVI-lea, la 195, a familiilor la 6 088-6 090, a locuitorilor la peste 24 000, revenind în medie de localitate peste 200 de locuitori" *(Dem. ist.,* p. 55). Mai ales cînd nici media locuitorilor de localitate, calculată chiar după aceste cifre, nu dă *200,* ci numai *123!* Iar adunate mai precis: 194 localităţi, 6 093 unităţi (la Cluj-Mănăştur am luat cifra cea mai mare), 24 155 locuitori, *media 125.*

Ne hazardăm în complicaţiile demografiei mai înainte de a ne împăca cu elementele ei, ne aventurăm, **mutatis mutandis,* în teoria cuantică fără a ne fi împăcat nici măcar cu aritmetica!

Şi nu înţelegem acest amestec de cifre precise şi cifre *circa* (şi cînd sunt precise). Lucrăm cu cifre precise cît e posibil şi completăm cu aproximaţii şi evaluări numai după aceea.

Şi toată această încărcătură numai *pe mai puţin de 4 pagini!* Cine vrea să-şi piardă vremea, să încerce şi alte pagini, poate va fi mai norocos.

Ce bine ar fi dacă în loc de repartiţia *boilor, vacilor,* pe care le-a găsit iarăşi comod, de-a gata, ar fi insistat ceva mai riguros asupra repartiţiei oamenilor, căci nu boii şi vacile ci oamenii sunt obiectul propriu al demografiei! Mai ales că nici aci nu se dezminte, măcar în mic. La 1627: fără boi 801 familii în loc de 808, cu mai mult de 4 boi 722 în loc de 782, lipsiţi de forţa de muncă necesară 35% în loc de 39, cu un singur bou aproape 6% în loc de 7% *(Dem. ist.,* p. 65; *Urb. Făgăraş.,* I, p. 23).

în „Cercetările de demografie istorică", încredinţate ştiinţei internaţionale, p. 135-136 reia aceleaşi cifre, dar acum introducînd o relativitate şi mai mare din numărul locuitorilor numai în cifre aproximative rotunde. Ba acum admiţînd şi alternativa posibilă de calculare a familiei sau gospodăriei nu numai cu 4, ci şi cu ceva în plus, dă aproxiamţiile în două alternative: 8 150-9 160, 4 000-4 100, 4 500-5 000, 7 500-8 400 etc.

Nu mai reluăm controlul primei alternative. încercînd pe a doua, observăm că face calculul aproximativ al populaţiei cu coeficientul variabil: 4,3; 4,4; 4,5; 4,7. Ba în cazul Ciceului, poate fiind vorba de porţi, chiar cu aproximativ 6. Uneori în amîndouă alternativele, ca la Cehul Silvaniei de pildă, cu 4,3 şi 4,4. A calculat într-adevăr cu coeficient diferit sau e vorba iarăşi numai de erori de calcul? în intenţie va fi fost desigur coeficientul de 4,5. După cele precedente nu e greu de decis.

Mă mai opresc asupra unei pagini în care sunt iarăşi implicat, cea privind Ţara Făgăraşului. Iată şi un termen unde demograful îşi putea demonstra în voie virtuţile de specialitate: domeniul Făgăraşului, „cel mai prvilegiat dintre toate domeniile din Transilvania. *Studiat cu multă atenţie de Ştefan Metes* în perioada dintre cele două războaie mondiale, în vremea din urmă i s-a publicat urbariile din sec. XVII în două volume masive". (Să ni se ierte indiscreţia: E vorba de cele două volume de „Urbariile Ţării Făgăraşului").

într-adevăr nu cunoaştem pentru secolul XVII materiale mai propice pentru studii demografice. Nu, demograful a procedat, incomparabil mai simplu decît noi nedemografii. N-a pornit de la studiile cu multă atenţie (nu ne spune unde) ale lui Ştefan Meteş, şi nici măcar de la textele urbariilor, a luat mecanic cifrele

totalizate ale supuşilor, luate şi ele după totalizarea finală a urbariilor, din „Prezentarea introductivă" a primului volum, fără să facă trimiterea cuvenită (nu mai întrebaţi de ce?)

Să luăm mai întîi cifrele din „Demografia istorică". Aci ia din „Prezentarea introductivă" a primului volum (p. 13) numai cifrele anului 1637; 3 687 familii în 54 localităţi. Multiplicînd numărul familiilor, acum cu 5,5 ajunge la peste 20 000 de locuitori, (înmulţit cu 5,5 ies 20 278!). Media unei localităţi o socoteşte astfel la 68 de familii, adică la circa *420 de locuitori.* Observăm de la început că media familiei claculată după numărul capilor de familie şi fiilor înscrişi iese de *5,3* media locuitorilor, şi chiar după calculele dlui, iese *370* (20 000: 54 = 370), sau după 68 familii 374 nu *420,* iar riguros calculat *362!*

Dar de la început trebuie remarcat că cifra de 3 687 familii nu reprezintă *întreaga populaţie* a domeniului la acea dată, ci populaţia de supuşi. Şi nici a tuturor supuşilor domeniului. Lipsesc din conscripţie *sate întregi,* 6 din sate sunt numai porţiuni, alte 6 sunt fără cifre, părţi de sate pe numele altora adăugind cifra cu încă vreo 980, ajungînd în 62 localităţi la 4 667 unităţi de supuşi *(Prezentare intr.,* p. 15). Calculînd cu 5,3 cît legitimează urbariul şi nu 5,5 rezultă o populaţie de supuşi de 24 735. Şi nici aceasta nu e toată populaţia. Lipseşte curtea, personalul ei angajat, lipsesc curţile donatarilor, şi în Făgăraş ar putea fi eventual şi alţii, neînscrişi. Lipsesc în masă vecinii. Şi-apoi o medie valabilă demografic de maxime a localităţilor trebuie să se facă numai *după localităţile întregi!*

în prezentarea sa la Colocviul internaţional de demografie, „Cercetări de demografie istorică în România" merge mai departe. A luat din „Prezentare" acum cifrele finale de la trei date, 1632, 1637 şi 1640, le-a multiplicat acum *cu 5,* a pus multiplele *precise* în ordine cronologică cu calificativul de *circa: circa* 11 645 locuitori la 1632, *circa* 18 435 (în *Demografie,* 20 000) la 1637, *circa* 20 200 la 1 640 şi trage imperturbabil concluzia de creştere de 1 360 de suflete în medie anual între 1632-1637 şi de 588 între 1637-1640. Aşa cum nu previne ce cifre a multiplicat, nu previne nici că multiplicarea şi cifrele de creştere sunt opera sa şi nu a autorului „Prezentării". Din obiceiul dsale „abil" de a-mi evita numele, nu mai trimite la pagini ca să dea posibilitatea unui control, rezolvă totul cu un cuprinzător *Passim,* lăsînd astfel echivocul că şi calculele şi înţelepciunile dacă sunt cumva greşite, ar putea fi ale mele.

Ferească sfîntul!

Dar să ne oprim un moment asupra acestui fel de demografie. înainte de toate urbariile în chestiune, cum am spus, nu dau *populaţia* domeniului, ci înscriu pe *supuşii domeniului.* Şi nici pe toţi, sate, porţiuni de sate sunt pe alte mîini, înscrise deosebit şi *indicate în textele urbariilor.* Dar demograful nici măcar atîta osteneală nu şi-a luat să constate chiar din totalizările din care a luat, că la cele trei date nici satele înscrise nu sunt toate aceleaşi. La 1632 sunt *înscrise 44,* la 1637 cu 10 mai multe, *54,* şi că în tabloul totalizator se mai adaugă 6 sate fără cifre, la 1640 şi mai multe, *58* (datele domeniilor Porumbac şi Comăna de astă dată de la 1648). Şi nici la această dată domeniul nu e complet. A pus în ordine lineară cifrele totale din „Prezentare", fără să-şi mai ia osteneală să citească *rîndul de la un capăt la altul* (!) şi a calculat orbeşte „creşterile", luînd creşterea sau refacerea domeniului drept creştere demografică. Cum nu 1-a jenat măcar saltul de la 11 645 la 18 534 locuitori numai în 5 ani (1632-1637). Şi cu cît ar fi fost mai mare dacă ar fi fost incluşi şi locuitorii celor 6 sate care la 1637 care nu sunt luate în calcul lipsindu-le în tabelul recapitulativ datele *(Urb. Făg.,* I, p. 580-581). Nu 1-a jenat deosebirea atît de mare (şi care ar fi fost incomparabil mai mare) de creştere anuală de 1 360 între 1632 şi 1637 şi 588 între 1637 şi 1640, incorect calculat ca de obicei; corect: 1 358 şi 522.

Şi-apoi pentru calculul *populaţiei* trebuiau iarăşi incluse lipsurile: sate, părţi de sate pe alte mîini din cele înscrise unele sunt numai porţiuni, 7 la 1632, 6 la 1637, 6 la 1640, unii nobili, personalul curţilor, familiile donatarilor, stăpînilor înşişi, garnizoana cetăţii. Şi mai puteau fi iarăşi de cei neînscrişi în Făgăraş. Lipsesc la 1632 şi 1637 fiii boierilor, libertinilor, preoţilor. Jelerii cu fiii lor sunt şi ei inconsecvent înscrişi. Trebuie făcute rectificări în numele convieţuirilor. Uneori e defectuoasă înscrierea fiilor în genere, ca la 1632. Lipsesc iarăşi în masă vecinii boierilor, iar la 1640 dnd apar sunt înscrişi numai numeric şi nu sunt incluşi în tabele. Demograful nu trebuie să se mulţumească cu cifrele urbariale, trebuie să meargă la analiza materialului documentar. Şi măcar a avut totul publicat, controlat. Dar în cazul nostru suntem departe de aşa ceva. Măcar de ar fi fost luate corect cifrele date nedemografic! Dar după obiceiul său citind, strică.

Calculul demografic acum, cînd sunt înscrişi şi fiii nu se mai face cu indicele convenţional 5. în asemenea situaţii acesta nu mai e cîtuşi de puţin legitim. E înscrisă acum doar *toată partea bărbătească a supuşilor,* ceea ce e o precizare indicativă pentru demograf, n-are decît să dubleze cifrele în numele părţii feminine, care demografic în medie e aproximativ aceeaşi. Invers, din aceste date deducem indicele. Dar aceasta nu mai e o operaţie comodă. Trebuiesc controlate, confruntate înscrierile, omisiunile, făcute scăderile în numele văduvelor etc. Să mai cerem după toate acestea demografului să mai ţină seama la stabilirea *mediei familiare* de criteriile de înscriere, dacă de pildă convieţuitorii sunt incluşi sau sunt înscrişi separat, la sporul populaţiei să facă distincţia între sporul natural şi cel conjunctural, plecări, fugă, întoarcere, strămutări etc, să ia în considerare şi listele lungi ale iobagilor fugiţi: Pea mult! Şi primă condiţie pentru demograf e să meargă la sursă, nu să se mulţumească numai cu o improvizaţie orientativă, provizorie, şi cu alt scop decît cel demografic, o prezentare nesupusă rigorilor ştiinţifice. Demograful trebuia să meargă neapărat mai departe. Sau dacă nu, cel puţin să nu strice ceea ce este! Şi ce teren ispititor de investigaţie se oferea pentru demograf! Mai ales cînd e mentor al demografiei istorice româneşti în virtutea înaltelor principii ale demografiei!

Dar dacă într-un caz atît de propriu pentru virtuţile demografului procedează astfel, ce să mai aşteptăm?

Parcă-i căzut din lună în demografie!

Cum consecvent ţine să mă ocolească, să mă ignoreze şi încă suveran. Ce bine ar fi fost dacă şi de astă dată şi-ar fi luat înţelepciunile din cele „studiate cu multă atenţie" de Ştefan Meteş şi nu m-ar mai fi amestecat în ciorba asta. Mai ales că ostentează mereu cu Meteş: el a descoperit urbariile, ca şi cînd mai trebuiau descoperite, el le-a valorificat înaintea mea, lăsînd să se înţeleagă că fără el ea n-aş fi fost etc. Apropierea între ei, asemănările sunt destul de mari, mult, mult cu aceeaşi hărnicie, cu aceleaşi insuficienţe în pregătire, cu aceeaşi lipsă de control şi mai ales cu aceleaşi abuzuri. Ani şi ani în şir funcţionarii au lucrat la lucrările lui, adică au transcris, au tradus urbarii pentru el, de la un timp nici n-au mai lucrat altceva.

Şi iată şi un exemplu mai grav: calcularea populaţiei Transilvaniei în evul mediu timpuriu. O încercare temerară. Cu mijloacele documentare de pînă acum trebuie să ne mulţumim cu vagi evaluări. Dlui operează cu mijloace mai „precise". Pentru secolul XI ia singurul exemplu care se găseşte, din Bihor, de la 1075: satul Artand cu 120 de case de supuşi, *un pămînt* cu 20 de case de slujitori şi satul Doboz cu 3 case de slugi şi face media: *48 gospodării de sat.* La ce bun o asemenea medie? *Asta medie!* Vorba lui nea Costică: cîrnaţi de pui, cîrnaţi de pui! Parcă-s cam de cal, nene. Ce-i drept, e amestec şi cu cal. In ce proporţii nea Costică? -Juma-juma: un cal un pui, un cal un pui!

Nu operează totuşi cu ea, ci cu alta, de 20 de gospodării sau de familii (la dînsul gospodăria e în genere mai cuprinzătoare), cu gospodăria sau cu familia *de 3 suflete!* Unde se va găsi o asemenea societate, cu *gospodăria sau familia* în medie de 3 suflete? Dînsul a găsit-o într-un document din circa 1202-1203 privind moşiile bisericii din Arad *(Doc,* I, p. 23-27; 363-367). A găsit că aci cei înscrişi au în medie doar un copil şi deci adăugind femeia gospodăria sau familia e *doar de 3 suflete.* Adevărul e că după documentul în cauză media gospodăriei sau familiei astfel calculată era şi mai mică, copiii înscrişi sunt mai puţini de unul de gospodărie.

(în secolul XVI făcînd o probă cu 930 localităţi deci şi cu tîrguri, am ajuns la o medie generală de 26 unităţi de supuşi de localitate, la 715 sate la o medie de 22 supuşi!) *N-a observat nici atîta că cu o medie de 3 de gospodărie sau de familie societatea treptat se stinge!* E adevărat, sunt perioadele de stagnare sau de scădere de populaţie, cînd media de gospodărire poate fi atît de scăzută, dar aceasta trebuie demonstrată. Calculează mai departe imperturabil cu această medie populaţia întregii Transilvanii, care e *totuşi în creştere, şi încă în mare creştere:* se înmulţesc localităţile (de unde oare?^, creşte media lor de gospodării sau familii. Şi încă mult. în *„Din Istoria Transilvaniei"* citim că pe la mijlocul secolului XVI media localităţilor era *de 200 locuitori* (ed. a Ii-a, p. 162). Calculat cu familia de 3 membri, media de localitate trebuie să fie *66 familii* (cu 4 e de 50 de familii). Tare mult, chiar dacă s-ar calcula cu 40-50 de familii, *după ce la început era de 20,* în secolul XIII de *25 gospodării,* respective de *75 de locuitori, frumos salt într-o societate pe care o bănuim după cheia sa în scădere!* în realitate chiar în secolul XVI, făcînd o probă simplă, la 715 sate iobăgeşti (între care unele pot fi şi numai porţiuni) aflăm o medie de *22 unităţi* (supuşi) de sat, iar calculată după *930 localităţi,* de 26 unităţi.

După asemenea joc de-a cifrele cine să-şi mai ia osteneala să-i verifice harta spectaculară, întocmită mecanic după apariţia numelor de sate în documente, fără alt control, pe care-şi întemeiază calcularea populaţiei Transilvaniei.

Cum a putut ajunge la această cheie, gospodăria sau familia medie *de 3 suflete,* la această aberaţie? Dintr-o elementară neatenţie, să nu-i zicem ignoranţă, în documentul cu pricina nu sunt înscrişi copiii, ci *fiii* (filii). Şi doar avea la îndemînă şi traducerea românească a documentului ca să afle că *fîlii* se traduce cu „fii" nu cu „copii". în nici un fel de conscripţie, nici fiscală, nici urbarială doar nu va găsi nici pentru acest timp, nici pentru mai tîrziu înscrişi *copiii,* ci numai *fiii* şi atunci supusul

cu un fiu are teoretic calculat gospodăria sau familia la 4 suflete. Dar şi cu această medie populaţia stagnează. Trebuia să bată la ochi că după documentul în cauză şi cu acest calcul gospodăria sau familia e sub media chiar şi a stagnării. Şi atunci ca să avem o societate demografică în progres, cum vedem că o vrea şi dlui, trebuie să presupunem fie că n-au fost înscrişi decît fii în măsură de a putea şi sluji, fie că unii din cei înscrişi sunt căsătoriţi chiar, şi fac parte din gospodărie. Sunt prea mulţi cei care nu au fii, probabil fii utilizabili la nevoie. Sunt mulţi făcînd gospodărie comună cu fraţii. Gospodăria e obişnuit mai cuprinzătoare, convieţuirile frecvente. Surprinde, ca să nu zicem că uimeşte descreşterea aceasta gravă a gospodăriei de le 5,5 în secolul XVII la numai 3 (sau chiar sub 3) în secolul XII. Ne aşteptăm să fie invers, mergînd spre trecut să crească frecvenţa convieţuirilor şi deci a gospodăriei mari. în tot cazul trebuia găsită neapărat o explicaţie, o soluţie pentru a justifica progresul demografic, şi mai ales cînd e vorba chiar de *cheia* lui. Aşa cum o face dlui e ca şi cînd ar face cineva biologie fără să ştie ce-i celula!

Un exemplu de demografie istorică şi din timpuri mai apropiate. Populaţia comitatelor Arad unit cu Zarandul la 1715 era de 15000 - 16000, la 1752 de

46 680 iar la 1789 de 121000 de locuitori, „deci o creştere de peste 8 ori în şapte decenii, o creştere *normală* (subl.n.) în condiţii istorice concrete din acele vremuri şi aceste locuri" *(Dem.,* p. 143).

Ce „condiţii istorice concrete" au putut favoriza aici această prolificitate enormă, cînd în alte părţi într-un asemenea răstimp, populaţia nici nu se dublează? Cînd populaţiei Transilvaniei i-a trebuit, de la recensămîntul lui Iosif mult peste 100 de ani să se dubleze? Cu asemenea ritm de creştere „normală" populaţia Aradului cu Za rândul la 1870 ar fi trebuit să fie de aproape un milion, iar după alte şapte decenii adică iarăşi calculată la de opt ori...!? La ce cifre ar fi putut ajunge poporul român cu o asemenea creştere „normală"!

Creşterea din secolul al XVIII-lea, dacă sunt reale şi demografic cifrele, ceea ce e îndoielnic, e evident în legătură cu repopularea şesului după alungarea turcilor. Ceea ce e de reţinut aci e enormitatea afirmaţiei demografului.

Să fie suficiente exemple. Poate sunt prea multe. Halal etică ştiinţifică! Halal demografie! O îngrămădire indigestă de cifre brute desprinse din contextul lor şi degradate, atît de catastrofal de nesigure, refuzînd o elementară precizie, certate rău cu aritmetica, fără vreun tabel, fără *vreo* aşezare în coloane sinoptice, fără vreun grafic, această prestidigitaţie de cifre, de medii, de procentaje de-a valma, fără nimic concludent, se numeşte demografie şi mai ales demografie de export. Cine ar putea rezuma ceva, cine ar putea trage vreo concluzie demografică din asemenea etalare? Ce au toate aceste comun cu înaltele principii demografice pescuite din tratatele de specialitate şi servite în preambul? Şi e vorba doar chiar de cel care se erijează în iniţiator şi mentor al demografiei noastre istorice, şi

încă şi în prim reprezentant al ei pe plan internaţional.

Iată-l iarăşi într-o asemenea postură, dîndu-ne nu numai nouă lecţii. Deschideţi „Demographie et Histoire",

lecţie în franceză, destinată, evident, streinilor, din „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie Cluj-Napoca" XXIII (1980), p. 29-56. O să găsiţi aci luate mărturie pentru ştiinţa sa demografică, pe care aţi putut-o vedea, nu mai puţine de 73 (sper că am numărat bine), citeşte *şaptezeci şi trei* de nume diferite de învăţaţi streini, francezi, englezi, americani, germani, italieni şi mai multe publicaţii, reviste, anuare, statistici pe numai *28 de pagini!* Ce bine s-ar simţi toţi dacă ar afla ce patronează. La un moment dat autorul nostru „îi dă dreptul lui Kant însuşi: „E Kant avait raison en disant" (p.55). Ce uimitoare orientare! Orientează pe străini în propria lor specialitate? Sau vrea să-i epateze cu orientarea proprie? Căci noi fără doar şi poate rămînem fără grai. Ce va fi citit sau ce va fi văzut (nici nu le-a văzut!) din toate aceste operate în timpul care-i stă la dispoziţie ca polihistor şi ca ambalat în noianul de funcţii şi activităţi pe care singur nu şi le-ar putea înşira, căci învăţămintele pe care le-a putut trage din ele le cunoşteam! Ele n-au nici în clin nici în mînecă cu un asemenea eşafodaj. Ca ţarcă din poveste: s-a împănat cu penele tuturor paserilor! Cu asemenea mistificări îmbătăm lumea! Şi chiar pe plan internaţional! După nivelul pe care 1-a atins, ştiinţa istorică românească nu merita acest stigmat, în tot cazul, după cît le cunosc, nici una din istoriografiile actuale nu l-ar tolera. O toleranţă posibilă numai la noi.

Acum aud că ţine şi la Universitate curs special de demografie istorică. Bieţii studenţi!

E evident total contraindicat pentru o asemenea disciplină, e pur şi simplu de eliminat din lumea cifrelor, compromiţător, umilitor pentru o ştiinţă. Nici măcar de clasele inferioare de şcoală secundară! Noroc că nu-l verifică nimeni!

Să se întoarcă la alt sector al istoriei. Dar la care?

Iată şi al doilea volum din „Voievodatul Transilvaniei" o opintire şi mai mare de a se depăşi pe sine, de a ne depăşi pe noi toţi, „multidisciplinar",

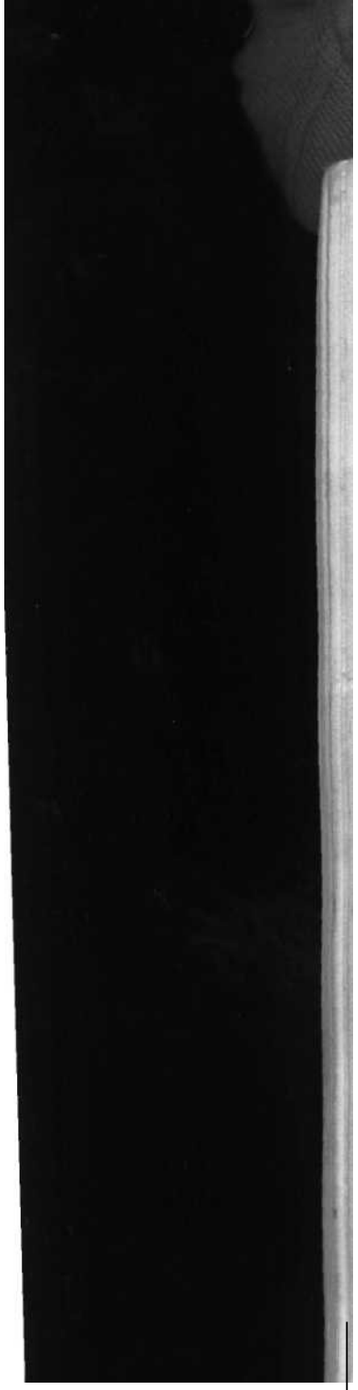

european. Dominant iarăşi marota sa, „demografia istorică", acum şi mai insistent. Nedezminţind însă nici acum pe demograful primului volum, ale cărui date le preia. Nu mai încercăm un control, chit că aci a pus un efort şi mai mare, ne-a fost de ajuns cel încercat la primul. Ştim de-acum la ce ne putem aştepta în noianul de cifre din această nouă şi mare încărcătură de materiale necălite la focul specialităţii, netrecute prin rigorile disciplinei.

Ceea ce remarcăm de la început şi în acest nou volum e că nu oboseşte totuşi, nu scapă nici acest prilej de a ne da lecţii cum să facem istoria. Să citâm chiar textul cu care se deschide „Cuvîntul înainte", care vrea să fie o enunţare de principii şi o lecţie.

„învăţaţii vremurilor contemporane, nemulţumiţi *de* istoria pragmatică şi mai puţin încă *cu* cea *evenimenţialistă* sau factologică sînt mereu în căutarea altor căi, *a altor* metode, *a altor* (observaţi aliteraţia!) concepţii care să le *permită* cunoaşterea *mai veridică* şi *mai obiectivă* a complexelor procese istorice, sub diferitele lor *înfăţişări".* (Sublinierile multe sunt ale mele pentru a solicita mai bine atenţia).

Dar să mergem mai departe cu lecţia căci mai jos revine: „Nici un istoric *care doreşte* să pătrundă şi să înţeleagă dezvoltarea unei societăţi, dintr-o anumită epocă sau perioadă istorică, dintr-un anumit spaţiu geografico-politic nu se mai poate mulţumi cu înşirarea, mai mult sau mai puţin logică şi cronologică, a datelor şi faptelor oferite de izvoarele scrise sau de cele nescrise. Datele şi faptele (!) *cu totul necesare, de neapărată trebuinţă* pot informa, dar mai puţin pot explica. Societatea omenească nu a fost niciunde o simplă înşirare de date şi fapte, de evenimente, *mai importante* sau *mai puţin însemnate,* economice sau sociale, politice sua culturale, ci o sumă de componente social-economice, so-cial-politice, cultural-spirituale, care împreună şi într-o corelaţie organică înseamnă viaţă, înseamnă societate..."

„Schematizarea, în orice domeniu ar fi, înseamnă doar linii şi schiţe, pe cînd viaţa, societatea înseamnă un tablou complex, cu umbre şi lumini, *cu nuanţe şi culori...* geografia istorică constituie un preţios ajutor în înţelegerea tabloului general al societăţii *si de asemenea în componentele* sale importante" ş.a.m.d.

De la primul pas porneşte cu stîngul. Popularul şi, vagul „învăţaţii" în loc de precisul „istoricii". *Evenimenţialistă,* dublu adjectivat, nu cum zicem noi *„evenimenţială",* şi aşa destirl de forţat în limba română, ca să fie forţat încă. Identifică evenimenţialul cu factologicul, adică istoria de evenimente, cu cea de fapte. Evenimentul e „întîmplare importantă, fapt de mare însemnătate", iar faptul poate să fie de orice natură şi de orice pondere, confundă istoria de întîmplări de excepţie, cu istoria de fapte, adică cu istoria în sine. învăţaţii nemulţumiţi de istoria evenimenţială? O repudiază deci. Surprins, te întrebi cum ar arăta Istoria lui Ştefan cel Mare, Mihai Viteazul, istoria constituirii statului naţional, istoria României în genere fără evenimente? Dar apoi fără fapte? O istorie totală, adevărată, şi fără unele şi fără altele?! Sau poate a vrut să spună că istoricii nu se mulţumesc cu o istorie *numai* evenimenţială, o adîncesc, o lărgesc. Căci după cîteva rînduri afirmă însuşi, şi încă pleonastic, ca să nu rămînem cu vreo îndoială: „Datele şi faptele *cu totul necesare, de neapărată trebuinţă,* pot afirma, dar mai puţin pot explica..." Faptele nu se explică singure, le explică istoricul, de aceea e istoric! Cine va fi neştiutor că societatea umană nu e *simplă înşirare de date şi fapte* etc. ca să fie nevoie de o asemenea lecţie de înţelepciune? Mă tem că s.unt iarăşi eu, ca şi de alte daţi, cel vizat, adică cel judecat pentru asemenea ignoranţă, ca de obicei în lecţile dsale adhoc. (Altă dată ne judeca pentru înşirare de fapte legate între ele numai prin cîte o frază de legătură!)

Dar să ne întoarcem la lecţia noastră. Faptele sunt istoria însăşi, în explicarea lor merge *istoricul* mai departe sondîndu-le complexitatea pînă la a face operă de istorie *integrala.* Poate a vrut să spună că istoricul nu se mulţumeşte *numai* cu fapte, nu *doreşte* numai, ci vrea mai mult... Metode şi concepţii care să-i *permită* istoricului cunoaşterea mai *veridică* şi mai *obiectivă* a complexelor procese istorice, sub diferitele lor *înfăţişări.* Cum adică, evenimentele, faptele nu pot fi în sine veridice, obiective? Ba chiar faptele sunt obiective. Neobiectiv poate fi istoricul. Procesele istorice au mai multe înfăţişări, mai multe chipuri, mai multe forme sub care se prezintă? Care va fi cea obiectivă? Poate voia să spună cunoaşterea mai largă, mai adîncă a proceselor, în complexitatea lor sub diferitele lor aspecte, diferitele lor laturi. Şi aşa merge înainte formularea preceptelor istorice cu care ne dăscăleşte, ne osîndeşte.

Şi aşa alambicată cum e, am înţeles lecţia. Să ne bucurăm de ea, ca de orice lecţie. Şi ne-am bucura şi mai mult dacă şi autorul ei şi-ar însuşi-o. Căci numai prin faptul că încarci fapte sau rezultate din mai multe domenii, culese sumar din operatele altor specialităţi pe care le stăpîneşti şi mai puţin decît pe a ta, ba dacă mai eşti şi superficial, incorect, încă n-ai răspuns preceptului. In tot cazul, în lucrare vedem prea puţin sau deloc aplicate preceptele lecţiei, componentele adevăratei istorii întrevăzute, social-economice, social-politice, cultural-spirituale (cele spirituale nu intră în cultural, sau poate a vrut să zică religioase şi ca un adevărat comunist a evitat cuvîntul?!), care împreună şi într-o corelaţie organică înseamnă viaţă (şi evenimentele nu sunt viaţă!), înseamnă societate. (Faptele umane, evenimentele în sine nu sunt viaţă?) Face aci istorie, ce-i drept, fără „evenimente". Am fi fost însă bucuroşi dacă cel puţin în însuşirea datelor şi faptelor pe care trebuie să se clădească aceste complexe, acest măreţ edificiu întrevăzut, ar fi fost mai scurpulos. Ce să mai aşteptăm atunci de la incursiunile în alte domenii, de la acest chip de istorie „integrală"?

Surprinde mai întîi cadrul geografic *„în nuanţe şi culori",* această descriere care se vrea poetică a hărţii, şi pe care ne-a mai făcut-o dată, şi mai volubil, în publicistică. Trecătorile Carpaţilor pe care oamenii au circulat „uneori în grupuri mai mari sau mai mici, alteori persoane *singulare* (nu singuratice!), fără oprire şi fără contenire", dealurile şi colinele „mai impunătoare sau mai modeste", unitatea peisajului natural al Transilvaniei, izvorîtă din *„diversitatea cu înfăţişarea variată, armonizează completîndu-se şi se completează armonizîndu-se* (Apreciaţi butadele!) munţi, dealuri, coline şi cîmpii, ape, văi şi lunci". Drumuri „prăfuite vara, înzăpezite iarna, noroioase primăvara şi toamna", care străbăteau Transilvania „de-a lungul şi de-a latul", treceau Carpaţii, *„îngăduind* şi ele legătura dintre oamenii de acelaşi neam". „învolburatul rîu" care era Oltul, drumul de pe valea lui, care părăsindu-l se îndreaptă spre Braşov. „Aici în oraşul de sub Tîmpa popasul era mai îndelungat, *oferind* răgaz celor interesaţi să-şi aleagă unul din cele patru drumuri ce li se *ofereau,* unul mai îmbietor decît celălalt". „Drumuri obşteşti care îngăduiau drumeţia oamenilor, pe jos, cu carele, călare, cu căruţele şi care înlesneau circulaţia mărfurilor între oraşe mai apropiate sau mai îndepărtate. Oameni şi căruţe sau care călătoreau agale de-a lungul văilor rîurilor mai însemnate, *strecurîndu-se* deseori prin *depresiuni, culoare şi coridoare,* prin trecători înguste sau mai largi pentru a ieşi la larg în Ţara Românească şi Moldova, în spre Apus pînă la Buda, Praga şi Viena, în spre nord pînă la Cracovia şi Lwow".

„Din orice parte s-ar fi străbătut Transilvania în acele vremi, drumeţul era întîmpinat de alte. frumuseţi, încîntătoare ochiului şi desfătătoare inimii".

Pădurile acopereau întinderi nesfîrşite... „Păduri de fag, de stejar, de brad; păduri de *tei,* de carpen, de *paltin,* de *frasin".* „Districtul Făgăraşului jumătate era acoperit de păduri de fag (de stejar nu?) şi de *pin".* „Erau păduri *îngăduite*

de oameni pentru multiple şi variate nevoi: lemne de foc, lemne de construcţii, fructe, hrană pentru animale, mari şi mici, protecţie împotriva intemperiilor, dar şi în vremuri învrăjmăşite". „Nu exista aproape nici o moşie mai însemnată care să fi fost lipsită de *păduri sau de pădurici"* (!) „Pădurile erau bogate în tot felul de animale, mari şi mici, vînate de om pentru carne şi blană unele, altele stîrpite cu măciuca sau cu săgeata din cauza *năravurilor lor* dăunătoare faţă de animalele domestice. *Păsări frumoase la pene, cu glas dulce, dar şi altele răpitoare şi sfîrşietoare, completau populaţia pădurilor".* (în lecţia de la început a uitat să ne spună că istoricul trebuie să fie şi poet şi încă ce poet!, ne-o demonstrează însă acum). Holde de mei (de ce meiul înainte?), de gnu, orz, secară şi ovăz, de *cînepă* şi *in.* (Holde de mei, de cînepă, de in?!). „Holde de primăvară şi holde de toamnă, cu spicul mai uşor în solunle secătuite de folosinţă continuă, fără îngrăşăminte".

Fînaţuri şi păşuni, *„atît de trebuincioase animalelor,* pentru hrana de vară şi pentru cea de iarnă. Ierburi grase în luncile nurilor şi în alte locuri mai umede, ierburi uscate şi fînaţuri de coaste. Ierburi uitate de vremuri şi ierburi mai tinere, pe locurile lăsate spre odihnă după o perioadă de ogor..."

Cum vor fi mlaştinile „rudimentare"?

Trecînd la „bogăţiile ascunse în măruntaiele pămîntului, minereuri *complexe* (aur, argint, fier, aramă, cositor, sare etc. etc), imaginea se completează, *peisajul sporeşte în frumuseţe* (prin bogăţiile din măruntaiele pămîntului) şi însemnătate, ţara Transilvaniei se înfăţişează mai mîndră, mai bogată, mai atrăgătoare şi mai îmbietoare".

Noi factologii vorbim de soare numai, dar soarele *e fierbinte,* numai la Olt, dar Oltul e *învolburat.* Noi vorbim numai de drumuri, dar drumurile sunt „prăfuite vara, înzăpezite iarna, noroioase primăvara şi toamna", ele sunt „unul mai îmbietor decît celălalt". Pe ele oameni şi căruţe „călătoreau *agale".* „Drumurile nu arareori erau nevoite să treacă de-a curmezişul care mai înseamnă şi pieziş (ca şi cînd ar fi putut trece şi mai adesea de-a lungul!) noi zicem numai peste văile nurilor „fie prin vaduri mai largi, cu apă puţină, fie peste poduri construite din grinzi sau scînduri groase". Dealurile sunt „mai impunătoare şi mai modeste". Păsările pădurilor „unele sînt *frumoase la pene, cu glas dulce",* (încîntător!), „altele răpitoare şi sfîşietoare..."

Cîte frumuseţi şi la ce nivel academic, cîte opintiri. Care, ce-i drept, ne depăşesc pe noi factologii! Iată modelul de cum trebuie să apară *viaţa* în istorie, fără factologie; să-1 reţinem, căci în corpul lucrării nu vom mai găsi altul de asemenea pondere, ba nu vom mai găsi nici unul. Acolo nu vom mai găsi decît osîndita „factologie"! Să ne întrebăm însă cu ce pot depăşi aceste împănări factologia, cu ce pot lărgi sau adînci ştiinţa. Poate doar cu „umbre şi lumini, cu nuanţe şi culori"! Ba nu, şi cu păsărici! Şi încă „frumoase la pene şi cu glas dulce". Printre ele, fără doar şi poate, şi sticleţi! Pe care, ce-i drept, istoriografia noastră le-a ignorat.

Şi toate aceste sunt puţine faţă de imaginea amplă, poetică, a ţării din două numere ale „Tribunei". Poate l-ar invidia elevii de şcoală! Şi acestea după ce însuşi ne învaţă că istoria nu-i literatură!

Lucrarea se deschide cu termenul favorit al autorului, „Habitatul transilvan". Infonnaţie largă, şi internă şi streină, mai ales aceasta cu menirea de a demonstra cîmpul larg, european, al investigaţiilor sale, depăşindu-ne pe noi mărginiţii. Să o primim pe credit cu datele documentare, cu cifrele, cu procentajele sale, căci un control, după cît îi cunoaştem probitatea şi felul de muncă e descurajant. Deschidem doar ici-colo.

De la început te întîmpină stilizarea: „Documentele propiu zise - expresie a relaţiilor social-juridice şi economice de caracter feudal — cuprind pomenirea,

pentru prima oară, a unui număr impresionant de aşezări. Este dovada *înmulţirii apreciabile* a aşezărilor şi, deci a populaţiei. Dovadă a întemeierii de sate noi prin „roirea" populaţiei din satele mai vechi, prin activitatea cnezilor şi voievozilor români, întemeietori de sate, prin colonizări din partea puterii centrale, a bisericii şi a unor feudali pe domeniile lor mai puţin populate". Nu înţelegem bine, cum adică *pentru prima oară.* Poate vrea să zică *din primul moment,* sau *de la început.* Şi apoi din primul moment pornim cu afirmaţia, de felul cum s-au înmulţit satele, punînd pe primul plan „roirea", mai înainte de a face demonstraţia? Noi ştim că roirea e fenomen mai tîrziu, acum e mai obişnuită concentrarea.

Să deschidem doar ici-colo.

în nota 32 vorbeşte de sate matcă, din care au roit... Dar dă exemple de aşezări noi în hotarele satele care nu e deloc sigur că sunt roiuri. Iar cazurile „şi mai concludente" arată cu totul altceva, satele aparţinînd unor „moşii" (domenii), nu roiri! Şi-apoi noile aşezări nu sunt roiri decît cînd se pot dovedi roiri. Şi se mai întîmplă şi altfel, satele adesea dispersate, cuprinzînd sub un nume mai multe grupuri, unele din acestea crescînd pot lua nume de sat separat, cînd nu iau pe cel de superior sau inferior.

„Satele transilvane erau răspîndite pe văi şi dealuri, în cîmpii şi pe coline, în zonele depresionare şi pe suişurile munţilor pînă la altitudini de 1000-1200 m şi uneori, chiar peste" (p.95). Peroraţia duce departe şi tot mai sus. în perioada tratată poate cita sate la înălţimea de 1000-1200 m. şi mai mult?

Aşezări de-a lungul drumului cu şiruri de case de circa 500-600 m. lungime. Se vor fi aşezat punct la asemenea măsură?

Şi-apoi locurile comune care apar mereu: „Cel ce gîndeşte *dialectic* şi judecă fenomenele istorice în evoluţie, aşa cum s-a petrecut în realitate, va *intui* cu uşurinţă că nici aşezările săteşti n-au rămas în *forme încremenite,* că structurile iniţiale s-au transformat mereu, pe măsura dezvoltării societăţii, că la început structurile au fost mai simple şi apoi mereu mai complexe". Auzi domnule! Fără intuiţie şi *gîndire dialectică* nici nu s-a observat o asemenea realitate! Ce bine că o aflăm. Altfel, am fi rămas în gravă credinţă că aşezările săteşti au rămas în forme încremenite.

N-am fi înţeles nici casele noastre săteşti, evoluţia lor, numai din lucrările noastre, cum facem noi factologii, fără să ne împănăm cu nume mari de specialitate apuseni, fără să ne trimitem cititorul pînă şi la psihanaliză, impresionîndu-1 cu texte grave ca acesta: „pe cînd omul (faţă de albine!), slaba rezervă de ştiinţă şi lucrare moştenită o întregeşte în raport de maturitatea genetică — cu mijloace materiale de producţie care trăiesc ca matrice externă de comportament". „Omul beneficiază de un vast patrimoniu social exterior, pe care-1 însuşeşte fiecare individ pornind de la bazele biologice. Modul de stocaj extern, care sporeşte şi se diversifică extrem de rapid în raport de stocajul intern în patrimoniul genetic, oferă omului posibilităţi imense, care-i permit să-şi depăşească limitele stocului genetic". Trimite la A. Amman şi Ch. Garnier, *Guide historique a travers Ies habitants humaines,* Paris, 1889, apud Simone Roux, *La maison dans l'histoire,* Paris, 1976. Apoi la C. B. Clement, P. Bruno, L. Seve, *Pour une critique marxiste de la thiorie psychanalitique,* Paris, 1973, apud S. Roux, *La maison dans l'histoire,* Paris, 1976, p. 12. Acum da, e cît se poate de clar, mai clar nici că se putea (ne întrebăm doar dacă autorul şi-a înţeles citatul, căci noi ne mărturisim păgubaşi), înţelegem rostul caselor noastre săteşti în evul mediu! Şi le vedem aivea şi fără mărturii locale. Şi-1 vom înţelege şi mai bine dacă vom merge şi la alte lucrări de prestigiu: M. De Bouard, *La construction au Moyen Age, histoire et archeologie,* Paris, 1975; J. P. Bardet, P. Chavanu, G. Desert, P. Gouhier, H. Neveux, *Le batiment: enquete d'histoire economique XFV-XLX* siecle,*

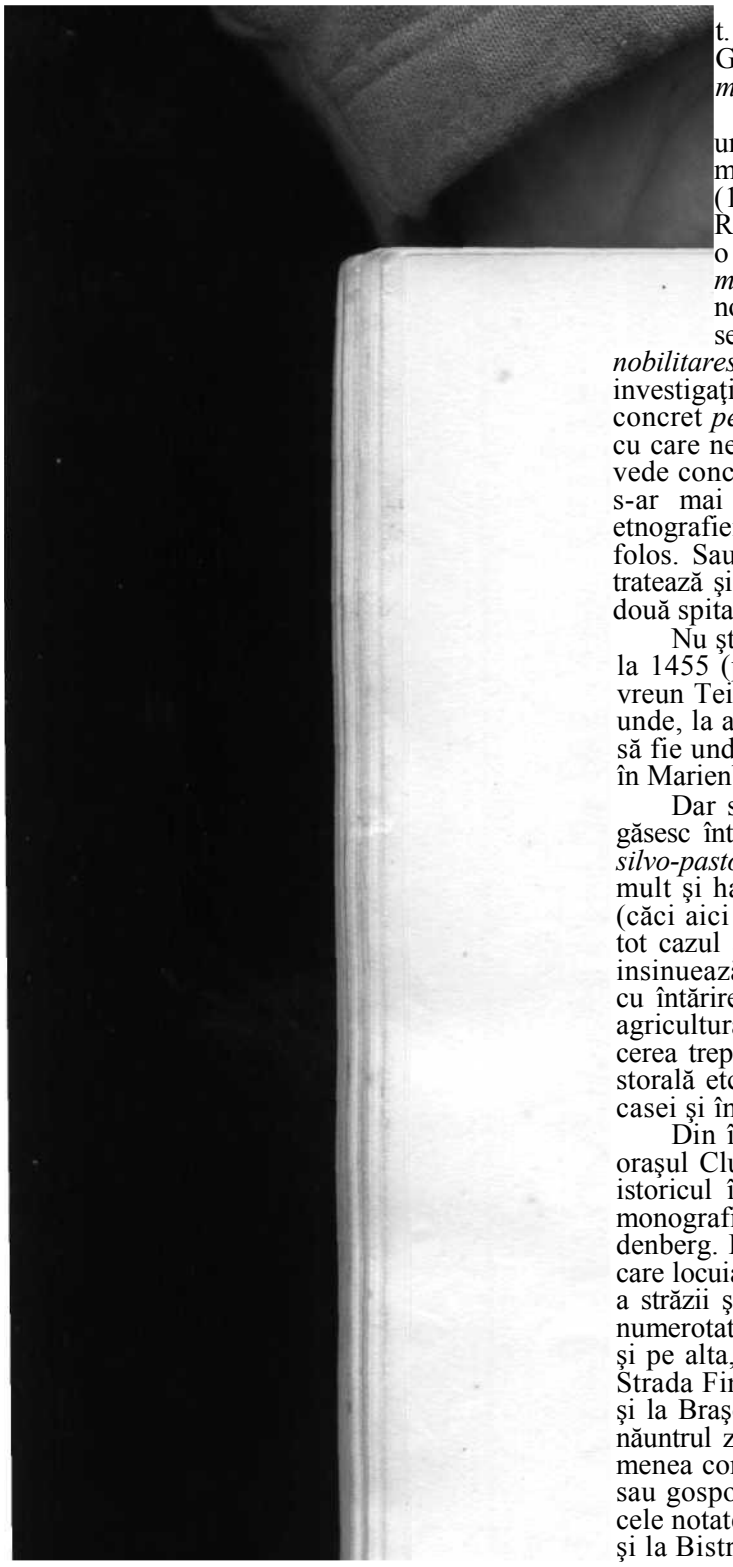

t. I. *Maisons rurales et urbaines dans la France traditionelle,* Paris, 1971; G. Duby, *L'âconomie rurale et la vie des compagnes dans l'occident medieval,* t.I, Paris, 1967.

în continuare alte două lucrări, germane (G. Wagner, A. Timm), una franceză (A. Deleage), iarăşi G. Duby, una engleză (J. Allison), Nu mai înşirăm pe cele maghiare. Acestea numai în curs de 26 de pagini (108-134). Şi cîte altele în paginile următoare? Şi-apoi graficele. Remarcabilă orientare şi legitimă, remarcabile termene de comparaţie. Cu o condiţie, să poată face demonstraţia pe teren şi la noi, pentru *evul mediu,* firește. Dar în afară de ceea ce ne oferă pe viu etnografiile noastre pentru timpurile mai noi, nu vedem demonstraţia. Apar doar semnalate simplu cîteva *curiae, fundus* seu *curia* sau biserici! *curiae nobilitares, domus lapidea.* Atît. O singură curte românească ne poate prezenta în investigaţiile ei, a lui Bogdan în Cuhea. Numai cu atît încă n-am demonstrat concret *pentru evul mediu* curtea sau casa sătească în acest spectaculos context, cu care ne împănăm. Dînsul însă, înarmat cu o sonoră bibliografie apuseană, le vede concret în toate componentele, chiar în evul mediu, ca şi cînd acestea nu s-ar mai supune gîndirii sale dialectice. Dar să lăsăm acestea în seama etnografiei. Reţinem doar că refuză *Etnografia* lui V. Butură care i-ar fi fost de folos. Sau numai nu o citează? Nu înţelegem de ce subtitlul „Casele ţărăneşti" tratează şi bisericile? Şi de ce numai atît? Nici măcar o pagină. Tot aci apar şi două spitale.

Nu ştii ce să zici de o asemenea boroboaţă: un spital la Teiuş în Ţara Bîrsei la 1455 (p. 120). Rămîi tablou: Teiuşul în Ţara Bîrsei! Zici, poate va fi fost vreun Teiuş acolo. Mergi la izvorul citat, *Urkundenbuch,* V, p. 472-473. Da de unde, la acele pagini cu totul altceva şi nu din 1455 ci din 1454. Totuşi trebuie să fie undeva: iei documentele anului 1455 şi găseşti pînă la urmă spitalul însă în Marienburg (Feldioara).

Dar să revenim la dialectică: „Se petrec în general două fenomene ce se găsesc într-o relaţie dialectică între ele: întărirea feudalismului şi trecerea de la *silvo-pastorală* la o economie mai raţională, *agricolă pastorală,* care influenţează mult şi harta habitatului, şi pe cea demografică" (p.123). E afirmaţia proprie (căci aici nu mai face vreo trimitere) sau a lucrării germane citate înainte? în tot cazul atît de categoric spus, în contextul subiectului său, în ce ne priveşte, insinuează iarăşi teoria atît de insistentă: românii popor de păstori, care numai cu întărirea feudalismului au deprins (în limbajul teoriei au învăţat de la alţii) agricultura. Chiar în spiritul exemplului german invocat poate era de spus: trecerea treptată de la o economie *preponderent* sau dacă vrea *covîrsitor* silvo-pastorală etc. Doar şi lucrarea germană vede o agricultură mai redusă în preajma casei şi în prima ipostază.

Din întinsul repertoriu al oraşelor şi tîrgurilor, am socotit să deschid - la oraşul Cluj (p. 200-202), pe care ştim că îl cunoaşte mai bine, i-au făcut doar istoricul în monografia monumentală „Istoria Clujului" şi are la îndemînă şi monografia monumentală a lui Jakab Elek şi *Clujul în sec. XVI,* al lui S. Goldenberg. Luînd datele conscripţiei ungurilor din 1453 a numărat 25 de străzi pe care locuiau, străzile *ascendente* şi *revertendo* (conscrise adică mergînd pe o parte a străzii şi revenind pe cealaltă), le socoteşte străzi deosebite (!) Casele nu sunt numerotate, ca în lumea noastră, mergînd concomitent în continuare şi pe o parte şi pe alta, ci mergînd pe o parte şi întorcîndu-se pe cealaltă. *Zena ucza* (adică Strada Finului) o traduce „Uliţa Cărbunelui". Străzile de altfel aşa le socoteşte şi la Braşov. Lucrurile se repetă şi la evoluţia lor demografică („două ulițe Dinăuntrul zidurilor *Intra muros ascendento, Revertendo intra muros").* Şi aci asemenea constatări: „Pe unele străzi este înregistrat un număr mai mare de familii sau gospodării, pe altele un număr mai mic" (!) Aci socoteşte străzi deosebite cele notate cu *hynauff* şi *hynoben,* cu *ascendendo* şi *revertendo* sau *descendendo* şi la Bistriţa (p. 390-392).

Partea se încheie cu „Comunicaţia între localităţi". Iarăşi micile peroraţii obişnuite: „Şi se circula de asemenea pe drumuri *mai noi, mai bune şi mai rele, mai mari şi mai mici"*. „Numeroase drumuri brăzdau Transilvania *dintr-un capăt în altul, de-a lungul şi de-a latul"*. Şi „au mai existat foarte multe altele, care nu s-au învrednicit de pomenire în documentele ajunse pînă la noi. Şi cu două rînduri mai jos: „Cîte nu vor mai fi existat şi nu s-au învrednicit de privilegiul de a fi fost pomenite". „Aceste drumuri traversau ţara *de la nord la sud, de la apus la răsărit"* (p. 311-312).

Şi de încheiere: „Se asigura de asemenea mersul poştalioanelor *îndesite* de oameni şi a cailor ce purtau felurite persoane".

Ai putea rămîne pe drept cuvînt impresionat de această mobilizare de date, oraş de oraş, sat de sat, dacă n-ai şti că această vastă şi migăloasă operaţie a fost făcută de marile repertorii, Csânki, Zimmermann (Urkundenbuch), Gyorffi, Suciu, indicele nepublicat al Documentelor privind istoria României, Seria Transilvania, de unde le poţi lua de-a gata şi mai poţi merge şi lua de la sursă comod, căci ţi-o indică. Ba poţi să-ţi faci meritul de a le fi descoperit sau cules singur de la izvor trimiţînd de-a dreptul la locul indicat. E adevărat, poţi să te şi păcăleşti, poate e greşit şi în repertoriu. Dar ce are a face? Nu suntem omul care să se sperie de aşa ceva. Ar fi fost mai interesant (în genere) de urmărit prin ce adaogă „factologia" sau judecăţile surselor sale, ori prin ce le scade, cît de corect ia datele, şi ce greşeli face, care sunt interpretările proprii şi cît de întemeiate sunt ele, cît de întemeiat e ceea ce afirmă. Scurt, ar fi interesant un control de meserie.

Partea a doua, „Populaţia Transilvaniei", se deschide iarăşi, se putea? cu o înţelepciune: „Sate, tîrguri, oraşe, cetăţi, castele fără oameni *preţuiau prea puţin lucrul"*. „Oamenii, prin munca lor de toate zilele, fizică şi intelectuală, le asigurau dezvoltarea social-economică, social-politică şi cultural instituţională...". Doamne, ce s-ar fi făcut satele, tîrgurile, oraşele, cetăţile, castelele fără oameni! „Oamenii din sate şi tîrguri, ţărani în totalitatea lor în primul caz, marea majoritate în cel de-al doilea, ţărani liberi din ce în ce mai puţini, marea majoritate acum aserviţi, asigurau rodnicia ogoarelor, meşteşugarii satelor, puţini la număr, tot ţărani, ai tîrgurilor, ceva mai numeroşi şi ai oraşelor şi mai numeroşi îndestulau, prin produsele lor meşteşugăreşti, nevoile de toate zilele ale locuitorilor din tîrguţile şi oraşele respective, din alte oraşe, tîrguri şi chiar sate mai apropiate sau mai .depărtate, uneori şi din alte ţări, atunci cînd produsele lor luau calea exportului..." Ş.a.m.d. Doamne, ce peroraţii, ce prolixitate! Asemenea înţelepciuni pe care le întîlnim mereu deschizînd cartea, merită să fie remarcate, căci mai ales prin ele ne depăşeşte pe noi, factologii.

Cum am spus, nu mă mai ating de noianul de date, de cifre, de procentaje mobilizate, prea s-a descurajat încercarea făcută la primul volum. Văd însă că acum face calcule demografice cu media rezonabilă de 4,5 (p.352-353). Decît doar în satele cnejilor calculează *familia* sau *gospodăria* cu 13,5 (!) suflete. Satele cneziale să fi fost dotate cu virtuţi prolifice mai mari? Adică nu, căci cu asemenea medie calculează *gospodăriile* şi pe paginile următoare. Gospodăria o calculează mai mare decît familia? Nu, căci pe p.352 în notă prezentînd situaţia *gospodarilor* (curţilor) din 34 sate sunt calculate tot cu 4,5. Adică nu, căci în

paginile următoare calculează mereu gospodăria cu 13,5, socotind-o familia mare. Adică iarăşi nu, căci pe paginile 360-361 calculează iarăşi *curtea* sau *gospodăria* cu 4,5. Şi aşa merge în toată cartea. Ne mai lămureşte undeva: (Curtea) gospodăria sau familia cînd mică cînd mare. Ceea ce e legitim. Arbitrară e clasarea, cînd nu ai nici un indiciu! Dar ne mai lămureşte o dată. Din unele înregistrări vădind o familie mai mare (De pildă: *Brânca Luca cum fratribus,* într-un registru de dijmă) trage învăţămîntul: „Ceea ce înseamnă că în aceeaşi familie trăiau,

alături de (recte: împieună cu) „familia principală" şi unele „familii secundare", ale fi lor, fraţilor. Această situaţie ne permite sau ne obligă să socotim în unele căzu i familia mai mare decît media de 4,5 membri, de 9 sau chiar 13 membri (două ori trei familii „clasice").

Deoarece această situaţie e proprie mai cu seamă unor zone cu relief înalt, circa o pătrime din teritoriul celor 18 comitate, *putem socoti media membrilor unei „familii" pzntru întreagă Transilvania la 9* (p. 415). Adică cine-1 mai crede?!

Cuprinsul „porţii" invocat în notă numai indiciu nu poate fi, nu se poate spune decît doar cîte familii pot constitui o poartă, nu cîţi membri poate avea familia. Adică nici atîta, nimic mai arbitrar decît cuprinsul porţii. *Approbatele* mai apoi socoteau în medie *zece* familii de poartă.

E foarte adevărat, noţiunea de familie a feluritelor înregistrări; conscripţii, e elastică, poate fi mai restrînsă sau mai largă, poate fi familia mică sau familia mare, convieţuind „într-o pîine" părinţi, fii căsătoriţi, gineri. E foarte legitimă distincţia, mai ales cînd e vorba de calcule demografice. Decît aprecierile să pornească de la ceva concret şi distincţiile să se facă după anumite criterii, nu după preferinţă. Aci se porneşte însă de la o familie mare imaginară, după chibzuială, şi se ajunge la o medie tot imaginară şi tot după chibzuială. în tot cazul căutînd medii pornind de la concret, de la înscrierile din urbariile secolului următor care indică adesea şi convieţuirile, ajungem la cu totul alte medii. Luînd de pildă satele domeniului Făgăraş la 1637 vom avea o medie de 5 de unitate, care adăugind convieţuirile nu se ridică mult peste 5,5. Şi poate fi desigur şi mai ridicată. Adevărat, familia mare poate fi şi de 13 membri, poate fi individual chiar mai mare, dar nu ca medie de calcul. Familia apoi să nu se confunde cu gospodăria, şi cu atît mai puţin cu poarta.

Lăudabil efortul de a reconstitui „Structura etnică a Transilvaniei", atît de greu* de reconstituit pentru cercetătorul istoric cu mijloacele documentare existente. Nimic mai greu decît cuantificarea populaţiei şi apoi şi mai greu distribuirea pe naţiuni. Apreciem orice efort. Cu o primă condiţie, el să se facă tocmai de aceea, cît mai corect.

Lucrarea le încearcă cu argumentele „statistic" şi „documentar", „etno-to-ponimic", „onomastic sau antroponimic", „toponimic", ajungînd la concluzia: Faţă de aceste realităţi etno-demografice, mai poate pune vreun cercetător obiectiv la îndoială majoritatea absolută a românilor în întreagă Transilvania şi marea majoritate a acestora *în foarte numeroase regiuni?*

Datele sînt concludente chiar şi fragmentare, aşa cum s-au păstrat sau se cunosc. Ce bine! Dacă ar fi şi invulnerabilă demonstraţia! Dar doamne fereşte de un control de specialitate! Şi-apoi „argumentele etnotoponimic": „Realitatea era şi mai pregnantă decît datele cunoscute şi cu acestea sînt mai numeroase şi mai precise, această realitate e tot mai pregnantă. Confirmată şi de numărul mare de sate însoţite de atributul *român, românesc".* Aci însă, din exces de zel românesc a avut nefericita inspiraţie să traducă de pildă *possessio valachalis Re-methemeze* cu Pomi Românești, *possessio valachalis Chan* cu Ceanul Românesc, *possessiones walachales Crosefalva,* Sandorfalwa cu Ruşii Românești, Şindreştii Românești, în loc de *satele româneşti* Pomi, Cean, Ruşi, Şindreşti, cum de fapt se numesc. *Vil la olachalis Dyomal* - Geomalul Român, *magna villa Olachorum* - Frata Mare Românească. Sună straniu: Cacova Românească, Tilişca Românească, Orlatul Românesc, Răşinarii Românești! Doar Săliştea Românească mai lipseşte! Şi aceasta o face la infinit în toate cazurile similare. Iar acestea sunt nenumărate în listele sale. Calificate. Românești cu literă mare presupunem nu numai că aşa s-a numit satul, dar îşi are şi dublura distinctivă Unguresc㠹 ceea ce nu era. Din exces de zel

românesc insinuează deci un număr mare de sate

ungureşti în plus! Aşa procedează şi cu *possessio hungaricalis* cutare: *possessio hungaricalis Genyete, villa hungaricalis Patzalusa* traduse: Ghenetea Maghiară, Păţăluşa Ungurească. Dar asemenea cazuri apar în liste mai puţine. Ba apar şi nume de acestea: Bucerdea Vinoasă Maghiară şi Bucerdea Vinoasă Română pentru *Magyarbochard, villa olachalis Bochard.* în realitate sunt două Bucerdea: Bucerdea Vinoasă sau (Ungurească) şi Bucerdea Grînoasă (sau Românească). (în paranteză fie spus, amîndouă barabar traduse în nomenclatura noastră oficială, în loc de Bucerdea cu Vin şi Bucerdea cu Grîu!)

„Argumentul onomastic sau antroponimic" se deschide iarăşi cu o mustrare, cu care suntem de acum obişnuiţi: „Istoricii şi lingviştii, care au poposit *cu mai mare sau mai mică grijă* asupra documentelor, izvoarelor în general au fost mai puţin sensibili la tezaurul ce-1 cuprinde onomastica sau antroponimia *dacă ştii sa-l cauţi şi, căutîndu-l, să-l găseşti".* Dar cu toată această mustrare şi ispititoare prosimsiune, nu ne dă nici dîndul decît ceva din ceea ce au spus cei mustraţi, nearătîndu-se cu nimic mai sensibil etc. Nu ne dă decît liste de nume. Ba da, acestea precedate de o constatare proprie: „Se pot contura, în Transilvania, sub aspectul onomastic, cîteva zone caracteristice: Maramureşul, comitatele vestice, Zarandul şi Aradul, Banatul^ Hunedoara, *celelalte părţi ardelene"* (p. 470). Mai precis şi mai complet decît aşa cum vreţi? Adică toate zonele sunt caracteristice.

La „Argumentul toponimic" se lasă debitor specialiştilor: „Toponimia Transilvaniei medievale ilustrează convingător principiile specialiştilor". Doar o afirmaţie proprie, de mare însemnătate: „Numele multor sate derivă din aritroponomice. Cele cu sufixul eşti (sau *ăştia* după o consoană tare) sînt de origine tracă şi de asemenea cele cu sufixele - *ni".* Tracii le-au numit poate aşa cum le avem înainte de a fi români!?

Şi iată masa de toponimice româneşti terminate în *-eşti* şi *-ani* sau *-eni* (Petreşti, Ioneşti, Popeşti, Berivoieşti, Petroşeni, Livezeni, Mărgineni, Pădureni, Zăicani...) *de origine tracă!* Ce dovadă mai spectaculara vrem, căci doar ele împînzesc în masă, copleşitor, pămîntul românesc! Şi se întemeiază pe E. Petrovici, marele nostru specialist în toponomie. Trimite la „Revue Roumanie d'Histoire", 1965, IV, nr.l, p. 10. De mergi acolo, deziluzie, găseşti cu totul altceva: *sufixul* -eşti e de origine tracă, sufixul uzual în limbă cu care am numit totdeauna şi numim pînă azi locurile! Şi e vorba desigur de sistemul de a numi după familie, care în tracă nu va fi sunat-eşti! Iar pe cele cu -ani sau -eni le-a adus de la sine, pe credit.

Aci mai ales, păcat că repertoriile lungi, de sute şi sute de nume pe care le dă n-au fost puse pe coloane ca imaginea să fie străvezie.

Traducerile de nume de sate scrise cu literă mare insinuează că ar putea să se şi numească aşa sau că ar fi putut să se numească şi realmente aşa, cînd doar ele sunt cunoscute sub alt nume românesc. Exemple: Qmpul Aurit (Aranymezeu) care e Băbeni; Şorecani (Egerbegh) care e Tămăşeşti, şi poate eger nici nu e şoarece ci arin; Qmpul *Clopoţeilor (Harag Mezeu,* de fapt cîmpul clopotului) care e Hidişelul de Sus; Bucureşti (Bokorfalva) care e Bucur; Lupeşti *(Lupefalwa),* care în realitate e Lupu: Adraneşti (Adrianfalva) care e Adrian; Finteşti *(Fynthefalva)* care e Finta; Hălmăgeşti (Halmagykenczhaza) care e Hălmagi; Ivăncești (Jvanci, Jwankahaza) care e Ianca; Româneşti *(Romanfalva)* care e Roman; Bunileşti (Bunyila, Bunyilafalva) care e Bunila etc. etc; iarăşi nenumărate.

Şi-apoi traduceri aiurea: *Cepari* pentru *Hagismas, Popeni* pentru *Popfalva, Paptelek,* care e satul Pop, Corabia pentru *Hewyo* care înseamnă rîu cald şi e satul Haieu, *Cîmpul însîngerat* pentru *Wevrweug,* care e Verveghiu şi nu va fi „cîmpul" ci „valea", *Cîmpia Dinăuntru (Belmezeu)* din Bihor, care trebuie să fiu Beliu; *Deacurmezişul* pentru *Kereztur,* nume în legătură cu ordinele călugă-

reşti, *Gîşteni* pentru *Lybanpathak, Tărîţel* pentru *Kurpad* care e Corpadea, *Lacul Mare* ^lentru *Nagylak,* care e Noşlacul, iar *lak* nu înseamnă lac, ci locuită, *Grînari* pentru *Arpas* care vine de la orz nu de la grîu, *Cărbunari* (!) pentru *Zeben, Izvor* pentru *Pathakfalva* cînd *patak* înseamnă vale nu izvor, *Timişoara Română* pentru *Olan Theremy* care e Tirimia, *Răzoare Româneşti* pentru *poss. valachalis Velker,* care e Velcheriu. Şi iarăşi *Gîşteni* pentru *Lybafalva,* care e Ibăneşti din Gurghiu. în Hunedoara *Cîinele de Sus* şi *Cîinele de jos* (p. 462) în loc de *Căinel* care vine de la Căian! Sau a făcut iarăşi o interpretare?

în faţa spectacularului unei asemenea lucrări de mare amploare şi de largă investigaţie, în mod legitim trebuie să te întrebi astfel nu numai cu ce îmbogăţeşte sau duce mai departe ştiinţă istorică, ci şi ce confuzii poate produce prin proliferare, mai ales că autorul e cel mai des citat istoric. Ba confuziile mai pot fi şi cu arie lărgită, multidisciplinară.

Cu şi mai puţină competenţă s-a ambalat în arheologie, şi încă arheologia cea mai nesigură, cea mai dificilă încă, cea medievală. S-a aflat judecător istoric în problema atît de dificilă a cetăţii de la Dăbîca. Ce îndrăzneală, ce lipsă de control! Cine-1 poate lua în serios?

Mai bună din lucrările sale se arată „Marea Adunare de la Alba Iulia", uri subiect cu mai puţine pretenţii de specialitate. Apreciem şi informaţia largă vă-. dind o documentaţie întinsă, mi se părea chiar prea bogată pentru un necercetător ca dînsul. Aflu însă că şi aici în prealabil s-a făcut o colecţie mare de texte de vreo patru volume, de către un colectiv, colecţie care i-a stat la îndemînă şi apoi n-a mai apărut. în „Cuvînt înainte" nici un cuvînt despre ea. Omul nici de astădată nu se dezminte. Subiectul se preta însă de minune la limbajul propriu pe care-1 îmbracă topindu-se de patriotism, de dragoste de neam, ca în toate scrierile sale. Nu-i vorbă şi patria a fost şi este mai mult decît generoasă cu el.

Ar fi interesant de văzut şi ce se întîmplă cu multele teze de doctorat pe care le dă, se susţin şi nu se publică, în ce măsură îi servesc de sursă de cercetare şi de ştiinţă proprie. Ba şi tezele de licenţă. Ar fi de întrebat autorii.

Văd numai ce s-a întîmplat cu bibliografia răscoalei lui Horea, munca de atîţia ani a lui Gheorghe Bartoş. Reţinînd-o pe masă sa şi amînîndu-i publicarea a tumat-o frumos în vreo 20 de pagini în englezeşte, în „Rumanian Studies", 1970, fără să sufle un cuvînt despre sursă, obligîndu-ne să credem că el a făcut efortul.

Ceva despre editorul de material documentar. Azi circulă pe piaţa ştiinţei noastre istorice ca cel mai fecund, incomparabil editor. Folosindu-se de eminenţa sa, de prezindenţia secţiei istorice a Academiei, de funcţiile sale multiple, de Institutul de Istorie, de catedră, de Biblioteca Filialei Academiei *şi mai ales de absenţa unei critici istorice,* de deferenta cu care e cruţat, de ascendentul său politic cu care intimidează sau de nevoia celor mai mici de a-1 cultiva, a pus mîna pe toate publicaţiile mari de documente ale Transilvaniei, de zeci de volume. O armie întreagă de cercetători istorici trudesc în serviciul monumentelor sale: Documentaţia Horea, Documentaţia revoluţiei din 1848, Documente privind istoria României, Corespondenţa Gheorghe Bariţ. Mai nou, aud, încă o mare întreprindere: vrea să editeze, prin alţii fireşte, opera Şcolii ardelene. Imită numai gigantismele. Broasca vrea cu orice preţ ca să se facă bou! Ca să nu mai pomenim felurite alte „iniţiative" menite să-i poarte numele. Toate utile, desigur, dar numai în măsură în care nu intervine în munca oamenilor şi personal. Căci dlui e pur şi simplu incapabil să transcrie corect un text documentar, fie el în orice limbă, şi nici nu are răbdare pentru aşa ceva, intervenind nu poate decît să degradeze. Vorba unuia din colaboratorii săi: e bine că nu intervine că numai strică!

Nimeni în ţara aceasta nu publică texte atît de prăpăstios. Să iau un text de la Roma, care e absolut sigur transcris de dlui: o scrisoare din Tîrgu Mureş, din 1784, în legătură cu răscoala lui Horea, publicată în „Anuarul Institutului de Istorie Naţională" din Cluj, IX (1941-1944), p. 374-377. în 77 de rînduri de tipar am numărat nu mai puţin de 55 greşeli de transcriere, plus un fragment lăsat afară. Pînă şi ca teatru al răscoalei în loc de *Salatna* (Zlatna) a citit *Salontal* Şi de la Roma se întoarse după trei ani de cercetări în arhivele romane, „cu o diplomă pe care nu o mai avea nimeni la noi: cea de „archivist, paleograf, diplomat"! (Interviul din „Luceafărul", 13 dec. 1975).

Toţi greşim, şi din păcate mult în această materie. Textele publicate trec prin atîtea faze, scrieri, copie, lectură adesea dificilă, transcriere, colaţionare în tipar, ultima operaţie tipografică, toate operaţiuni umane expuse greşelilor. Mai ales cînd corectura nu e sub controlul nostru. Dar cel puţin ne facem scrupule, ne controlăm, lupt?.m împotriva greşelilor, suferim din pricina lor. D-lui nu-şi face scrupule, nu suferă, le toarnă cu nemiluita, adică mai curînd le semnează necontrolate. Noroc că munca altora e bună sau mai bună, onorîndu-1.

Acum în urmă şi-a pus numele numai singur pe foaia de titlu a volumului de documente medievale ale Transilvaniei, ostentativ, aşa numai ca musca la arat, expediind, ca şi la celelalte, pe autori, cu literă mică, pe contrapagină. (Curios, Pali, atît de scrupulos, de astă dată n-a mai protestat, şi cum s-ar fi repezit dacă aş fi fost eu cît de cît în cauză!) Cu ce competenţă de medievist, s-ar putea vedea. Prin absurd dacă i s-ar da un text medieval inedit să-1 transcrie punîndu-i la dispoziţie toate mijloacele ajutătoare, paleografii, diplomatici, dicţionare, şi dacă-1 poate transcrie cu mai puţin de 50 de greşeli pe o pagină consimt să fiu pentru totdeauna descalificat. Zic şi prea puţin 50! E, trebuie să recunoaştem, cea mai bună publicaţie de documente a sa, pentru că la aceasta n-a tras nici o linie. A contribuit numai cu insolenţa.

Materialele publicate sunt munca de peste zeci de ani a unui colectiv de documente, în care cîţiva de înaltă competenţă. Ce tupeu, ce abuz, ce impostură! Şi nu-1 sancţionează nimeni. Ba nici nu se sesizează nimeni. A fost un timp cînd fără voie trebuia să figurezi, ca în cazul colecţiei de „Documente privind istoria României", cînd, fără să fii măcar întrebat, te trezeai pe coperta cărţii tipărite. Dar silit, nu din propriu abuz.

Pînă şi într-un subiect ca „Independenţa României", avînd alături pe Giurescu, de competenţa căruia era, şi-a pus singur numele pe foaia de titlu, trimiţîndu-1 pe Giurescu şi pe toţi autorii pe contrapagină într-o listă comună cu literă mică, omiţîndu-le semnătura de pe articolele proprii.

Acum aud că a pus mîna şi pe munca lui Al. Neamţu şi C. Feneşan (Documenate din antecendetele răscolei lui Horea), aşa cu de la sine putere, şi o publică, în ciuda protestelor autorilor, sub numele său. A pus piciorul, ca să nu zic altceva, pe toate instituţiile, Institut de Istorie, catedră, Biblioteca Filialei Academiei. Institut, catedră, toţi trebuie să robotească la piramida lui, care neapărat trebuie să fie cea mai grandioasă.

Socoteam că maniera Roller a fost înmormîntată pentru totdeauna, dar iată a recidivat, şi într-o formă şi mai acută.

Eu ca arhivist de o viaţă, mulţi ani membru al colectivului de documente din Cluj, editor de material documentar m-am trezit scos şi înlocuit cu numele lui în „comitetul de coordonare" al colecţiei de „Documente privind istoria României", sub nume acum mai direct de „comitet de redacţie". Refuzasem responsabilitatea colecţiei de „Bibliotheca Historica Romaniae", am apărut totuşi alături de Miron Constantinescu. El a rezolvat-o şi pe aceasta în felul său, *s-a pus pe sine în locul meu* fără să mai întrebe pe nimeni.

A mai avut între timp şi marele noroc să plece rînd pe rînd Daicovici, Oţetea, Giurescu, care toţi trei îl aveau la suflet ca sarea în ochi şi-l puteau oricînd demasca. Altfel, cu tupeul lui, i-a parentat, bucuros, pe toţi trei. Ce cinste pentru răposaţi! A plecat acum şi Berza. Am mai rămas eu să-i fac bucuria, şi poate cea mai mare.

A făcut fără îndoială o carieră spectaculară, un întreg concurs de împrejurări l-au ridicat din treaptă în treaptă pînă la acest cel mai înalt grad. S-a ridicat mai ales pe treptele ranchiunelor dintre istorici.

Personal am fost mereu implicat într-un fel sau altul în această ascensiune. Eu am fost chemat să-i fac recomandaţia de profesor, după textul lui, prin renunţarea mea a obţinut catedra de istorie medie a României, a luat locul pe care eu îl ocoleam de director al Institutului de Istorie, a luat direcţia Bibliotecii Filialei Academiei pe care eu n-am primit-o. Şi cu ce tupeu, ştiind că eu sunt responsabil cu Biblioteca şi între întemeietorii ei. A venit chipurile „să facă ordine", la masa pusă. De fapt pentru a înhăma şi pe bibliotecarii la carul său. A luat în sfîrşit pe cel de preşedinte al Secţiei de istorie la Academie pe care iarăşi eu l-am refuzat şi în care l-am impus. Ba pînă şi în publicistică i-am lăsat loc larg, fără concurenţă, căci desigur nu dlui ar fi fost cel preferat. Şi totuşi îmi poartă sîmbetele. Desigur pentru că a ajuns o dată trebuia să-i şi recunosc, să-i cultiv superioritatea.

Istoricii, cei mai mulţi, uimitor cum se îmbulzesc să-i caute în coarne, iar mai puţinii, cei demni , trebuie să se resemneze. Autorităţile, la rîndul lor, departe de a putea înţelege de la sine o asemenea falsă situaţie, persevorează. Ba preferă această performanţă. E decorat recent cu meritul ştiinţific cl.I. Iar dînsul profită din plin, fără scrupule, de această confuzie. Oamenii riscă să nu-şi poată publica lucrările dacă nu-l cocoţează pe el pe foaia de titlu ca „redactor responsabil", „coordonator" şi alte asemenea mistificări, dacă nu le scrie Prefaţa. Şi, ca să poată răzbi, de teamă, din oportunism, din slugărnicie se îmbulzesc să-l invite. Cum se îmbulzesc toţi să-l citeze e sau nu e nevoie, să-l cheme să le prezideze societăţile, să le patroneze lucrările, simpozioanele, comemorările, să le facă prezentarea operelor? Nu-l invită, se oferă singur, şi cine să-l refuze? Ce-i drept, nu e numai teama, realmente lucrările sunt grăbite de el, sau ţinute pe loc din asemenea pricini. Vigilent foc, nu scapă nici un prilej, se insinuează peste tot, se impune singur, culege omagiile de oriunde. Dezolant spectacol!

M-am gîndit un moment să insist pentru încă un loc de titular, în Academie, dar pentru care din corespondenţi? Pe oricare l-aş fi propus nedreptăţeam pe ceilalţi. Ceea ce Berza mi-a şi spus: pe oricare din noi ne-ai fi scos, nu s-ar fi simţit bine.

Am spus că la intrare în Academie i s-au adus grave obiecţii. A trebuit să ne punem obrazul că intrînd în Academie îşi va da seama şi se va îndrepta. Aş! Dimpotrivă. Ne-a dezminţit cumplit pe toţi. Şi-a luat un avînt fără Mu, toarnă cu nemiluita, varsă tot mai nedigerat în toate părţile, acasă, pentru graniţe, s-a împrăştiat de nici Dumnezeu nu-l mai adună. E disponibil pentru orice subiect. Scrie oricînd şi orice, fără control. Cred că dacă i s-ar cere, ar scrie şi istoria Coreei. Profită fără scrupule de lipsa unei critici istorice, de *slaba orientare a istoricilor noştri în Istoria Transilvaniei,* de imunitatea asigurată prin demnităţile sale, de teama oamenilor, de puterile care i s-au dat sau pe care şi le-a luat, ba şi de teama lor de *puşcă goala.*

Activ foc, întrece şi pe „Iliuţă activul" lui Caragiale. Ba dă mereu lecţii istoriografiei însăşi, ne învaţă mereu ce e istoria, cum să o scriem, cum să o „intuim", cum să ne economisim: *non multa sed multum.* Chiar el! Ba şi lecţii de etică! Plin de sine, îşi dă o importanţă care nu sufere comparaţie, nivelul superior al istoriei e propria măsură, scrie, pastişează, vorbeşte, dirijează, e într-o euforie de grandoare delirantă. De la înălţimea sa atacă temele mari, discutate

numai de oameni de înaltă cultură, ca de pildă „Civilizaţie şi cultură". S-a gîndit poate că ar trebui definită o dată distincţia dintre ele şi de un neimplicat, de un incult!

Imită, ca întotdeauna pe cei mari, altădată pe Lupaş, acum pe Iorga. Ba şi pe şeful statului. Vorbeşte mult şi la orice prilej.

Niciodată nu se opreşte la calităţile sale. Totdeauna vrea să fie mai mult, vrea să fie altceva decît este. Vrea să fie neapărat polihistor, gen Iorga. Gen Iorga, la nivelul Pascu! Adică ce vorbesc? S-au găsit pînă acum cel puţin doi (poate au mai fost şi alţii) să-l pună în succesiunea Xenopol, Pârvan, Iorga. Ba unul a găsit că i-a ridicat la o nouă potentă! Va trebui să vorbim de acum încolo de *cei patrii mari:* Xenopol, Pârvan, Iorga, Pascu! Vrea să fie gînditor istoric cînd numai gîndire istorică nu are. Vrea să fie inovator de istorie, mai înainte de a fi stăpîn pe disciplina proprie. Vrea să fie om de cultură, cînd nu are decît doar o superficială spoială, care numai cultură nu se mai poate numi. Vrea să fie om de talent, cînd îi lipseşte orice simţ literar, totul se reduce la un comun şi opintit debit verbal, rezultat al unui îndelung exerciţiu.

Literatură, artă? La concertele de la Casa Universitarilor loja Rectoratului era veşnic goală. Ba nu, a apărut şi dlui o dată, *drept la Simfonia a IX-a!* Să-l fi văzut ce poză a arborat, sprijinindu-şi capul înfiorat în palmă, de şi spiritul lui Beethoven, cred, a rămas mişcat!

Ţineţi-vă rîsul! Păcat că nu a fost imortalizat, căci a fost un eveniment memorabil prin unicitatea sa.

Marota lui mai nouă e o altă idee avansată, ştiinţa interdisciplinară, ca şi cînd aceasta s-ar face mai înainte de a-ţi onora disciplina proprie. Să nu te miri că apare ca mentor la cele mai felurite simpozioane, de cele mai felurite specialităţi, filologie, geografie, biologie şi alte asemenea. Te miri ce lucrări nu prefaţează şi „Inscripţiile Daciei Romane". Să te mai miri că el prezintă şi lucrări de *algologie, oftamologie* de pildă. îşi vrea neapărat şi impostura la înălţimea vremii, multilateral dezvoltată. Ba maj mult, omnilateral dezvoltată.

Căci în istorie el nici măcar nu şi-a făcut o specialitate de cercetare, nu şi-a ales anumite domenii în care el să fie suveran. Stăpîneşte, adică nu stăpîneşte, în egală măsură toată istoria, scrie cu aceeaşi superficialitate oricare din părţile ei, sau toată la nevoie şi în cît mai multe implicaţii ale sale, multidisciplinare. El n-a ieşit nici pînă acum şi nici nu mai e nădejde să iasă din boala *atotştiinţei.*

Din capul locului nu e cercetător. Sunt arhivist de o viaţă, dar pe el încă nu l-am văzut într-o arhivă.

Scrie pe bază de materiale publicate sau cercetate de alţii, trimiţînd la locul indicat de ei. Nu poate fi cu adevărat cercetător pentru că din capul locului nu şi-a făcut serios pregătirea de bază, de ştiinţele auxiliare ale istoriei, a trecut prin ele cu aceaşi superficialitate, ca cîinele prin apă. Le-a pus vîrf la toate apoi graba de a parveni, ambiţia fără frîu de a turna cu nemiluita, de a străbate prin cantitate.

Proba în gîndirea istorică şi-a făcut-o mai ales în discursul de recepţie la Academie, în care s-a străduit să-şi dea măsura maximă. Pentru discursul de recepţie şi-a ales drept subiect nici mai mult nici mai puţin decît „Gîndirea istorică în Academia Română". Se obişnuieşte în Academie ca noul ales să vorbească despre opera înaintaşului său în scaun. Cum n-a avut un înaintaş anume, a luat locul nu unuia, ci tuturor istoricilor care s-au perindat în Academia Română, Kogălniceanu, Xenopol, Iorga, Pârvan ... Ce cinste pentru ei! ! Ce putea cuprinde, înţelege cu adevărat din gîndirea lor ?

Citind acest discurs, mai lung decît altele, te întrebi unde e gîndirea istorică ? în afară de înclinaţiile lor spre istoria poporului însuşi, nimic altceva. Adică da, o serie de nume de gînditori istorici, filosofi ai istoriei, pescuite nominal, fără

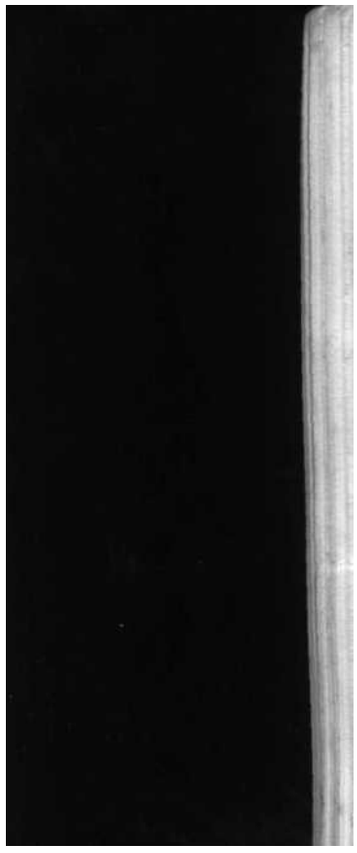

să le cunoască măcar, nu să le înţeleagă gîndirea, sau de curente debitate doct, cu aerul că le-ar fi şi frămîntat vreodată. E o problemă maximă a capacităţii, pretenţiei şi a lipsei de control propriu al omului. Opintindu-se să fie mai mult decît este, a reuşit mai bine să se dovedească cît realmente este.

I-a făcut elogiul în răspuns cu *chimist,* academicianul Cristofor Simionescu, copleşit, pînă la epuizare, de superlative, de „strălucirea discursului", de dimensiunile istoricului şi de enormitatea operei sale, de „efortul lui uluitor", de „dragostea neţărmurită" ce o poartă poporului căruia îi aparţine, de „clocotitoarea dorinţă" ce-l animă *„de a-l ajuta să urce în stima altor popoare şi în a sa proprie",* de „marele specialist al ţării noastre în *istoria răscoalelor ţărăneşti* de dincolo de Carpaţi", de „cantitatea de aur pur pe care (opera sa) o aduce în tezaurul culturii noastre naţionale, de „descinderile" sale „în detalii uluitoare sau analize de largă respiraţie istorică", de *„patosul, vibraţia lirică şi cadenţa deosebită"* a stilului său, care „dau acestei opere imense o culoare şi o atracţie specifică, definind, împreună cu conţinutul ei, personalitatea neobişnuită a autorului". Cu adevărat neobişnuită ! „Uluitor", mai curînd acesta e cuvîntul. Uluitor chimic !

De o ambiţie nemăsurată, vecină cu delirul de grandoare, ambiţiile-i nu cunosc margini, pentru el nu există demnitate care nu-i compete, nu există funcţie superioară pe care să o refuze, nu există numărul de funcţii, de demnităţi la care să se oprească.

Observaţi-i doar semnătura, cum se repede în sus, ca o pleasna, drept spre culme ! Aţi mai văzut la cineva aşa ceva ? Cîte funcţii, cîte demnităţi a cumulat şi cumulează azi cine să le mai numere ? Profesor, şef de catedră, rector al universităţii (ce fericire pentru Universitate să-l aibă în şirul rectorilor săi: de la Puşcariu - la Pascu !), director al Casei Universitarilor, director de Institut, director al Bibliotecii Filialei Academiei, preşedinte de secţie la Academie, membru al Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice, membru al Academiei de istorie din Portugalia, preşedinte sau vicepreşedinte al secţiei demografice în Congresul internaţional al istoricilor, propagandist istoric al nostru peste hotare în toate părţile, preşedintele Societăţii de Istorie, preşedintele Societăţii de Istoria Ştiinţelor. Şi, proaspăt, încă o funcţie, cu care le pune vîrf la toate. în urma pensionării profesorului Jakd, un excelent specialist, de la catedra de ştiinţe auxiliare ale istoriei, le-a luat el şi pe acestea, un domeniu în care e cel puţin tot atît de indicat ca şi în demografie. De acum e compromisă şi această disciplină vitală a istoriei în Facultate, care pornise atît de bine. Pînă unde va merge cu tupeul ? Dar sperăm că, aşa cum de obicei, nu-şi va face funcţia personal, ci mai mult prin alţii, nu va fi atît de nociv.

Oare cum îşi face cursurile, examenele, cum îşi „conduce" catedra ca şef de catedră ? Să sperăm că se va găsi cineva să-i facă portretul, vreunul din fericiţii săi studenţi.

Şi numai Dumnezeu ştie ce sarcini mai poartă. Poate nici el nu şi le mai ştie pe toate. Preşedinte pînă şi la Societatea Filateliştilor. Doar „Societatea cioclopedică" îi mai lipseşte. Dacă nu va fi cumva şi la aia. Mai nou aflu că e şi preşedinte al Societăţii Tracologice. Acum doamna s-a pensionat de la direcţia Muzeului etnografic, văduvind ştiinţa etnografiei de competenţa sa. Postul e liber acum. Poate îl va lua şi pe acesta. Membru în comitetul de redacţie, redactor la nu ştiu cîte publicaţii etc. etc. Cîndva, Doamne fereşte, în necrologul său, de care nici unul nu suntem scutiţi, nu-i vor încăpea toate titlurile, toate meritele pe o singură pagină, var trebui trecute şi pe dos.

Te întrebi ce poate face un om ca el în atîtea funcţii, în atîtea demnităţi simultan cu spectaculara-i activitate ştiinţifică, în afară de a le degrada ? Ne batem joc de ele. Şi altfel cît suntem de scupuloşi în materie de cumul!

O ambiţie singură n-a avut niciodată : să se ridice numai prin propriile-i puteri. S-a ridicat mereu vehiculat, succesiv sau simultan de Lupaş, de Moga, de Daicovici, de demnitarii politici, de sfinţii puterii.

Servil, lui Lupaş îi imita nu numai scrisul, ci pînă şi mersul legănat. Ceea ce nu 1-a împiedicat Ia timpul său să se lepede de el. Mi-aduc aminte, Lupaş ieşise de la închisoare şi era fără adăpost. Pascu, curios, îmi trimite vorbă să-l primesc eu, care aveam doar două camere desfăcute într-una, urmînd să stea cu noi în cameră, cînd el nu avea numai locuinţă simplă, ci casă cu etaj. Se gîndea nu numai să se incomodeze, firește, ci mai ales să nu se „păteze". Maestrul său apoi a trebuit să se descurce altfel. După cum se va lepăda, cînd nu va mai avea nevoie de el, de Daicovici. Căci s-a ridicat apoi mai ales pe seama ranchiunelor dintre istorici, mai presus ale lui Daicovici. în privinţa aceasta n-a avut scrupule. E tipul nevertebratului care pentru a străbate se mulează după toţi şi toate, care caută părţile umbroase ale celor mari. Are binişor din peştele acela, nu ştiu cum se numeşte, care trăieşte în fund la alţi peşti mai mari. E în perfectă mentalitate de slugă : dezgustător de umil cînd are nevoie de tine, de o insolenţă revoltătoare după ce a ajuns. Trece de la una la alta fără nici un scrupul. El nu cunoaşte recunoştinţă, în mintea lui n-ai făcut decît ceea ce lui îi compete, ceea ce erai dator să faci, ba ceea ce erai dator să faci mai devreme, tu fiind doar un întîrziat. Experienţa amară a trebuit să o facă apoi Daicovici însuşi, cel care 1-a ridicat mai mult. Ce-i drept, lui Daicovici nu i-a stricat, merita din plin această lecţie. Ajuns prin strădaniile lui, omul şi-a găsit repede alte căruţe, iar cînd Daicovici a căutat să-şi prelungească prin el dominaţia, i-a întors fără scrupule spatele.

Teribil îşi adoră numele, şi-1 pune pe orice, cărţi, colecţii, simpozioane, reviste, ziare. Aproape nu mai există publicaţii în care să nu-şi fi înscris numele. Prezent peste tot, îşi înscrie numele pe toate gîndurile, şi-1 stropeşte la toate colţurile, pe toţi stîlpii, pe toate tufele cu o incontinenţă incurabilă. Reuşeşte să-şi propage numele în chip spectacular. Fie că e nevoie fie că nu, azi e cel mai citat nume de istoric român; a reuşit să imprime în lung şi-n lat stigmatul eticii sale, infestînd, degradînd cu nivelul lui o întreagă istoriografie.

O performanţă posibilă numai în condiţiile vremii noastre, în lipsa noastră de control, în etica noastră lamentabilă. Jubilează, desigur, confarţii unguri, îi umflă ilaritatea la asemenea performanţă a istoriografiei româneşti.

Se insinuează peste tot, îşi cultivă pe toate căile „popularitatea". Nu-şi dă seama că popularitatea, chiar cînd are un temei, prin prea mare asiduitate, duce la saturaţie şi-apoi la repulsie. Iar cînd nu are nici temei, popularizează defectele, devine nesuferită. Cultivarea ei devine cel mai bun mijloc de a te face odios.

Altfel, n-are nimic din generozitatea omului ajuns. Dimpotrivă. E omul ranchiunilor elementare, răzbunărilor pe oricine ar îndrăzni vreo nesocotire^ a mărimii sale, omul răzbunărilor vulgare. Acelaşi nivel uman ca şi ştiinţific. în timp ce slujeşte cu toată slugărnicia pe cei de care se teme, apreciază, favorizează pe cei care-1 slujesc, depreciază, duşmăneşte vulgar pe cei care nu se îndură să i se supună sau nu-1 tămîiază, nu-i caută în coarne, indiferent de calitate. Mai ales pe cei de calitate îi duşmăneşte. Pune-i omului puterea în mînă, numai atunci afli cu adevărat cine e şi de ce e în stare.

De un egoism elementar, monopolizînd pentru dumnealui maşina unică a Filialei Academiei, aceasta trebuia să-i stea numai dumnealui la dispoziţie, nu mai umblă pe picioare. Maşina trebuie să-1 păzească, deşi are maşină proprie. Ba are şi fată-sa. Mai mult, maşina trebuia să stea la dispoziţia întregii familii, să ducă fetiţa la grădiniţă, să ducă pe doamna la serviciu, pe fată la Facultate şi înapoi, firește, să facă aprovizionările, să aducă carnea de la partid, apă mi-

nerală de la Casa Universitarilor ... Ba maşina trebuia să stea la dispoziţia familiei şi cînd dumnealui lipsea. Şi cîte mai trebuie la o casă mare !

Dar nenoroc, s-a luat maşina Filialei. Noroc însă pentru Bibliotecă, trebuind să umble pe picioarele proprii, Doamne dă-i sănătate !, o fericeşte mai rar cu prezenţa sa.

Etică scăzută, prea scăzută, sfidează şi etica umană, ca şi pe cea ştiinţifică. A dezminţit cu brio, dacă mai era nevoie, şi mitul superiorităţii etice a noastră, a transilvănenilor. Ba a reuşit, ca nimeni altul, să ne ridice chiar în frunte.

Politic să-1 aprecieze şi să se bucure de serviciile lui cei în drept. Văzut din exterior însă te întrebi ce are politic în el, în afară de slugărnicie şi de flaşneta verbală ? Te întrebi mai ales ce are comunist ? în trecut numai de idei şi atitudini politice n-a suferit, şi cu atît mai puţin de virtuţi comuniste. Iar acum nu-1 ştim mai mult decît un profitor nesătul, care aleargă cu limba scoasă după funcţii, după bani, îşi face profit din naţionalism, din patriotism, care, altfel nu-i lipsesc, din publicistică, ba şi din comemorări, din orice. Cum adică, nu e comunist ? Ce vorbesc ? Duce tocmai viaţă pe picior mare, de mare comunist, cu spaţiu mare, cu maşini, cu mobilă stil, cu^ lux, cu mese spectaculoase, în „societate înaltă", mereu nu destul de înaltă. înaltă, pe măsura sa !

E dintre acele instrumente politice, unelte de lucru necesare, fără idei poltice care să-i frîneze, fără scrupule etice care să-i incomodeze, cu suficiente pete în trecut care să-i oblige la servicii fără crîcnire. Ambiţioşi foc, lacomi de bani şi de mărire cu orice preţ, calităţi încurajate chiar, ca să-i incite în ridicare, dar care să-i facă şi vulnerabili la timp oportun, cînd adică nu mai e nevoie de serviciile lor şi trebuie să li se găsească „greşeli".

Situată fiind în ierarhia valorilor pe primul plan activitatea, sunt compromiţători de activi, cu aceasta îşi acopere faţa din trecut şi îşi cultivă parvenirea din prezent. Tare temîndu-şi puterea, fac exces de zel, se insinuează, se oferă, nu scapă nici un prilej, le caută, sunt prezenţi peste tot. Fără o putere proprie, au puterea care li se dă, confundînd-o însă cu meritele proprii, profită de ea, fac abuzurile care li se îngăduie ca intrînd în remuneraţia lor, profită de fluturii care se îmbulzesc atraşi de lumina lămpii sau intimidaţi de strălucirea ei. Plini de orgolii în ridicare, sunt lamentabili în cădere, Sunt însă tocmai oamenii care ne trebuie !

Ce-i drept, nu sunt de-a dreptul aruncaţi la coş, li se mai acordă din cînd în cînd un dram de recunoştinţă răsuflată, cîte o decoraţie să le ţină de cald, li se lasă ca răsplată cîte un os de ros, pe care-1 rod nemîngîiaţi.

întreţine singur, sau şi mai mult doamna o propagandă stăruitoare în jurul numelui său, lansează singur de ce prestigiu se bucură, ce funcţii înalte i se oferă sau „refuză". După expirarea rectoratului cum să rămînă un om ca el fără o demnitate potrivită valorii sale ? Ba a fost destinat ministru adjunct la învăţămînt, ba ministru plenipotenţiar la Roma. Acum, mai nou e candidat drept preşedinte al Academiei. Şi cum la noi ce nu se poate, oamenii au început să se teamă că chiar va fi. Ar fi desigur o lovitură de graţie dată Academiei, după atîtea mutilări.

Ba cît e de preţuit politic, mai ales dacă asculţi pe doamna, ce prestigiu are la cei de sus, cum e un fel de mîna dreaptă a lui Ceauşescu, (mi-am zis în gînd : mîna dreaptă cu care, să fie cu iertare, se şterge la cur!)

Reţin o întîmplare cu soţia mea. La intrarea lui ca titular în Academie, întîlnind-o pe doamna Pascu, n-a prididit să-i debiteze cît îl preţiueşte, cît îl iubeşte Ceauşescu pe Ştefan, cum îl cheamă la el, cum 1-a invitat şi acum la masă. Ca despărţindu-se de ea, numaidecît să îl întîlnească pe Ştefan grăbit să îmbuce ceva la *Express,* căci pleacă la avion !

Mă gîndesc ce-ar fi fost dacă omul şi-ar fi cunoscut limitele, marea-i hărnicie şi-ar fi gospodărit-o altfel, dacă s-ar fi resemnat la ceea ce este, s-ar fi mulţumit cu calităţile proprii, care cu totul nu-i lipsesc, decît doar într-o disproporţie flagrantă : remarcabilă hărnicie şi putere de acumulare, putere mică de asimilare, superficialitate, lipsă de scrupul în elaborare. Dacă şi-ar fi căutat domenii proprii de cercetare, dacă ar fi stăruit de pildă în istoria modernă, cu mai puţine pretenţii de pregătire ştiinţifică şi cu mai largi posibilităţi de vărsare cantitativă, punînd stăruinţă în loc de superficialitate în temele sale. Dacă ar fi coborît de la înălţimea de mentor al ştiinţei istorice româneşti, rămînînd doar mentor al propriei actrivităţi. Dacă ar fi scris să zicem de trei ori mai puţin şi măcar de două ori mai bine, şi numai cu manile proprii ? Dacă şi-ar fi impus o etică nu numai ştiinţifică ci şi umană, ar fi urcat onest scara treaptă cu treaptă. Ce alt chip de istoric ar putea face, ce altă faţă umană ? L-a copleşit însă ambiţia nemăsurată de ridicare, cu orice preţ şi cu orice mijloace, de mărire peste puterile sale. Ambiţia de polihistor, frecventînd cu egală competenţă sau incompetenţă, cu aceeaşi superficialitate, cu aceeaşi impostură mereu în progres toate domeniiile, stăruind parcă ostentativ mai ales în cele în care era contraindicat. O ambiţie de ochiul-boului care vrea să zboare, vehiculat ca în poveste, mai sus decît toate paserile. Aerul tare de înălţime însă l-a ameţit cu totul, româneşte spus l-a căpiat de-a binelea şi nu mai e nădejde să-şi regăsească echilibrul. A reuşit în schimb să fie caz unic în peisajul istoriografiei româneşti, să o stigmatizeze, să o infesteze pe toată întinderea ei cu numele său, cu impostura sa. O performanţă spectaculoasă care ne sfidează, ne umileşte ca istorici.

Şi iată, în sfîrşit, şi consacrarea supremă, internaţională. în anul acesta, 1980, Congresul internaţional al istoricilor se ţine la Bucureşti şi el e şi acolo, printr-un concurs fericit sau nefericit de împrejurări, reprezentantul suprem al istoriografiei româneşti. Nu ştiu cum s-a întîmplat de congresul cade tocmai într-un mare gol al istoriei noastre, istoricii de greutate care ar fi putut să ne reprezinte în faţa unui asemenea for, rînd pe rînd au plecat, iar generaţia nouă încă nu s-a impus pe plan internaţional. Nu se putea un moment mai nefericit. Căzu el, tocmai la timp să ne poarte aureola. Cît de pregătit e pentru aceasta, citiţi-i mărturiile proprii din „Tribuna", 14 februarie 1980. Nici coţofana, mi se pare, din fabulă, care s-a gătit cu penele tuturor paserilor nu-1 putea întrece. Regret din suflet, Constantin Daicovici, că nu mai poţi avea fericirea să ţi-1 admiri astfel împănat. Dar cine ştie, poate îl vezi şi de acolo : Bucură-te !

Noroc că mai uşor e să te impui pe plan internaţional, e suficient să fii prezent, să insişti, să-şi faci legături, sau să fii impus, căci, de controlat nu te controlează nimeni, ba nici nu te citeşte. Iar la Congrese oamenii îşi văd de propriile probleme, fără să se sinchisească prea mult de gazde. Le fac doar temenelele de rigoare din complezenţă, preferă pe cei indicaţi de ele. Nu suntem străini de felul cum se fac consacrările internaţionale.

Iată de cine ţi-ai legat pe veci numele tău, pe care ţi-1 ştiai mare, Constantin Daicovici ! Ţi-ai dublat lamentabil o ticăloşie.

Să-ţi fie de bine !

1980

.

P.S.

Poate ar bănui cineva - nu m-aş mira - că am făcut această incursiune din vreun meschin sentiment de invidie. Ferească sfîntul ! La el nu e nimic de invidiat. Mai curînd de ruşinat pentru obrazul ştiinţei noastre istorice.

Mă simţeam însă dator cu o explicaţie faţă de această ştiinţă, faţă de prestigiul ei, neuitînd nici propriile implicaţii, propria răspundere, propriile erori.

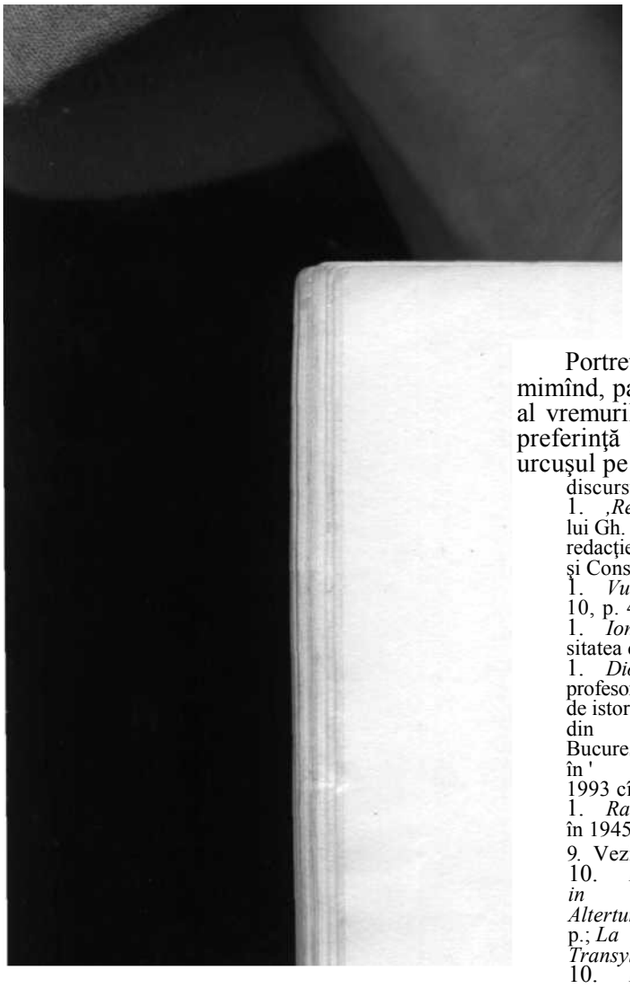

Note

1. *Petre. P. Panaitescu* (1900-1967), istoric medievist, profesor de istoria popoarelor slave
la Universitatea din Bucureşti, cercetător la Institutul de istorie „Nicolae Iorga", membru al Acade
miei, autorul unei opere impresionante prin soliditatea informaţiei şi noutatea interpretărilor.
1. *Constantin C. Giurescvu* (1901 —1977), istoric de formaţie medievist dar cu preocupări vaste
pentru întreaga istorie a poporului român, căreia i-a închinat mai multe lucrări de sinteză; profesor la
Universitatea din Bucureşti, cercetător la Institutul de istorie „Nicolae Iorga", membru al Academiei.
1. Alegerea a avut loc în şedinţa din 1 martie 1974 iar şedinţa solemnă în care s-a rostit

Portretul are şi un rost documentar. Spre deosebire de cele literare, fictive, mimînd, pastişînd doar realitatea, acesta e un portret real, făcut pe viu, document al vremurilor noastre, portret nu numai intelectual, ci şi etic, moral, cultivat cu preferinţă în timpul nostru. Un stigmat pe care istoriografia românească după urcuşul pe care 1-a făcut, nu-1 merita.

discursul la recepţie, cu răspunsul de rigoare, a avut loc la 15 februarie 1975 *(Anexe, III)*
1. *„Revista istorică română",* publicaţie trimestrială, apărută în anii 1931-1947, din iniţiativa lui Gh. I. Brătianu, la care s-a asociat, alături de alţi istorici, făcînd parte din comitetul de redacţie,
şi Constantin C. Giurescu.
1. *Vuia Romulus, La village roumaine de Transylvanie et du Banat,* în „Rev. ist. rom.", 1940, 10, p. 404-411.
1. *Ion Nestor* (1905- 1974) arheolog şi istoric, profesor de arheologie şi preistorie la Univer sitatea din Bucureşti, membru al Academiei.
1. *Diomsie Pippidi* (1905-1993), istoric, arheolog, epigrafist de reputaţie internaţională, profesor
de istorie universală veche la Universitatea din Bucureşti, director al Institutu.lui de arheologie din
Bucureşti, membru al Academiei, preşedintele secţiei de istorie după 22 decembrie 1989, pînă în '
1993 cînd a fost ales în această funcţie Dan Berindei.
1. *Radu Vulpe* (1899 - 1982), arheolog, profesor de arheologie la Universitatea din Iaşi (pînă în 1945), cetcetător la Institui de arheologie din Bucureşti.
9. Vezi textul la *Anexa,* **I.**
10. *La Transylvanie dans l'antiquite,* Bucureşti, 1938 , 95 p. reluată apoi : *Siebenbiirgen in*
Altertum, Bucureşti, 1943, 243 p. şi *La Transilvanie nell'antlchita,* Bucureşti, 1943, 223 p.; *La*
Transylvanie dans l'antiquite, Bucureşti, 1945, 269 p.
10. *Dacica. Studii şi articole privind istoria veche a pămîntului românesc,* Cluj, 1970, 610 p.
10. *Bujor Surdu* (1914-1993), istoric, profesor la Universitatea din Cluj şi cercetător la Institut;
cunoscut prin lucrările sale privind sfîrşjtul epocii feudale şi începuturile lumii moderne în Transil
vania.
10. *Nicolae Lascu* (1908 -1988), profesor de istorie universală veche la Universitate.
10. *Adolf Arntbruster (a.* 1941), pe atunci cercetător la Institutul de istorie „Nicolae Iorga"
şi-a susţinut teza de doctorat, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei* la 13 martie 1971, lucrare
apărută apoi la Edit Academiei, 1972, 284 p.
10. *Emil Condurachi* (1912-1987), profesor de istorie veche şi arheologie la Universitatea
din Bucureşti, director al Institutului de arheologie din Bucureşti, membru al Academiei.
10. în colaborare cu T. Gherman, publicat în „Anuarul Inst. de ist. din Cluj", 1960, III, p.
171-253.
10. Urmează o parte identică cu cea din capitolul *Povestea lucrărilor mele* (suspra).
18. *Victor Cheresteşiu* (1895 — 1971), istoric modernist, profesor la Universitate, director al
Institutului de istorie din Bucureşti (1953 -1956), director adj. al Institutului de istorie din Cluj
(din 1957).
18. Gh. Georgescu-Buzău, Constantin Şerban, *Răscoala de la 1784 de sub conducerea lui*
Horia, Cloşca şi Crişan, Edit. Politică, Bucureşti, 1974, 295 p.

19.

Adnotările s-au făcut pe seama unei *bibliografii* din care semnalăm - într-o variantă *sumară* - titlurile şi autorii ce urmează :

... *Analele Academiei R.S. România,* 1974, 1975, Seria IV, voi. XIV şi XV.

... *Anuarul liceului de fete „Regina Măria", din Cluj.* 1919-1928

..*Anuarul liceului de stat „Aurel Vlaicu" din Orăşa'e,* 1919-1922, I — III.

... *Biografical dictionary of the Comintern,* The Hoover Institution Press, 1986. [1]

Breazu, I., *Şcoala română din Franţa,* în „Boabe de grîu", 1930, I, 6, p. 331 - 338.

Bucur, M., *Istoriografia literară românească,* Bucureşti, 1973.

Cândea, S., Rauş, L., Calcan, R., *Bibliografia lucrărilor ştiinţifice ale cadrelor didactice. Universitatea Bucureşti. Seria istorie,* I — II, Bucureşti, 1970.

... *Clujul. Ghid istoric,* Cluj, 1957.

Comşa, N., *Manuscrisele româneşti din Biblioteca Centrală din Blaj,* Blaj, 1944.

Coteanu, I., Dănilă, I., *Introducere în lingvistica si filologia românească. Probleme. Bibliografie,* Bucureşti, 1970.

Crăciun, I., *Serbările jubiliare ale Universităţii din Cluj la împlinirea primului deceniu 1920 -1930,* Cluj, 1933.

... *Dicţionarul enciclopedic român, I — IV, Bucureşti, 1962 — 1966.*

Dunăreanu, E., *Presa românească sibiană. (1851-1968),* Sibiu, 1969.

... *Enciclopedia istoriografiei româneşti,* Bucureşti, 1978.

... *Az Erdelyi Muzeum - Egyesiilet ... 1859-1934,* Cluj, 1937.

Fanache, V., *„Gînd Românesc" şi epoca sa literară,* Bucureşti, 1973

Fătu, M., *Un vot decisiv (noiembrie 1946),* Bucureşti, 1972.

Ghibu, O., *Universitatea Daciei Superioare,* Bucureşti, 1929.

Gaal Gy., *Kalauz a regi es az uj Kolozsvărhoz,* Cluj, 1992.

Hangiu, I., *Dicţionar al presei literare româneşti (1790-1982),* Bucureşti, 1987.

Homorodean, M., *Vechea vatră a Sarmizegetusei în lumina toporâmiei,* Cluj-Napoca, 1980.

Iliescu, I., Istrate, T., *Orăştie, 750 de ani,* Deva, 1974.

... *îndrumător în Arhivele Statului, judeţul Cluj,* I, Bucureşti, 1979.

... *Istoria României în date,* Bucureşti, 1971

Lupeanu, Al., *Biblioteca Centrală din Blaj,* în „Boabe de grîu", 1932, III, 12, p. 631-626.

Manoilescu, L., *Muzeul Limbii Române,* în „Boabe de grîu", 1930, I, 2, p. 85 - 91.

Marcu, Al., *Şcola română din Roma,* în „Boabe de grîu", 1930, I, 1, p. 147-151.

... *Mic dicţionar enciclopedic,* Bucureşti, 1978.

... *Minerva. Enciclopedia Română,* Cluj, 1929.

Moldoveanu, V., Popescu, Gh., Tomescu, M., *Ghidul bibliotecilor din România,* Bucureşti, 1970.

Neagoe, St., *Viaţa universitară clujeană interbelică,* II, Cluj-Napoca, 1980.

Popa, M., Taşcu, V., *Istoria presei literare româneşti din Transilvania,* Cluj-Napoca, 1980.

Predescu, *Enciclopedia Cugetarea,* Bucureşti, 1940.

Radu, I., *Manuscriptele din Biblioteca episcopiei unite din Oradea Mare,* în „Acad. Rom. M. S. I." s. UI, t. I, Bucureşti, 1923, p. 261-308.

... *Revai nagy lexikona,* I-XXI, Budapesta, 1911-1935.

... *României Magyar Irodalmi Lexikon,* I, Bucureşti, 1981.

... *România în anii revoluţiei democrat populare,* Bucureşti, 1971.

... *România în anii socialismului. 1948-1978.* Bucureşti, 1980.

... *Scriitori români.* Coordonarea şi revizia ştiinţifică Mircea Zaciu, Bucureşti, 1978.

... *Ştefan Mateş la 85 de ani,* Cluj-Napoca, 1977.

... *A szászvârosi ref. Kun-Kollegium emlekkonyve,* Cluj, 1925.

Szinnyei, J., *Magyar irok elete es munkai,* 1 - XIV, Budapesta, 1891 - 1913.

... *Teroarea hortysto-fasc'istă în Nord-Vestul României. Septembrie 1940-octombrie 1944,* Bucureşti, 1985.

Theodorescu, B., *„Casa Romena N. lorga" din Veneţia,* în „Boabe de grîu", 1930, I, 7, p. 416-424.

... *Új Magyar lexikon,* I-VI, Budapesta, 1960-1962.

... *Universitatea „V. Babeş" Cluj. Studiu monografic,* Cluj, 1957.

ANEXE

I.

[Portret de dascăl : CONSTANTIN DAICOVICP]

Ne-am adunat azi aici, profesori şi studenţi, să trăim împreună un moment deosebit din viaţa Universităţii noastre, să sărbătorim pe rectorul nostru, pe academicianul şi profesorul Constantin Daicoviciu la împlinirea vîrstei de 60 de ani. Revenindu-mi cu acest prilej mie cinstea de a omagia activitatea lui Constantin Daicoviciu, o fac cu multă plăcere. Sînt printre cei care îl cunosc de mult şi printre cei care au lucrat alături de el mai multă vreme. Dar, mărturisesc, o fac şi cu destulă teamă. Nu cu teama că n-aş putea cuprinde în marginile timpului restrîns al unei cuvîntări toată activitatea lui Constantin Daicovici şi toate preţuirile pe care Ie merită - departe de mine gîndul de a face asemenea încercare şi cred că nimeni dintre d-voastră nu-mi va pretinde aşa ceva. O fac cu teamă înainte de toate pentru că d-lui e de faţă şi nu-ţi vine să-i spui omului nici chiar laudele în faţă. Dar apoi profesorul Constantin Daicoviciu e nu numai un eminent om de ştiinţă, ci şi un tot atît de eminent om de spirit. Domniei sale, după cît îl cunosc, nu-i plac discursurile grave, îi place să se pună în ele şi puţin spirit, să se picure în ele şi puţin umor. Ca om de spirit e apoi duşman neîmpăcat al aprecierilor convenţionale, banale, care se pot debita la asemenea prilejuri, şi cu atît mai mult, fireşte, cînd acestea s-ar debita chiar despre dînsul. Dar atunci mă întreb cine dintre noi i-ar putea vorbi la înălţimea exigenţei sale ? Greu de răspuns.

Rectorul nostru însă a împlinit o vîrstă la care omul are nu numai perspective de viitor, ci şi un trecut, o activitate, despre care vrea nu vrea, cu un asemenea prilej trebuie să se vorbească. Nu vom vorbi pentru d-lui care şi-o cunoaşte mai bine decît noi, vom vorbi şi vom elogia-o, cît mai scurt posibil, pentru noi, pentru d-voastră.

începem cum se obişnuieşte, cu cîteva referinţe biografice. Constantin Daicoviciu s-a născut la 1 martie 1898, în satul Căvăran, aproape de Caransebeş. E prin urmare un bănăţean, ca şi cel care a dat numele patronimic al universităţii noastre, Dr. Victor Babeş. Tatăl său a fost învăţător în sat. Constantin Daicovici purta deci în sînge, încă de la naştere, destinul de dascăl. A învăţat carte în sat. A continuat apoi cu liceul, la Lugoj şi Caransebeş. Studiile universitare şi le-a făcut la universitatea pe care o conduce azi, în anii 1918-1922, luîndu-şi licenţa în filologie clasică cu distincţia „magna cum laude". Şi-a continuat apoi studiile la Şcoala Română din Roma, unde a stat doi ani (1925-27). Reîntors în 1928, şi-a luat doctoratul în arheologie şi istorie antică tot la această universitate şi cu aceeaşi distincţie „magna cum laude", iar în 1932 aşa-numita docenţă, în aceleaşi specialităţi. Un şir întreg de ani de studii şi studii, în biblioteci, la masa de lucru, pe teren, completate fericit şi fructuos cu multe călătorii de studii în străinătate, în Germania, în Austria, în Elveţia, în Franţa, în Grecia.

---

* Cuvîntare rostită în 6 martie 1958 în Aula Universităţii.

«

Cariera şi-a început-o de la treapta cea mai de jos a scării, cea de preparator, în 1928 apoi e asistent, în 1932 conferenţiar, iar în 1938, adică 16 ani după licenţă (examen de stat), profesor. Profesorul se instala deci la catedră după 20 de ani de pregătire, de orientare pe plan european în specialitate, deplin stăpîn pe elementele ei, pe instrumentele ei de lucru. Lua o catedră universitară deci cu toată conştiinţa şi răspunderea omului deplin format pentru ea. Şi-apoi un alt şir lung de ani de noi studii, de noi călătorii de studii, în Apus, în Răsărit, în Uniunea Sovietică şi chiar în China, de noi demnităţi, de decan, de rector ... şi rînduri rînduri de studenţi, pînă azi, cînd facem împreună acest mic popas ca să-i urăm mulţi şi mulţi ani înainte.

Nu uit din ani studenţiei mele un examen de literatură latină la profesorul Bogrea. Eram cu un prieten basarabean, cu care învăţasem împreună. Ne temeam tare de acest examen şi ne pregătiserăm destul de bine. Dar în faţa ochilor fascinanţi ai savantului şi scăpărătorului om de spirit care era Borgea, ni s-a cam evaporat ştiinţa. Noroc că a răspuns el, strălucit, la toate întrebările pe care ni le-a pus. Ne-a notat totuşi în carnet, indulgent şi înţelegător un bine - pe care altfel îl meritam, dar după ştiinţa noastră de acasă, nu de la examen. Preparatorul profesorului era în faţa noastră, sta plecat cu ochii pe carte, citea sau se prefăcea că citeşte, trăgea afurisitul cu urechea la noi, ridica din cînd în cînd capul şi zîmbea diavoleşte. A contribuit şi el la neştiinţa noastră de atunci. Preparatorul era Constantin Daicoviciu.

Citea, studia mereu şi ar fi ştiut desigur cum să răspundă în locul nostru.

An i de studii, idar şi de producţ ie ştiinţifi că, mereu mai bogată, mereu mai valoroa să. Nu ne vom pune aci să

etalăm pe fişe, cu titluri şi număr de pagini această producţie. Şi nici aprecierea ei nu cade în competenţa noastră; au apreciat-o de mult şi o apreciază specialiştii români şi străini. Ne mulţumim să reţinem aci că omul de ştiinţă Daicoviciu a cuprins în cîmpul său de cercetare o întreagă epocă din istoria ţării noastre, şi în special a Transilvaniei, epoca veche. Şi a cercetat-o nu numai pe baze de izvoare cunoscute, ci răscolind mereu pă-mîntul ţării, scoţînd mereu la lumină nou şi nou material documentar, împingînd mereu înainte cercetările. în căutarea originilor poporului român şi a vieţuirii lui pe acest pămînt, a pornit cu cercetările sale mai întîi pe urmele romanilor, apoi pe ale dacilor, scoţînd la lumină mereu noi vestigii ale istoriei acestei ţări, noi argumente pentru viaţa şi continuitatea aici a acestui popor, culminînd în descoperirile cu totul neprevăzute din munţii Orăştiei.

Mai acum doi ani, cu prilejul Congresului internaţional al istoricilor de la Roma, am avut norocul să mă pot impresiona de măreţia monumentelor Romei antice alături de dînsul, să admirăm împreună minunata cronică săpată în piatră, neclintită de vremi, a naşterii poporului român, de pe celebra columnă a lui Traian, să ne bucurăm împreună de succesul său şi al descoperirilor sale în faţa istoricilor întruniţi acolo din toate părţile lumii. Acolo numai m-am putut convinge *de visu* cîte cunoştinţe, cîţi prieteni are Constantin Daicoviciu, de cît prestigiu se bucură el printre oamenii de ştiinţă străini.

Căci rectorul Constantin Daicovici azi s-ar putea numi cu drept cuvînt şi rectorul şcoalei noastre arheologice, această admirabilă şcoală care şi-a impus prestigiul şi peste hotare, care s-a încadrat de-acum solid în ştiinţa arheologică generală.

împlinind vîrsta de 60 de ani, rectorul nostru împlineşte vîrsta fericită a omului de ştiinţă, vîrsta limpezirilor, sintezelor senine a ceea ce a cumulat o viaţă întreagă, vîrsta la care se poate bucura din plin de roadele muncii sale şi de preţuirea semenilor săi. Dar şi vîrsta la care poate vedea cu ochii ce a răsărit din ceea ce a semănat, a risipit în jurul său, vîrsta la care se poate bucura şi de recolta nouă, menită să ducă mai departe viaţa ştiinţelor sale. Rectorul Dai-

coviciu împlineşte această fericită vîrstă într-o prodigioasă prosperitate fizică şi intelectuală, rîvnită de noi toţi, ca să nu zicem chiar invidiată de noi toţi. Dar această prosperitate îl şi obligă. Omul de ştiinţă Daicoviciu, acum la vîrsta sintezelor, rămîne dator ştiinţei româneşti cu cel puţin două lucrări capitale: o masivă monografie asupra cetăţilor dacice, care ar purta, sîntem siguri, faima descoperirilor sale şi a ştiinţei româneşti şi peste hotare, şi o reluare, pe plan mai larg, a lucrării sale „Transilvania în antichitate", pentru a cuprinde într-o nouă sinteză şi într-o nouă interpretare şi vasta muncă arheologică a celor zece ani din urmă, lucrare pe care o cere ştiinţa arheologică în genere. Nu-i cerem să-şi ia angajamentul, de angajamente nu totdeauna ne ţinem, şi nici nu vrem să turnăm «ulei pe foc aţîţînd un gînd care ştim că-l frămîntă, îi amintim doar, cît mai inocent posibil, că le aşteptăm cu nerăbdare şi noi.

Dar rectorul nostru nu e numai omul de ştiinţă, care lucrează senin şi im-preturabil în condiţiile create de alţii. A fost el însuşi creator de condiţii, şi pentru sine şi pentru, alţii. Secreatar al Comisiei Monumentelor istorice din Transilvania, s-a ocupat ani de-a rîndul de coordonarea săpăturilor arheologice, de supravegherea şi de lucrările de conservare a monumentelor istorice, de editarea buletinului ei ştiinţific, din care au ieşit patru volume. Cîtă strădanie, cîtă muncă, la organizarea, înzestrarea Institutului de Studii Clasice, a bibliotecii lui, a Muzeului Arheologic, la publicarea Anuarului de Studii Clasice, din care au apărut cinci volume. Cîtă strădanie, cîtă muncă apoi pentru organizarea, înzestrarea Institutului mult lărgit de Istorie al Academiei, a cărui conducere a luat-o în 1949. Cîte griji cu încadrarea lui, cu planificarea muncii, cu executarea planurilor de muncă, cu supravegherea muncii fiecăruia. Căci directorul Daicoviciu nu s-a rezumat numai la conducerea muncii ştiinţifice din propria specialitate, a ţinut mereu sub supravegherea sa întreaga activitate ştiinţifică a Institutului. Şi-apoi cîte griji, cîte complicaţii administrative la un asemenea Institut? Pasiunea sa de a organiza, de a face, de a nu lăsa nimic nefăcut , ne-a scutit de multe asemenea griji pe toţi ceilalţi.

Şi-apoi grijile catedrei universitare. Griji multiple, căd şi aci Constantin Daicoviciu nu se mulţumeşte să fie numai profesorul conştiincios care se achită de datorie făcînd cursuri bune.

El e şeful de catedră, îndrumătorul, animatorul, ochiul mereu vigilent asupra activităţii didactice şi ştiinifice a tuturora. Punctual însuşi, intolerant cu sine însuşi, e intolerant şi faţă de lipsa de punctualitate, de neglijenţa altora. Şi-apoi e preocupat mereu nu numai de bunul mers al propriei catedre, ci de al întregii facultăţi; mai mult de bunul mers

al îmvăţămîntului superior în genere. Dar si aci grija cea mai mare o are pentru cel care s-a făcut universalitatea, pentru student, pentru pregătirea lui, pentru comportamentul lui moral, pentru condiţiile lui de muncă şi chiar pentru condiţiile lui de trai. Grijile dascălului, educatorului, pe care şi le-a putut demonstra din plin apoi, pe plan general, în calitate de rector. Şi pe plan didactic deci, ca şi pe cel ştiinţific, C. Daicoviciu e mereu dublat de omul acţiunii, de organizatorul, de animatorul muncii altora, mari şi mici deopotrivă.

Dar în cîte alte funcţii şi demnităţi nu şi-a împrăştiat activitatea profesorul Daicoviciu? A fost membru al „Societăţii de Arheologie şi Istorie bănăţeană" din Timişoara, al „Societăţii Numismatice" din Bucureşti. A fost preşedinte al Comisiei Monumentelor Istorice. în cîte comisii, comitete, nu e acum, comitete de redacţie, de societăţi culturale, comisii de diplome etc. etc.

Peste hotare e membru corespondent al Institutului Arheologic german din Berlin, al „Societăţii de Studii Latine" din Paris. A fost colaborator la *Real-En-zyclopădie der klassischen Altertums-wissenschaft* de la Stuttgart. A fost în comitetul de organizare a primului congres internaţional de epigrafie din 1939, a

celui de-al IV-lea congres internaţional de epigrafie din 1956, din Roma. A reprezentat ştiinţa noastră istorică la congresul internaţional al istoriciilor din 1955, tot la Roma. Face parte din comitetul internaţional al istoricilor. Ne-a reprezentat la congresul arheologic din 1954 de la Moscova, la conferinţa arheologică din 1955 de la Varşovia.

în cadrul Academiei R.P.R., al cărui membru este, sau al Filialei Academiei, se numără printre cei mai activi. E aproape nelipsit de la şedinţele secţiei istorice, de la activităţile ei organizatorice, îndrumătoare ale ştiinţei noastre istorice. E membru de bază al comisiei pentru studiul formării limbii şi poporului român. E principal colaborator, îndrumător şi organizator al muncii la marea sarcină a istoriografiei noastre, *Tratatul de Istoria României,* operă de largă colaborare, de mai multe volume, în curs de elaborare.

Pe lîngă toate acestea, Constantin Daicoviciu a găsit totuşi mereu timp şi penrtu activităţile publice, activitatea politică, socială. Vechi adept al ideilor democratice, deşi a studiat în Italia în plin fascism, nu s-a lăsat cucerit de el. în mai 1944 a fost printre profesorii universitari care semnează memoriul pentru ieşirea României din război. Iar după 23 august a fost printre primii intelectuali din Sibiu care s-au oferit să activeze în P.C.R. Membru marcant al P.M.R., azi e şi pe teren social şi politic acelaşi nedesmînţit om de acţiune, acelaşi spirit mobilizator, antrenînd şi pe alţii în cele mai diverse activităţi. A fost în mai multe rînduri deputat în Adunarea Naţională; e ales şi acum deputat în sfaturile populare. A fost rînd pe rînd subsecretar de stat sau ministru adjunct la Ministerul Muncii şi Asigurărilor Sociale, la Ministerul Economiei Naţionale, la Ministerul învăţămîntului. Este preşedinte al Comitetului de Luptă pentru Pace al regiunii Cluj. Şi vă asigur că sînt departe de a fi epuizat toate titlurile sub care a activat rectorul nostru.

Poate v-am obosit şi numai înşifînd atîtea titluri sub care a activat. Dînsul însă n-a obosit activînd în toate. Căci dînsul nu vrea să cunoască oboseala, nu vrea să ştie de odihnă. D-lui nu prea cunoaşte regule fizice. A coborît acum din tren, din avion, a călătorit noaptea, s-a sculat acum de la masă, indiferent, e gata de treabă. în momente de supărare, sau copleşit de treburi, ne ameninţă adesea că ne părăseşte, că se preface bolnav şi se duce şi dînsul la odihnă. Ne-am obişnuit însă cu asemenea ameninţări. Noi ştim că dînsul are patima acţiunii şi nu rezistă la odihnă. Şi nici nu ştie unde să se ducă. Frumoasele staţiuni de odihnă ale ţării noastre, de care ne bucurăm noi ceilalţi, mă tem că d-lui nici nu le cunoaşte. Şi altfel, pe profesorul Daicoviciu mi-1 pot închipui oriunde, dar nu într-o staţiune de odihnă.

Dar vorbind despre Daicoviciu omul de ştiinţă mereu dublat de omul de acţiune, aş face o omisiune gravă dacă n-aş spune un cuvînt şi despre Daicoviciu omul de viaţă, omul de societate, omul între oameni. Căci omul de ştiinţă Daicovici nu e omul închis între cărţi, mizantrop al vieţii. Dimpotrivă. El iubeşte viaţa între oameni, în societatea lor, fie ei mari sau mici, fie ei savanţi sau oameni simpli, fie ei români sau de altă naţionalitate. Căci omul de ştiinţă Daicoviciu, care toată viaţa a fost frămîntat de problemele capitale ale istoriei poporului român, de originile lui, de vieţuirea lui neîntreruptă pe acest pămînt, de probleme istorice acut naţionale deci, totuşi n-are nimic şovin. Aşa cum în viaţa publică e mereu printre promotorii înţelegerii, apropierii, colaborării între popoarele conlocuitoare — a fost şi printre cei care au colaborat- la punerea bazelor Universităţii Bolyai din Cluj - aşa e şi în viaţa de toate zilele, le cunoaşte limba şi se simte bine şi printre unguri şi nemţi. Constantin Daicoviciu iubeşte oamenii şi tot ceea ce e omenesc. *„Homo sum: humani nihil a me alienum puto" ...* ar putea spune împreună cu poetul antic. Concepţiile lui democratice sînt doar o

prelungire a vieţii lui printre oameni. Cunoaşte mulţi, foarte mulţi oameni şi ştie să şi-i facă prieteni.

Ca om de societate apoi Constantin Daicovici e pur şi simplu unic. Sănătos, veşnic vesel, bine dispus, transmite subit buna dispoziţie şi partenerilor săi. Duşman declarat al ţinutelor grave, al distanţelor, al frunţilor încruntate, al banalităţilor, al plictiselii, în orice societate ar apare, fie ea cît de simandicoasă, coboară numaidecît un aer de familiaritate, de intimitate, anulînd distanţele, descreţind frunţile, impunînd irezistibil veselia cu verva sa inepuizabilă, cu măiestria mînuirii vorbei de spirit, cu bagajul său mereu împrospătat de anecdote, de bancuri, cu promptitudinea şi ascuţişul cu care ripostează în duelurile spirituale. în acestea mai ales niciclnd nu se dă bătut. în societatea lui Constantin Daicoviciu te poţi plînge de multe, dar în nici un caz nu de rea dispoziţie sau de plictiseală.

De altfel, în tot ceea ce face, în toate muncile alături de semenii săi, ştie să arunce o vorbă de spirirt, să toarne un dram de veselie, să facă munca mai plăcută- Nu spiritul caustic, veninos, demoralizator, ci spiritul benign, antrenant, mobilizator. Cu vitalitatea, cu temperamentul său dinamic, optimist, bine dispus, e mereu un stimulent, un mobilizator şi pentru semenii săi sau fraţii săi de muncă.

Am spus Constantin Daicoviciu iubeşte viaţa. Da. Dar nu orice viaţă. Iubeşte viaţa în ceea ce are ea mai bun, viaţa în exuberanţa ei, viaţa în floare. Iubeşte în viaţă mai ales tinereţea. în paranteze fie spus: cu tinereţea îi place să se mîndrească şi d-lui; la tinereţă nu se îndură să renunţe. I-e drag tineretul. îi poartă în taină o dragoste părintească. De cîte ori nu şi-o fi certat pornit studenţii, ameninţîndu-i cu toate străşniciile pedepsei, făcînd exces de severitate, ca să sfîrşească pînă la urma cu indulgenţe la care înşişi studenţii nu se mai aşteptau după o asemenea ceartă. E străşnicia şi slăbiciunea părintelui pentru copilul neascultător, pe care totuşi îl iubeşte. Studenţi! dorindu-i azi din toată inima şi cu tot entuziasmul vostru tineresc ani mulţi de viaţă în deplină sănătate, promiteţi-i nu numai să-1 preţuiţi, să-1 admiraţi, să-i urmaţi exemplul în viaţă, să-i ascultaţi sfaturile părinteşti, ci să-1 şi iubiţi, aşa cum însuşi vă iubeşte.

II

Conştiinţa originii române: însemnări pentru o clarificare

Am arătat în articolul precedent că, după ce a susţinut ani de-a rîndul şi mai categoric decît oricare altul dintre istorici păstrarea neîntreruptă a conştiinţei originii romane la români, acad. C. Daicoviciu şi-a modificat de curînd radical punctul de vedere. Cum însă aceste salturi neexplicate şi nejustificate de la teză la antiteză, precum şi nenumăratele contradicţii de detaliu pe care le comportă nu pot înfăţişa decît, cel mult, interes biografic, mă grăbesc să analizez înseşi izvoarele pe care se întemeiază convingerea că românii nu au pierdut în evul mediu cunoaşterea originii lor. Voi analiza, aşadar, izvoarele puse în discuţie de acad. C. Daicoviciu şi cîteva pe care, în chip oportun pentru teza la care de curînd s-a convertit, domnia sa le-a lăsat deoparte.

între mărturiile cele mai vechi asupra conştiinţei romanităţii la românii sud-dunăreni este textul, amplu discutat de acad. C. Daicoviciu, al lui Ioan de Sultanieh (mai întîi o îndreptare, pentru ca cititorii să nu rămînă cu o noţiune eronată: Sultanieh nu e un nume de persoană, ci de localitate). Aşadar, textul geografului discutat este nu „al lui Sultanieh" sau al „redescoperitorului Sultanieh", cum îl citează acad. C. Daicovociu, ci al dominicanului Ioan, arhiepiscop de Sultanieh. E drept că de la un articol la altul, domnia sa s-a străduit să îndrepte eroarea: cum însă rectificarea a fost făcută după textul studiului meu în limba franceză, prelatul catolic e botezat acum Jean de Soultanieh, formă firească în limba franceză, dar lipsită de sens în română, mai ales că, în limba sa de baştină, călugărul nostru se numea John, întrucît era englez. Nici în medievistică specialiştii nu se improvizează!

Iată, în traducere, ce aflase la începutul sec. XV prelatul catolic despre românii sud-dunăreni: „Ei au o limbă a lor şi aproape latină şi, după cum se povesteşte *(ut fertur)* se trag din romani, căci atunci cînd un împărat roman a pus stăpînire pe acele ţări - adică pe Macedonia - unele grupuri de romani văzînd că ţara e mănoasă şi însurîndu-se acolo au rămas pe Toc. De aceea sînt numiţi vulgari de la limba romană vulgară. De aceea ei se fălesc că sînt romani, şi lucrul se vădeşte în limba lor, căci ei vorbesc ca romanii" *(Călători străini despre ţările române,* I, Bucureşti, 1986, p. 38-39; mi se pare inutil să insist mai îndeaproape asupra expresiei *ut fertur* căreia nicăieri în textul meu nu i-am dat înţelesul pe care mi-l atribuie acad. C. Daicoviciu; aştept ca domnia sa - conformîndu-se îndreptarului de metodă pe care ni l-a oferit în şirul său de articole - să citeze pasagiul din lucrarea mea in care expresia este tradusă sau interpretată în chipul imputat de domnia sa; ca şi expresia *ut aiunt,* ca şi grecescul *legontai, ut fertur* se traduce prin „după cum se spune" şi indică o tradiţie).

Aşadar, în primii ani ai veacului al XV-lea, românii sud-dunăreni îşi afirmau răspicat şi cu mîndrie originea romană, fapt pe care prelatul catolic îl consemnează în textul său.

Dar acad. C. Daicoviciu nu se declară de acord cu această traducere: pentru a elimina din discuţie mărturia lui Ioan de Sultanieh, domnia sa presupune că atunci cînd afirmau cu mîndrie că sunt *romani,* românii sud-dunăreni pronunţau

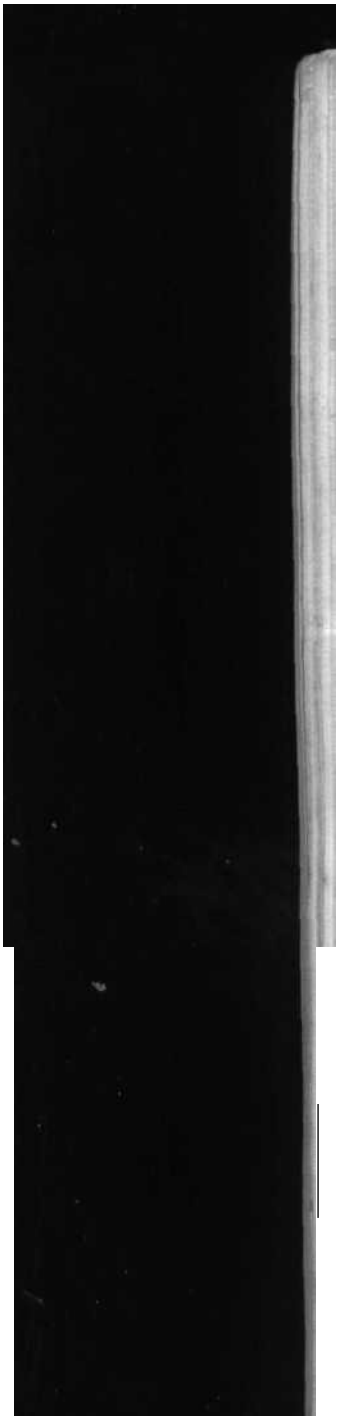

români, lipsa semnului diacritic împiedicîndu-l pe prelatul catolic să reproducă fidel pronunţia lor şi silindu-l să scrie *romani;* să acceptăm o clipă, de dragul discuţiei, această interpretare şi să ne integrăm în logica acestui chip de a înţelege lucrurile. Deci, după acad. C. Daicoviciu, „românii aceştia îşi zic cu mîndria că sînt români, adică îşi spuneau numele românesc al neamului lor". Care este însă, potrivit acad. C. Daicoviciu, semnificaţia faptului că poporul nostru şi-a păstrat de-a lungul istoriei numele de român? „într-adevăr, în sînul poporului român, conştiinţa despre romanitatea limbii şi despre originea lor romană nu s-a stins în realitate niciodată. Ea s-a păstrat prin însuşi faptul că toţi membrii acestui popor nu au încetat în cursul veacurilor să se numească români" *(Istoria României,* I, Bucureşti, 1960, p. 798).

Aşadar, românii, în general, cînd afirmau că sînt români, aveau conştiinţa romanităţii lor, dar, în chip excepţional, cînd au afirmat-o la începutul veacului al XV-lea nu o aveau. De ce? în virtutea cărei formule de logică? Răspunsul mă depăşeşte.

Cît despre traducerea propusă de acad. C. Daicoviciu „şi de aceea ei îşi spun cu mîndrie că sînt *români,* lucru care reiese din limbă, deoarece vorbesc ca şi romanii!", ea este cu desăvîrşire greşită pentru bunul motiv că argumentul invocat de prelatul catolic, caracterul latin al limbii, e destinat să dovedească nu calitatea de *români,* ci înrudirea lor cu *romanii,* pe care o afirmau cu mîndrie românii sud-dunăreni. Exemplul e concludent pentru chipul în care traducerea greşită a unui text latin medieval a contribuit la înţelegerea eronată a unei întregi realităţi istorice de către acad. C. Daicoviciu.

Să mai adaog că oricît de mult s-ar fi mîndrit românii cu calitatea lor de *români,* faptul nu avea de ce să-l impresioneze pe un străin, dacă această mîndrie nu ar fi fost legată, în spusele lor, de amintirea Romei?

Că interpretarea restrictivă a textului lui Ioan de Sultanieh nu are şanse să se impună, îşi va da seama oricine cunoaşte antecedentele afirmării originii romane de către românii sud-dunăreni. Iată cum i se adresa papa Inocenţiu al IlI-lea lui Ioniţă, conducătorul vlahilor şi al bulgarilor din Sudul Dunării, cînd se referă la originea sa romană şi la cea a poporului său, „care afirmă că a purces din sîngele romanilor" ("... qui de sanguine Romanorum se asseriţ descendisse..."). Oare va recuza acad. C. Daicoviciu şi acest izvor pe care domnia sa 1-a folosit pînă acum în sprijinul afirmării conştiinţei romanităţii? „Această conştiinţă a originii romane apare încă vie la unii conducători ai „vlahilor" din Balcani cum e Ioniţă, pe la anul 1200 în corespondenţa cu papa Inocent al IlI-lea". *(Istoria României,* I, p. 798). Şi, pentru că în repetate rînduri a fost invocată metoda şi probilitatea ştiinţifică, este oare compatibilă cu principiile atît de riguroase enunţate de acad. C. Daicoviciu ignorarea totală a acestui izvor în discuţie pe care a întreprins-o?

în lumina celor mai sus spuse, se impune să revenim la constatarea că Ioan de Sultanieh a înregistrat o tradiţie locală a românilor sud-dunăreni înşişi. Afirmarea de către aceştia a originii lor romane nu este decît o nouă emersiune în literatura scrisă a tradiţiei autohtone, care apare incontestabil pentru prima oară *cu două veacuri înainte,* în corespondenţa papei Inocenţiu al IlI-lea cu Ioniţă. Ea este una din verigile şirului de ştiri care atestă hotărît că românii şi-au păstrat întotdeauna conştiinţa originii lor.

Alt izvor discutat de acad. C. Daicoviciu aparjine umanistului italian Poggio Bracciolini care îşi introduce prin următoarele cuvinte pasajul privitor la românii nord-dunăreni: „La sarmaţii nordici se află o colonie, *după cît se spune (ut aiunt)* lăsată de Traian..." (traducerea sau înţelegerea expresiei *ut aiunt* pe care mi-o atribuie acad. C. Daicoviciu nu se găseşte, fireşte, nicăieri în textul meu). Afirmaţia lui Bracciolini trădează în chip evident o tradiţie pe care continui să o consider locală; în studiul discutat de acad. C. Daicoviciu, m-am grăbit însă să-l avertizez pe cititor, introducînd rezerva de rigoare: „dacă originea autohtonă a acestei tradiţii e supusă discuţiei în ceea ce priveşte textul lui Poggio Bracciolini, ea apare incontestabilă în lucrările altora dintre contemporanii săi" (p. 20). Cît priveşte localizarea„„la sarmaţii nordici" a coloniei lăsate de Traian, am arătat

în articolul precedent că ea se integrează în terminologia geografică arhaizantă a epocii. Umanismul italian nu a făcut, aşadar, altceva decît să încadreze elementele de tradiţie care i-au parvenit în terminologia geografică curentă.

Un tratament diferit ca modalitate, identic în esenţă celui la care au fost supuse izvoarele anterior discutate, este rezervat de acad. C. Daicoviciu mărturiei umanistului italian Flavio Biondo, care şi-a fixat în scris cunoştinţele despre români la mijlocul veacului al XV-lea. Iată cum atestă umanistul italian - în chip cum nu se poate mai limpede - conştiinţa pe care o aveau românii vremii sale asupra originii lor romane: "...dacii ripensi sau vlahii invocă *(prae se feruni)* şi o proclamă *(praedicant)* cu mîndrie originea lor romană pe care o arată prin limbă..." („... originem quam ad decus prae se ferunt praedicantque romanam loquela ostendunt..."). Pentru a atenua efectul acestei afirmaţii categorice, acad. C. Daicoviciu omite, în traducerea propusă de domnia sa, unul din cei doi termeni *(prae se ferunt praedicantque)* utilizaţi de umanistul italian pentru a evidenţia, şi prin repetiţie, caracterul autohton al tradiţiei originii romane la românii nord-dunăreni. Dar cum chiar şi astfel amputat, textul e clar, temîndu-se cu drept cuvînt, că de data aceasta nici măcar cititorii pe care, poate prea în grabă îi socoteşte „creduli" nu-1 vor urma, domnia sa se străduieşte să iasă, prin exegeză, din impasul în care 1-a condus încercarea de a construi o viziune nouă, împotriva mărturiei categorice a izvoarelor. Să-1 urmărim în acest efort. 1

Din textul citat al umanistului italian, acad. C. Daicoviciu consideră că nu se poate desprinde altceva decît „faptul că şi românii de la nordul Dunării îşi zic *români,* fapt care şi la Flavio Biondo ca şi la Jean de Soultanieh se verifică prin limba ce-o vorbesc şi pe care şi umanştii o clasează spontan, ca limbă latină". Numai că din păcate - pentru viziunea istorică adoptată de curînd de acad. C. Daicoviciu - oricît am încerca să-1 constrîngem pe Flavio Biondo să susţină altceva decît a susţinut, afirmaţia sa este categorică şi neechivocă: românii „invocă şi proclamă cu mîndrie originea lor romană pe care o arată prin limbă". Cum însă acceptarea acestui izvor în semnificaţia lui autentică deschide o breşă gravă şi iremediabilă în argumentaţia acad. C. Daicoviciu, domnia sa încearcă s-o salveze sprijinind interpretarea falacioasă a textului lui Flavio Biondo pe traducerea greşită a textului lui Ioan de Sultanieh. „Şi - scrie acad. C. Daicoviciu - cine nu vede în prima frază (a lui Flavio Biondo) *aceeaşi* idee pe care o exprimase, cu alte cuvinte, Jean de Soultanieh?" Mă tem că apelul la consensul universal e destinat să rămînă fără ecou, întrucît textul lui Flavio Biondo nu oferă nici cel mai vag echivoc de felul celui descoperit — gratuit şi acesta — de acad. C. Daicoviciu la Ioan de Sultanieh. în textul umanistului italian, românii se referă răspicat la originea lor romană pe care o proclamăm cu mîndrie şi nici un artificiu de exegeză nu poate modifica sensul afirmaţiei lui Flavio Biondo.

Un cuvînt, încă, despre interlocutorii români ai lui Flavio Biondo. Iată ce credea despre aceştia acad. C. Daicoviciu: „mai e nevoie să subliniem şi faptul ce reiese din partea a doua a textului şi anume că subiectele informatoare ale lui Flavio Biondo sînt *catolici* veniţi din părţile noastre la Roma în calitatea lor de misionari sau de cărturari propagandişti ai catolicismului (între ei, desigur, şi cîţiva români convertiţi) în plină ofensivă proselitistă"! Aşadar, după acad. C. Daicoviciu, de pe meleagurile noastre porneau spre Roma „misionari" sau „cărturari propagandişti ai catolicismului". Cum însă cititorii, chiar şi cei mai puţin iniţiaţi în problemele istoriei, sînt suficient de avizaţi pentru a mai fi nevoie să-i lămuresc că în realitate lucrurile se petreceau exact invers, încheie reamintind afirmaţia umanistului italian care, în contactele sale cu românii, a contestat că aceştia „invocă şi proclamă cu mîndrie originea lor romană".

Textele fiind încăpăţînate oricît de fervent ar fi zelul negator al acad. C. Daicoviciu, nu ne rămîne decît să ne resemnăm în a-i lăsa umanistului italian intact gîndul pe care a ştiut să-1 fonnuleze atît de limpede, încît să reziste la orice încercare de răstălmăcire.

Şerban Papacostea

III

Răspunsul Academicianului D. Prodan

Stimate coleg,

Ascultîndu-ţi cuvîntarea de intrare ca membru titular în Academie remarc înainte de toate gîndul pios de a evoca, cu toată recunoştinţa imaginile marilor profesori de luminile cărora ai beneficiat, Dimitre Onciul, Vasile Pârvan, Nicolae Iorga, Demostene Russo, Simion Mehedinţi, şi chiar pe a părintelui propriu, Constantin Giurgescu. Toţi reprezentanţi iluştri ai ştiinţei româneşti, toţi (afară de unul, dar care şi el ar fi meritat-o) membri înaintaşi ai noştri în această cea mai înaltă instituţie de cultură a poporului român.

Ce şcoală mai înaltă ai fi putut face? Ce călăuze mai bune ai fi putut avea pentru viitoru-ţi itinerar? Ce modele mai fericite pentru ataşamentul la istoria poporului propriu, la problematica lui veche şi nouă, pentru munca şi dragostea închinate propriei patrii decît ale lor? Ce mentor mai bun pentru viitoarea-ţi activitate ştiinţifică decît truda, rigorile, probitatea propriului părinte?

A venit apoi Şcoala română de la Paris să-ţi deschidă larg ferestrele spre ştiinţa istorică franceză. Şi foarte curînd, la vîrsta de numai 26 de ani, catedra universitară de Istoria românilor să-ţi deschidă drum sigur pentru viitoarea-ţi activitate.

Parcele ţi-au hărăzit condiţii de pornire fericite: un prielnic mediu familial, cea mai înaltă şcoală a ştiinţei istorice româneşti, luminile Parisului, catedra universitară. Pentru omul de ştiinţă catedra are marea calitate de a îmbina cercetarea cu viziunea permanentă a ansamblului, una obligînd la adîncire, cealaltă la generalizare. Mai mult, catedra deschide, în acelaşi timp, larg posibilitatea iniţierii generaţiilor următoare în tainele ştiinţei, deschide cîmp larg transmiterii ei mai departe.

Cum ai înţeles să foloseşti aceste fericite avantaje, mărturie stă pe lîngă o lungă activitate educativă, mai presus de toate bogata-ţi bibliografie, şirul lung de titluri, îmbogăţit consecvent an de an, studiile, lucrările care se succed fără încetare. O activitate care nu dă semne de oboseală nici la vîrsta de pensionar. Ba aş zice că mai curînd dimpotrivă. Se vede că vîrsta de pensionar, pentru istoric, are şi ea un avantaj, îi lasă mai mult timp pentru elaborarea a ceea ce a acumulat. Căci ştiinţa istorică e prin definiţie ştiinţă de acumulare, ne simţim stăpîni pe ea mai mult la vîrsta înaintată decît în tinereţe.

Discursul d-tale de azi nu e decît o fărîrnă în raport cu activitatea-ţi de pînă acum. Nu mai puţin demonstrativ însă pentru preferinţele-ţi de istoric: învederează nu numai pasiunea cercetării, ci şi curajul temelor majore şi cîtuşi de puţin gratuite. De astă dată formarea poporului român şi continuitatea vieţuirii lui pe acest pămînt. Temă reluată iarăşi şi iarăşi, neobosit, de ştiinţa noastră ca o ardentă necesitate, nu numai ştiinţifică, ci şi naţională. După o lungă experienţă

de istoric cauţi să ne demonstrezi încă o dată stabilitatea poporului român pe acest pămînt, să întăreşti că e un popor dintru început sedentar, care nu şi-a schimbat locul ca să-l reocupe după multe sute de ani, şi nici ocupaţia, agricolă cu complementul ei creşterea vitelor. Ce altceva poate să însemne, de pildă, răspîndirea morii, terminologia ei latină, asupra căreia insişti cu atîta îndreptăţire? Ce altceva rolul pădurii în viaţa poporului român, a acestui element vital pe care pui acuma accentul? Ce altceva căutarea punctelor de sprijin ale poporului român pe acest pămînt şi în perioada lungă şi întunecată a migraţiei popoarelor? Şi într-o asemenea prezentare scurtă putem remarca acelaşi îndoit obiectiv, nicicînd pierdut din ochi, al operei d-tale istorice: adevărul ştiinţific - adevărul în serviciul propriului popor.

Cît priveşte ansamblul operei istorice însăşi, departe de mine gîndul de a încerca o prezentare a ei în marginile unui scurt cuvînt de răspuns la un discurs de recepţie. Oricum aş facfe-o, n-aş face decît să comit un neîngăduit act de diminuare. Ai o activitate ştiinţifică prea întinsă ca să poată fi astfel comprimată. Fatal va trebui să te mulţumeşti în acest moment doar cu relevarea aspectelor ei esenţiale.

•H

Cantitativ înainte de toate, ea a depăşit mult 200 de titluri, de toate naturile specialităţii, recenzii, studii mai mici sau mai mari, de detaliu sau de ansamblu, eseuri, monografii, cursuri generale, sinteze, sinteza întregului: istoria românilor.

Domeniul de cercetare e aproape exclusiv istoria poporului român, dar a poporului român de pretutindeni, şi nu izolat, ci în conexiune cu istoria popoarelor din jur, cu istoria generală.

îinbrăţişînd istoria poporului român ai înţeles nu să te specializezi numai în anumite părţi sau anumite laturi ale acestei istorii, ci să o îmbrăţişezi în totalitatea ei, de la origini pînă în zilele noastre, şi sub toate laturile ei, începînd de la mediu fizic, de la temeliile social-economice pînă la corolarul ei cultural. Pe deasupra detaliului ai avut mereu curajul ansamblului, sintezei atotcuprinzătoare. Cercetările proprii au venit doar să îmbogăţească, să precizeze ansamblul, întemeiat pe vasta bibliografie a istoriei noastre, care creşte mereu în amploare, făcîndu-ne sarcina de istorici tot mai dificilă. Dificultăţile nu te-au descurajat, opera-ţi continuă pe acelaşi plan larg, spre aceeaşi ţintă: istoria întreagă a poporului român.

Nu lipseşti nici din lucrări de colaborare cu alţii, cum e *Istoria României în date,* nu-ţi lipsesc colaboratorii nici la propriile lucrări. De preferinţă însă colaborezi cu propriul fiu. Caz unic pînă acum în ştiinţa istorică românească această triplă succesiune: tatăl, fiul şi nepotul lucrători în aceeaşi ştiinţă.

în acest fel, în cadrul mare activitatea-ţi ştiinţifică e foarte variată, din variate părţi, din variate laturi ale istoriei noastre. Sînt multe temele, mici şi mari, asupra cărora ai stăruit, de foarte diferite naturi: arheologie medievală, texte documentare, cronici, demografie, economie, clase sociale, ştiinţă, tehnică, instituţii, politică, cultură. Te-ai ocupat de cronicarii Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce. Din domeniul demografiei te-au preocupat în special populaţia Dobrogei, a judeţului Putna, a Ţării Româneşti, a oraşelor. Pămîntul şi aşezările omeneşti din Ţara Românească le-ai urmărit mai ales pe harta stolnicului Cantacuzino, dar şi cu alte multe prilejuri în cursul activităţii istorice.

în domeniul istoriei economice ai dat studii asupra organizării financiare a Ţării Româneşti în timpul lui Mircea cel Bătrîn, asupra stărilor economice din Principatele Române la începutul secolului al XlX-lea, asupra moşiilor mănăstireşti, comerţului, economiei orăşeneşti, breslelor, industriilor, asupra pescuitului, petrolului, supra relaţiilor economice cu Rusia, cu Austria.

Ai urmărit consecvent clasele, categoriile sociale, libere sau dependente, boierimea, burghezia, categoriile iobăgeşti, sarcinile lor feudale sau fiscale, legătura

lui Mihai Viteazul şi altele. Printre lucrările mai noi se remarcă *Contribuţii* la studiul originilor şi dezvoltării burgheziei române pînă la 1848.* Te-a preocup în genere istoria tîrgurilor, oraşelor, cu toată problematica lor.

în domeniul istoriei instituţiilor te-ai ocupat special de instituţiile vechi r mâneşti, de marile dregătorii româneşti în secolele XIV-XV. în domeniul istori bisericeşti mai ales de mănăstiri, de ctitorii, de monumente, de mitropolia U garo-Vlahiei.

Din domeniul ştiinţei, tehnicii sînt de citat lucrarea asupra construcţiilor n; vale şi îndeosebi lucrarea mai nouă *Contribuţiuni la istoria ştiinţei şi tehnic româneşti în secolele XV - începutul secolului XIX.*

Istoria politica a intrat direct sau implicit în cele mai multe din lucrări. { nu putea să lipsească din monografii, din lucrările de sinteză, din sinteza atol cuprinzătoare a istoriei românilor: personalităţi, politică internă şi externă, domi naţie turcească, primul război

mondial etc. E cazul şi al istoriei culturii, care ni putea să lipsească nici din lucrările de sinteză, nici din cercetările de detaliu.

în cadrul mare ţi-ai îndreptat atenţia asupra călătorilor străini prin ţările ro mâne, asupra legăturilor cu sudul, asupra istoriei balcanice şi înainte de toati asupra Vlahiei Asaneştilor. Pînă şi asupra relaţiilor cu Egiptul.

Ţi-ai făcut o datorie de pietate, filială, dar şi ştiinţific necesară, reeditînc operele fundamentale ale ilustrului d-tale părinte.

Complimentar te-ai ocupat de istoriografia, de metodică istorică, ai fost unu] din iniţiatorii unui nou curent în istoriografia românească prin „Revista istorică română", menită să reia firul rigurozităţii ştiinţifice introduse de marii înaintaşi, Ion Bogdan, Constantin Giurescu, Dimitre Onciul.

Cîte însemnări apoi, note bibliografice, recenzii, critici, mai ales la adresa operei lui Nicolae Iorga, şi altele nu s-au născut pe parcursul unei asemenea activităţi?

Opera de istoric, de educator, de profesor ţi-ai completat-o cu cursuri litografiate, cu manuale şcolare. Ţi-ai prelungit-o în publicistică, la felurite prilejuri comemorative sau de altă natură. Dar şi din nevoia de a da mai departe, de a populariza momente din istoria patriei.

Ai ţinut în genere şi să-ţi propagi opera, şi în ţară, şi peste hotare, să o pui în serviciul cauzelor poporului nostru, cauzelor lui capitale cu deosebire, să fii şi un istoric militant al dreptăţilor sale. Aşa a apărut pe prim plan Transilvania cu problematica ei istorică şi actuală. Aşa ai fost chemat să prezidezi la o operă mare colectivă ca *Siebenbiirgen.* Aşa s-a născut în 1967 lucrarea *Transilvania în istoria poporului român,* publicată apoi în limbile engleză, franceză, şi germană. Şi iarăşi tema de temelie *Formarea poporului român* şi a limbii sale, apărută, în afară de româneşte, în engleză şi spaniolă. Iar lucrarea asupra formării statului unitar românesc a apărut nu numai în franceză şi engleză, ci chiar şi în japoneză.

Mai ales în timpul din urmă alte şi alte lucrări îţi apar în limbi străine, trecînd peste hotare probleme istorice româneşti. Recent lucrarea asupra ştiinţei şi tehnicii româneşti, în limba engleză. O activitate prelungită şi prin răspîndirea personală a ştiinţei istorice româneşti, prin conferinţe, cursuri, legături personale în lumea ştiinţifică din afară.

Intenţionat am lăsat la urmă lucrările monografice, care se remarcă proeminent în opera-ţi istorică, *Istoria Bucureştilor, Istoria Brăilei, Istoria pescuitului, Podgoria Odobeştilor, Istoria învă{ământului, Cuza-Vodă.* Ş-apoi corolarul tuturor: *Istoria românilor.*

Ai o operă mereu în creştere. Mai ales în această a doua fază a activităţii în care, beneficiind din plin şi de aportul masiv al noii noastre istoriografii, de noile ei concepţii, de noile perspetive pe care le-a deschis ştiinţei noastre istorice, ţi-ai lărgit mult cîmpul cercetării, ţi-ai diversificat mereu temele, crescînd în pon-

dere mai ales problemele social-economice, cuprinzi într-o nouă viziune ansamblul însuşi.

O operă care se distinge şi prin haina în care se prezintă: sistem, organizare, dozare, claritate, comunicativitate, aparatură informaţională, hărţi, ilustraţii, grijă tehnică. Mărturie grăitoare a unui spirit de ordine, de disciplină a scrisului însuşi; mărturie a unei munci consecvente, de zi cu zi, nepierzînd desigur nicicînd din faţa ochilor dictonul: *Nulla dies sine Unea*.

Privind înapoi de pe această treaptă a unei vieţi de muncă poţi să te socoteşti mulţumit, ai o operă întinsă, complexă, care s-a impus nu numai în cercul restrîns al specialităţii, ci ai avut o largă audienţă şi în afară. Cîte lucrări de istorie s-au putut bucura de atîtea ediţii ca *Istoria românilor?* Cîte generaţii de studenţi, cîţi profesori au învăţat istoria patriei din această carte? în cîte case se găseşte ea?

Sub această înaltă cupolă a ştiinţei şi culturii intri cu un bagaj mare, în plină activitate, în plină putere de muncă. Ba şi cu o mare promisiune: reluarea *Istoriei românilor* în nu mai puţin de opt volume, care a şi pornit cu un prim volum. Ce urare ţi-ar face mai multă plăcere în acest moment decît: spor la muncă!

1975.

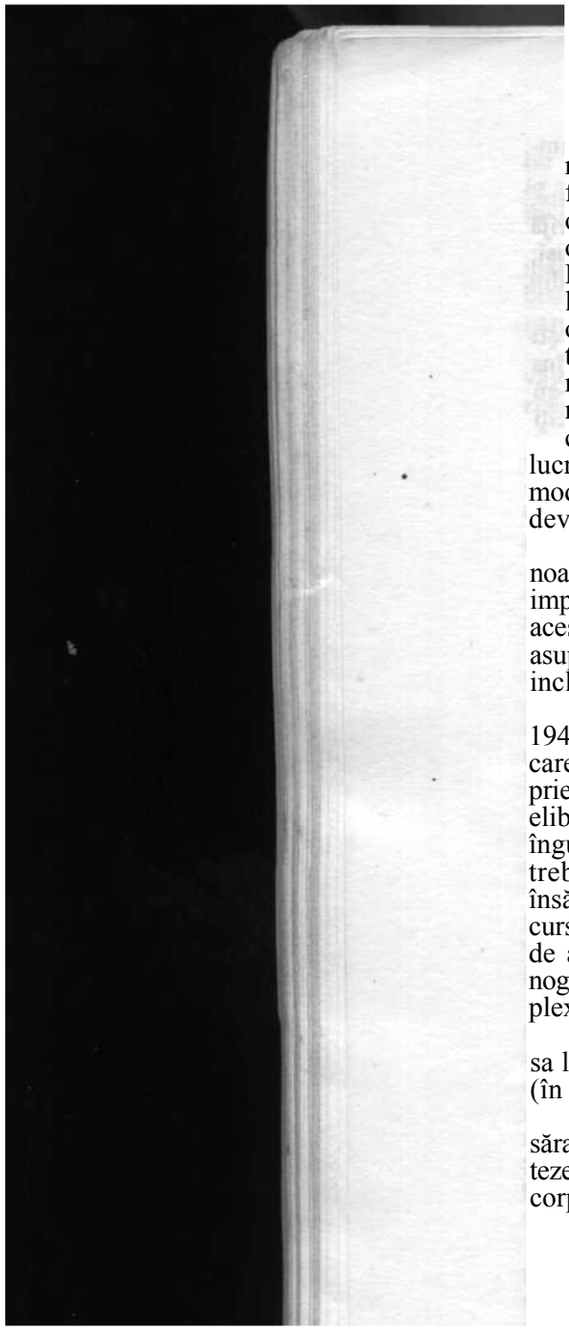

IV

Andrei Oţetea

Andrei Oţetea se numără fără îndoială printre numele de prim plan ale istoriografiei româneşti de totdeauna, şi cu deosebire a ultimelor decenii. Plecat fizic nu de mult dintre noi, rămîne viu prin greutatea şi prestigiul operei sale, o operă pe cît de întinsă pe atît de solid fundamentată ştiinţific. O operă de larg orizont, durabil clădită, menită nu numai temporalităţii, ci şi duratei în timp. Durabilă pentru că ea nu numai adaugă vastul edificiu al istoriografiei româneşti, lărgindu-i orizontul, dar îi serveşte şi solide pietre de temelie. Ea este o operă în esenţă de teme majore, de largi perspective universale. Şi în acelaşi timp şi o operă de idei istorice, de concepţie, pornită clar pe drumul materialismului istoric, mărturisit deschis încă în 1938 în Concepţia materialistă a istoriei ca metodă de cercetare şi expunere. în această concepţie atacă şi o temă capitală, ca cea a Renaşterii şi Reformei, una din lucrările sale fundamentale, punînd la temeliile lor, la însăşi temelia lumii moderne pe care ele o deschid, dezvoltarea economică, în speţă capitalismul, deviind sensibil optica comună de pînă aci.

Privită din asemenea perspectivă, universală, primea noi dimensiuni istoria noastră însăşi. Ceea ce istoricul demonstra în prima sa teză mai mare de această implicaţie, în Chestiunea orientală, reprodusă în traducere românească chiar în acest volum de început a reeditării operei sale. Se proiecta astfel o nouă lumină asupra complicaţiilor externe ale unei întregi epoci din istoria ţărilor române, incluzînd-o acum firesc în ansamblul istoric al timpului.

Pe această filieră ne-a venit apoi ca o adevărată surpriză lucrarea sa din 1945, Tudor Vladimirescu şi mişcarea eteristă în Ţările Româneşti 1821 -1822, care a pus deodată întreaga mişcare, fără să-i nege, firește, individualitatea proprie, în perspectiva largă a istoriei Răsăritului Europei, în mişcarea generală de eliberare a popoarelor supuse din Imperiul otoman, în locul paralelismului mai îngust Tudor-Ipsilanti de pînă aci, stîrnind aprinse polemici, în care istoricul a trebuit să-şi apere cu dîrzenie teza. Polemici în care şi-a făcut proba de foc însăşi metoda şi soliditatea cercetării sale, materialele multe descoperite pe parcurs, mai ales în arhivele Moscovei şi Budapestei, confirmîndu-1 deplin. Lucrarea de atunci s-a lărgit astfel mereu, izbutind în cele din urmă într-o durabilă monografie, Tudor Vladimirescu şi revoluţia din 1821, demonstrînd acum în toată complexitatea ei social-economică şi politică şi calificarea de revoluţie a mişcării.

Pe aceeaşi linie valorică şi de largă perspectivă istorică se înscrie şi ultima sa lucrare de proporţii, Pătrunderea comerţului românesc în circuitul internaţional (în perioada de trecere de la feudalism la capitalism), apărută postum.

Acestea sînt temele care stau în centrul vastei şi variatei sale opere, - presărate cu nenumărate alte teme, momente, personalităţi, priviri de ansamblu, sinteze din istoria generală mergînd de la tratate pînă la manuale şcolare, cu întinse corpusuri documentare, - dar care sînt şi definitorii pentru caracterul ei. O operă

conceptual şi structural unitară, care, cu toată diversitatea ei, se îmbină într-un tot choerent, organic, monumental. O operă perseverentă, rod al unei munci tenace, îndărătnice, moştenire preţioasă a originilor sale din acel rezervor de energie românească, notoriu sub renumele de Mărgineni. Operă de înaltă probitate străjuită neabătut de o etică ştiinţifică nicicînd dezminţită.

Andrei Oţetea a avut fericita şansă de a se forma la cea mai înaltă şcoală istorică, să-şi facă şapte ani studiile la Sorbona, în preajma marilor maeştri ai genului, al lumina raţionalismului francez, care şi-au pus amprenta pe întreagă opera vieţii sale. Nu însă fără nota personală : interogarea severă a materialelor sale documentare, pasiunea în susţinerea tezelor sale, apărarea dîrză a convingerilor sale. Personal e apoi stilul său, perfect clar, concis, strict ştiinţific, personală e afirmaţia directă, fără echivoc, ocolind nuanţa evazivă, ambiguă, falacioasă. Şi în această privinţă opera sa poate servi un model de urmat. Iată de ce. ne este atît de preţioasă, atît de necesară.

Din complexitatea ei cei doi elevi preferaţi şi colaboratori ai săi, Florin Constantiniu şi Şeban Papacostea, ei înşişi acum pe prim plan al istoriografiei generaţiei noi, au ales de început doar cîteva piese, nu din cele mai mari, dar nu mai puţin reprezentative. Printre ele şi una mai întinsă, Contribuţie la chestiunea orientală, lucrare care, cu toată importanţa ei, n-a ajuns să fie cunoscută şi în limba română.

Fie ca acest necesar şi fericit început să-şi aibă şi urmarea cuvenită. Un cuvînt de recunoştinţă Editurii „Dacia", care se arată atît de sensibilă la asemenea iniţiative.

1980. *Prefaţă* la Andrei Oţetea, *Scrieri istorice alese,* ed. FI. Constantiniu şi Ş. Papacostea, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980, p. 7-8.

Mult stimate Domnule Preşedinte,

Surprins de înalta distincţie, cu care mă onorează atît de neaşteptat prestigioasa Asociaţie a Istoricilor Americani, mă simt copleşit. Ce mi-aş fi putut dori mai mult după o muncă tacită, perseverentă de o viaţă, după o traiectorie pornită de foarte de jos, dintr-un sat de ţărani, dintr-o ţară atît de îndepărtată, cu istorie proprie departe încă de a fi intrat, cum am dori, în circuitul istoric al lumii. Momentul însuşi e şi el un semn că rînd pe rînd şi istoria, cultura popoarelor mai mici intră în raza de lumină a marilor culturi.

Am făcut şi personal o fericită experienţă. Am avut şi pînă aci marea satisfacţie a revărsării interesului ştiinţei americane asupra fiinţei şi istoriei mai micului nostru popor prin misiunile sale de tineri cercetători, istorici, antropologi, doctoranzi. Am avut plăcerea de a le servi şi eu de îndrumător, de mentor în problematica noastră, nouă pentru ei.

Am putut să mă bucur de progresele, de rezultatele lor. Mi-am putut face prieteni printre ei, prieteni lumii noastre mai mici.

Primind această înaltă distincţie ce aş putea face mai mult în acest moment decît să Vă rog să transmiteţi membriloc Societăţii care m-au onorat cu preţuirea lor, mulţumirile mele din suflet, iar pe Domnia Voastră, personal, cu toată căldura, să primiţi întreagă gratitudinea mea.

Doresc Asociaţiei Istoricilor Americani tot mai mari succese spre bucuria tuturor şi a mea personal, de acum ca membru făcînd parte din Marea Familie.

Cluj, 10 septembrie 1986

Prof. DAVID PRODAN

D-lui Profesor
CARL N. DEGLER
Preşedintele Asociaţiei Istoricilor Americani
STANFORD UNIVERSITY
Departament of History
STANFORD-CALIFORNIA 94305-2067

VI

Iată mostre de coincidenţe de text:

TRATAT:

Problema unirii românilor cu biserica Romei

în conglomeratul de state şi popoare care era imperiul, catolicismul venea să se adauge la celelalte elemente de coeziune, care erau dinastia, absolutismul monarhic, puterea militară comună, birocraţia... ci mai ales să-i servească de instrument politic de dominaţie şi unificare... (p. 237)

Raporturile din Transilvania ofereau într-adevăr teren şi pentru altă încercare. Constituţia Transilvaniei... excludea din cadrele ei un întreg popor,... poporul român şi religia lui ortodoxă, socotite doar „tolerate (p. 237).

Cîştigînd pe români pentru catolicism, s-ar crea nu numai preponderenţa catolică de care imperiul are nevoie pentru a-şi consolida puterea, dar şi instrumentul cu care să constrângă la fidelitate naţiunile politice. Şi în acelaşi timp, s-ar tăia şi un fir puternic care leagă poporul român din Transilvania de Ţara Românească şi Moldova (pentru cazul că ar cădea şi ele sub stăpînire austriaca) şi de lumea ortodoxă în genere. în consecinţă, unirea lor ar putea juca un însemnat rol politic în această zonă de întîlnire a lumii catolice cu cea ortodoxă (p. 239).

în spate cu generalii imperiali, se putea mînui cu succes acum şi armele persuasiunii, ademenirii, dar şi cele ale presiunii la nevoie. Planul era realizarea deocamdată a unei uniri asemănătoare cu cea a rutenilor. Uniţii îşi păstrau ritul, canoanele şi calenda-

DIN ISTORIA TRANSILVANIEI:

Unirea unei părţi a românilor cu biserica catolică

Imperiului habsburgic alcătuit dintr-un conglomerat de state şi popoare, catolicismul îi servea să întărească celelalte elemente de coeziune (dinastia, absolutismul monarhic, birocraţia, armata) şi să servească drept instrument politic de dominaţie şi unificare. Paralel cu măsurile de protejare a catolicismului foarte slăbit în Transilvania la acea dată, austriecii au încercat şi alte mijloace. Situaţia din Transilvania oferea un teren foarte prielnic, deoarece poporul român şi religia sa, ortodoxă, erau socotite doar „tolerate". Prin cîştigarea românilor de partea sa, stăpînirea Habsburgilor s-ar fi .întărit şi, totodată, şi-ar fi putut mai lesne întinde antenele şi peste Carpaţi.

Pentru realizarea acestui scop, au fost folosite toate mijloacele, de la persuasiune şi ademenire pînă la înşelăciune şi ameninţare. Se concepea deocamdată o unire asemănătoare cu a rutenilor convertiţi la 1692: uniţii îşi păstrau ritul ortodox dar primeau cele patru puncte stabilite la Conciliul din Florenţa (1439). Mai întîi trebuia cîştigată preoţimea prin avantajele materiale: egalitatea cu preoţimea catolică, privilegiile şi veniturile acesteia. Făgăduielile erau ademenitoare, deoarece preotul, aproape de iobag, era ridicat la o stare privilegiată, toleratul era recunoscut între „naţiunile" constituţionale.

rul lor ortodox, dar recunoşteau cel puţin cele p tru puncte, stabilite încă de Conciliul de'la Florenţa (1439)... Trebuia cîştigată firește mai întîi preoţimea română, iar pentru a o cîştiga trebuiau să i se ofere neapărat avantaje materiale. Oferta fu ademenitoare: egalitatea cu preoţimea catolică; privilegiile, adică scutirile şi, prin urmare şi veniturile ei. Preotul român, iobag sau aproape iobag, ar sălta cu aceasta deodată din starea lui umilă la o stare privilegiată, vecină cu nobleţea: toleratului i s-ar deschide, în consecinţă, chiar barierele constituţiei ţării, închise pentru el pînă aci...

Actul... din 1698 semnat de 38 protopopi... Protopopii se unesc... cu condiţia să se bucure şi ei de toate privilegiile... dar numai aşa ca „pre noi din obiceiul bisericii noastre a răsăritului să nu ne clătească"... Protopopii se uneau deci nu dintr-o nevoie spirituală... ci pentru a se bucura de privilegiile preoţimii catolice.

Acţiunea catolică trezi repede reacţiuni puternice. Mai întîi din partea naţiunilor politice, adică a claselor stăpînitoare... Dieta... în hotărîrea sa din 23 noiembrie roagă pe împărat să nu acorde „naţiunii române" libertate mai mare decît a avut pînă acum…

O altă reacţiune veni din partea lumii ortodoxe. Se ridicară împotriva ei mitropolitul Ţării Româneşti, Teodosie, patriarhul Dositei al Ierusalimului, patriarhul Calinic al Constantinopolului, care afurisiră pe Atanasie ...

Dar reacţiunea cea mai puternică veni din partea poporului român din Transilvania. Se ridicară împotriva ei mai ales românii din sud, braşovenii, făgăreşenii, sibienii, hunedorenii, cei din jurul Albei Iulii, dar şi din alte părţi ... (p. 241). Unirea o făcuseră doar episcopul, protopopii, nici măcar preoţii toţi, necum poporul (p. 242).

Nu se precizează nici acum esenţialul diplomei: cei ce se vor uni, nu numai preoţii ci şi mirenii şi cei *de stare plebeie* să fie şi ei cuprinşi în statul catolic şi să fie socotiţi între stări... să nu mai fie ca pînă acum numai toleraţi, ci să fie reaşezaţi în rîndul celorlalţi fii ai patriei.

înc eputul unirii s-a făcut în sinodul de la Alba Iulia din 1697. Acţiunea era luată de Atanasie Anghel într-un sinod, întrunit tot la Alba Iulia, în 1698, în prezenţa a 38 de epi-scopi. Aceştia acceptă unirea, dar cu condiţia să-şi păstreze obiceiurile şi ritul ortodox[1]. Protopopii acceptă unirea nu dintr-o nevoie spirituală, ci pentru a se bucura de privilegiile clerului catolic.

Reacţiunea împotriva unirii n-a întîrziat să se producă. Mai întîi din partea claselor dominante, care se împotriveau să se acorde românilor drepturi mai mari decît cele avute pînă atunci, deoarece pierdeau astfel importante surse de venituri din dubla exploatare - socială şi naţională a poporului român. Se ridicau împotriva unirii lumea ortodoxă, mitropolitul şi domnul Ţării Româneşti, patriarhul Ierusalimului şi al Constantinopolului.

Cea mai mare împotrivire a venit însă chiar din partea românilor din Transilvania mai ales din a celor din regiunile sudice: braşovenii, făgăreşenii, sibienii, hunedorenii şi din alte părţi. Unirea o făcuse doar episcopul, protopopii, dar nici măcar toţi preoţii şi mai puţin încă poporul. Faţă de această situaţie urmează alte presiuni din partea iezuiţilor: hirotonirea lui Atanasie la Viena ca episcop al „Naţiunii române", o nouă diplomă cu data de 19 martie 1701 prin care se asigurau încă o dată biserica, preoţimea şi ţărănimea unită de privilegiile biserici şi credincioşilor catolici, dar îngrădirea acţiunilor episcopului prin prezenţa unui „teolog" catolic la curtea sa. Noua diplomă care scotea poporul român din situaţia de tolerat, şi-i oferea perspectiva de a putea face parte din naţiunile constituţionale, nu s-a aplicat niciodată în aceste patru puncte, ci doar în cele cu privire la teologul iezuit.[2]

---

1. Trimite la N. Densuşianu, I. Lupaş, S,
Dragomir, Şt. Lupşa
1. Citează pe Dan, Nilles, Dragomir; *Din Ist. Transilvaniei* I. ed. II, p. 228-230.

E o pastişare a textului, a duetului argumentaţiei, cu trimiteri, intervertiri, contrageri, schimbări de cuvinte care să o mascheze. Atîta e propriu al autorului în acest capitol.

Răscoala lui Francisc Râkâczi al

La motivele multe de nemulţumire, de agitaţie, de răzvrătire, se adaugă astfel şi cel stîrnit de unire, sporind ostilitatea maselor populare faţă de noul regim. Agitaţii, mişcări masive de populaţie ilustrează aceşti ani. Proporţii mari ia mai ales fuga... Fugarii pe multe locuri se constituie în cete haiduceşti, ţin în alarmă autorităţile. Sînt deosebit de activi mai ales în Hunedoara, Munţii Apuseni, munţi secuieşti, Maramureş, pe Mureş, în sus, pe Tîrnave. Iar regiunea Chioar, Şatu Mare, Baia Mare o ţinea sub presiune haiducul Gligor Pintea. (p. 244). Râkdczi redică steagul de luptă la chemarea ţăranilor răzvrătiţi a curuţilor răzvrătiţi din părţile Tisei de sus, în primăvara anului 1703... în proclamaţia sa, Râkoczi chema la arme împotriva stăpînirii streine pe toţi, pe nobili, dar şi pe nenobili, promiţînd tuturor celor care vor lua armele scutire de dări şi de slujbe iobăgeşti. Francisc Râkoczi era unul din cei mai mari latifundiari din răsăritul Europei. Totuşi, ostilitatea faţă de Habsuburgi era atît de generală îneît el a putut stnnge pentru un moment sub steagurile sale, în regiunile unde a izbucnit răscoala, oameni de toate clasele sociale: unguri, ruteni, slovaci, români şi alţii, iobăgime, oameni liberi, orăşenime, nobilime de rînd şi, în parte, chiar nobilimea mare, lărgind acţiunea la un mare război de eliberare de sub stăpînirea habsburgică. Răscoala izbucni favorizată de o conjunctură externă prielnică. Răsculaţii profitară de cele două mari războaie europene: războiul de succesiune a Spaniei şi războiul nordic. Profitară de deplasarea armatelor imperiale spre Apus... s-a putut sprijini, dintre beligeranţii războiului de succesiune... cu deosebire pe Franţa, pe subsidiile băneşti ale lui Ludovic al XlV-lea, iar dintre ai celui nordic mai întîi pe Carol al

Răscoala condusă de Francisc Râkoczi al II-lea (II. Râkoczi Ferenc)

BH

La nemulţumirile de ordin social adaugă acum motive de ordin religios, dînd o intensitate sporită luptei sociale şi antihabsburgice. Agitaţiile şi frămîntările sînt neîntrerupte, fuga, ia« proporţii de masă, haiducia devine o formă de luptă deosebit de răspîndită: în Hunedoara, Munţii Apuseni, Maramureş, Secuime, pe Mureş, pe Tîrnave.

în părţile nordice o puternică ceată de haiduci, condusă de Gligor Pintea, ţinea păturile avute din Chioar, Sătmar, Baia Mare, sub o continuă ameninţare.

în această atmosferă agitată, în anul 1703 izbucni în părţile Tisei răscoala condusă de Francisc Râkdczi al II-lea. Râkoczi chemase la luptă împotriva stăpînirii habsburgice pe nobili şi nenobili, promiţînd celor ce răspundeau chemării scutiri de dări şi de slujbe iobăgeşti. Cu toate că Fr. Râkoczi era unul din cei mai mari latifundiari din răsăritul Europei, ostilitatea împotriva Habsburgilor ara atît de mare îneît a putut stnnge, pentru moment, oamenii de toate neamurile şi de toate stările sociale: români, unguri, ruteni, slovaci, iobagi, oameni liberi, orăşeni, nobili mari şi mici dînd acţiunii sale caracterul unui război de eliberare[1]. Izbucnirea răscoalei a fost favorizată de situaţia politică, din Europa: războiul de succesiune a Spaniei şi războiul nordic, care impuneau o deplasare a tmpelor austriece spre apus, spirjinul lui Ludovic al XlV-lea, regele Franţei şi al ţarului Rusiei, Petru cel Mare, făgăduit lui Râkdczi.

1. Trimite la Vârkonyi şi „Magyarorszâg tortenete."

XH-lea şi apoi, mai ales, pe Petru cel Mare cu care a încheiat o alianţă.

Răscoala astfel crescu, îşi lărgi cercul cu iuţeală. Ofiţerii curuţi, foşti în slujba lui Thdkoly, ridicară ţărănimea din Bihor. Se ridicară ţăranii din jurul Chioarului, Băii Mari... în 1703 se ciocni cu Rabutin, apoi se întoarse spre Ungaria de sus... Planul era unirea sub zidurile Vienei^ cu armatele franceze şi bavareze... în planul lui (Râkdczi) nu intra şi Transivania... Transilvania însă se ridică de la sine. Lozincile îndoitei eliberări, politice şi sociale, găsind terenul pregătit, se răs-pîndiră în toată ţara, antrenară repede masele populare... Cete de răsculaţi răsar ba aci ba colo, spre Bistriţa, pe Someş, în Dăbîca, în apropierea Clujului, în Turda, Zarand, Hunedoara. Departe de teatrul operaţiilor militare ale lui Râkdczi, aici prinseră mai mult lozincile lui sociale; mişcarea a putut lua într-adevăr aspecte mai mult de răscoală ţărănească. Se ridicară iobăgimea, meşteşugărimea, sărăcimea orăşenească, „libertini", nobilime mică...

Românii au luat parte şi ei masiv la răscoală, iobagi, libertini, micile categorii militare, mica nobilime. Din Maramureş, Satu Mare, Bihor, Arad şi pînă la graniţa de răsărit a Transilvaniei, cetele de răsculaţi, unităţile curuţeşti sînt înţesate de români, cu soladaji mai ales, dar şi cu subofiţeri, sau chiar cu comandanţii de cete sau de unităţi militare mai mari. în Bihor printre primii care trecură de partea curuţilor fu^colonelul imperial Marcu Haţeganu. în Maramureş luptară în raidurile curuţilor iobăgime, nobilimea mică. Comandanţii români de cete sau de unităţi se ridicară în regiunea Satu Mare, Oaş, Chior, Baia Mare, Sălaj... în jurul Băii Mari luptară cetele haiducului Gligor Pintea, supranumit Pintea Viteazul popular... Mulţi români apar pe Someş, în jurul Clujului: aici se făcuA cunoscut mai ales căpitanul Ciurilă. în comitatul Turzii se remarca Nichita Balica... în Mureş şi Odorhei căpitanul Vasile Negru; în Ţara Bîrsei şi Trei Scaune căpitanul Bucur Cîmpeanu. în judeţul Albei Iu-lii se remarca regimentul lui Ştefan

în aceste condiţii, răscoala se răs-pîndeşte cu repeziciune. Se ridică ţărănimea din Bihor, din Chioar, Baia Mare. După o ciocnire cu trupele imperiale din Transilvania, Răkdczi se întoarce spre Ungaria de sus, plă-nuind unirea, sub zidurile Vienei, cu armatele franceze şi bavareze. Cu toate că Transilvania era ocolită, masele populare de aci, dînd crezare mai ales lozincilor sociale, se ridicară cu putere. Cete de răsculaţi apar în toate părţile Transilvaniei: Satu Mare, Bihor, Arad şi din celelalte părţi ale Transilvaniei, cu comandanţii proprii, colonelul Marcu Haţeganu în Bihor, Pintea supranumit Pintea Viteazul în Baia Mare, căpitanul Ciurilă în Cluj, căpitanul Balica în Turda, Vasile Negru în Odorhei, Bucur Cîmpeanu şi Ţara Bîrsei şi Trei Scaune, Ştefan Su-driceanu în Alba, colonelul Farcas Dragul sau Drăgula în Arad etc.

Armata imperială, întărită cu oastea ridicată de marea nobilime porni împotriva „curuţilor" (numele răsculaţilor, amintind pe cruciaţii lui Gheor-ghe Doja), dar pe drum dezertează mai mulţi soldaţi, trebuind să fie chemaţi la oaste alţii. Luptele dintre „curuţi" şi „lobonţi" (partizanii Habs-burgilor) se încheie cu victoria răsculaţilor în mai multe părţi; alte lupte au avut rezultate schimbătoare. Situaţia se menţine confuză, de aceea nobilimea se hotărî să cheme ea singură pe Râkdczi în nădejdea că va putea schimba caracterul mişcării din Transilvania. La dieta din 7 iulie 1704, întrunită la Alba Iulia, Râkdczi a fost proclamat principe, punîndu-i-se însă condiţia să respecte independenţa ţării şi să nu se unească cu Ungaria.

între 1705-1708, Transilvania trece dintr-o stăpînire în alta, din mî-na curuţilor în mîna imperialilor, de cîte ori luptele aduceau unora sau altora victoria. Cu anul 1709 începe declinul răscoalei curuţilor. Conjunctura politică externă nu-i mai era favorabi-

Sudriceanu; în jurul Aradului regimentul colonelului Farcaş Dragul sau Drăgulea (p. 251).

în Transilvania însă mişcarea rămînea mereu confuză... nobilimea însăşi se văzu silită să cheme pe Râkoczi. Dieta din Alba Iulia a celor care se putură strînge, la 7 iulie 1704 îl proclamă principe al Transilvaniei. Dar avînd toată grija... el să nu prejudicieze cu nimic statul, constituţia, legile şi organele lui de guvernămînt, să nu le amestece în vreun fel cu cele ale Ungariei (p. 247).

începu de altfel şi declinul răscoalei în genere. Conjunctura externă care i-a favorizat izbucnirea schimbîndu-se... Ludovic al XFV-lea... sista subsidiile băneşti. Armatele imperiale revenite de pe fronturile de luptă apusene... Petru cel Mare... în război cu suedezii înainte, cu turcii acum, nu-i putea da ajutor militar. Răsturnarea conjuncturii externe agrava considerabil condiţiile interne... Uşurările de sarcini... menite să atragă în oastea lui Râkoczi elementele populare nu mai erau posibile... Era grea mai ales întreţinerea oastei... Dar ceea ce aducea cu sine declinul, era grava contradicţie socială pe care noua cucerire se clădea... Iobăgimea ridicată ţintea nu numai la eliberarea de sub stăpînirea streină, ci şi la eliberarea din iobăgie promisă celor care au luat armele. Nobilimea dimpotrivă, aştepta la capătul luptei deplina stăpînire politică, pe care regimul habsburgic o prejudiciase, dar fără scăderea stăpînirii de clasă. Dezamăgirea iobăgimii creştea, elanul ei de luptă scădea. Iar nobilimea... în momentul critic îşi întorcea faţa spre puntea salvatoare ^a tranzacţiei cu puterea imperială. în frunte cu contele Alexandru Kârdlyi, unul din colaboratorii săi de prim plan, în 1711, la Satu Mare... se împacă cu puterea habsburgică, preocupată mai mult de salvarea domeniilor sale, decît de ţintele luptei de pînă aci. (p. 248).

Regimul austriac trecu şi el ultima probă. Depăşind faza acută de război, învingător, aşezat pe credinţa claselor stăpînitoare, se va putea consolida temeinic, începînd abia de lă (Ludovic al XlV-lea o neglijează, Petru cel Mare era ocupat cu războiul împotriva suedezilor, armata imperială revine de pe frontul apusean) iar în interior, situaţia se înrăutăţeşte: scutirile de dări şi uşurarea sarcinilor care au determinat ridicarea ţărănimii nu mai erau posibile, oastea nu putea fi aprovizionată. Declinul şi apoi stinge rea răscoalei s-au datorat însă mai ales contradicţiile sociale din sînul ei. Ţărănimea se ridicase nu numai împotriva stăpînirii streine, ci şi în nădejdea eliberării de iobăgie, pe cînd nobilimea urmărea întărirea situaţiei sale politice, fără nici o ştirbire a privilegiilor de clasă. Entuziasmul şi hotărîrea de luptă a ţărănimii scădea, iar nobilimea în momentul critic căuta o împăcare cu imperialii. Alexandru Kârolyi (Kâroly Sândor), conducătorul nobilimii şi locţiitorul lui Râkoczi, preocupat mai mult de salvarea domeniilor sale decît de scopurile finale ale luptei, se împacă cu Habsburgii la Satu Mare în 1711. Răscoala era astfel înfrîntă[1].

Regimul austriac din Transilvania a putut deja depăşi această situaţie critică. Sprijinit pe credinţele claselor stăpînitoare, îşi va consolida dominaţia.

XH-lea şi apoi, mai ales, pe Petru cel Mare cu care a încheiat o alianţă.

Răscoala astfel crescu, îşi lărgi cercul cu iuţeală. Ofiţerii curuţi, foşti în slujba lui Thokoly, ridicară ţărănimea din Bihor. Se ridicară ţăranii din jurul Chioarului, Băii Mari... în 1703 se ciocni cu Rabutin, apoi se întoarse spre Ungaria de sus... Planul era unirea sub zidurile Vienei, cu armatele franceze şi bavareze... în planul lui (Râkâczi) nu intra şi Transivania... Transilvania însă se ridică de la sine. Lozincile îndoitei eliberări, politice şi sociale, găsind terenul pregătit, se răspîndiră în toată ţara, antrenară repede masele populare... Cete de răsculaţi răsar ba aci ba colo, spre Bistriţa, pe Someş, în Dăbîca, în apropierea Clujului, în Turda, Zarand, Hunedoara. Departe de teatrul operaţiilor militare ale lui Râkoczi, aici prinseră mai mult lozincile lui sociale; mişcarea a putut lua într-adevăr aspecte mai mult de răscoală ţărănească. Se ridicară iobăgimea, meşteşugărimea, sărăcimea orăşenească, „libertini", nobilime mică...

Românii au luat parte şi ei masiv la răscoală, iobagi, libertini, micile categorii militare, mica nobilime. Din Maramureş, Satu Mare, Bihor, Arad şi pînă la graniţa de răsărit a Transilvaniei, cetele de răsculaţi, unităţile curuţeşti sînt înţesate de români, cu soldaţi mai ales, dar şi cu subofiţeri, sau chiar cu comandanţii de cete sau de unităţi militare mai mari. în Bihor printre primii care trecură de partea curuţilor fu^colonelul imperial Marcu Haţeganu. în Maramureş luptară în raidurile curuţilor iobăgime, nobilimea mică. Comandanţii români de cete sau de unităţi se ridicară în regiunea Satu Mare, Oaş, Chior, Baia Mare, Sălaj... în jurul Băii Mari luptară cetele haiducului Gligor Pintea, supranumit Pintea Viteazul popular... Mulţi români apar pe Someş, în jurul Clujului: aici se făcu cunoscut mai ales căpitanul Ciurilă. în comitatul Turzii se remarca Nichita Balica... în Mureş şi Odorhei căpitanul Vasile Negru; în Ţara Bîrsei şi Trei Scaune căpitanul Bucur Cîmpeanu. în judeţul Aloei Iulii se remarca regimentul lui Ştefan

în aceste condiţii, răscoala se răspîndeşte cu repeziciune. Se ridică ţărănimea din Bihor, din Chioar, Baia Mare. După o ciocnire cu trupele imperiale din Transilvania, Râkdczi se întoarce spre Ungaria de sus, plănuind unirea, sub zidurile Vienei, cu armatele franceze şi bavareze. Cu toate că Transilvania era ocolită, masele populare de aci, dînd crezare mai ales lozincilor sociale, se ridicară cu putere. Cete de răsculaţi apar în toate părţile Transilvaniei: Satu Mare, Bihor, Arad şi din celelalte părţi ale Transilvaniei, cu comandanţii proprii, colonelul Marcu Haţeganu în Bihor, Pintea supranumit Pintea Viteazul în Baia Mare, căpitanul Ciurilă în Cluj, căpitanul Balica în Turda, Vasile Negru în Odorhei, Bucur Cîmpeanu şi Ţara Bîrsei şi Trei Scaune, Ştefan Sudriceanu în Alba, colonelul Farcas Dragul sau Drăgula în Arad etc.

Armata imperială, întărită cu oastea ridicată de marea nobilime porni împotriva „curuţilor" (numele răsculaţilor, amintind pe cruciaţii lui Gheorghe Doja), dar pe drum dezertează mai mulţi soldaţi, trebuind să fie chemaţi la oaste alţii. Luptele dintre „curuţi" şi „lobonţi" (partizanii Habsburgilor) se încheie cu victoria răsculaţilor în mai multe părţi; alte lupte au avut rezultate schimbătoare. Situaţia se menţine confuză, de aceea nobilimea se hotărî să cheme ea singură pe Râkdczi în nădejdea că va putea schimba caracterul mişcării din Transilvania. La dieta din 7 iulie 1704, întrunită la Alba Iulia, Râkoczi a fost proclamat principe, punîndu-i-se însă condiţia să respecte independenţa ţării şi să nu se unească cu Ungaria.

între 1705-1708, Transilvania trece dintr-o stăpînire în alta, din mîna curuţilor în mîna imperialilor, de cîte ori luptele aduceau unora sau altora victoria. Cu anul 1709 începe declinul răscoalei curuţilor. Conjunctura politică externă nu-i mai era favorabi-

Sudriceanu; în jurul Aradului regimentul colonelului Farcaş Dragul sau Drăgulea (p. 251).

În Transilvania însă mişcarea rămînea mereu confuză... nobilimea însăşi se văzu silită să cheme pe Râkdczi. Dieta din Alba Iulia a celor care se putură strînge, la 7 iulie 1704 îl proclamă principe al Transilvaniei. Dar avînd toată grija... el să nu prejudicieze cu nimic statul, constituţia, legile şi organele lui de guvernămînt, să nu Ie amestece în vreun fel cu cele ale Ungariei (p. 247).

începu de altfel şi declinul răscoalei în genere. Conjunctura externă care i-a favorizat izbucnirea schimbîndu-se... Ludovic al XlV-lea... sista subsidiile băneşti. Armatele imperiale revenite de pe fronturile de luptă apusene... Petru cel Mare... în război cu suedezii înainte, cu turcii acum, nu-i putea da ajutor militar. Răsturnarea conjuncturii externe agrava considerabil condiţiile interne... Uşurările de sarcini... menite să atragă în oastea lui Râkdczi elementele populare nu mai erau posibile... Era grea mai ales întreţinerea oastei... Dar ceea ce aducea cu sine declinul, era grava contradicţie socială pe care noua cucerire se clădea... Iobăgimea ridicată ţintea nu numai la eliberarea de sub stăpînirea streină, ci şi la eliberarea din iobăgie promisă celor care au luat armele. Nobilimea dimpotrivă, aştepta la capătul luptei deplina stăpînire politică, pe care regimul habsburgic o prejudiciase, dar fără scăderea stăpînirii de clasă. Dezamăgirea iobăgimii creştea, elanul ei de luptă scădea. Iar nobilimea... în momentul critic îşi întorcea faţa spre puntea salvatoare ^a tranzacţiei cu puterea imperială. în frunte cu contele Alexandru Kârdlyi, unul din colaboratorii săi de pnm plan, în 1711, la Satu Mare... se împacă cu puterea habsburgică, preocupată mai mult de salvarea domeniilor sale, decît de ţintele luptei de pînă aci. (p. 248).

Regimul austriac trecu şi el ultima probă. Depăşind faza acută de război, învingător, aşezat pe credinţa claselor stăpînitoare, se va putea consolida temeinic, începînd abia de lă (Ludovic al XlV-lea o neglijează, Petru cel Mare era ocupat cu războiul împotriva suedezilor, armata imperială revine de pe frontul apusean) iar în interior, situaţia se înrăutăţeşte: scutirile de dări şi uşurarea sarcinilor care au determinat ridicarea ţărănimii nu mai erau posibile, oastea nu putea fi aprovizionată. Declinul şi apoi stinge rea răscoalei s-au datorat însă mai ales contradicţiile sociale din sînul ei. Ţărănimea se ridicase nu numai împotriva stăpînirii streine, ci şi în nădejdea eliberării de iobăgie, pe cînd nobilimea urmărea întărirea situaţiei sale politice, fără nici o ştirbire a privilegiilor de clasă. Entuziasmul şi hotărîrea de luptă a ţărănimii scădea, iar nobilimea în momentul critic căuta o împăcare cu imperialii. Alexandru Karolyi (Kârdly Săndor), conducătorul nobilimii şi locţiitorul Iui Râkdczi, preocupat mai mult de salvarea domeniilor sale decît de scopurile finale ale luptei, se împacă cu Habsburgii la Satu Mare în 1711. Răscoala era astfel înfrîntă[1].

Regimul austriac din Transilvania a putut deja depăşi această situaţie critică. Sprijinit pe credinţele claselor stăpînitoare, îşi va consolida dominaţia.

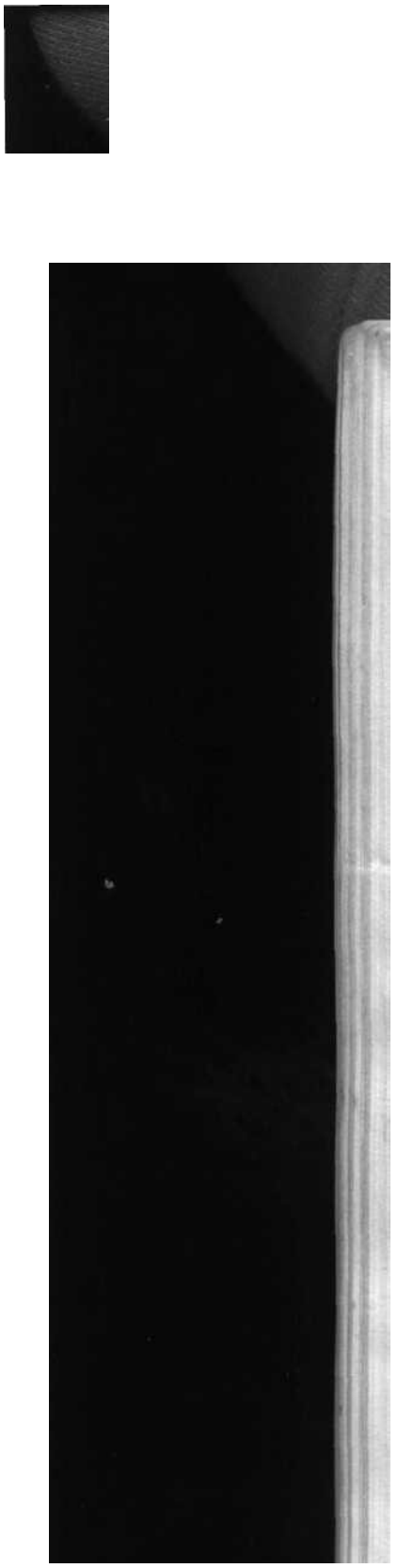

acum să-şi organizeze puterea, să pună durabil temeliile puterii sale de stat în Transilvania (p. 252).

Caracterul regimului austriac în Transilvania.

Anul 1711, cu care se deschidea regimul fanariot în Moldova, prin coincidenţă, e şi anul păcii de la Satu Mare, prin care se aşeza definitiv regimul austriac în Transilvania.

Pornind la organizarea şi consolidarea puterii sale, imperiul reia şi mai hotă rit firul acţiunii dinainte, de supunere politică a ţării şi de legare a ei cît mai strîns de puterea centrală, de luare în stăpînire a poziţiilor de bază ale puterii politice: organele de guvernămînt, armata, finanţele... v. mai departe p. 353-356...

Dominaţia regimului habsburgic în Transilvania.

Anul 1711 coincide cu instaurarea regimului fanariot în Moldova, iar peste cinci ani şi în Ţara Românească şi cu întărirea regimului habsburgic în Transilvania, în urma înfrîngerii răscoalei condusă de Francisc Rakoczi II (II Răkdczi Ferenc). în această perioadă regimul habsburgic a urmărit legarea acestei ţări şi mai strîns de Imperiu prin conducerea directă sau supravegherea îndeaproape a tuturor organelor de guvernămînt dieta (căreia i se restrîng mereu atribuţiile fiind completată cu deputaţii numiţi direct de împărat) guvernul (redus la rolul de organ executiv al măsurilor luate de puterea centrală), guvernatorul (care e numit de împărat neţinîndu-se seama de voturile dietei), tezaurariatul (supus cancelariei aulice de la Viena). Deasupra tuturor acestora era însă comandantul armatei imperiale, numit de împărat totdeauna din germani, şi cancelaria aulică prin care Curtea din Viena conducea efectiv ţara...

Inochentie Micu

Timp de 16 ani asaltează neobosit forurile politice, guvernul, dieta, Curtea, cu nenumărate cereri, memorii, cu prezenţa şi lupta sa personală, mobilizînd un întreg arsenal de „dovezi" şi argumente pentru a-şi ridica poporul din starea de „tolerat" numai, la cetăţenie şi la egalitate politică cu celălalte popoare ale ţării...

Acesta, timp de 16 ani, asaltează neobosit şi neînfricat guvernul, dieta, Curtea din Viena cu nenumărate cereri, memorii, cu prezenţa sa personală, aducînd dovezi şi argumente în sprijinul luptei sale...

1. Citat Vârkonyi, „Magyarorszâg fârte-nete, Trocsânyi."

VII

■-Iii

OFERTĂ

Subsemnatul academician DA VID PRODAN, domiciliat în municipiul Cluj-Napoca, str. Mică, nr. 1, prin prezenta ofer spre publicare Editurii Enciclopedice din Bucureşti opera mea manuscrisă formată din Memoriile mele şi care se referă la evenimentele importante ale vieţii şi activităţii mele de-a lungul a nouăzeci de ani. Doresc ca îngrijitorul acestei ediţii să fie fostul meu student şi apropiat colaborator Aurel Răduţiu, asistat de nepoata mea Iuga Victoria care este moştenitoarea familiei mele. Mai doresc ca editor de carte să fie domnul Marcel Popa.

Cluj-Napoca, 15 mai 1992

acad. David Prodan

Postafaţă

Motto: „Există un timp în care trebuie să trăieşti
şi un timp and trebuie să depui mărturie
despre ceea ce trăieşti "

(Albert Camus)

Paginile reunite în acest volum au fost scrise - după cum rezultă din autodatarea unora sau, indirect, din conţinutul lor - într-o perioadă lungă de timp, mai precis începînd cu anul 1965, de cînd datează unele însemnări scurte şi răzleţe şi pînă aproape de sfîrşitul vieţii autorului, întîmplat la 11 iunie 1992.

Masiv, ele au fost redactate în primele luni ale anului 1978. în iunie din acel an erau dactilografiate textele grupate în părţile I, II şi III, parţial şi cele din partea a IV-a, respectiv primele capitole, însumînd peste 200 de pagini, pe care autorul intervine apoi cu numeroase modificări: elimină, adaugă, adnotează nuanţe, face precizări etc.

Celelalte capitole din partea a IV-a, preacumpănitor reflexivă, dezvăluind profesiunea de credinţă a istoricului cît şi opţiunile sale de om al cetăţii, datează din anii '80 şi '90 ca şi cele din partea a V-a, referitoare la „confraţi". Ultimele însemnări, ca datare, din volumul de faţă au fost scrise în anul 1991.*

Răgazul de a privi în trecutul proprie vieţi, în intenţia redactării unor memorii, autorul şi 1-a îngăduit aşadar după ce încheiase monumentala monografie a răscoalei lui Horea, fără îndoială opera vieţii sale şi una din capodoperele istoriografiei române. La cei 76 de ani cîţi avea atunci, istoricul şi-a putut reaminti cu temei şi nu fără un îndreptăţit orgoliu adevărul vechiului dicton: *ars longa, vita brevis*.

Tema răscoalei ^lyi Horea şi-a asumat-o de la începutul activităţii sale de istoric. Susţinuse în problematica ei o teză de doctorat (tipărită în 1938) şi de atunci a continuat să-l preocupe statornic. Finalizarea cercetării într-o amplă monografie a întîrziat însă mult, din împrejurări ce ţin obişnuit de biografia omului, dar mai mult de scrupulozitatea cărturarului: aprofundări necesare, ani la rînd, pentru istoria iobăgiei, cauza principală a răscoalei, acelaşi scrupul în cuprinderea largă a documentaţiei răscoalei propriu-zise, cu documentări în arhive străine, Ia Viena, la Budapesta. A putut avea acces la ele tîrziu, de abia prin 1973, respectiv 1975. în lumina noului material cules, redactări mai mult sau mai puţin preliminare au trebuit reluate, refăcute, completate. S-a interpus şi munca la *Istoria României* (tratatul Academiei) ca şi reeditarea *Supplex-ului,* din anii '60. Monografia se definitivează tîrziu, de abia la începutul anului 1978. „Stau ca pe spini să o pot tipări", notează autorul.

---

* Structura volumului, titlurile de capitole - cu cîteva excepţii - ne aparţin. Autorul memoriilor n-a mai apucat să-şi asambleze lucrarea, a lăsat doar în manuscris cîteva variante, nedefiniti-,vate, de sumar, pe care le-am folosit ca punct de plecare, şi sugestii de urmat. Notele cu care am adnotat textul au în vedere pe cititorul obişnuit, mai puţin avizat în domeniul istoriografiei. Anexele cu care am însoţit ediţia este de asemenea o iniţiativa proprie. Intre acestea şi Oferta autorului către Editură prin care ne lasă în grijă publicarea memoriilor sale *(Anexe, VII)*

în grijile legate de apariţia lucrării sale de o viaţă, o nouă preocupare, aceea a scrierii memoriilor. S-a refugiat în propriul trecut nu numai pentru a face o socoteală de sine, un bilanţ general de activitate acum cînd conştiinţa datoriei împlinite îl motivează moral. A simţit, desigur, pe lîngă aceasta, şi nevoia unei detaşări într-o activitate de altă natură. Redactarea memoriilor se instalează astfel ca o pauză activă într-o viaţă de muncă ce s-a cheltuit fără vreo abdicare de la masa sa de lucru. S-a cheltuit ea oare cu folosul scontat? O anumită nelinişte legată de destinul operei sale de căpetenie, specifică marilor creatori, răzbate totuşi, uşor mascată, din paginile memoriilor. Iscată nu atît din îndoieli asupra profesionalităţii operei, cît prevenită de ambianţia culturală generală a acelor ani dominată, cu sprijin oficial, de fals şi impostură. Şi totuşi, ce surprinzător impactul la apariţia monografiei! O unanimă şi entuziastă primire! Nu ştiu ca o altă lucrare de istorie să fi cules vreodată o reacţie superlativă de asemenea amploare. Aproape întreaga presă din ţară, de la cotidiene, publicaţii hebdomadare sau lunare de cultură, la reviste de specialitate, reunind semnături prestigioase de istorici, de oameni de cultură în general, scriitori, critici şi istorici literari, semnalează şi comentează cu fast evenimentul editorial. E o carte de reconstituire robustă, vie, a istoriei românilor, o carte de rigoare ştiinţifică şi de originală construcţie narativă şi stilistică în acelaşi timp. Aprecierile sunt unanime în acest sens. Autorul lucrării: cel mai de seamă istoric al nostru după război, şi unul din cei mai de seamă istorici ai neamului dintotdeauna.

Dar apariţia lucrării şi reacţia stîrnită se cuvin a fi privite şi dintr-o perspectivă asupra epocii respective ca sociologie şi antropologie culturală. Descifrăm în conotaţiile comenatariului ce însoţeşte lucrarea o anumită solidaritate spirituală cu modelul prodanian, de cărturar ce s-a sustras puterii, ca o alternativă posibilă de independenţă a spiritului într-o perioadă de numeroase şi ticăloase constrîngeri ideologice. Memoriile au dezvăluit însă cititorului cu ce preţ s-a plătit un asemenea „privilegiu". Şi pentru că tot sîntem în căutarea mult rîvnitei stări de nonnalitate, „cazul" vieţii şi operei lui David Prodan în care istoricul ne-a deschis el însuşi intrarea, ca şi bogata referinţă ce le însoţeşte, pot oferi în acest sens cu prisosinţă actualului şi viitorului exeget al fenomenologiei spiritului românesc numeroase puncte de plecare, nu puţine certitudini şi, inevitabil, destule incertitudini ce se cer risipite. Semnalăm de aceea măcar o parte a acelor publicaţii şi a semnăturilor care în 1979 şi 1980 le populează într-un consens de opinii pe marginea unui fapt de ştiinţă şi cultură românească: „Actualitds Roumaines" (FI. Constantiniu); „Contemporanul" (FI. Constantiniu, C. Feneşan); „Crişana" - Oradea (C. Alexandrescu); „Cronica" - Iaşi (I. Caproşu, Al. Zub); „Ecoul" - Bistriţa (T. Tanco); „Era socialistă" (D. Hurezeanu); „Făclia" - Cluj-Napoca (N. Edroiu); „A Het" (Demeni L); „Luceafărul" (Şerban Papacostea, Katherine Verdery, în 1981) ; „Napoca Universitară" (I. A. Pop); „Orizont" -Timişoara (Kakucs L); „România literară" (Ana Blandiana, Al. Duţu, Kovâcs I); „Scînteia" (P. Teodor); „Steaua" - Cluj-Napoca (Catnil Mureşan); „Tribuna" -Cluj-Napoca (S. Goldenberg, I. Lungu, Iosif Pervain, Kovâcs I., Al. Matei, I. Oarcăsu, C. Mureşan, Al. Neamţu, A. Răduţiu, M. Gherman, N. Edroiu, P. Teodor, I. D. Sîrbu, Ion Vlad); „Viaţa studenţească" (editorial); „Zeitscrift fur Sie-benbiirgische Landeskunde" - Viena (A. Annbruster); „Anuarul Institului de istorie şi arheologie A. D. Xenopol" - Iaşi, 1980 (Gh. Platon); „Korunk", 1980 (Kovâcs G.); şi comentariile se reiau prilejuite de a doua ediţie a monografiei, din 1984: „Flacăra" (Ion Alexandru, Adrian Dohotaru); „Luceafărul" (FI. Constantiniu); „Revista de istorie" (N. Edroiu); „România literară" (V. Neumann); „Tribuna" (N. Edroiu, P. Teodor) „Vatra" (Dan Culcer, Mihai Sin); „The American Historical Review", 1990 (St. Fischer-Galaţi).

Se poale—spune efl apariţia monografiei *Răscoala lui Horea* (ediţia din 1978) a declanşat un interes constant pentru istoric şi opera sa, întreţinut rînd

pe rînd de aniversările la împlinirea vîrstei de 80, 85 şi 90 de ani, de apariţia celorlalte lucrări ale istoricului , tot atîtea prilejuri de unanimă apreciere. După o îndelungată perioadă de marginalizare istoricul şi opera sa au devenit centrul de referinţă al istoriografiei române, purtătoare a virtuţilor ei celor mai înalte. Consacrarea în plan internaţional a venit prin alegerea sa ca membru de onoare al „Asociaţiei Americane de Istorie", în 1986. Era consacrarea unui alt descendent ilustru din acea zonă a satului românesc din sudul Transilvaniei, din care s-a ridicat în spaţiul spiritual al universalităţii un Emil Cioran, ai cărui înaintaşi se trag, după cum arată numele, din acelaşi sat în care s-a născut şi a copilărit David Prodan. Am sentimentul că un studiu paralel al vieţii şi operei lor va găsi în pofida planurilor diferite în care şi-au construit opera şi multor aspecte care îi despart, destule şi surprinzătoare convergenţe, ca o pecete a unei predestinări. Chiar dacă n-ar fi decît obstinaţia comună ce îi aproprie caracterologic de a-şi asigura libertatea spirituală în claustrare şi noncompromis, sau aceeaşi conştiinţă ultragiată de mediocritatea şi perversitatea individului aflat sub cota minimă de umanitate. E sorgintea comună a negaţiei amîndurora. La Cioran o negaţie împinsă la limitele abstracţiunii filosofice, la Prodan, ilustrată în concretul unei panorame fizionomice de epocă.

Oricum, două destine, ce relevă în ipostaze diferite condiţia intelectualului român de elită, definitorii pentru aproape un secol de istorie. Cadrul lui de viaţă e vremea dispreţului, a demenţei şi violenţei, e cadrul în care existenţa lui dobîndeşte sensul eroic al vieţii. Deşi David Prodan a plecat dintre noi, mesajul memoriilor sale ne face de aceea să spunem că nu toţi morţii sînt cu cei morţi, după cum din păcate, nici cei vii nu ştiu să fie alături de cei vii cu adevărat.

în sfîrşit, faţă de intransigenţa cu care Prodan ofileşte impostura în ştiinţă, faţă de chipul pe care unii din cititorii memoriilor îl vor fi găsit prea de neclintit în severitatea lui neiertătoare la adresa ticăloşiei omeneşti, mă simt obligat să destăinui cititorului că, fiind părtaş la lectura textului încă din faza lui manuscri.-să, l-am întrebat însumi dacă nu loveşte prea nemilos defectele semenilor săi. Mi-a răspuns, citîndu-1 (aproximativ) pe Nicolae Iorga: Da, iertarea este o atitudine creştinească dar „ai dreptul să ierţi numai ce s-a făcut în paguba ta". Pe acelea le voi ierta.

1993, martie. AUREL RĂDUŢIU

CUPRINS

i

Primii ani ai copilăriei..... 5
La şcoala 'din sat..... 19
Moartea mamei..... Ş..... 20
Ultimele clase primare..... 22
La şcoala ungurească din Sebeş..... ' 23
La liceul Kun din Orăştie..... 25
Izbucneşte primul război mondial..... 27
Bunicii. Tata..... 28
Viaţa şcolară cea de toate zilele..... 29
Sfârşit de război. Ziua Marii Uniri..... 33
La liceul „Aurel Vlaicu"..... 36
Note..... 37

II

Student la Universitatea din Cluj..... 39
Prietenul meu Vladimir Hârtia..... 41
Doctoratul..... 43
La Arhivele Statului..... 45
Călător prin Europa..... 47
Opţiuni politice de tinereţe..... 50
Refugiul la Sibiu..... 51
începuturile „democraţiei" comuniste la Cluj..... 52
în Academie, la Institut, la Catedră..... 55
Note..... 60

„Abaterile de dreapta"..... 66
Şedinţa..... 71
Invăţământul ideologic..... 71
Analizele de cursuri..... 73
Roma 1955: Congresul mondial al istoricilor..... 74
Pensionarea. Proiecte de viitor..... 75
Bolile..... 78
„Omul nou"..... 81
Note..... 86

IV

Arhiva istorică.....
Biblioteca Filialei Academiei.....
Cultură, slujitori ai culturii.....
Profesiunea şi meşteşugul istoricului.
Povestea lucrărilor mele.....
Istorie şi politică.....
La capătul (/rumului.....
Note.....

Confraţii
.....
Nicolae Iorga, *yg* cuvînt de închinare.....
Portretul unui istoric: Constantin Daicoviciu.....
Ştefan Pascu, schijă de portret".....
Ştefan Pascu, cariera ştiinţifică.....
Note
.....

Anexe
.....
Postfaţă.....
Ilustraţie

Elev la şcoala din Sebeş, cu tatăl (1912).

Sora Ana, cu soţul.